Осип Маковей

торрент-трекер
оцифровано
Hurtom
www.hurtom.com

ОСИП МАКОВЕЙ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

Олег Маковей

ОСИП МАКОВЕЙ

ТВОРИ В ДВОХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРШИЙ

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ
ПОВІСТІ

КИЇВ. ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО». 1990

ББК 84УкІ
М16

Двотомник уперше пропонує художню спадщину класика української літератури (1867—1925) в повному обсязі, включаючи не лише неодноразово публіковані твори, а й матеріали з періодики та архівів письменника.

У першому томі представлено кращі його поетичні твори та повісті.

У повісті «Залісся» письменник показав взаємини у відсталому галицькому селі.

Історична повість «Ярошенко», написана у пригодницькому ключі, розповідає про похід гетьмана Сагайдачного під Хотин (у серпні 1621 р.) та про спільну боротьбу об'єднаних сил запорозьких козаків і польського війська проти турецько-татарських завойовників.

Двухтомник впервые предлагает художественное наследие классика украинской литературы (1867—1925) в полном объеме, включая не только неоднократно публикованные произведения, но и материалы из периодики и архивов писателя.

В первом томе представлены лучшие его поэтические произведения, повести.

В повести «Залесье» писатель показал социальные взаимоотношения в отсталом галицком селе.

Историческая повесть «Ярошенко», написанная в приключенческом стиле, рассказывает о походе гетмана Сагайдачного под Хотин (в августе 1621 г.) и о совместной борьбе объединенных сил запорожских казаков и польского войска против турецко-татарских завоевателей.

Автор передмови *Ф. П. Погребенник*
Упорядник, автор приміток *О. В. Мишанич*

М $\frac{4702640102—053}{М205(04)—90}$ 53.90

ISBN 5-308-00584-2(т.1)
ISBN 5-308-00586-9

© Передмова Ф. П. Погребенник, 1990.
© Упорядкування та примітки О. В. Мишанич, 1990.

ОСИП МАКОВЕЙ

Талановитий поет, якого вводив у літературу Іван Франко, друкуючи його перші вірші у львівському журналі «Зоря»;

самобутній прозаїк, автор багатьох соціально-побутових та історичних оповідань, новел, повістей, переважно гумористичних і сатиричних, схоплених з потоку життя «прижмуреним оком»;

проникливий критик, який тривалий час тримав у полі зору розвиток українського художнього слова, дбав про його ідейно-естетичне збагачення, духовне єднання обабіч кордонів австро-угорської та царської монархій;

досвідчений вчений-філолог — історик літератури, мовознавець, фольклорист, якому наша культура завдячує багатьма грунтовними дослідженнями про П. Куліша, Ю. Федьковича, С. Воробкевича та інших письменників;

вдумливий вчитель-педагог, який понад чверть віку віддав гімназіальній освіті — спочатку у Чернівцях, а потім у Львові, Заліщиках, допомагаючи виховувати молоде покоління українських юнаків і дівчат в дусі любові до рідного народу — ось лише деякі з важливіших штрихів до характеристики Осипа Маковея — сучасника і соратника Івана Франка, Ольги Кобилянської, Василя Стефаника, який залишив тривкий слід у розвитку української культури кінця XIX — початку XX століття, поповнив духовний світ нашого народу визначними художніми і науковими цінностями.

* * *

Життєвий шлях О. Маковея, літературна доля його художньої спадщини значною мірою типові для багатьох сучасників письменника. Виходець із бідної трудової родини, яка ледве зводила кінці з кінцями; тяжкі роки навчання в гімназії, університеті; потяг до знань, прогресивних студентських рухів — і задушлива атмосфера офіційного виховання, переслідування за волелюбні прагнення; виснажлива журналістська праця (із студентських років!) в газетах «Народна часопись» (1894), «Буковина» (1895—1897), журналах «Зоря» (1894), «Літературно-науковий вісник» (1898—1899) та інших виданнях задля «шматка хліба», щоденна педагогічна робота — і неможливість повністю віддатися художній творчості, до якої найбільше лежала душа...

Газети й журнали давали прожиток, але забирали творчу силу. Скільки тих безіменних, криптонімних і псевдонімних статей довелося написати О. Маковеєві, щоб вони, задовольнивши потребу часу, згодом забулися, загубилися на сторінках західноукраїнської періодики! О. Маковей міг сказати словами І. Франка: «Я ставав на всяке жививо й жав свій скромний сніп». Письменник розумів, що його перо публіциста, хист редак-

тора потрібні людям, як і талант педагога. Тому радо працював на будь-якій ниві, де потрібні були його енергія і хист.

Для художньої творчості, наукової діяльності часу залишалося небагато. Треба було мати велику працездатність, щоб поміж публіцистикою, школою, громадсько-культурною роботою ще й писати художні речі, наукові праці, перекладати. Видання в таких умовах понад двох десятків книжок — художніх творів, літературознавчих і мовознавчих досліджень, публікацій класики — яскраве свідчення не лише великої й самовідданої праці О. Маковея на користь рідної культури, а й різнобічності його таланту як письменника і вченого.

Так сталося, що за життя автор не зміг (а точніше — не мав змоги, як і більшість його сучасників) випустити хоча б кількатомну збірку своїх творів. Після смерті письменника заходами Р. Заклинського на Радянській Україні вийшли дві невеликі книжки творів О. Маковея (1929—1930 рр.). А далі майже чверть століття вони (хіба тільки твори О. Маковея?) не перевидавалися. Ім'я його почало призабуватися, ніби й не було такого письменника в літературі...

Нарешті кригу мовчання навколо творів та імені О. Маковея вдалося розтопити: 1954 р. вийшло у Держлітвидаві України споряджене О. Є. Засенком науково-критичне видання поезії й прози письменника. Заходами цього ж вченого, якому належить і монографія про О. Маковея, за останні десятиліття з'явилося ще кілька збірок поета. Проте більшменш повного зібрання художньої спадщини письменника досі не існувало (з підготовленого на початку 60-х років у тому ж видавництві тритомника з'явився друком лише один том).

Нарешті маємо збірне видання поезії й прози О. Маковея у двох томах, за яким, сподіваємось, вийде повніше, хоча б у п'яти томах, що охопить і його науково-критичну та епістолярну спадщину.

* * *

«Хто хоче пізнати поета, повинен іти в його країну». Ці справедливі слова Гете спонукають нас, розглядаючи надбання будь-якого митця, торкатися його біографії, того середовища, в якому він формувався, тобто заглибитися в саму особистість творця. Важливим орієнтиром у дослідженні життя й діяльності того чи іншого письменника є його автобіографія. О. Маковей залишив нам чимало важливих свідчень, що дають змогу на достовірному матеріалі об'єктивно висвітлити окремі сторони його життєвого й творчого шляху. Так, чимале пізнавальне значення має не опублікований досі «Щоденник» О. Маковея, що, зокрема, стосується часів його навчання в університеті. В середині 20-х років письменник працював над грунтовним життєписом, з якого, скоротивши, зробив стислу «Автобіографію», що побачила світ 1926 р. вже після його смерті на сторінках «Літературно-наукового вісника». Залишив письменник і низку інших художніх, публіцистичних, автобіографічних творів («Академічна громада», «Весняні бурі» та ін.). Вони допомагають з'ясувати деякі важливі питання, що стосуються формування його творчої особистості.

Осип Степанович Маковей народився 23 серпня 1867 р. в місті Яворові, близько Львова. Батько його походив з яворівських міщан, займався рільництвом і кушнірством. Він розумів вагу освіти і, побачивши потяг сина до навчання, віддав його після початкової школи до Львівської української гімназії. Тут у гімназиста прокинулося захоплення малюванням, музикою, народною творчістю. У гімназії учні видавали кілька гектографованих газет, де друкували свої твори, записи народної творчості. Коли дирекція заборонила випускати ці видання, група гімназистів, серед них і О. Маковей, 1884 р. заснувала таємний гурток «Згода» (діяльність цього гуртка письменник згодом висвітлив у документальному нарисі «Історія одної студентської громади»). У таємній студентській громаді й почалися перші літературні спроби О. Маковея. «Тут уже я мав більший голос і читав товаришам не раз свої перші повістки, але я не був одинокий; поетів, повістярів і драматургів було у нас багато»,— згадує він в автобіографії.

З таємних гуртків, що були в гімназіях Тернополя, Львова, Коломиї, Станіслава (тепер Івано-Франківськ), завжди віяло волелюбним подихом, вони, а не офіційна наука, найбільше спричинялися до формування в молодого покоління любові до народу, його культури, сприяли поширенню соціалістичних поглядів. О. Маковей, наприклад, в таємному гуртку познайомився з творами Т. Шевченка, І. Франка, Д. Писарєва, І. Тургенєва, з атеїстичним трактатом Д. Дрепера «Історія боротьби між релігією і наукою». Коли 1886 р. на гурток було зроблено донос, О. Маковей записав у «Щоденнику»: «Кружок не сміє пропасти ніколи і не пропаде!.. Рух в гімназії збуджений...» Тут, у гімназії, почали формуватися основи світогляду молодого поета.

Свою освіту майбутній письменник продовжив на філософському (філологічному) факультеті Львівського університету, який хоч і не був світилом у царстві наукн, але давав студентам непогані знання в галузі філології, класичних та іноземних мов, знайомив з історією української літератури. Великою — і болючою — школою для О. Маковея стало життя: він працював репетитором, перекладачем урядових документів у магістраті, підзаробляв у пресі як журналіст.

Чи не найбільшою подією в житті молодого студента було його знайомство з І. Франком, яке переросло в щиру дружбу, тривало до кінця життя великого Каменяра. І. Франко мав значний вплив на формування світогляду О. Маковея. «Я до нього чую снмпатію, а він до мене... Його погляди на справу і літературу руську знаю не лише з його творів, а й з власних його розмов... Вони дуже розумні, і я їх собі присвоюю»,— пише молодий літератор 1886 р. у своєму «Щоденнику».

У липні 1889 р. О. Маковей разом з І. Франком та наддніпрянськими українцями С. Дегеном, А. Маршинським та іншими, подорожуючи по Карпатах, потрапили під підозру австрійської поліції. І. Франка та студентів з Києва було арештовано, О. Маковея лише допитували, намагаючись знайти у його короткочасному знайомстві із східноукраїнськими побратимами якусь державну крамолу.

На другу половину 80-х років припадає початок літературної діяльності О. Маковея. Дебютувавши перекладом вірша Г. Гейне «Посланець» («Зоря».— 1885), молодий літератор пише й друкує ліричні вірші,

громадянські поезії, соціальні малюнки, сатиричні образки; згодом звертається до малої прози: нарисів, оповідань, новел; а відбувши 1890 р. військову службу, готує збірку фольклорних записів «Руські вояцькі пісні з Австрії» (залишилася неопублікованою).

Після закінчення університету (1893) тривалий час працює журналістом у газетах «Діло», «Народна часопись», «Буковина», журналах «Зоря», «Літературно-науковий вісник», прагнучи поєднати публіцистично-редакторську й літературно-художню діяльність.

Поглиблюється й розширюється світогляд письменника, який всіляко підтримував прогресивні сили в культурному житті, хоч обставини складалися так, що змушений був заробляти на хліб насущний у народовських виданнях. Зрештою, ця проблема стояла й перед І. Франком — співробітником того ж «Діла», «Зорі».

На широку дорогу літературної творчості О. Маковей виходить в середині 90-х років, стаючи провідним співробітником «Зорі» (1893—1894), редагуючи «Буковину», а особливо працюючи з 1898 р. разом з І. Франком та В. Гнатюком у «Літературно-науковому віснику». Згадані видання стали основною трибуною виявлення його великої творчої енергії, спрямованої на консолідацію прогресивних сил української літератури обабіч кордонів двох монархій — цісарської Австро-Угорщини й царської Росії. Завдяки цілеспрямованій діяльності О. Маковея на сторінках редагованих ним видань прогресивні діячі культури обстоюють ідеї історичної єдності, духовної спільності українського народу, розмежованого кордонами ворогуючих між собою держав-монархій. У духовний вжиток українського населення Галичини і Буковини О. Маковей вводить багато творів письменників-наддніпрянців, прагнучи посередництвом художнього слова поглибити чуття кровної спорідненості двох частин єдиного організму.

Як редактор, видавець і письменник О. Маковей докладає багато зусиль для розширення ідейно-художніх обріїв української літератури, пропагуючи на сторінках тогочасної періодики надбання російської, польської, чеської, німецької та інших літератур. Він перекладає твори В. Гаршина, Г. Сенкевича, Г. Запольської, Г. Зудермана, К. Мейєра та інших.

Творчість О. Маковея цього періоду збагачується злободенною публіцистикою, забарвленою дотепним гумором, приперченою гострими сатиричними пасажами. Цикли публіцистичних статей, що він друкував у пресі під спільними назвами «З життя», «Світла й тіні», будили громадську думку, спонукали задумуватися над актуальними проблемами. 1894 р. в одній із статей О. Маковей обґрунтував ідею проведення у Львові першого з'їзду українських письменників, на якому мали обговорюватися питання: «Стан літератури і просвіти за останні роки. Наша критика. Наш фольклор. Видавництва для народу. Про театри і розвій драматургії. Вплив інших літератур на нашу і де шукати більшої оригінальності в нашій літературі» («Зоря».— 1894.— С. 119). На жаль, цей з'їзд не відбувся, але запропонована О. Маковеєм програма роботи свідчила, наскільки широким і проникливим був погляд письменника на шляхи розвитку української культури.

Дальший життєвий шлях О. Маковея найтісніше пов'язаний із журналістикою та педагогікою. Журналістика привела письменника 1897 р.

до Києва, після чого з'явилася гострозлободенна книжка віршів «Подорож до Києва». У ній відбилися, з одного боку, біль і мука, з другого — радість і втіха пережитого. Патетичні гімни на честь М. Лисенка й пісні народної, медитаційні роздуми над тяжкою долею України під царським обухом («Пропали і воля, і сила твоя...») чергуються у віршах О. Маковея з їдкими інвективами на адресу безвольних гнучкошиєнків, загребущого попівства («Тут архімандрити, як архібандити»).

Прагнення здобути науковий ступінь, підготуватися до педагогічної діяльності привело О. Маковея до Віденського університету. Закінчивши семінар професора В. Ягича, письменник 1899 р. почав працювати викладачем учительської семінарії в Чернівцях, а через два роки одержав вчений ступінь доктора філософії за дослідження про П. Куліша. Праця педагога давала йому стабільне матеріальне забезпечення, але забирала основний час, такий необхідний для літературної творчості. І все ж таки він зумів поєднати ці різні сторони своєї діяльності, а, крім того, ще й зосередитися над науковими проблемами з історії української літератури. О. Маковей багато сил віддав, зокрема, дослідженню життя і творчості Ю. Федьковича, збору, вивченню й публікації документальних матеріалів, що стосувалися його життєпису. Видані вченим праці «Матеріали до життєпису Осипа-Юрія Федьковича» (Львів, 1910), «Життєпис Осипа-Юрія Гординського-Федьковича» (Львів, 1911) й донині лишаються найгрунтовнішими джерелознавчими дослідженнями про письменника і його оточення.

Творча праця О. Маковея, як і багатьох інших діячів української культури, була перервана першою світовою війною. Трагічні події цього періоду письменник-гуманіст переживав дуже боляче. Горе і страждання народу глибоко вражали його чуйне серце, карбувалися болючими строфами в поезії, гіркими роздумами в прозі. Щоправда, не молодий уже офіцер запасу не брав участі в боях. Він працював військовим перекладачем, начальником поштової цензури в Чернівцях, де мав багато друзів, пізніше — у радіогрупі. Та злигодні війни, її жорстокість, трагічні переживання трудового люду — все це пригнічувало, мучило його душу. «Переїхав я тисячі кілометрів, через самі Карпати три рази, бачив погромища, поруйновані міста і села... бачив нужду людей, о якій і не снилось мені»,— пише він у листі 11 листопада 1916 р. А ще скільки набачився цих погромищ до липня 1918 р., поки домігся демобілізації!

У загравах першої світової війни, що мала загарбницький характер, а стосовно нашого народу була ще й братовбивчою, оскільки українці, мобілізовані у ворожу одна одній царську та цісарську армії, змушені були взаємно себе знищувати, виростала надія на соціальне й національне визволення нашого народу. Різні уряди, різні націоналістичні вожді висували свої заманливі програми, шукаючи підтримки серед народних мас. О. Маковей критично ставився до цих урядів і програм, бачив, наприклад, антинародний характер гетьманського правління. «Міністерство», яке склав гетьман Скоропадський... підпори в самій суспільності не має»,— пише він в одному з листів цього періоду.

О. Маковей не був пасивним спостерігачем історичних подій того часу. І в щоденникових записах періоду першої світової війни, і в художніх творах письменник порушує злободенні проблеми, зокрема підтримує

волелюбні поривання народу, його прагнення до об'єднання, висловлює сподівання на кращу долю:

Кров пролита не пропаде, зродить нива —
буде, буде Україна ще щасливa!

(«Брати»)

У творчість О. Маковея знову входить тема України — розтерзаної братовбивчою війною («Чи оживеш ти ще, нещасний краю, Народе мій, по сім страшнім розбою»). Коли захиталася царська імперія і східноукраїнські брати разом з російським народом почали рвати царські кайдани, О. Маковей 1917 року написав патріотичний вірш, у якому висловив свою глибоку радість з приводу відродження рідної Вітчизни, яка «діждалася спасення, свого воскресення». Однак чіткого уявлення про шляхи боротьби за соціальне і національне визволення народу письменник не мав, що позначилося й на окремих його творах цього періоду.

У післявоєнний період О. Маковей продовжував працювати в учительській семінарії м. Заліщики, докладаючи всіх зусиль до того, щоб цей педагогічний заклад в умовах шаленого наступу на українську культуру з боку польської шляхти виховував чесних борців за інтереси народу. Патріотична діяльність письменника на посаді директора Заліщицької семінарії не пройшла непоміченою. Зимою 1921 р. польсько-шляхетська влада його заарештувала і кинула в тюрму м. Чорткова. О. Маковея звинувачували в державній зраді, в підбурюванні до непослуху властям, в симпатіях до більшовиків. Тюрма підірвала здоров'я письменника, але не зламала духу, про що свідчить цілий ряд гострих, антишляхетських творів («Шерлок Гольмес», «Мухолап» та ін.).

У турботах про виховання підростаючого покоління пройшли останні роки життя О. Маковея. В міру можливостей він продовжував і літературну творчість, видавши дві збірки прози — «Кроваве поле» (1921) та «Прижмуреним оком» (1925).

21 серпня 1925 року письменника не стало, він помер на робочому посту директора Заліщицької учительської семінарії. Величавий похорон О. Маковея, ім'я якого користувалося великою популярністю, був виявом глибокої поваги до нього широких кіл громадськості — і не лише української.

* * *

Літературно-художня творчість О. Маковея розвивалася паралельно в жанрах поезії і прози. В жанрі поетичному письменник заявив про себе віршами й поемами, що ввійшли до трьох книжок: «Поезії» (Львів, 1895), «Подорож до Києва» (Чернівці, 1897), «Ревун» (Чернівці, 1910), з'явилися в періодичних виданнях «Зоря», «Буковина», «Літературно-науковий вісник», «Руслан» та ін. Частина поетичної спадщини автора залишилася неопублікованою. Ідейно-тематичний спектр поезій О. Маковея неширокий: життя й побут трудового селянства, інтелігенції, лірика громадянська й інтимна, морально-етичні проблеми (пошуки добра і справедливості, людина і природа), антивоєнні реміністенції тощо. У жанровому

плані поезія О. Маковея досить розмаїта: він автор багатьох ліричних поезій-пісень, частина яких стали народними («Тихий сон по горах ходить...»), віршів-елегій («Коли помрем і заростем квітками»), пісень-маршів («Ми — гайдамаки», «В горах грім гуде...»), веснянок («Садочку мій рожево-білий...», «Сиплються квіти із вишні...»), гаїлок, віршів-думок («Мені здається, я не жив...», «Я ще не старий...»), гумореск, сатиричних поем («Ревун») та морально-етичних («Новик», «Молох», «Терновий вінок»).

Поезія О. Маковея у її найкращих виявах споріднена з народною піснею, пройнята її художньою красою, суголосна з нею морально-етичними концепціями. Як уже згадувалося, письменник замолоду збирав і досліджував народну творчість, зокрема рекрутський фольклор, вважаючи, що «в народній поезії — все живе... мислить і говорнть, тішиться і журиться, любить і ненавиднть — взагалі живе життям людським» (із недрукованої статті «Порівняння, образи і символи в народних піснях», 1889). Не дивно, що в цілому ряді творів письменнінк використовував фольклорні сюжети, наприклад, у казці «Чортова скала», прагнучи по-своєму трактувати народнопоетичні джерела.

Пісенність значної частини віршів О. Маковея забезпечила їй тривку живучість, обумовила звернення до його творчості таких композиторів, як М. Лисенко (автор музнки до вірша «Сон»), Ф. Колесса (автор музики до тексту «Помер рекрут в непривітній столиці») та інших митців.

У свідомість своїх сучасників Маковей-поет входить спочатку окремими віршами, далі циклами і збірками. Ранній період творчості автора відбивае його збірка «Поезії», що складається з циклу «Думки і образки» (твори переважно громадянського звучання), ліричного циклу «Дружка», поем «Молох», «Новик», віршованої казки «Чортова скала» та кількох інших творів, написаних протягом 1887—1894 рр. Вихід книжки, незважаючи на те, що вона включала і деякі ранні, художньо ще не довершені тексти, був важливим, можна сказати, переломним моментом у поетичній творчості автора. Справа в тому, що, навіть маючи підтримку І. Франка, О. Маковей на початку творчого шляху сумнівався у своєму поетичному хисті. Він виношував намір перейти виключно на прозу. В листі до Василя Лукича від 16 жовтня 1892 р. молодий поет сповіщав: «Я написав на останок моєї поетичної діяльності «Новика» і тепер спочину на лаврах... Буду радше прозою писати».[1]

Збірка «Поезії» була для вимогливого до себе молодого поета своєрідним пробним каменем. Схвальне сприйняття її критикою (три рецензії на книжку помістили українські видання, одну — польський журнал «Ateneum») додало впевненості О. Маковею в своїх силах, стимулювало продовження діяльності в цьому жанрі. Василь Лукич, анонсуючи збірку, писав, що твори автора «відзначаються глибокою думкою, гарячим чуттям і справді артистичною формою» («Зоря».— 1894.— № 22). Так само віддали належне початківцеві рецензенти книжки поет Т. Галіп, критики О. Макарушка, В. Бугель.

---

[1] Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.— Ф. 61.— № 715.

На час виступу О. Маковея в літературі українське письменство мало вже великі здобутки: полум'яну поезію Т. Шевченка, лірику П. Куліша, Ю. Федьковича, мужньо лунав голос І. Франка, М. Старицького, Б. Грінченка, у далекому Снбіру народжувалися пісні П. Грабовського.

У багатоголоссі тогочасної української поезії О. Маковей в міру можливостей прагнув знайти свої тони, в яких би виразно відчувався його голос митця-громадянина, тонкого лірика, дотепного гумориста, дошкульного сатирика.

Коли говорити про громадянські мотиви, то вони виразно звучать у віршах, присвячених тяжкій долі рідного краю, трудової людини з народу, в соціально-побутових малюнках, в антивоєнних рекрутських творах («Думка», «Заплатив я податок кровавий», «Помер рекрут в непривітній столиці», в поемі «Молох»), пройнятій ідеєю богоборства, в публіцистично загострених творах збірки «Подорож до Києва» тощо. Конкретні малюнки тяжкої соціальної дійсності, що гнітить людину, в поезії О. Маковея чергуються з узагальнюючими образами, які символізують, з одного боку, зло, несправедливість, а з другого — волелюбні прагнення народу Так, у поемі «Молох» поет осуджує релігійний фанатизм, возвеличує силу людського розуму. В символічному образі Молоха (за міфологією давніх фінікійців, цьому богові в жертву приносили людей, переважно дітей) О. Маковей викриває страшну ненажерливу силу, моральне зло, а в образі молодого юнака Гірама показує борця проти тиранії, який закликає народ скинути з себе духовне рабство, розтрощити статую бога-ідола. З цього погляду глибокий смисл має закінчення твору, що звучить як гімн вільній людині.

Хоч Молох був з заліза кутній
І мармуровий мав престіл,
Та як завзявся нарід лютий,
Звалився бог безсильно в діл.
. . . . . .
Залізо на землі лежало,
І бога не лякавсь ніхто...

Громадянська заангажованість поезії О. Маковея виразно виявилася у збірці віршів «Подорож до Києва», що має антицарське спрямування, викриває колонізаторську політику російського монархічного уряду щодо України, а водночас гостро висміює ту частину інтелігенції, яка змирилася з царською дійсністю, марно нарікала на долю, замість того, щоб всі сили віддавати відродженню народу. Збірка О. Маковея з'явилась як наслідок таємної поїздки письменника (під чужим паспортом) до Києва з метою налагодження контактів між діячами культури обох частин України, розділеної, розмежованої кордонами Австро-Угорщини й Росії. У заспівному вірші «Привіт Україні» поет з болем пише:

Так нас розділили граничні стовпи,
жандарми, солдати і варти,
що вже українці [1] не знають, хто ми,[2]
а ми про них відаєм з карти,[3]

[1] Йдеться про українців Наддніпрянщини.
[2] Йдеться про українців Галичини, Буковини, Закарпаття.
[3] Мається на увазі географічна карта.

Збірка «Подорож до Києва» — це і біль, і мука, і жаль, і розпука О. Маковея, його розчарування і надія. Адже поет у Києві побачив, крім того, що його радувало, багато такого, що смутило, вражало в саме серце: плоди гнобительської політики царату, занепад культури народу, його мови, засилля жандармів, чиновників, духовенства, багатство одних і бідність інших...

Ходив я по давніх багатих церквах,
багаті вони і теперка;
у кождій обдертого нáроду тьма,
а церква як міліонерка.
(«Письмо додому»)

О. Маковей звертається до героїчних сторінок історії України, до історичного епосу, щоб на цьому тлі ще більше увиразнити тяжкий соціальний і національний стан народу, показати контраст між волелюбними прагненнями предків, зокрема козацтва, і тими страхополохими землячкамн-українцями, які бездіяльно

...сидять, як понурі вулканн,
і думають бухнути аж за сто літ,
коли вже вогню в них не стане.
(«Письмо додому»)

З великою любов'ю ставлячись до передових сил Східної України, до справжніх борців за її краще майбутнє (таких, як М. Лисенко, П. Грабовський, Леся Українка, Б. Грінченко та ін.), О. Маковей їдкою дошкульною іронією — вже як поет-сатирик — викривав боягузтво, псевдопатріотизм частини тогочасної української інтелігенції. Саме про таких «потомків старих запорожців» поет із сарказмом пише:

Не вірять нікому, не вірять собі,
не вірять в будучність народу;
боронять язиком народне добро,
а дбають про власну вигоду.
(«Розмова з могилою»)

О. Маковей з болем констатує, що в умовах царського режиму занепадає національна культура, мова:

Тремтить моє серце: не чую нігде
Тих слів, що учила нас мати...
Де ви поховались, мої земляки,
Що вас тут нігде не видати?
(«Київляни»)

Інвективи О. Маковея спрямовані головним чином проти колонізаторської політики царату, яку здійснював шовіністичний державно-бюрократичний апарат. Проте у деяких своїх історичних ретроспекціях поет припустився однобічних, а то й помилкових тверджень, полемічних перехльостів.

Громадянським викривальним пафосом сповнені сатиричні твори О. Маковея, опубліковані під час революційного піднесення в Росії у київському

журналі «Шершень» (1906). Тут побачили світ його вірші «Коли б я польським графом був», «Нові святі», «Се пісня не нова», «Чудо». У цьому виданні поет виступив в оточенні східноукраїнських поетів-сатириків, відгукнувшись своїм гострим словом на злобу дня.

Публіцистична загостреність, злободенність притаманні і найбільшому за обсягом сатиричному творові письменника — поемі «Ревун» (1910). О. Маковей протягом тривалого часу брав активну участь у громадському житті; як редактор цілого ряду періодичних видань, як письменник спостерігав, аналізував життя й діяльність різних прошарків суспільства, в тому числі буржуазної інтелігенції, різних кар'єровичів-пристосуванців, які, прислужуючись царській владі, наживалися на народній кривді, зраджували інтереси трудового люду, а водночас видавали себе за патріотів-народолюбців. Письменник засобами гострої сатири, яка інколи переростає у шаржовану карикатуру, викриває лицемірство і підступність різного роду ошуканців-кар'єристів, продажних хамелеонів. Ось вбивча характеристика одного з таких псевдопатріотів:

Посол сей був адвокатом,
аристо-і демократом,
буржуа, соціалістом,
а в потребі й анархістом.

Як кому було потрібно,
все він боронив подрібно,
параграфом і крутирством,
людяністю і варварством.

До таких «дурисвітів з патріотичними фразами на устах» (О. Маковей) належить і центральний персонаж поеми, в образі якого поет здемаскував лицемірство і фальшивість буржуазних політиканів, паразитизм їхнього існування, байдужість до інтересів народу, погоню за кар'єрою. Гумористично-сатирична манера письма поета оригінальна. О. Маковей вільно володіє засобами іронії, шаржу, гротеску, вдається до гіпербол, переосмислень, створюючи динамічні картини, образи. На жаль, інколи поет втрачає почуття міри, художнього такту.

Мистецька палітра Маковея-поета багата й на ліричні барви. Лірична настроєвість характерна для багатьох творів митця, зокрема для циклів «Думки і образки» (збірка «Поезії»), «Сум і глум» («Буковина».— 1896), «Гірські думи» («Літературно-науковий вісник».— 1899), «Окліки» (альманах «Багаття».— 1905). Може, найвищого рівня художньої майстерності письменник досяг у віршах, присвячених змалюванню краси карпатської природи, у роздумах про її животворящий вплив на людину. З цього погляду цикл «Гірські думи» є цінним надбанням української поезії, наближає автора до кращих ліричних творів І. Франка, Лесі Українки, зокрема тих, що в своїй основі мають карпатські мотиви. Для ліричних творів О. Маковея притаманна пісенність інтонації, елегійна настроєвість («Сон», «Туга», «Хрест», «Метеор» та ін.). Тут зустрічаємо контрастуючі картини гірської природи — радісні, чарівні на верхів'ях гір, «бо не зайшло туди ще людське лихо», і сумні, тривожні на долах, де «повінь, град і тучі». Водночас з ліричними медитаціями поет малює цілком конкретні життєві ситуації й образи.

Так, у вірші «На сторожі» відтворено жанрову сцену життя-буття на полонині:

Сплять в кошарі вівці на горі,
а в колибі чорні вівчарі,
пси лежать довкола огорожі
на сторожі.

Догоряє ватра, мріє дим,
віє холодом з ярів твердим...
Пес піднявсь і на життя собаче
Тихо плаче.

У віршах О. Маковея цього циклу знаходимо багаті на експресію художні образи й порівняння («Ось блиснув метеор і згас,//Як у житті щасливий час» («Метеор»), паралелізми, метафори. Особливо багатою на музично-поетичні образи є поезія «Сон», кожен рядок якої вражає художньою образністю:

Тихий сон по горах ходить,
За рученьку щастя водить.

У ряді творів поет порушує морально-етичні й філософські проблеми, недвозначно висловлюється з приводу релігійної забобонності («Знання нема, а скрізь безодня віри»), поклоніння хрестам («Споганюють святе лице природи // Страшним кінцем Христової пригоди»), з болем говорить про дволичність земних слуг божих:

О Христе! глянь: ті юди і пілати
від тебе ждуть небесної заплати!

Хрестом твоїм защитькують сумління,
а їх серця, як ті хрести, з каміння.
(«Хрест»)

Так і в лірицї поета, в його пейзажних малюнках бився пульс реального життя, особисте, інтимне переплiталося з громадянським.

Болючим, трагічним акордом зазвучала ліра О. Маковея в період першої світової війни. На чільне місце виходить тема народного страждання. Падуть ранені в бою українці, один — воїн цісарської армії, другий — царської. Вони усвідомлять, що братовбивча війна приведе до їх взаємного знищення;

...найтяжче наше горе: люта сила,
що з братів та воріженьків поробила.
(«Брати»)

Великою тугою пройнятий цикл віршів «Пісні з поля», що звучить як реквієм над жертвами імперіалістичної війни — тими наддніпрянцями, які поклали свої голови за царя, і тими галичанами, яких погнали вмирати за цісаря...

Письменник-гуманіст вірив, що зрештою його народові, всім пригнобленим і скривдженим усміхнеться ліпша доля, що оживе скривавлена земля, «не загине наше слово, // Не загине рідний край!».

Поезія О. Маковея складає незначну, але важливу частину його художньої спадщини, в своїх кращих зразках вона є цінним надбанням української літератури.

* * *

Найповніше талант письменника виявився в прозі, зокрема в малих її жанрах (новелі, оповіданні, нарисі). В цій галузі О. Маковей працював досить інтенсивно, опублікувавши вісім книжок — окремо виданих оповідань («Весняні бурі», «Оферма», 1895), повістей («Залісся», 1897, і «Ярошенко», 1905), збірок («Наші знакомі», 1901; «Оповідання», 1904; «Кроваве поле», 1921; «Прижмуреним оком», 1923). Чимало творів письменника, розкиданих по періодичних виданнях, не входили до збірок, чимало неопублікованих збереглося в рукописах. Як прозаїк О. Маковей пройшов еволюцію, що відбивала загальні тенденції розвитку української прози. Якщо в ранніх оповіданнях він виступає прихильником соціально-побутової прози, тяжіє до розлогості оповіді («Весняні бурі», «Оферма», «Для розривки» та ін.), то в пізніших творах письменник усе більше вдається до стислого, лаконічного жанру соціально-психологічної новели, прагнучи йти в руслі творчих пошуків молодої генерації українських прозаїків, для яких, за словами І. Франка, «головна річ л ю д с ь к а д у ш а, її стан, її рухи в таких чи інших обставинах, усі ті світла й тіні, які вона кидає на ціле своє окруження... В порівнянні до давніших епіків їх можна би назвати ліриками...» [1] І ще одна особливість Маковея-прозаїка: її виразна гумористична забарвленість, сатирична спрямованість (маємо на увазі, зокрема, соціально-політичні твори новелістичного жанру). Водночас із нарисами, новелами, оповіданнями О. Маковей пробував свої сили і в жанрі повісті, прагнучи охопити своїм зором важливі події історичного минулого («Ярошенко») і сучасну йому дійсність («Залісся»).

Як прозаїк О. Маковей успішно дебютував 1895 р., здобувши на конкурсі журналу «Зоря» другу премію за оповідання «Весняні бурі». І. Франко, член конкурсної комісії, з приводу цього твору писав: «При ... багатстві змісту, сконцентрованого в тісній рамці новели, «Весняні бурі» відзначуються мовою гарною і чистою, простотою композиції, легким та невимушеним стилем» [2]. Оповідання значною мірою має автобіографічний характер, відображає процес формування прогресивного світогляду в учнівської молоді в умовах галицької дійсності, шукання нею шляхів служіння рідному народові. Ця тема згодом знайде втілення і в ряді інших творів письменника.

Художня проза О. Маковея охоплює твори з життя західноукраїнського села («Заробок на свята», «Поза правом», «Туга», «Залісся»); мешканців малих містечок — міщан («Клопоти Савчихи», «Нові часи», «Мій прапрадід» та ін.); інтелігенції («Вуйко Дорко», «Казка про невдоволеного Русина», «Виклад про крамниці», «Три політики» та ін.); учнівської молоді (цикл нарисів «Зі школи»); морально-етичні оповідки за легендами

[1] Ф р а н к о І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1982.— Т. 35.— С. 108.
[2] Ф р а н к о І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1981.— Т. 29.— С. 473.

й переказами (збірка «Пустельник з Путни».— Чернівці, 1909); історичну повість «Ярошенко»; антивоєнні й антишляхетські новели й нариси 20-х років.

У жанрі соціально-психологічної новели з життя села О. Маковей створив низку глибоких за змістом, самобутніх за художньою формою творів, що перегукуються своїм ідейним спрямуванням з прозою І. Франка й В. Стефаника. Це, зокрема, слід сказати про лірико-драматичну новелу «Туга» — про старість одинокого батька, діти якого виїхали на заробітки до Канади. Письменник з великою майстерністю розкрив душевні муки й переживання колишнього хлібороба, який став наймитом, без надії сподівається побачитися з рідними, невимовно тужить за ними. Новела оповита тихим сумом, сповнена співчуття до згорьованого селянина, який на старість залишився один, як палець. Внутрішні монологи батька, його скупі жалі і скарги нагадують народні плачі-голосіння «Не будем ся видіти, не будем, мої діточки!.. Ви за морем, а моє місце отам, на горбі, де хрест». За отакими жалями-скаргами письменник ніби мимохіть ставить болюче питання: «Чому ж то тісно українцям на своїй землі?»

Новелою «Туга» О. Маковей висловив глибоке вболівання над долею трудового люду, змушеного втікати світ за очі в пошуках кращої долі, тих одиноких старих батьків і матерів, яким залишилося лише бідувати і страждати на рідній землі.

Кілька соціально-психологічних новел, оповідань та нарисів О. Маковея розкривають перед нами нужду, безпросвіток бідарів-верховинців: «Поза правом» (1908), «Проповідь» (1912), «Бутинець» (1913) та ін. Водночас з новелою «Туга» вони становлять своєрідний цикл творів, об'єднаних проблематикою, спільною манерою письма, використанням елементів буковинсько-гуцульської говірки. Новела-нарис «Поза правом», що по-сучасному означає «поза законом», кидає світло на нульовий соціальний стан тієї частини гуцульської сіроми, якій не страшні цісарські податки, лихварські борги, бо вона не має чим їх платити. Злндаря Юру Боднарюка розорив лихвар Янкель, забравши від нього хату. Церковна влада, яка володіла лісами, накладає на нього штраф за одну смерічку, зрубану в буковинському лісі, що належав до «Православного релігійного фонду» (гадав, що «високі гори з лісами свобідні», є народним добром). Суд штрафує Юру, але з наймнта нема що взяти... Він бідний, як церковна миша, ніякий закон нічого не стягне з Юри Боднарюка — бідного гуцула — «на самітнім верху між лісами. Він стоїть поза правом»,— такою сумно-іронічною нотою закінчує письменник свою оповідь-бувальщину.

У цілому ряді оповідань, особливо ж у більшому творі «Клопоти Савчихи», О. Маковей змалював колоритні образи із маломістечкового середовища. Письменник добре знав цю верству галицького суспільства, яка пишалася своїми давніми старосвітськими традиціями, відчувала вищість над сільським людом, прагнула наблизитися до панського стану, виводячи в люди своїх синів і дочок. Звичаї, побут, традиції, конфлікти між старим і новим у житті міщан, колоритні образи мешканців малих містечок постають з оповідання «Клопоти Савчихи» з головною героїнею Савчихою, заклопотаною тим, щоб сина Михася вивчити на священика або адвоката, із статечним міщанином Магерою — захисником старосвітських традицій («Нові часи»), з добродушним прапрадідом письмен-

ника, який також походив з маломістечкового середовища («Мій прапрадід»).

Змальовуючи представників цієї суспільної верстви, О. Маковей, з одного боку, співчутливо ставиться до старих добрих традицій, з другого — іронізує над їхніми суєтними клопотами, застарілими звичаями, показує прихильників «старосвітчини» в комічних ситуаціях, їдко іронізує над патріархальністю їхнього побуту і способу мислення. Характерною особливістю цього циклу оповідань є легкий гумор, добродушна іронія, отой погляд на змальоване середовище, який сам письменник охарактеризував слушним визначенням — «прижмуреним оком».

Талант Маковея-прозаїка широко виявився в його гумористичних і сатиричних новелах з життя інтелігенції. Типаж прози письменника колоритний і розмаїтий, охоплює різні верстви і стани галицького суспільства — і справжніх інтелігентів («Вуйко Дорко»), а ще більше — псевдоінтелігентів, лжепатріотів, заскорузлих політиків, різних «невдоволених русинів», прислужників-хамелеонів («Казка про Невдоволеного Русина», «Новітній плуг», «Виклад про крамниці», «Три політики», «КВД» та ін.). Вся ота «культурна» верства, яка дбала насамперед про свою кар'єру, збагачення, почесті, паразитувала на народному організмі, всі оті доморощені пани-доробкевичі в особі О. Маковея знайшли свого Гоголя, який їдко висміяв мертві душі галицької провінції. Причому О. Маковей, продовжуючи традиції сатири І. Франка, вивів на чисту воду представників не лише української буржуазної інтелігенції, а й польсько-шляхетської («Два ставки»). Письменник використовує жанр казки, репортажу, вдається до публіцистичних прийомів, епістолярного стилю, засобів іронії, сарказму. Ось художній тип «невдоволеного русина» — адвоката, який мав «усякі панські вигоди», але ними не міг насититися, прагнув ще більшої вигоди і почестей. Він домагається їх шляхом обдурювання темних народних мас, обіцяючи їм навіть Дністер, що тече через Галичину, «скасувати», тобто спрямувати його течію через інші краї. Передвиборна агітація русина — суцільна демагогія, в якій поєднується трохи правди («милі браття-хлопи... вас кождий обдирає...»), багато безглуздя («колн хлоп дасть сина до школи, має за се дістати сто рипських»), спекуляції на інтересах народу. Ставши послом, невдоволений русин-українець здобув «гонори-почесті», задовольнив свої амбіції, хоч його кар'єра дорого обійшлася простому людові: «Там, правда, за нього одного виборця закололи, а тридцять і сімох продержали по кілька місяців і по рокові у в'язницях; але се вже таке право природи: кождий політик пожирає стільки там людей, щоб сам міг жити,— хто би там журився і десятками зруйнованих селян, де справа йде о мільйони?» У цих викривальних словах — чесна громадянська позиція письменника, викривача тогочасного суспільного ладу, в якому боротьба користолюбців за владу вела до руйнування, тюрем і арештів одних і до панування, розкошів — інших.

«Казкою про Невдоволеного Русина» О. Маковей почав викриття буржуазної системи виборів, облудності і фальші інституції послів-депутатів — вірних прислужників цісарського уряду, які мали одну мету — наживу. У сатиричній новелі «Вдячний виборець» письменник змалював образ такого хамелеона в дії, насправді ж — в бездіяльності.

Посол Колодинський, будучи глухим до інтересів народу, наче колода, набиває собі ціну тим, що він, мовляв, мав багато клопоту, полагоджуючи справу «вдячного» виборця. Свій пост він використовує для політичного бізнесу.

Такими політичними гешефтярами змальовані в новелі «Три політики» адвокат Микола Крикливець, посол до крайового сейму, який запобігає ласки перед ще більшим паном — маршалком повіту, графом Артуром Бойовським і хлопським філософом, спритним агітатором (за того, хто йому вигідний) селянином Михайлом Горобцем. Кожен образ — це художній тип, втілення політики підступу, обману, користолюбства, кожен з них **робить свою** політику, прагнучи перехитрити іншого. Кожен з них снує плани, як досягнути свого, вважаючи: всі методи добрі (хоч би вони були нечесні, підступні), що ведуть до мети.

О. Маковей звертався і до гострих політичних тем, пишучи їдку сатиру на представників націоналістично-шовіністичних партій, висміюючи їхнє вузькоглядство, сліпу зарозумілість. У весняній ідилії під безневинною на перший погляд назвою «Два ставки» письменник змалював алегоричні два ставки — панський і громадський, заселені крикливими жабами. «У панському ставку жили польські жаби, бо пан був поляк, а у громадському ставку жили руські жаби, бо громада була руська». У польському ставку крикливим шляхетським концертом керує пан Жабчинський, проповідуючи ідею панування над усіма іншими жабами, жадаючи утворити «великий став від моря до моря, себто одне велике море», мати зверхність над усіма іншими. Тут письменник крізь прозору алегорію піддає висміюванню ідею шляхетського панування над іншими народами, зокрема українським.

Руський, тобто український, ставок з націоналістичним жаб'ячим створінням прагне «переспівати» польський став; починається своєрідний концертний турнір, який завершується таким страшним вереском, що, як іронізує письменник, «розібрати було годі, що співали одні, а що другі».

Одним промовистим штрихом сатирик висловлює ставлення трудового народу до лжепатріотичного жаб'ячого концерту з обох ставків: «Конюх, що лежав на пасовиську і зовсім припав росою, піднявся помалу і закляв:

— А грім би вас побив, прокляті жаби! Цілу ніч спати не дали».

«Весняна ідилія» набирає виразних рис політичного памфлета.

Є у спадщині Маковея-прозаїка «іменна» сатира, спрямована проти конкретних інституцій, персоналій, але життєва конкретність у творах цього циклу поєднується з художніми узагальненнями. Так, у «Викладі про крамниці», що має підзаголовок «Після стенографічних записок», предметом сатиричного викриття є функціонери галицького кооперативного руху, які, не знаючи справжніх потреб народу, вважаючи його «непросвіщенною масою, блукаючою в єгипетській тьмі кромішній», виставляють себе його месіями-пророками, добродіями-благодійниками, хоч насправді є пустомелями-демагогами. Ось зразок такого пустомельства пана-кооператора, спародійованого реплікою селянина: «Що ви п'єте? Просту сивуху, а що таке коняк, то ви, певно, не знаєте!» (Голос: «Знаємо! Коник — то малий кінь, так щось як лошак»). Або: «А хіба ви грошей не маєте?» (Голоси: «Та звідки?!») «Ну, в такім випадку без устриць можете

обійтися, бо я їх сам не люблю, але на коняка то таки вас стати?» (Голос: «І того нема чим годувати! Паші нема!»)

На конкретні обставини, закладі й особи спроектований і твір О. Маковея «Як Шевченко шукав роботи», що свого часу досить активно використовувався в прямолінійній боротьбі з тими діячами нашої культури, що були проголошені ідеологами буржуазного націоналізму. Сатиричні репліки О. Маковея про конкретні, локальні явища галицького життя, іронічно-дошкульні зауваження з приводу тих чи інших моментів у діяльності відомих свого часу постатей, які мають незаперечні заслуги перед нашою культурою, необачно узагальнювалися, переносилися на весь їхній життєвий і творчий шлях.

Так, О. Маковей пускав гострі стріли і в бік керівника Наукового товариства ім. Т. Шевченка історика М. Грушевського, але він бачив і ту позитивну роль, яку цей вчений відіграв у розвитку науки, зокрема на західноукраїнських землях, очолюючи згадане товариство. О. Маковей з іронією говорить про працю О. Колесси, присвячену Т. Шевченкові, впливові на його творчість А. Міцкевича, кидаючи колючий докір з приводу зарозумілості цього професора. Але чи можна на підставі художнього твору (хай з виразним публіцистичним змістом), в якому йдеться про окремі вади характеру О. Колесси, перекреслювати всю наукову діяльність цього вченого, поета (він автор революційного твору «Шалійте, шалійте, скажені кати!»)? Очевидно, розшифровуючи ті чи інші реальні постаті, інституції, треба робити це з великим тактом, не вдаватися до таких далекосяжних висновків, як це мало місце у 60—70-і роки (скажемо самокритично: і в працях автора даної статті). Слід пам'ятати, що перед нами *художній* твір, а не публіцистична стаття, що тут можливі авторські перебільшення, сатиричні загострення. Так, коли «професор Г», тобто М. Грушевський, заявляє Т. Шевченкові, що «товариство ім. Шевченка — се я, а ви тільки фірма», то кожен розуміє, що наведені слова не можна сприймати буквально. Бо Наукове товариство Т. Шевченка — це і Франко, і Гнатюк, і Маковей та багато інших вчених.

О. Маковей відштовхується від реальних явищ, фактів і в інших своїх сатиричних творах — «Русалкова вода, або Поезія» (1906), «Твір штуки» (1911). Під перо сатирика в першому випадку потрапила туманно-патетична трагедія В. Пачовського «Сон української ночі» та молодіжний студентський альманах «На шляху», на творах якого значною мірою позначився вплив декадансу.

Нового змісту набирає сатира О. Маковея у 20-і роки. Письменник досягає глибокого узагальнення у викритті страшної, руйнівної сили молоха війни. Він створює образ Ексцеленції — бездумного і жорстокого воєначальника вищого рангу, який милується зруйнованим містом. «Із загальнолюдського становища така руїна — се біда, плач, сльози, брак притулку для тисячів людей, через те недуги, голод, смерть»,— каже устами сотника О. Маковей. А з точки зору Ексцеленції — руйнника міста, вбивці безневинних людей — натхненники війни заслуговують орденів і медалей.

Хамелеонство користолюбців з польсько-українських націоналістичних кіл О. Маковей затаврував у новелі «КВД», у якій вивів пристосуванця-кар'єриста — «каведека», для якого єдиним моральним кодексом є правило:

«куди вітер дме, туди й хилися, служи тому, хто при владі». Він з двома метриками — українською і польською, але з однією душею — продажною...

Сатира мала конкретну спрямованість: осуджувала тих, хто, заховавши у скриню українську метрику, видавав себе за поляка, йшов на службу до польсько-шляхетських можновладців, які прагнули утвердити своє панування на західноукраїнських землях.

Представників влади О. Маковей виставляв на глум, наскільки дозволяли це тодішні цензурні умови. Так, у новелі «Мухолап» читач дізнається про незвичайну пригоду професора-ботаніка в українському придністрянському селі, який потрапив під підозру польської поліції.

«— Хто ви є? — запитує поліцай вченого-біолога.

— Професор Краківського університету.

— Говоріть се комусь дурнішому, а не мені.

— Як найду, то скажу».

Так «люб'язно» зустрічає польський поліцай польського вченого, підозрюючи його в шпигунстві. А ось інтелектуальний рівень дружини начальника поліції, яка, почувши, що вчений приїхав над Дністер, бо тут є «прекрасна флора і фауна», добродушно перепитує:

«— Прекрасна Флора і Фауна — тут, у нас? Я про них — не чула. Вони тут мешкають?»

А ось інша комічна ситуація, вже на постерунку комісара повітової поліції, куди доставили затриманого професора. Комісар спочатку вирішує перевірити його грамотність:

«— Умієте читати і писати?

— Умію,— відповів професор з радістю».

Після цього суворий представник влади ще робить професорові очну ставку з його учнем — у поліцейському кабінеті. Устами героя — польського професора — Маковей висловлює своє ставлення до фауни і флори подільського краю, зокрема тваринного світу, констатуючи, що він «найшов тут потомків підвавельського смока» (йдеться про легенду, згідно з якою в Кракові, у замку Вавель, жив страшний змій-смок). Під потомками вавельського смока маються на увазі представники польсько-шляхетської влади.

Талант Маковея-прозаїка яскраво виявився в антивоєнних новелах, що увійшли до збірки «Кроване поле». В більшості творів цієї книжки знайшли відображення особисті враження автора, на долю якого випало пережити трагедію першої світової війни. Основну — мінорну — тональність збірки завдають твори, що розкривають страшні наслідки війни — смерть, руїни, каліцтва, показують її антигуманний характер. Такою глибоко символічною є мініатюра «Кроване поле» — неоране, запущене, напоєне людською кров'ю, покрите червоними маками. «Коронувані й некоронувані самодержці», з болем констатує автор, облудливо називали його «полем честі і слави». Насправді ж, на цьому кровавому полі гинули люди за чужі для них інтереси, з цього поля «нема нікому ні честі, ні слави» — війна була не визвольною, а загарбницькою, несправедливою.

Друге поле — горб над рікою — увінчане пам'ятником солдатам, які загинули не за свою Вітчизну, а за Австро-Угорську монархію. Вона,

як наголошує письменник, «для одних народів була вітцем, а для других вітчимом, а для третіх тяжким ворогом — і тому сама також загинула» (новела «Вічна пам'ять»). Гине і пам'ять про жертви війни — від могил залишаються тільки сліди... Поки що. Затирається «вічна» пам'ять, зникають хрести на могилах. Від твору віє тяжким сумом, тугою за марно загиблими воїнами.

Пекучий біль, глибокий відчай оповив душу воїна, який втратив на війні ногу, прибитий своїм каліцтвом (новела «Інвалід»). «Ні жити, ні вмерти» — такий його стан. О. Маковей робить страшне узагальнення: «Цілий світ — інвалід».

Крізь трагічні, мінорні ноти все ж пробиваються і світлі промені, звучить хвала мирній землі, роботящим рукам, які повинні її орати, засівати на користь людям («На окопах»). Природа поступово заліковує страшні рани війни. Над окопами щебечуть жайворонки, над польовими квітами медоносно гудуть бджоли. «Слухаєш їх музики, і здається тобі, що замучена земля гомонить, знов оживає, і в її тілі починає кров грати, і вона просить-благає о плуг і гарне зерно. Сторицею віддячиться за сю ласку». Не міг письменник не помітити й іншого — духовного братання на фронті, коли солдати австро-угорської і царської армій радісно вітались, «сміялися, подавали собі руки», звертались до себе з таким наболілим питанням: «І чого ми воюємо з собою?» («Братання»).

У «воєнній» малій прозі О. Маковея наявні й національно-визвольні мотиви. Виразно звучать вони в новелі «Розлука», навіяній ліриko-тужливою піснею «Козак від'їжджає», особистими враженнями письменника з часу війни. Війна розлучає рідних, близьких, закоханих. «Одні пішли на схід за Збруч і там мов у морі потонули, другі лишилися в Галичині без листів, без звістки від рідних — і в розлучених серцях виросла непевність, страх, безмежна туга, любов, що не находить способу, як себе заспокоїти...» Розлука висушує серця, затьмарює розум. «І на землю, зрошену кров'ю, паде ще, як осіння тяжка мряка, велетенський смуток тисяч живих сердець. Почерез Збруч на Україну далеку перелітають невидимі сльози, нечутні зітхання і плачі, летить любов, що лучить розлучених без уваги на всі воєнні кордони».

Письменник вірив у національне визволення, духовне єднання народу, розділеного кордонами. У згаданому творі він малює картину світлого і радісного оновлення: «І над великим простором землі з-поза хмар визирає тепле і ясне сонце — невидима сила теплого, доброго людського життя, що єднає і тих, що остались у близькій Україні, на захід від Збруча, і тих, котрим несподівано прийшлося жити, воювати або вмирати на Вкраїні далекій». Новела О. Маковея близька за своєю ліриko-емоційною наснаженістю до шедевру Марка Черемшини «Туга». Загалом твори О. Маковея, обпалені полум'ям першої світової війни, перегукуються з гуманістичною прозою О. Кобилянської, В. Стефаника, Марка Черемшини, К. Гриневичевої (збірка «Непоборні»), Б. Лепкого та інших письменників, різних світоглядом, манерою письма, але близьких глибоким вболіванням за долю людини, народу у страшних своїм трагізмом обставинах періоду першої світової війни.

Проза О. Маковея охоплює ще й два великі твори — повісті «Залісся» та «Ярошенко». Перша опублікована в Чернівцях 1897 р., друга 1905 р.—

у Львові. У соціально-побутовій повісті «Залісся» автор реалістично показав сільське життя наддністрянських околиць з темнотою, забобонністю, щоденними клопотами, проблисками роздуму над своїм тяжким становищем. Крім цієї лінії, в повісті розвивається ще й інша — життя попівської родини Левицьких, з яких повніше окреслено образ поповича Славка з його тихою симпатією до поміщицької дочки Мані. У творі подано добре виписані сцени з народного життя, переконливо змальовані образи сільських трударів. «Залісся» і сьогодні зберігає пізнавальне і певне художнє значення, як спроба письменника дати крізь призму аналізу одного села широку панораму тогочасної дійсності, не підфарбовуючи її, з разючими контрастами між різними соціальними прошарками.

Ключ до розуміння повісті «Ярошенко» О. Маковей дав у статті «Про історичні оповідання» (газ. «Діло».— 1907.— № 125—126), у якій не тільки висловив свої погляди на завдання історичної белетристики, а й розкрив ті принципи, якими він керувався при написанні повісті «Ярошенко». Письменник виходив з настанови, що основою творів, написаних про минуле, повинна бути «історична правда, чи вона гірка, чи солодка», що митець не сміє відступати від «принципу історичної правди». О. Маковей ставив за мету із всією достовірністю показати перипетії польсько-козацько-турецької війни під Хотином, розкрити мужність і самовідданість козаків, які разом з польськими військами вели завзяту боротьбу проти споконвічного ворога слов'янських народів — турецьких загарбників.

Повість «Ярошенко» була написана для учнівської молоді. Цим обумовлені деякі її особливості, зокрема фабула. Автор намагався зробити її простою і захоплюючою.

Події, змальовані в творі, розгортаються двома сюжетними лініями: похід і боротьба козацьких військ проти турків під Хотином, їх взаємини зі своїм союзником — польським військом, і друга — трагедія сім'ї молдавського селянина Ярошенка, яка опинилася у вирі війни 1621 р. Обидві ці сюжетні лінії пов'язані між собою через образ головного персонажа твору — Микулу Ярошенка. Автор писав, що в особі Микули він хотів показати таку людину, яка пережила всі страхіття війни.

Отже, образ Микули, за задумом автора, мав відігравати в повісті важливу ідейну роль; на його життєвих переживаннях автор хотів показати, яким нещастям була війна, спустошливі набіги турецьких загарбників на молдавсько-українські села у Придністров'ї. З другого боку, цей образ повинен був відігравати важливу композиційну роль — бути зв'язуючою ланкою двох сюжетних ліній.

Вже з першого розділу твору автор вводить нас у вир подій. Він малює сцену нападу польської чати на мирне містечко Серет. Озброєні загони вершників забрали з собою всю сім'ю Ярошенка: старого батька, матір, дружину і синка. Микула вирішує йти шукати свою родину під Хотин, куди від'їхала чата. І далі автор показує труднощі, які довелось йому перебороти, щоб нарешті знайти рідних.

З персонажів помітне місце у творі займають історичні постаті Сагайдачного, Ходкевича, Проскуренка, Бородавки, що представляють як козацькі, так і польські війська.

В образі Сагайдачного О. Маковей відзначає риси мужнього полко-

водця, розумного дипломата. Водночас це — проста, щира людина, багата життєвим досвідом, справжній організатор і улюбленець козацької маси. Вже при першій зустрічі з Сагайдачним, який в період Хотинської битви був сивоголовим дідом, він викликає у читача приязнь і довір'я.

Епізодично в творі виступають й інші історичні постаті — воєначальник польського війська Ходкевич, Бородавка та інші. Гетьман Ходкевич представляє ту частину прогресивно настроєної польської військової старшини, яка бажає з честю дотримати своїх зобов'язань щодо союзників — козаків, мріючи про той час, коли «Польща опам'ятається, буде сестрою Україні, а не катом».

Чимало місця в «Ярошенкові» відведено образам козаків, описам їхньої героїчної боротьби проти опришків Бернавського, а особливо проти турків. Козацькумасу письменник змальовує активною, готовою послужити спільній справі й розгромити ворога. Це не розгульні забіяки, якими їх часто показували у своїх творах буржуазні письменники. Вони, активні учасники історичних подій, повинні виконати важливу місію, покладену на них народом,— розбити турків, не допустити їх до руйнування і поневолення краю.

Повість «Ярошенко» — широкий епічний твір. Своїми художніми якостями він свідчить про те, що письменник, хоч вважав себе новелістом, міг успішно виступати і в жанрі повісті. Майстерність Маковея-прозаїка виявилась в умінні побудувати стрункy композицію, динамічний сюжет, в тому, що він зумів відтворити дух історичних подій, які лягли в основу твору.

Тут нема змоги зупинятися на тій частині спадщини О. Маковея, що не входить у дане видання (критика, публіцистика, історія літератури) — вона значна, вагома своїм змістом, розмаїта за жанрами. Вона й сьогодні зберігає свою наукову цінність, заслуговує на перевидання.

О. Маковей був чесним і самовіданним працівником на ниві української культури; він залишив помітний слід у розвитку письменства нашого народу. Його пристрасне художнє слово, сповнене любові до трудової людини, віри в її краще майбутнє, його гостра сатира, спрямована проти власть імущих, тих, хто наживався на народній кривді, його дотепний, добродушний сміх над дрібними житейськими клопотами, вадами характеру своїх сучасників допомагали народові в його боротьбі за краще життя, за новий світ. Талановитий поет і прозаїк, лірик і гуморист-сатирик, Осип Маковей у цьому виданні розкривається повніше, об'єктивніше. Письменник поступово займає належне йому місце в літературному процесі своєї доби, збагачує наш духовний світ у теперішній час знаменних перетворень, коли прагнемо глибше пізнати витоки своєї культури, все краще з минувшини поставити на службу сучасності.

Федір ПОГРЕБЕННИК

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

Збірка «Поезії» (1895)

ДУМКИ І ОБРАЗКИ

1

Конець тій ниві, конець,
будемо плести вінець.
Зв'яжемо жито в снопи,
зложимо збіжжя в копи,
підемо до господині,
дамо віночок нині:
«Прийми віночок з жита
з ниви, що градом збита.
Маленька була нива,
маленькі з неї жнива.
Дасть бог, нáрік зародить,
неврожай нагородить...»

2

І я умію пісню,
умію не одну,
то тихо-милозвучну,
то грімко-голосну.

Я так люблю ті співи,
а я їх сам зложив
у тихі хвилі щастя,
у хвилі, як тужив.

Одна сільський дзвіночок
нагадує мені,
як в сумерку вечірнім
дзвенить у тишині.

А друга сум наводить,
стає понурим світ,

мов вітер хмару кличе
на ясний небозвід.

І зароїться разом
крилатії думки,
бринять, летять і в'ються,
як в пасіці пчілки.

Вони словам вторують,
дають життя і чар,
і цвітом їх вбирають,
як землю пишна яр...

23.4.1891

3

В простір безмежний духом я злетів,
і там звисока навкруги я глянув,
і кулю земну звідтам я узрів.

На ній мій взір, мов яструба, пристанув.
А на поверхні дивної землі
ту край розкішно цвів, а там вже в'янув.

І, як в муравлиську ті муравлі,
там безлік люду вештавсь все і всюди,
і гинув все, як листя на гіллі.

Без впину гамір наверху, і труди,
і безконечна зміна та борба,
хоч глибше в землю — що за тихі люди!..

В незмірнім тім числі яка судьба
припала там для мене, порошини?
Чи тихе щастя жде, чи жде журба?

Не рад я знати прикрої хвилини,
як на землі, крім пекла, єсть і рай...
Даєш п і з н а т и, доле, світ щоднини,

то хоч колись єго з а з н а т и дай!

4

В дорогу, в дорогу! Іду, моя доле!
Чи цвітами піду, чи терня поколе,
чи певно там зайду, чи щастя там найду,—
іду, де побачив мету.

Не вернусь з дороги, хоч мучить тривога.
чи справді до щастя веде ся дорога,
чи гідне є муки, і бою, й розпуки
се щастя, що я єго жду

Як найду єго, порівняюсь з метою,
все горе забуду за хвилі спокою.
Проживши ті хвилі, навіки в могилі
вдоволений тихо спічну...

Жовтень, 1887

5

У погоні за правдою вічною
здоганяєш пророка в одчаю.
Він над пропастю станув зловіщою
і рече тобі сумно: «Не знаю».

І, за щастям туземним блукаючи,
ти питаєш дороги до раю.
Подорожній тобі, умираючи,
шепне тихо: «Я глядав, не знаю»

І у безміри вічності дивної
вишлеш думку шукати розмаю;
гнеть вертає без вітки оливної
і, конаючи, каже: «Не знаю».

І в знесиллі, розбитий нірваною,
тільки чуєш ще тугу без краю:
невже справді лиш фата-морганою
суть дороги до правди і раю?!

6

Я вам не завидую, духом бідні,
що ви живете тихо, без мети,
що ви, хоч на землі з людей послідні,
будете перші по своїй смерті.

Мені не жаль, що щастя ви не гідні,
котре в марницях вмієте найти,
що ви, хотя безумним скотам рідні,
так бережете пітьми дурноти.

Та жаль мені тих мучеників гадки,
що ради вас за світлом правди йдуть,
своє життя на жертвеник кладуть,

щоб мали ви і щастя, і достатки;
самі ж, як метеори, в тьму падуть,
не певні, чи згадають їх нащадки.

7

Давно, давно моє вже тіло
в землі на порох спопеліло,
а я, дух праведний, триваю
і вже століття в сьому раю
молюся творцеві щоденно,
що жити дав мені блаженно.
І вже літа в будучність знану,
незмірну, вічну, я дивлюсь
і все боюся, як погляну,—
бо щастя без кінця боюсь...
Не хочу жити все з святими
і вічно чути радість всіх,
а жити рад би-м і між злими
без хвилі щастя і утіх.
Де не співають херувими,
а плаче кождий за свій гріх,
де мучаться і чути стони,
нарікання, страшні прокльони,—
там жити я також бажаю,
щоб сам у світі тім огненнім
стерпів я муки всі тяжкі.
В нещасті щастя я пізнаю,
і знов на довгії віки
не буде рай мені буденним.
Мій боже, щоб я рай цінив,

колись за луччим не тужив,
бажання се мені прости
і не вміни єго в провину:
у пекло ти мене пусти
зазнати горя хоч хвилину...

8

Людей, людей мені подайте!
Я так за ними затужив!
Співайте, смійтесь і гуляйте,
най бачу я, що світ щаслив.

Я нині думав дві години:
пощо на світі ми живем,
чому так боїмось хвилини,
коли на той світ ми підем?

Чи ми живемо ту для проби,
для тих дрібненьких журб і втіх,
чи наша ціль сповнити гроби,
де люта смерть кидає всіх?

Не міг того я відгадати,
нелюдська загадка трудна,
махнув рукою, вийшов з хати,
бо, наче гріб, така сумна.

У світ! Там смуток свій покину,
зворушу заспані чуття,
там веселих людей я стріну
і сам забуду ціль життя.

9

Бодай тебе, паньматко Єво,
та за цікавість то твою!
Пощо ти яблуко рушала,
коли гаразд жилось в раю!

А то, дивись, тепер на лихо,
як ти і твій старий Адам,

такі ми всі на те цікаві,
що тикати не кажуть нам.

Та ще то вам нічо не сталось,
широкий світ був ваш кругом;
нам за цікавість на сім світі
кутка найти не мож часом...

Львів,
20/4.86

10

Кругом, кругом широке поле,
низенько клоняться жита,
нігде нікого доокола,—
спокій, як в гробі, самота.

Над полем на голубім зводі
відвічний світоч сяє все;
велична тишина в природі,
лиш дзвонів гук вітрець несе.

В тім храмі, творче, я з поклоном
з житами голову схилю
і піснею враз з жайвороном
ім'я твоє я восхвалю.

1885

11

Наді мною листя скрізь зелене,
сонце тиснесь в тінь лісну лучами,
дерева розлогі вколо мене,
долом густо вмаєні корчами.

Легот теплий ледви чутно дише,
в тіні цвіти головки вниз клонять,
пташка пирхне, листям заколише,
десь далеко жайворонки дзвонять.

Сойка закричить там неспокійно,
дикий голуб туркотить на дубі,

в сяєві мушки буяють рійно
і розносять звуки тихі, любі.

Між корчами в тіні при ручаю,
що помалу в'ється між травою,
на мураві я сиджу, думаю
і любуюсь довго самотою.

Як незамітно минають хвилі
серед твої зелені, дуброво!
Чую, як мій дух росте на силі,
як він відживає ту наново.

Сторони родимі, величаві,
не заступить вас чужи́на жадна,
світ манить мене на сій мураві,
і будучина мені принадна.

Дух мій вдвоє до життя охочий;
ним я звеселю тужкі години,
як брильянт, що світить серед ночі
світлом сонця, набраним за днини.

Черчик,
19 липня 1887 р.

12

Незамітно прийшла весна,
незамітно й минула,
замовк у лузі соловій,
зозуля мов не кула.

І що було розвилось в цвіт,
се овочем вже стало;
що мало вирости, зросло
і дозріва помалу.

І дивний та важкий спокій
настав в природі всюди,
за труди на жнива всі ждуть,
серця готовлять люди.

Спокій!.. Лиш я тужу за чимсь,
нема мені спокою;

мабуть, чи то не жаль мені
за бувшою весною.

Вернися, весно! Для утіх,
для щастя дня не страчу!
Дарма! коли я затужив,
як вже тебе не бачу?..

9. VII. 86

13

Видно липи в розцвіті
вколо газдівства;
вся обора знищена,
хата ще нова.

Жидики там бавляться
з криком під вікном;
батько їх любується
милим холодком...

А колись ту старанно
лад вели газди,
та послідній витерпів
за життя біди,

Жив, як треба, праведно,
та все не велось,
тяжко він намучився,
лихо все найшлось,

То худоба гинула,
хату будував,
а як довг свій виплатив,
неврожай настав.

Впав в сітки лихварські,
заробляв, як міг,
на лукавім загоні
з муки падав з ніг:

«Земле, потом скроплена,
вік нам ти береш,

мучиш нас надією,
жити не даєш!»

Жінка занедужала,
вмерла в кілька літ;
він по ній без жалості
в тиждень кинув світ.

Сироти осталися
в тузі та біді,
та найшлися добрії
люди у селі.

«Ходьте, бідні сироти,
їсти вам дамо,
в люди ми вас виведем,
жити навчимо».

Розійшлися сироти,
люди їх взяли;
пустку-хату жидові
тано наняли.

Видно: липи в розцвіті
як стоять вінком;
видно: діти-жидики
лазять під вікном...

14

Панотчик смачно попоїв,
поклавсь на софу, взяв часопис,
товсте цигаро закурив
і став читати з Відня допис.

По хвилі скривився, позіхнув,
і застогнав на всю кімнату:
«Ох! та й обскурне ж се письмо!
Шкода і грошей на сю шмату!»

Він, правда, не платив того
патріотичного податку,
і передплата не прийшла
єму ніколи і на гадку;

та все ж ганьбити міг він всіх,
бо був великим патріотом,
умів балакати, кричать
і обкидати всіх болотом.

І гнівавсь страшно, як коли
єму згадали час заплати,—
таж він, як «свій», газети всі
повинен дармо діставати...

«Встань, Ясю, там сєляни ждуть,
вже скликали цілу громаду,
хотять читальні, шпихліра —
тебе запрошують на раду!»

І він читав, і він зітхав:
«Ах, боже мій, які ми бідні!
Ті посли наші — ох, вони
поміж послідніми послідні!»

І чув він жаль такий до них,
як син єго до професорів,
махнув рукою, позіхнув:
«Нема для Русі вже дохторів!»

Аж ось і жінка молода
ввійшла по хвилі в хату тихо
і мужа за рукав взяла —
а він стогнав ще: «Ох-ох, лихо!

Ох, жінко, чом я не посол?
Гонори мав би-м і дієти...
Ті посли наші — ох!.. Шкода,
що не читаєш ти газети!..»

«Хлопи там ждуть?.. Ет, що хлопи!
Се темна, непросвітна маса!
Читальні їм! І ще чого!
Нащо шпихлір, нащо їм каса?!

Скажи їм, любцю, най не ждуть...
Мене так знемогла дрімота...»
Він обернувсь і задрімав
сном неспокійним патріота.

15

Був монастир, а в нім черці,
відлюдки тихі, богомільні,
і в'язні віри добровільні,
що в божому жили страсі
і словом правди та хрестом
боролися колись з гріхом.
Тепер вже тих черців нема,
свічки не сяють в їх святині,—
там сірий пил і сіра тьма
покрила стіни всі і скрині.
А в скринях порох, динаміт,
арматні кулі і патрони
лежать для миру оборони...
Сим знаменем здобудеш світ,
а не хрестом на хоругві
і проповіддю о любві!
Дивись: на храмі громозвід,
де перше хрест був на дасі.
Так треба, щоб огненна сила
другої в скринях не спалила
і щоб бутний був у страсі!..
Дивись: отся душа нещира
апостолом зоветься мира,
пильнує вічно магазину,
щоб ти спокійну мав годину,
трясеться над твоїм спокоєм
і мир здобуде хоч — розбоєм!..

16

Навесні перегляд войска —
Боже, що за вид чудовий!
Десять тисячів вояків
залягло майдан войсковий.

Шість музик гримучих грає,
трубачі всі трублять гучно,
а вояки, мов немови,
у рядах стоять бундючно.

Сині, жовті і червоні,
чорні, білії відзнаки —

мріють на зеленім полі
різноцвітніі вояки.

Командир найстарший їде,
тут поважаний усіми,
щось храпливо розмовляє
з генералами своїми.

А там ось повози, коні,
сяють в сонці величаво,
знуджені пани і дами
оглядають нас цікаво.

Бачу: панночка з повоза
хвилю дивиться на мене,
потім на рядн препишні
і на поле скрізь зелене.

Гарна, панночко цікава,
гарний повіз твій і коні,
ти при собі рій молодців
все держиш, мов на припоні.

Ти приїхала зі скуки
нас, вояків, оглядати —
знай: нічим твої всі чари
против нашої армати!

Бачиш ту гору велику?
Ми єї знесем в долину!
Бачиш ті поля безкраї?
Ми їх стопчем за годину!

Бачиш те велике місто?
Ми єго за день зруйнуєм!
Бачиш пастушка там, вдалі?
Ми єго не нагодуєм...

17

У бій ідім без заохоти,
у нас же сила молода —
цінна для луччої роботи,
та де ж та наша свобода!
Ряди, як мур живий, уставмо
і гляньмо в очі ворогам,

кровавий бенкет смерті справмо,
хоч гинути прийдесь і нам...
Насилу сльози забуваймо,
родину — гадку сю ніжну!..
Хто каже, хто терпить,— не дбаймо:
ідем у бій за вітчину...
Війська ворожі розложились,
стоїть там, бачу молодець:
«Мій брате, чим ми провинились,
що грозить нам обом конець?
Яка неприязнь межи нами —
а ми стаєм в кровавий бій
і, може, ляжем головами —
я ворог твій, ти ворог мій!»
Не до погуби, не до бою
нехай взиває нас Тиртей;
най кличе можних до спокою,
щоб в людях бачили людей!

12/3. 1887

18

Заплатив я податок кровавий,
сам у войску служив вісім літ,
у війні з пруссаком став кулявий,
надивився на людей і на світ.
А тепер і мій син уже служить...
Я без нього не маю і сну,
та нехай, як прийде, надолужить
всю роботу, а я відпічну.
Я старий і вже сили не маю,
от живу, аби скорше у гріб,
а ще тільки єго дожидаю,
щоб обняв по мені увесь хліб.
Передвчера корову продав я,
весь податок як слід заплатив
і додому помалу вертав я,
ні капельки нічого не пив.
Аж ту чую — десь грає музика,
я підходжу, стаю при вікні
і дивлюсь: там комната велика,
офіцйри сидять при вині.

З них один по-німецьки шваргоче
і підносить ось чарку вина,
і всі разом стають і охоче
випивають чарки аж до дна.
«Ох, мій боже, мій боженьку милий!» —
Я зітхаю, дивлюсь і стою!
За хвилинку одну і пропили
офіцири корову мою...

19

Помер рекрут в непривітній столиці
здалека від свого села,
від матері, убогої вдовиці,
від любки, що в селі жила.
Помер, не бачивши у час конання
ні слізки жалю, ні зітхання.

І вже єго везуть на чорнім возі,
в могилу піп єго веде,
музика грає марша по дорозі,
гурток вояків мовчки йде.
Лише не видно біля домовини
ні матері, ні любої дівчини...

Помер рекрут, і труби грають смутно
єму, байдужому в труні;
під віком жалісної гри не чутно,
бо він лежить у вічнім сні.
Вже дзвонять дзвони на цвинтарній брамі,
вітають гостя, що спочине в ямі.

А там в селі єго убога мати
до нього пише лист дрібний:
«Мій сину наймиліший, що чувати?
Чому не пишеш, чи гнівний?
Кланяєсь Настя Василеві свому...
Чи ти приїдеш на різдво додому?..»

20

Гуго Шверт фон Фаєрштайн,
лицар з роду Райбергайн,—
хто се, хто так пишно зветься?
То поручник молодий!

В альманахах всіх найдеться
рід єго, як світ, старий.
Прапрапрадід в Палестині
з хрестоносцями бував,
а єго потомок нині
сотню дам завоював...
Що за лицар елегантський!
Як він танці все веде!
А у дам який шармантський,
як він гордо сам іде!
Контреданси, котільйони
він виводить, як з платка,
і кінськії перегони
все веде єго рука.
На руці бринить браслета,
пахне одіж, голова,
а як вийде вся монета,
прийде жид — і єсть нова.
Карти, коні, шампан, лови,
муштра, танці, всякий спорт —
ох, се труд не все здоровий,
Гуго Шверт сухий, як хорт.
Вухо має троха втяте,
в поєдинку часть згубив,
все ж не міг руки дістати
дами тої, що любив.
О великий Гуго Шверте,
стратив кредит ти тоді
і рішився нагло вмерти,
щоб не жити у біді.
Як револьвер ти оглянув
і набої закладав —
мов Геракл непевний станув
і — жидам єго продав...

SEMPER IDEM [1]

(З теки скептика)

1

В пізню осінь полюбив я
панночку, як май, вродливу,

[1] Завжди те саме *(латин.)*.

і в осінні дні прожив я
хвилю не одну щасливу.

Як настали дні студені,
ми видалися лиш рідко;
я писав листи довженні,
а вона мені все дрібку.

Письма ті солодко-мляві
я читав, тужив, радів я,
вибирав слова ласкаві
і напам'ять їх умів я.

А прийшла весна чудова,
запашна і чарівна,
жду від неї втіхи-слова:
ані любки, ні письма!..

2

Твоїх листів я стережу так,
мов тих банкнотів дорогих;
я дам оправити їх в шкіру,
замкну й не гляну вже на них.

Аж як я буду мати сина
і він гуляти вже зачне,
я дам єму листи і скажу:
«Пильнуйсь, ось як звела мене!»

3

Послідній лист твій гарний-гарний!
Не знаю сам, що з ним зробити?
У нім ти «маєш честь» на шлюб свій
мене, «добродія», просити.

Який я твій добродій, любко?
Я не зробив добра нікому;
собі ж я горе заподіяв,
що дав свободу серцю свому.

Та за ту честь тобі спасибі.
Коли віддячитись я зможу?..
Тепер же між картки посмертні,
що в мене суть, я лист сей вложу...

4

Ти виходиш замуж, любко?
Як то склалося все чудно!
Я би рад на шлюбі бути,
та приїхати страх трудно.

І дорога там далека,
і до танцю я не скорий,
і гроша нема у мене,
і я хорий, ох! я хорий...

Судженому поклонися —
от забув я, як він зветься —
та порадь єму, най добре
він мене все стережеться...

5

Та чекай, ні! Я приїду,
що було вже, то було,—
подивлюся, що за цяця
доступила того щастя,
що від мене утекло.

Ти мене так гарно просиш...
Де ти слів таких взяла?
Та й яка ти сміла стала,
пишеш так, мов не чувала,
як менї ти допекла.

І тебе я рад побачить.
Ти змінилась десь, що страх!
Я думав: ти романтична,
а ти, бачу, є практична,
знаєшся на женихах...

Я приїду: й так роботи
чорт на роги не возьме.
Лиш прошу тебе я дуже:
буде пир, так не частуй же.
надто ти вином мене...

6

Як я уп'юсь, готова буча,
тоді думок у мене рій,
у жилах грає кров могуча,
уява бистра, стадо мрій.

І я побачу, мов наяві,
як вже пестить тебе твій пан,
як шепче він слова ласкаві,
як обнімає вже твій стан,

цілує очі ті чудові
і рум'янці ті чарівні,
уста цілує малинові,
цілує рученьки дрібні,

як він, досмертний твій коханок,—
ні, годі вже!.. Постав тоді
ти перед мене повний збанок
води, що змерзла у леді...

7

Шлюб твій я тепер так бачу,
як би-м був уже на нім.
Перед ним мами всі плачуть
і всі в настрою сумнім.

І благословити стануть:
суджений твій, як стіна,
ти, як рожа та, рум'яна
і розкішна, як весна.

В тебе слізка, мов перлина,
личком котиться, паде...

Далі вся встає дружина
і до церкви вас веде.

Дами йдуть, ідуть панове
з твоїм милим старухом
і вінчають «із любові»
ту лелію з лопухом.

Любко, що тобі повісти?
Чом ти губиш свій талан?
Легко в ті кайдани влізти,
тяжко збутись тих кайдан!

8

Весілля гучне, то звісно.
В хаті душно, натовп, гам,
дим і дух з печені-тіста
і пахно несесь від дам.

За столом ти з своїм милим
ні весела, ні сумна,
їж потроха, як воробчик,
і не п'єш зовсім вина.

А в кутку сидить молодик
з видом тужним і сумним,
хмари диму з папіросів
так і в'ються понад ним.

І думки єго, мов туча.
Ось ще хвиля — і страшна
гряне блискавка могуча...
Хто ж се там сидить? То я!

9

Та не бійся! Се так серце
наболіле щось верзе,
бо єго змія стозуба
так гризе, гризе, гризе.

Та ще глузди в мене дома,
я ж здоровий, як медвідь.
Лиш якась потвора чорна
злапала мене у сіть.

Я ж люблю всіх ближніх щиро,
отже, й милого твого —
як огонь солому любить,
так і я люблю єго...

10

Сотку дам, коли заплачу,
другу — як той плач поможе,
третю — як те все забуду,
а четверту дам на боже.

Все дам, як в часі недовгім
на портрет твій подивлюся
і з історії цілої
на всю губу засміюся.

А як гроші не поможуть
і на серці жаль остане?
Ні, проїм се! Й так всі кажуть:
«Як же ви змарніли, пане!»

11

На ширу я тоаст повім,
коли вже буде веселіше,
задзвоню в чарку, роздивлюсь
і віршем скажу, щоб гарніше:

«Мої панни, пані й пани!
Чому нас нині ту так много?
Бо весілля, і то гучне:
що тут лише вина самого?!

Пан молодий — не будь-який
і стати вже єго на збитки —
часу мав споро, щоб зложить
банкнотів купу до калитки.

Мої панове! Як же нам
не випити в єго здоровля?
Тепер там буде голова,
де перш було все безголов'я...

І вип'єм молодій у честь,
що кинула вже світ панєнський.
Вино ж чудове, можна пить,—
коштує фляшка щось два ренські.

Нехай же скаже хто мені:
«Зле, як старий та з молодою...»
Ми ж бачимо навряд не так:
ось як гуторять між собою!

З старим — спокій, у хаті — лад,
поважний, тихий він, статочний;
а молодий шумить-кипить,
буває іноді й збиточний.

«Такий вже нині дух часу!» —
поети кажуть, ми — за ними;
днесь молодими суть старі,
а молоді тепер старими.

Та що й казать? Най вік цілий
живуть здорові, як вода:
пан молодий — немолодий
і молода — замолода!»

12.

І погуляємо, ах! погуляємо!
Панну за панною братиму в танець,
а із тобою радо гулятиму:
чей не відмовиш, бо хто з нас обманець?

К серцю тебе я притулю гарячому
і в твоїх очах тих чорних потону,
стан твій обійму руками тремтячими —
ах! так гуляти, то хоч би до скону!

Колом, і колом, і скоро та в вискоки,
серце тріпочеться, в очах темніє,

хата вся крутиться, мрії бентежаться...
Дайте води, бо я млію!..

13

Ой дівчино кохана,
як ягідка, рум'яна!
Бач, марнію із жалю,
таки я тебе люблю!

Гнів мій чей же не диво;
жий без мене щасливо!
Я ж зовсім не ворог твій,
лиш не можу збутись мрій.

Чи мене ти дурила,
не кажи мені, мила.
Слово се таке страшне!
Ти любила чей мене?

Подивлюсь, як до шлюбу
поведуть мою любу,
подивлюсь і прокляну
свою долю навісну.

Як сонечко загріє,
кождий єму зрадіє,
та як дуже припече,
кождий в холодок втече...

Львів,
5 і 6 VII. 1892

ДРУЖКА

1

Давно не бачилися ми обоє,
аж знов зустрілись раз в неділю,
ти дружкою була для молодої,
а я був дружба на весіллю.

До церкви молодята провели ми,
пустили їх перед престолом,
в дружині пишній станули за ними,
а нарід обступив нас колом.

На нас дивився гурт жінок цікавий,
з них кілька сміло нас судило:
«Вона чорнявка гарна, він білявий,
то пара, аж дивитись мило!»

Так тісно в церкві, що стояти трудно,
з усіх боків нас люди стисли:
одно подружжя піп звінчав прилюдно,
а друге я звінчав у мислі...

2

Цокотухи нерозважні
з обмовними язиками!
Тілько дружку завстидали
необачними словами.

Очі до землі спустила,
як калина, зчервоніла,
нишком глянула на мене
і легенько затремтіла.

Не встидайся, люба дружко,
цокотухи най цокочуть!
Я на них не маю гніву,
що і нас звінчати хочуть...

3

Галузку зеленого мирта
на спомин дала ти мені,
а я посадив єї в землю
в вазоні на моїм вікні.

Вже виросла з тої галузки
розкішна зелена галузь,
а я споминаю все дружку,
коли на вазон подивлюсь.

Вже з мирта того, моя дружко,
увити би можна вінок;
вже пару я вибрав для тебе,
не знаю твоїх лиш думок...

4

Ще недавно — пам'ятаю —
під вишнями у садку
я сидів собі й дивився
на квітки у зільнику.

Ще недавно у садочку
по мураві, по грядках
бігала ти, мов метелик,
з лялькою в дрібних руках.

Коло мене присідала,
мов той ангелик,— дитя!
Обнімала, цілувала,
ти сміялася і я.

А тепер, дівчино гарна,
чом така несміла ти?
Давніх пестощів веселих
вже у тебе не найти.

Сядь так нині коло мене,
глянь весело, усміхнись,
обійми мене так щиро,
як в садку, було, колись...

5

В мою одиноку хатину
десь з поля пчола залетіла,
ударила крильцями в шиби
і гучно мені забриніла.

Бринить моя пчілка маленька,
нагадує весну чудову,
несе мої думи далеко
у поле зелене, в діброву...

То слово, що раз ти сказала,
так серце моє звеселило!
Воно гомонить мені всюди,
де ступлю, так любо, так мило!

Несе мої думи далеко
у привітну, тиху хатину:
там бачу я радого мужа
і любу, щасливу дружину...

6

Хто тобі дав ту поставу принадну,
що надивитись на тебе не можу?
На ту дівочу красу ненаглядну
пісню величну, прославну я зложу,
що гомонітиме вічно світами,
усміхом ранку весни усміхнеться,
землю застелить ніжними квітками,
запахом милим у мир розійдеться;
срібним ручаєм заграє луками,
дзвоном вечірнім задзвонить тужливо,
шумом гаїв зашумить чарівливо,
світлом веселки на мить заясніє,
жаром вечірнього сонця загріє,
віддихом літньої ночі задише,
словом пестливим до сну заколише,
мріями тихими серце обкине,
радістю в душу тужливу полине...
Пісню величну на честь твою зложу,
бо надивитись на тебе не можу.
Хто тобі дав ту красу ненаглядну,
усміх розкішний і постать принадну?..

7

Мов нині бачу: черешні в садках
прибрались біло, як на шлюб, квітками,
ти ходиш легко по пухких грядках,
держиш квітки в малесеньких руках
і їх розсаджуєш рядками.

Вітрець збитошний нишком надлетів,
по вітах білих черешень повіяв,
на тебе дощик з квітів їх навів
і стежечку від зільника домів
платками білими засіяв.

Мій вітре, чи ти сипав їй квітки?
Чи і тобі вона так дуже мила?
Я рад би заквітчати всі стежки,
де ступлять лиш єї малі ніжки,
щоби по квітах все ходила...

8

Там на межі терен росте,
терен на розкішному полі;
під ним фіялочка цвіте,
крізь листя буйне і густе
не бачить і сонця ніколи.

А в житі мак цвіте рясен
та в'яне із жалю тяжкого,
головку хилить все в терен
та жде на погляд, хоч один,
фіялочки з терня густого...

9

Я маю образ на стіні
від побратима мого;
він так подобаєсь мені,
що все дивлюсь на нього.

Вже сонечко зайшло за гай,
ще лиш горить луною,
а попід гай пливе ручай
стяжкою золотою.

Вона у потічок глядить,
рум'яна, чорноброва;
а біля неї *він* сидить,
не каже ані слова.

Не мають слів — слова пусті
сказать того не в силі,
які чуття, живі, святі,
ворушать їх в тій хвилі.

Коли на них я подивлюсь,
то з радості німію,
мов до святих, в душі молюсь,
бо я їх розумію...

10

Чи тямиш ти, мила, старосту,
що пив нам у честь на гостині?
Мав мову коротку і просту,
а я її тямлю донині.

«Я,— каже,— вже випив чимало,
та випити більше ще б можна,
вино ще стоїть, як стояло,
а чарка моя вже порожня...

Погляньте, хто шепче там збоку,
не робить належної служби?..
Дай боже нам бути до року
на вінчанні дружки і дружби!»

Староста сей — бесідник славний!
Розумно говорить і сміло...
Він, чую, і в сватанні вправний —
до нього я матиму діло...

Червень, 1894

МОЛОХ

Над Ливаноном небо синє
не мало хмарочки кругом;
гарячий вітер дув з пустині
і віяв скрізь сухим піском.
Огнем жарило сонце днями,
вночі, мов ватра, камінь грів;

над висохлими джерелами
верблюд стояв, зі спраги млів,
зів'яла зелень вся з погоди,
змарніла вся краса природи.

Настала в Балбеці посуха,
чума ширила смерть і страх,
валила з ніг людей задуха,
всі крились в тіні по домах.
Як подорожні на оази,
так ждали на холодний час,
молились всі, щоб від зарази
їх милосердний Молох спас,
та все вмирало їх чимало
і в місті мов життя не стало.

До храму Молоха страшного
зійшлись поважні старці,
страшні для народу цілого
обстрижені святі жреці.
І раду там вони зложили,
як з міста вигнати чуму,
чим Молоха так прогнівили,
що в жертву принести єму,—
аж назначили богу свята
і в жертву принести дівчата.

Лякались всі посухи в місті,
лякались лютої чуми,
та більш злякались, як сі вісті
про жертви стали між людьми.
І ждали всі кінця наради,
кого на жертву призначать,
щоби спасти всіх від заглади,
хто мав померти із дівчат?
Непевний жребій мав рішити,
котрим вмирати або жити.

На другий день, як з небосклону
скотилось боже сонце вниз,
за білі гори Ливанону,
і тільки промінь ще заблис
та сяєвом ярким, кровавим
на мурах міста заяснів,—

там, перед храмом величавим,
скрізь нарід страшно гомонів.
Лунав там плач, і сміх, і крики,
і шал напав товпи великі.

Один стояв на бога лютий,
другий молився на майдані,
а велет-бог, з заліза кутий,
сидів при храмі при стіні.
Як віл, мав голову і роги,
а тулуб схожий, як в людей,
погані руки, довгі ноги
і камені замість очей.
Весь чорний був і закоптілий,
і погляд мав хмарний, несмілий.

До рук він дошку мав прибиту,
на ню всі жертви принимав
і в чорну грудь свою відкриту
в огонь страшний на смерть кидав.
Поклавши на коліна руки,
згори на всю товпу густу
дивився і ждав на людські муки,
бо грудь без серця мав, пусту.
Сидів так сонно і ліниво
та ждав на жертви терпеливо.

Жреці то Молоха мертвого
там посадили на престіл
і вічно пильнували строго,
щоб хто єго не скинув в діл...
Вже почали дрова горіти
у божім животі страшнім,
і бог почав вже червоніти
на своїм троні каміннім.
Дівчата ж ті, що мав їх зжерти,
в святині дожидали смерти.

Вже Молох розжарився всюди,
від ніг до лоба зчервонів,
розлютився і з цілої груди
немов ревіти захотів.
Запахли навкруги кадила,
настала всюди тишина,

і чули всі, як десь квилила
на пальмі пташка нежурна.
Жреці, до обряду готові,
зійшлись на сходи мармурові.

Загомоніли бубни, роги,
тимпани, труби, сопілки,
скричали матері-небоги,
як з храму вийшли їх доньки.
Хоч люди плакати не сміли,
коли на смерть їх діти йшли,
та жалю здержати не вміли,
стояти тихо не змогли.
Луна ішла від криків, стонів,
плачу, музики і прокльонів.

Дівчата, гарні, соромливі,
зійшлися без одежі всі
і ждали вкупці, нещасливі,
в плачу, розпуці і страсі.
А з-поміж них найкраща Ада,
донька купця, така сумна!
Аж застогнала вся громада,
що вмерти мала і вона.
Волоссям вкрила біле тіло,
а серце в ній хололо, мліло.

Ось з них одну жреці жорстокі
ледви живу до рук взяли,
на сходи вивели високі
і богу в жертву піднесли.
Бог притулив її до груди,
роздався в клубах диму крик —
та заглушили крик сей люди,
і спів жреців, і гра музик.
Так дві іще пішло на муки
на розжарені божі руки.

Кричали всі — а перед ними
явився Гірам молодий,
очима подививсь гнівними,
а вид мав лютий і страшний.
На Аду глянув безнадійно
і на громадку сих дівчат,

та жрець прискочив неспокійно,
запхав єго в товпу назад.
Як лев, він кинувсь сам щосили
в збіговище і щез по хвили.

То Ада вже за хвилю згине
і стане попелом марним,
навіки Гірама покине
і не затужить вже за ним?
І мусить згинути конечно,
щоб місто позбулось чуми?..
А вчора ще собі безпечно,
найщасливіші між людьми,
обоє серед пальм сиділи!..
Давайте лук, давайте стріли!

А де царівна гарна ділась!
Спалити мають і єї!
У батька дома притаїлась,
нема єї на майдані!..
І руки в Гірама тремтіли,
і весь дрожав від сих гадок,
побіг домів, ухопив стріли
і з луком вибіг на горбок.
Як лютий тигр, жадний був крови
і скоро ладив лук кедровий.

Ось вже до Ади жрець зближився,
за білу руку взяв єї
і — впав, по сходах покотився
вниз головою до землі.
То Гірам так із лука стрілив
і в голову жреця влучив,
примірився знов і в груди вцілив —
найстаршого жреця убив.
Звалив їх, а вони руками
боролись хвилю зі стрілами.

Та не спинив шакалів стада,
до жертв прискочили воии —
страшна хвилина — і вже Ада
конала в Молосі в огні.
А стріли круками летіли
на стадо звірів, божих слуг;

в розпуці матері всі мліли,
і зойк, і крик лунав вокруг.
Ніхто ж не рушив і ногами,
прикутий ланцухом нестями.

Напала всіх жреців тривога,
втікати кождий був готов...
Де сей безбожник, що слуг бога
стріляти з лука ту прийшов!
Скоренько жертви повкидали,
убитих спрятали у храм,
самі чимскорше повтікали —
і Молох полишився сам.
Ану ж відкрили люди тайну
і смерть їм принесуть нечайну?..

Зворушивсь нарід остовпілий,
мов пробудивсь з тяжкого сну.
Там жертви в Молосі горіли,
а ту, посеред майдану,
убиті лютою чумою,
лежали купи неживих...
Зжахнулись люди і товпою
пішли здалека від мертвих
додому з думами журними,—
аж Гірам появивсь між ними:

«Заждіть! Там в грані ваші діти,
а чи царівна там горить?
Що мала з другими згоріти,
то в батька схована сидить!
Невільницю за ню підставив,
з жрецями змовивсь, заплатив,
з маєтками у храм відправив
і бога так, і нас здурив.
Ходім у храм, жреців поб'ємо
і в жертву богу принесемо!»

Так він сказав, а вколо нього
зібрались родичі дівчат;
у храм пустилося з них много,
та гнеть вернулися назад.
«Ану ж тепер чума устане,
а бог скарає сам жреців?

Заждім!» — сказали всі міщани
і тихо розійшлись домів.
А Молох довго ще курився,
і довго дим і чад стелився.

Сім днів всі ждали неспокійно,
не певні завтрашнього дня,—
сім днів минуло безнадійно,
і вмерла не одна сім'я.
Палила дальше ще посуха,
чума ширила смерть і страх,
валила з ніг людей задуха,
всі крились в тіні по домах;
а бог сидів собі ліниво
і ждав на жертви терпеливо.

Настала ніч. Заснули люди
тривожним, неспокійним сном,
і тишина настала всюди,
лиш теплий легот дув часом,
за містом шакал вив понуро,
і гай циприсів десь шумів,
а місяць на зчорнілі мури
світив і в мармурі блистів —
і по землі далекі тіні
кидали дерева і стіни.

Далеко чорною стіною
сягав у небо Ливанон,
дрімали гори, вкриті тьмою,
аж крик якийсь сполошив сон.
Попівночі було вже, пізно,
вже місяць заходив блідий,
як люди десь скричали грізно,
а їх зловіщий крик сумний
загув у почорнілих стінах,
як голос пугачів в руїнах.

При хмарі чорного ідола
зібрались народу товпи,
а бог дивився на них з престола
і мовчки ждав, чого прийшли.
А ті питались лиш покірно
про те, чи ситий їх дітьми,

про слуг, що так служили вірно,
і про конець який чуми.
Та бог не говорив з товпами,
а Гірам обізвавсь словами:

«Сидить собі наш бог в спокою,
на нас спідлоба задивився —
такою жертвою страшною
не наситивсь, не вдоволився!
Та що ж він зробить, як не може,
хоч кажуть вам, що має власть?
В нічім вам Молох не поможе,
а все зжере, що нарід дасть;
молитов ваших не почує,
а ваших жертв не потребує!

Не шле він на нікого кари,
не мститься ні на слугах злих,
він помічний збирати дари,
бо сам є наймитом у них.
Жреці давно себе здурили,
а нас обманюють тепер —
і так вам марно попалили
безпомічних дочок, сестер!
Вже знищив Молох жертв так много,
а нам так з ним, як і без нього!»

І Гірам тяжко зажурився,
коли на Аду спогадав,
на бога гнівно подивився
і враз з людьми єго напав.
Хоч Молох був з заліза кутий
і мармуровий мав престіл,
та як завзявся нарід лютий,
звалився бог безсильно в діл.
На землю з громом впав розбитий
і попелом з дівчат покритий.

І втішно всім, що се вчинили,
і лячно, бо то бог лежав,
ось ждуть, чи всі помруть в тій хвилі,
та бог не встав і не скарав.
Залізо на землі лежало,
і бога не лякавсь ніхто...

Над ним кількох вже розмишляло,
як знов зложити би єго...
Жреці ж не ждали в храмі скону,
були вже в горах Ливанону...

1—10 грудня 1888

ЧОРТОВА СКАЛА

(Казка)

У темну ніч на Чортовій скалі
сидів старий Антипко бородатий
і на сича дивився на гіллі,
що проти нього сів на бук крислатий.
Дивився хвильку, поки злість прийшла.
Тоді він кинувсь, наче птах крилатий,
і кігтем учепивсь єго крила;
схопив сича, вдушив, у пропасть кинув,
зубами цокнув, аж луна пішла,
і знову на скалу, проклятий, злинув.
Десь лилик понад ним зашелестів —
і він в руках Антипка зараз згинув,
без крил у пропасть мертвий полетів,
за ним ще камінь скорий покотився...
Так чорт старий показував свій гнів.

Іще за дня він дуже розізлився:
сидів він мовчки у своїй норі,
в темноті куняв, світом не журився,
аж ту нараз почув геть на горі
понад собою голосну розмову.
Було весело, гарно надворі,
і сонце зогрівало всю діброву.
Антипко у щелині сів тісній,
поглянув — і дівчину чорноброву
побачив там і молодця при ній.
Вона так щебетала, як пташина,
а він в задумі поринав сумній.
«Отак, Степане,— мовила дівчина,—
твоєю буду, тілько ти добудь,
коли ти справді лицарський хлопчина,
мені тих скарбів, що в печері суть,
у тій скалі, що так дуднить під нами.

Чорти тих скарбів вічно стережуть.
Отож ти поборися із чортами,
возьми у них багатство їх страшне,
мені віддай се власними руками,
а я тоді повірю, що мене
кохаєш ти і гинеш все за мною,
ти раю мій, ти сонечко ясне».
А хлопець похитав лиш головою:
«Ти знаєш,— каже,— як тебе люблю.
Не налякаєш ти мене борбою,
для тебе я усе-усе зроблю
і з-під землі тобі всього добуду,
нехай і душу власну погублю!
Ти хочеш скарбів? Я їх мати буду
і зложу їх тобі у ніг твоїх,
я не злакаюся тяжкого труду,
коли б я тілько працювати міг
для тебе, лиш для тебе все, кохана,
а ти мене кохала більше всіх».

Се діялось навесну, дуже зрана,
і до закоханих сих молодят
всміхалася уся краса весняна.
І не дзвенів так гамір пташенят,
як сі слова вродливця молодого.
Бажав він любці скарбів і палат,
собі ж він не бажав з того нічого.
Для неї все зробити він хотів,
щоби кохала лиш єго одного.
Антипко слухав пильно тих їх слів
і усміхався, злобний і проворний,
а далі взяв єго на хлопця гнів.
«Бач,— думав він,— який удавсь моторний,
гада розбить мій захист камінний,
гадає, що відвічний камінь чорний —
пісочок до забави для дітей.
Ого! небоже, кинув я сі скали
не для пустої іграшки людей...
Не втнеш, дитинко! Вже ту трібували
добутись до печери не такі,
вік шпортали в скалі і повмирали.
Та й для кого ж то труди так тяжкі?
Для любки? Ну, пильнуйся, мій небоже,
щоб не пошила любка в дураки!..»

Гадав собі Антипко, що се, може,
отак собі закоханий повів,
щоби єго дівча кохало гоже.
А тим часом ще вечір не наспів,
прийшов Степан, скалу як слід оглянув,
поважно обійшов з усіх боків,
наверх заліз і при щелині станув,
що чорт єї в опоці розколов,
з кишені вийняв цвіт, що вже зів'янув,
поцілував, сховав на серце знов
і каже: «Завтра вже зачну роботу»,—
та радий зі скали униз зійшов.
Антипко чув се і в нічну темноту
з печери виліз, на вершечку сів
і зажурився. Тяжку він мав турботу:
в печері на старі літа собі сидів,
відвик від криків, гамору і гуку,
аж побратим якийсь туди завів
єму закоханих на довгу муку,
бо вже ж тепер засне лише вночі,
а вдень здуріє від тяжкого стуку.
Тому і мстивсь Антипко на сичі,
на лилику малім, нічнім нетязі,
і довго думав, мовчки сидячи,
дивуючись Степановій відвазі...

На другий день, ще сонце не зійшло,
Антипко спав по тій нічній розвазі,
аж чує — грим! в печері загуло,
і він збудився, скочив у щелину,
глядить: Степана лихо принесло!
Прийшов уже у досвітню годину,
приніс гаки, лопатки, джагани —
і став рубати камінь без упину.
Як приступив до чорної стіни,—
аж іскри сипалися, а в діброві
гуло від гуркоту і від луни.
Нелегко приходилось Степанові
рубати почорнілу ту стіну,
та він не дбав про се, твердий у слові,
співав собі і думку мав одну,
одну лише: «Я скарб отсей добуду
і за велику працю та трудну
дістану любку і щасливий буду!»

Лупалася помаленьки скала,
а молодцеві від тяжкого труду
котився капельками піт з чола.

Антипко лютий був: надувсь суворо
і застогнав, печера загула:
«Стривай лишень, паничу, не так скоро
добудешся до мене — я ту пан!
Минесь охота, і часу минеться споро!»
Антипкові здавалось, що Степан
по днях кількох роботу всю покине,
побачить, що слабий єго джаган,
зневіриться і сяде, відпочине,
подумає, що дармо працював,
і відречеться хитрої дівчини,—
а він кидати праці не гадав!
Минали скоро дні весни за днями,
а він чимдалі більш охоти мав,
своїми слабосилими руками
валив домівку чортову страшну
та бавився веселими думками.
По днях кількох, в опоку камінну
заліз, немов черв'як, сей ненажера
і стукав там невпинно об стіну.

Працює він і чує, що печера
що раз, та ближче нього вже дуднить.
Аж чує раз: ворона чорнопера
так зично десь на дереві кричить,
мов заяця найшла собі мертвого.
А в камінному хіднику сичить
безкоста гадина, повзе до нього
і за собою ящірки веде...
Він вибіг скоро з хідника страшного
на ясний день і дивиться: іде
панок якийсь і пса собі провадить.
«Ну,— каже,— заким розіб'єш тверде
каміння, любка іншого принадить.
Тепер для примхи дурить дурака,
а прийде час, вона тебе і зрадить,
поглянь, яка у тебе вже рука:
оден мозіль страшний, пекуча рана...
Дівча — мотиль, а праця так важка».

«Неправда! — крикнув він.— Моя кохана
такої праці гідна — се ж мій рай!
І серцем не така вона погана,
як кажеш ти. Геть, сатано, щезай,
бо джаганом уб'ю,— і ти охоти
мені зневірою не відбирай!»
І щез панок і пес; оба, як кроти,
у землю впали, страх Степанів зник,
і він вернув наново до роботи.

Працює тиждень, місяць: вже хідник
зробився просторий, як яка пивниця.
Степан до тьми і сирості привик,
рубає, довбає щодня, спішиться,
аж ось одного дня у хіднику
він чує: кряче знов зловіща птиця.
Взяв він підойму в руки преважку,
стіну ударив, слухає, що чути:
вже не дуднить вона, як спочатку,
печера десь далеко мусить бути,
хідник іти повинен не туда...
Зітхнув Степан і виліз відпічнути,
усів на камінь, думає: біда!
А надворі смеркалось, вечоріло,
і пташка вже верталась до гнізда.
Степан задумавсь; утомилось тіло,
на ум лягли зневіра, сум і страх,
і серце з туги занивало, мліло.
«Мій боже,— він молився навколішках,—
подай мені страшну, нелюдську силу,
щоб молот блискав громом у руках
і я здобув собі дівчину милу.
Коли ж мені не суджена вона,
возьми моє життя і кинь в могилу!»
І він заснув. Настала ніч ясна,
на небі засіяли місяць, зорі,
і налягла діброву тишина.
Бринять тихенько комарі в просторі,
і низом тягне легот запашний,
горою ж лилики кружляють скорі.
І сниться Степанові сон страшний:
немов сидить він на якійсь забаві,
в комнатах ясно, воздух аж душний,
музики грають танці величаві,

а з милою єго все ходить хтось
та тихо шепче їй слова ласкаві.
Панич якийсь! Єму у сні здалось,
що любка говорила так про нього:
«Раз,— каже,— от недавно довелось
мені пізнати хлопця молодого,
такого чудного, що просто сміх!
Він гарний був, не мав і серця злого,
та тілько — ну, та обмовляти гріх...
Казала скарбів я єму шукати
в скалі, і він прирік добути їх.
Я,— каже,— буду тяжко працювати,
лиш ти люби мене — значиться, я!
і чую, не вертає вже до хати
щось другий місяць, тілько там щодня
лама каміння — от як піддурила,
бо він мені не пара, нерівня...»
Як се почув Степан у сні, що мила
так радо відреклась єго тепер,
така розпука серце оповила
гадюкою, що він трохи не вмер;
хотів кричати — голосу не стало...
Нараз збудився і очі як протер,
отямився — і ще часу чимало
пройшло, ніж він думки зібрав свої...

Довкола у природі все дімало
і рання мла стелилась по землі.
Десь гомоніла пісня соловія,
і гавкала собака у селі.
Помалу у Степана сонна мрія
щезала з пам'яті і жаль пройшов,
а в серце заходила знов надія.
А заким сонечко зійшло, він знов
був при роботі у норі підземній
і джаганом рубав, аж гук ішов.

Невесело було в пивниці темній,
там промінь сонячний не засвітив
в непривітній темноті і таємній,
а звід пивниці душу мов давив
та на Степана все грозив упасти;
та він про се не дбав, робив, робив
і скорше не гадав джаган відкласти,
аж поки скарб буде в єго руках.

Сказати легко: скарб у чорта власти,
а чорт проворний, шле зневіру, страх,
жалібними думками душу мучить.
ставляє мари мовчазні в кутках
і думає, як тим усім докучить
та перепон усяких накладе,
Степана, певно, з любкою розлучить.
А тим часом Антипко жде і жде,
Степан працює, що аж мліє з муки,
і вже хідник єго в той бік веде,
де чорт сидить,— хоч сядь і плач з розпуки!
«Га,— думає Антипко,— вже пора
тебе, завзятого, дістати в руки!»

В основах затряслася вся гора,
мов з себе скинути скалу хотіла,
а у скалі Степанова нора
нараз лискучим світлом заясніла,
зробилась довга-довга, без кінця,
і в ній музика десь загомоніла.
Угору піднялась і стеля вся,
і стіни розступилися широко,
і виріс гай, рожеві деревця,
і водограї приснули високо.
Степан приник, бо ще таких чудес
ніколи не видало людське око.
Нараз весь жаль єго і смуток щез,
він станув і заслухався в музику,
немов у пісню ангелів з небес.
На гай поглянув, світлість ту велику,
на шемраючий тихо водограй
і крикнув з радості; від сього ж крику
луна пішла весела на весь гай.
Підскочив, наче хлопчик малолітній,
і знов дивився довго на сей рай.
Там рожі зацвіли, боз синьоцвітний,
і запах чарівний пішов від них,
моріг покрив земельку оксамітний,
по ньому рій мотильків золотих
снувався, наче хмарочка легенька,
а легот, що подув, то знов затих.

Стоїть Степан, співає сам стихенька,
аж дивиться на стежечку: біжить

до нього просто ласичка біленька,
стає собі, мов зі страху дрожить,
то дивиться розумно, очі жмурить,
то скаче, крутиться, то знов лежить.
Побіг Степан туди, вона же дурить,
біжить у гай, Степана там веде;
Степан біжить, і вже єго не журить
непевність жодна, що з того буде.
Вловити хоче ласичку ту звинну,
а пощо,— не питає, тільки йде та йде.
Аж як зайшов у запашну соснину,
нараз десь щезла ласичка мала,
а замість неї він узрів дівчину.
Вона така красавиця була,
що на коліна впав він перед нею
і слова не сказав. Вона ж прийшла
легенько так, мов не ішла землею,
до нього і сказала: «Хлопче, встань!
Коли пристанеш, буду я твоєю
і житиму з тобою там от, глянь,
де палац мій сіяє мармуровий».
Степан на неї глянув: очі — грань!
Огонь пекельний в них горить чудовий,
від того жару він аж затремтів,
і дур якийсь могучий, безтолковий
напав єго, він станув, занімів,
дивився довго і вкінці озвався:
«Хто ти і хто тебе сюди привів?» —
«От краще б ти, мій хлопче, не питався!
Прийшла я раду добру дать тобі,
щоб ти за любкою не побивався.
Не вір ти їй, зрадливій сій любі,
вона тебе обманює, невірна,
мене кохай, мене возьми собі».
Степан мовчав, і туга, страсть незмірна
взяла єго по любці по давній.
А та дівчина, мов ягня, покірна,
стояла й моргала з-під чорних вій
очима на вродливця молодого,
що той аж млів в знесилі чарівній.
Нараз вона прискочила до нього,
припала до грудей, і обняла,
і — щезла... А з-під терену густого
явилась гадина і ящірки вела.

«Ага! — Степан подумав.— Вже я знаю,
що за дівчина ти собі була!
На грудях хрестик золотий я маю».
Як доторкнувся лиш єго лихий,
не стало ні єго, ні всього раю.
Де справді дівся привид чарівний?
Нема уже! Степан побачив знову
хідник холодний, темний, камінний...

Він кинув сю пивницю нездорову,
щоб охолонути по всім страсі,
і вийшов на хвилину у діброву.
Вже літній ранок був, і по росі
сопілки гра здалека розлягалась.
Степан зітхнув, і зникли мрії всі,
лише на серці туга ще осталась.
Бажав він любку бачити свою,
впевнить єї, щоб зради не лякалась,
єго потішила за працю всю
і додала нової ще охоти.
«Ще тільки,— думав,— стінку розіб'ю
і небагато маю вже роботи,
печера вже лунає при мені,
щелину треба ширше розколоти,
зробить діру у камінній стіні —
і скарб добуду, мов оріх з лушпини,
дам їй, і проживем веселі дні!
Отож-то буде радість для дівчини!
Щасливий я тоді собі спічну,
зробивши все для любої дружини...»

З думками сими в нору камінну
він знов заліз і там рубав завзято.
Як виліз, то застав вже тьму нічну
в діброві, а на небі зір багато.
Він сів, щоб трохи душу відвести.
На другу днину припадало свято.
Степан гадав до милої піти,
явитися у неї так нежданo
і скарб добутий в дар їй принести.
Вночі було в печері страх погано:
при смолоскипі бачив він гадюк —
тому й рішивсь залізти там аж рано,
з собою взяти світло, хрест і друк,

свячену воду, крейду, теж свячену,
і так добути скарб з Антипка рук.
З тим наміром поклався на зелену
мураву біля входу хідника,
на руку голову опер струджену —
вона була, мов олово, важка —
і, втомлений, заснув, немов дитина,
так твердо, хоч постеля не м'яка...

Прийшла сумна опівнічна година.
Нараз десь грізно скрикнула сова,
зашелестіла листям деревина,
під вітром подалась м'яка трава,
і стихло все... Ще лиш верхи високі
руша вітрець, що тихо подува...
А в хіднику щось ходить, чути кроки,
мов звір іде, бо ратиці тріщать,
сопе і стогне в тій норі глибокій
і чути, миші десь малі пищать.
Минає хвиля — й видко стать погану,
якусь страшну рогату чорну стать.
Антипко се приходить ку Степану,
бере єго, злітає понад ліс,
летить кудись у сторону незнану...

В якесь далеке місто він заніс
єго і там збудив в якомусь домі,
змінив єму уста, і очі, й ніс,
сам замішавсь між люди незнайомі
і перекинувся у панича
та й віддихає по тяжкій утомі.
Степан дивується, не добача,
що стрій весільний вже на собі носить.
Аж дивиться: іде якесь дівча
до нього просто і до танцю просить.
«Простіть, не вмію,— скоро відповів,—
до танцю маєте ту хлопців досить».
Чогось він лютий був, мов зрозумів,
що тут рішилась доля неласкава.
Нараз свою кохану він узрів,
і перед ним закрила всіх темрява...
Іде вона, на голові вінець,
весела, рада, прибрана, як пава,

на пальці обертає перстенець
і каже так до пана молодого:
«Раз у мені влюбився молодець,
хороший хлопець, і без серця злого,
та тільки бідний був, гроша не мав,
і виховання не було у нього.
Подумай, милий, він ні не гуляв,
ні між людьми не вмів як слід найтися;
ходив як чорна хмара і мовчав.

І не сказала я єму: от відчепися,
а завдання тяжке єму дала.
Раз ми собі до лісу поплелися,
а там висока Чортова скала.
Казала скарбів там єму шукати —
і більше вже із ним там не була.
А він сказав: «Я буду працювати,
лиш ти люби мене»,— значиться, я;
і чую, не вертає вже до хати
четвертий місяць, тілько там щодня
лама каміння — от як піддурила,
бо він мені не пара, нерівня!»
Як се почув тепер Степан, що мила
сміялась так з єго любві і слів,
така розпука серце оповила,
що він упав на землю і зімлів.
Панич Антипко, скочив гнеть до нього,
на плечі взяв, утік і полетів
наново до гнізда свого страшного.
В діброву залетів і на моріг
поклав єго ледви-ледви живого...

Степан ще довго мовити не міг,
відтак позбувсь пекельної турботи
і, наче пес, припав до чорта ніг,
обняв їх і сказав: «Я знаю, хто ти!
Убий мене, прошу тебе, убий,
бо до життя не маю вже охоти!»
Схилився над Степаном чорт старий
і пожалів єго: «Тяжка наука
на віруючий вік твій молодий...
Убить тебе — для мене то не штука,
та жаль мені, вертай домів назад;
вже в тобі загніздилася розпука,

зневіра до людей — я сьому рад,
мені таких до діла все потреба...
Множіться, недовірки, я ваш брат,
з вас будуть слуги пекла, а не неба!...»

Грудень 1893

МІСІОНАР

Вже вежник помолився з мінарета
до аллаха й пророка Магомета,
і місяць виглянув уже з-за хмар,
коли від хорого християнина
вертав повільним кроком старовина,
безсильний, згорблений місіонар.
Вертав самітний з дарами святими
пустими вулицями камінними.

Невеселі думки єго обсіли,
як гайворони душу налетіли
тепер, коли від хорого вертав;
без роду на далекій сій чужині,
самітній, наче пальма на пустині,
віку свого тяжкого доживав.
І люта смерть ішла уже з косою
слідом за старістю єго сумною.

«Мій боже добрий,— думав старець сивий,—
де виріс я, де хлопцем жив щасливий,
а де мені вмирати довелось!
На півночі моє життя дитинне,
в Арабії моє життя пустинне
без гомону, як легот, пронеслось...
І тільки щастя мав — життя хлоп'яче,
а ту ніхто за мною не заплаче...»

Іде старий місіонар, аж чує:
хтось так ридає тяжко і сумує,
аж улиці плачем гудуть сумним.
Не плаче се одна якась людина,
а плаче се, мабуть, ціла родина,
лише не знати, де се і по ким?
Аж як в один заулок він заглянув
почув усіх ридаючих і станув...

«Ой батьку наш і пане, наш верблюде,
кормильче дому, що тепер з нас буде?
Хто дасть пораду бідним діточкам?
Ти наша поміч, слава, втіха й сила,
і нам тебе бере уже могила!
Що ж ми почнем без тебе, горе нам!»
Так плакала родина в стінах дому
по батькові, по арабі старому.

А при воротах дому посідали
плачки наняті й тяжко нарікали:
«Ой шкода, шкода, шкода нам єго!»
І вірний пес, задравши вгору рота,
понуро вив та за тяжкі ворота
старався з подвір'я утечи свого.
Місіонар стояв, у тіні скритий,
риданням сим здратований, прибитий.

І смерті він бажав собі в тій хвили,
тих сліз, що тіло араба зросили,
того плачу жінок, плачок, дітей,
Єму здалось, що легко умирати,
з чуттям, що мав когось в життю кохати,
і сам любов находив у людей;
з чуттям, що так безслідно не загине,
як пил, що з вітром по пустині лине...

Коли ж на хвилю плач замовк тужливий;
то пісню чув здалека старець сивий —
то вартівник нічний співав собі:
«Живий королю, що всі мислі знаєш,
ти, що не спиш ні раз і не вмираєш,
о пане наш відвічний, честь тобі!»
Побожний спів вартівника нічного
бентежив душу й ум старця сумного.

Купалось місто в місячнім промінню,
місіонар стояв, покритий тінню,
непорушно і слухав ще плачу сього;
бажав потіхою християнина
потішити родину поганина,
та сумнів не пустив туди єго,
Чи ж рай їх не потішить в їх потребі?
Хіба ж там гірше, як у нашім небі?

Невеселі думки на душу сіли,
як гайворони, враз заклекотіли,
збентежили побожного старця,
що, одинокий на чужій чужині,
неначе пальма на сухій пустині,
вікові свому дожидав кінця.
Сумний вертав він з дарами святими
пустими улицями камінними...

4 грудня 1893

ДИТИНА

Ей, пане, не женіться, я вам раджу!
Чи трудно жити вам самому?
Нащо вам брати з хвилею потіхи
цілі літа журби додому?
Невже ви волю ціните так мало,
що вам життя вже осоружне стало?

Ви усміхаєтесь, не вірите, мій пане;
Які ви всі недовірчиві!
Авжеж, не всім життя іде погано,
бувають люди і щасливі;
але й бува в подружжі стілько лиха,
що краще одинокість мирна, тиха.

Я не кажу про злидні, недостатки,
що всю любов притьмом затроять:
вони уб'ють гармонію подружну
і струни згоди геть розстроять;
ви думали найти життя спокійне,
а ту попали в горе лиш подвійне.

А й так буває: муж заслабне, жінка
або положиться дитина —
тоді усі тремтять одно за друге,
що пеклом стане вся родина.
Одно без другого не обійдеться —
і клопіт вічний в хаті не минеться.

Ви знаєте: дітей у мене троє.
Тепер собі здорові ходять,

ростуть собі розкішно і безжурно,
та тільки бучі в хаті зводять;
та кілько клопотів я мала з ними,
з моїми пестіями дорогими!

Недавно пошесть забирала діти:
дифтерія і шкарлатина.
Що вже дітей я пильнувала в хаті,
ні! Занедужала дитина!
Посоловіла донечка нежданo,
вночі захрипла — ов, погано!

Не жду я, поки ранок зазоріє,
по лікаря шлю зараз мужа;
сама стою, дивуюся дитині,
що лиш лягла — і вже недужа!..
Приводить батько лікаря з собою —
а той лиш крутить мовчки головою.

Ох, падоньку нещасний, вічне горе!
Що лиш підвівся муж з постелі,
що лиш прийшла до себе я потрохи —
і маєш знов журбу в оселі!
Мій муж поблід... погану має вдачу,
надію зараз тратить, я ж не трачу.

«Робіть і се і те! — лікар порадив.—
Дітей ту других не пускайте
і парню дома для дитини зладьте,—
самі ж надії не теряйте».
«Надії не теряйте!» — вже ми знаєм!
Втішати — се у лікарів звичаєм.

Пішов собі, а я осталась з мужем.
На ліжечку сопить Галюся.
Мій муж сидить, з хреста неначе знятий,
а я стою, кругом дивлюся,
думок не розберу і сльози душу...
Ні, годі, я спокійна бути мушу!

«Татусю, не сумуй, якось-то буде.
Що тут поможе сумувати?
От радше треба перенести з ліжком
синів до другої комнати.

А ти, Марисько, цеглу грій і воду!
Ще перебудемо і сю пригоду!»

Приказую я їм — а тут, у грудях,
болить мене, болить так дуже!..
Що то! Одно дівча було у хаті,
і то тепер лежить недуже!
Так жалісно глядить на мене — боже!
А слова вже промовити не може.

Га! божа воля! Покоритись треба,
коли прийшла така година;
та жаль мені, так жаль, бо що вже хлопці,
а то вам ангел — не дитина!
Волоссячко, як лен, таке жовтеньке,
а личико рум'яне та кругленьке.

Я правду вам скажу: синів люблю я
і пустувати не бороню,
та чось — сама того не розумію —
бажала я все мати доню,
бо доня прихильніша все до мами
і скорше годиться з єї думками.

Та й почалось! Лікар приходить тричі,
у горло дивиться дитині,
а я тремчу, стою немов на грані
та жду, чи чим потішить нині.
Лікар здвигає байдуже плечима,
а я єго трохи не з'їм очима.

Вночі не сплю, удень не їм, не дбаю,
роблю усе, всього трібую,
з дитиною кладусь на ліжко в пару
та й парюсь, мов сама хорую.
Вона мене обійме все за шию,
а я при ній у парні тій аж нию.

Ще день як день, за сим і тим минеться,
а ніч прийде, хоч гинь з розпуки,
думки, як чорні гайворони крячуть,
що млієш з туги, жалю, муки.
І не опрешся привидам, тривозі,
дитя ведеш по божій вже дорозі.

Гадала я: ось виросте дитина,
за кілька літ пішлю до школи
і виховаю добре, як царівну,
щоб не зазнала зла ніколи;
а там, колись, і заміж видам гарно,
щоби життя єї не щезло марно.

Та ось тобі й весілля маєш в хаті!
Хіба готов на смерть сорочку
і клич попа, нехай вінчає зараз
з могилою кохану дочку!
Вже наче чую, як на домовину
паде земля, засипує дитину...

І біль страшний проймає серце, душу,
від привиду самого млію...
Не дам, не дам я вам дочку ховати,
не дам сховати ту надію!
Аж буджуся нараз, немов спросоння,
і слухаю, як тяжко дише доня.

Мій муж на кріслі спить, слуга дрімає,
на столику палає свічка,
годинник так протяжно п'яту дзвонить,
минає так четверта нічка,
а надворі осінній дощик росить
і вітер по заулках всіх голосить...

Нарада лікарів! Чи ви видали
коли отсих суддів суворих,
що на життя або сиру могилу
засуджують смертельно хорих?
Я мала дома їх, і засуд чула,
і гостей сих ще досі не забула.

Рішили штучну вставити гортанку,
а поки що ще день пождати,
казали справити все, що потрібне,
і байдуже́ забрались з хати.
Такої ночі, як по тім я мала,
я ще ніколи не переживала.

Якась нестяма, дур якийсь могучий
мені закрили ум і очі.

Ходила я з годину, потім впала
і пролежала до півночі.
Збудилася: гуде у місті буря —
не дам я різати доньку, як куря!

«Не дам, не дам! при тім померти може!» —
гуде мені в душі і усі,
встаю скоренько з ліжка і, як п'яна,
іду до ліжечка Галюсі.
Нічого! спить собі моя кохана
і спить так тихо до самого рана.

І що ви скажете, як я настала,
до різання не допустила!
Нехай, кажу, побачимо, що буде,
в дитині є велика сила;
їй нині лучче, може, то минеться,
і без ножа Галюся обійдеться.

Вполудне усміхнулося маленьке...
Мені мов сонце засвітило!
На лялечку пальчиком вказала мовчки
і «мамо» шепнула так мило!
А не минули ще зовсім і три дні —
минула вся моя журба і злидні.

Дитині вже прочистилося горло,
вже стала помаленьки їсти,
пестилася зі мною, обнімала
і з рук мені не хтіла злізти.
Відтак за те, що збавила небіжку,
я відлежала дві неділі в ліжку...

О боже, якби діти пам'ятали,
як родичі для них терпіли,
вони б щодня сліди їх цілували,
вони б любити їх уміли!
Хто ж любить батька, матір і родину,
той нелюдом не стане й на хвилину.

Галюсю, що ж? Чи виспалася добре?
Ходи до мене на коліна!
А може, ти підеш до того пана?
Тебе возьме він і без віна...

Не хочеш? Ай, яка ж бо то негречна
і о будучину свою безпечна!..

Як ти замурзалася! От-то панна!
Чи того пана любиш, Галю?
Не любиш? А кого ж ти любиш? Маму!
От має мама власну кралю!..
Така-то, пане, радість у родині:
три тижні мук за те, що добре нині...

20 вересня 1894

НОВИК

Оповідання

1

Була раз міщанка, убога вдова,
і сина ховала Івана,
одного лиш мала, а й того дала
у школу учитись на пана.

Минають два роки, учиться Івась,
пішли на науку дві ниви;
минає і третій, четвертий ще рік —
як син так і мати щасливі.

Вдоволена мати, що вчиться синок,
і шле єму, що тілько може;
не жаль їй і ниви, худоби не жаль —
колись чей і син їй поможе.

Щасливий і син, що біди не зазнав,
бо мати про него журилась;
він добре учився на втіху вдові,
що ним перед світом чванилась.

На п'ятому ж році убога вдова
не мала вже що й посилати,
осталася їй тільки нивка одна
і стіни старенької хати.

Журилась вона, бо Іван присилав
зі школи немилії вісти:

не вмів собі раду у світі давать,
а все забагалося їсти.

Взимі простудився і тяжко заслаб,
так тяжко, що тільки вмирати;
два місяці у шпиталі пролежав,
аж ось і приїхала мати.

Так плакала, бідна, що серце єго
аж нило у грудях з розпуки,
бо мати змарніла і згорбилась так
і з праці попадались руки...

Піднявшись з постелі, нараз десь пропав,
ні слиху про него, ні диху,—
побачив будучність і, мабуть, злякавсь,
у вічі заглянувши лиху.

І де він подівся, не знала вдова,
не мовив і слова нікому!
Півроку питала і їздила скрізь,
а далі й вернула додому.

Так пташка безпера упаде нераз,
як буря гніздом заколише,
на землю, голодна залізе в лабаз,
там очі замкне і ще дише.

А мати літає довкола гнізда,
так пильно шукає дитини,
квилить так жалібно, нічого не їсть,
а далі в знесиллі спочине.

Коли ж тільки голос почує з трави,
стрілою з гнізда там упаде,
дитинку найде, хробачка їй подасть
і з радості там і присяде.

2

І плакала ревне убога вдова:
«Ой сину мій, рідний мій сину!
І де ж ти подівся та хто мені взяв
тебе, мою втіху єдину?

Бажала я вивести в люди тебе,
а вивела в світ на загладу...
Чого ж ти злякався, Іваночку мій,
що тяжко найти собі раду?

Було ж повернути додому назад,
були б ми обоє бідили,
а ти загирився між злими людьми...
І де ж ти, мій синочку милий?..»

Чувала вдова, що Іваська її
поїхав до краю чужого,
учить там дітей і жиє так з того
та надієсь щастя другого.

І думка у неї була, що ось він
вже верне небавом з чужини,
за гроші зароблені школу скінчить
і все-таки вже не загине.

А вістки про себе тому не дає,
бо гордий він дуже і впертий;
не знає, що мати в непевності сій
ні жити не гідна ні вмерти.

Втішає себе як лиш може вдова,
раз тужить, як скіпка марніє,
то знов набирає відваги вона
і знову не тратить надії.

Аж чує вона від побожних прочан
про сина предивнії речі,
що в Красному Лузі у монастирі
він ходить у рясі чернечій.

Дивується мати, мовчить цілий день...
Під ніч помолилася богу
і клунок на плечі — та сина шукать
пішла у далеку дорогу.

3

А в Красному Лузі стояв монастир
великий, старий, грубомурий;
на криші єго там берізка росла,
а чорний був він і понурий.

На церкві висока вежа камінна
сягала над липи високі,
на ній був годинник, що тихим черцям
години числив одинокі.

Довкола чудовий город був і ліс
сосновий, старий та тінистий,
і з зимного, ясного там джерела
струмочок котився сріблистий.

В тім лісі взимі, як у церкві вночі,
так тихо було і сонливо;
часом відізвалася тільки сова
і крук десь закракав храпливо.

За те ж навесні соловії гучні
пісні чарівні виводили
і голос їх милий по лісі лунав,—
черці все їх слухать ходили.

І дивно їм в ухах щебетання се,
неначе подзвінне, дзвеніло,
мов плач, що життя не зазнали вони
і серце їх закаменіло.

Вони не жили вже для світа сего,
не чули вже розкошів земних,
вони вже думками потонули всі
в посмертних годинах таємних.

4

У Красному Лузі у монастирі
була і молодців громадка;
вони привикали землі не любить
і в раю вітала їх гадка.

Між ними жив но́вик блідий і сумний,
наляканий злою судьбою,
що жаль мав до світа, бо світ запізнав
єго з навісною бідою.

Він був молодий і що тілько вступив
в сі тихії мури чернечі,

і мрії у него були ще не раз
буйні і палкі, молодечі.

І з досвіду власного знав він лише,
що в світі не дасть собі ради,
бо в кого відваги нема до борби,
той марно, безслідно пропаде.

З думок сих на сповіді він сповідавсь
найстаршому черцеві,
той слухав уважно і в очі дививсь
блідому молодцеві.

«Два роки прожив я, мій отче, в біді
такій, що ховай мене, боже!
Вже мати усе продала, що могла,
а більше ніхто не поможе.

На місяць десятку я сам заробляв
та не покланявся нікому;
з того ж ані жити, ані вмерти не мож
у місті дорогому.

І вчитись не міг я, як нужда така
зловила мене в свою сітку;
сюди і туди я крутився щодня,
як пташка, заперта у клітку.

Не бачив я світа в рожевих красках,
не мав і охоти до труду,
не дбав по яких-то терневих стежках
колись ходити буду.

Були поривання у мене також,
огнем вони ясно горіли,
та злидні зливали водою їх все,
димились вони, а не грілн.

Я мешкав у сторожів бідних літа,
і бачив життя їх погане;
і думка у мене взялася така:
хто бідний, той бідним остане.

Нехай і діб'ється чого, то біда
полишить навіки признаку:

все буде невільником більших панів,
робітником чорним у фраку.

І пощо дала мене мати до шкіл
тим злидням тяжким на поталу?
Ще пір'я на пташці не видко було,
вже кажуть: «Літай-но помалу!»

Вона розмахнулась, рванулась з гнізда —
та в воду упала холодну!
А хвиля несе єї скоро, несе
і топить безсильну, голодну.

Взимі простудивсь я і тяжко заслаб,
так тяжко, що тільки вмирати,
два місяці довгі, як Лазар, лежав,
аж ось і приїхала мати.

Так плаче, старесенька! Серце моє
аж ниє у грудях з розпуки!
Сама так змарніла і згорбилась так,
і з праці попадались руки.

Що ж я їй поможу? Я сам ледви встав,
вже стратив півроку у школі.
Де дітись тепер? що чинити тепер?
Хоч гинь між людьми і на волі!

Вже ж воля є мила, коли чоловік
на кождому кроці їй годить.
Та хто єї має? Всі люди в ярмі
і кождий невільником ходить.

І кажу я мамі: «Тепер поки що
не буду я в місті сидіти,
а виїду зараз куди на село
учити людські діти.

Від'їхала мати додому, а я
шукав цілий місяць роботи,
та й так дошукався, що мало не вмер
із голоду, туги й турботи.

Ненавиджу світ, і людей не люблю,
і жити для кого нема ту!

Не стоїть за крихту пустого життя
платити нечувану плату.

Життя те — як груба, пали і пали,
ходи коло неї, і хукай,
і панькайся з нею, як хочеш тепла,
а ні, то подзвінного слухай.

Сли маєш здорові дрова, то гаразд:
хоч не наберешся простуди;
а маєш ломаччя: чадить і димить,
а холод як був — так і буде.

Прийшов я до вас і ту добре мені,
хоч тут і не маю свободи.
Та нащо мені придалася вона?
Свобода бажає вигоди.

Там мати бідує, не знає, де я,
і жалко мені єї дуже,
збиравсь я писати вже кілька разів,
бо, мабуть, за мною десь тужить...

Та як ту писати? Готова мене
між люди назад затягнути;
а я їх боюся, боюсь, мов огню,
не хочу між ними вже бути...»

5

Відтак сповідався зі своїх гріхів,
а мав він їх дуже багато,
бо заки пристав до побожних черців,
грішив, як попало, завзято.

Про пости не дбав, а допавши їди,
він їв, що аж в ухах тріщало;
і кров у нім бурилась дика не раз
і грішних думок мав чимало.

На бога надії не мав він часом
і майже весь рік не молився,
півроку до сповіді вже не ходив,
а в церкві часом лиш явився.

І ближніх чогось не любив він як слід,
ненавидів навіть одного;
не раз був лінивий — і всяких гріхів
у нього зібралося много.

І вислухав грішника сивий чернець,
на руку понурий схилився,
мовчав, мов нагадував власне життя,
зітхнув і зі сну мов збудився.

«Мій сину,— промовив,— не в злиднях біда,
їх можна сяк-так перебути,
та гірше, як люди у душу твою
наллють необачно отрути.

Весь світ мов завзявся на власний спокій
і смутку шукає гіркого;
забув, що блукає у пралісі мрій,
і глядає виходів з нього.

Дарма! не найде їх; бо заки найде,
вже виростуть праліси другі,
і дармо дуритиме тільки себе
та в'янути з вічної туги.

Світ буде блукати все з ліса у ліс,
як досі блука споконвіку,
і буде шукати вдоволення скрізь,
нігде ж не найде на се ліку.

Послухаєш світа — і щез твій спокій,
і віра твоя вся пропаде,
він дасть тобі тисячі загадок, мрій,
не дасть же потіхи, відради.

Вдоволення в загадках тих не найдеш
і всіх ти ніяк не розв'яжеш,
за раду нещиру людей проклянеш,
в могилу з непевністю ляжеш.

Ні, вирубай в лісі полянку собі,
там сонячний промінь загляне,
замучену душу твою звеселить,
і сум твій від него розтане.

Ти загадок всіх відгадать не бажай,
бо людськая думка безсильна,
готову вже відгадку світа приймай
і вір, що вона непомильна.

Живеш, щоб померти; вмираєш, щоб жить;
життя се до цілі дорога;
за цілею сею там щастя лежить,
там рай і оглядання бога.

За світом марним не тужи і не вір
в зрадливу житейську принаду,—
на нашій полянці, у монастирі,
найдеш і спокій, і розраду...»

І довго єго научав ще чернець,
простив, сказав слово о бозі,
а той обіцявся поправить себе
і праведно жити по змозі.

По сповіді тій він спокійно зажив.
Минали дні довгі за днями:
він щиро молився, спав, їв, не журився
і згадував матір часами.

Півроку пожив так у монастирі
побожно, ліниво, в спокою,
поправився на грішному тілі й душі,
згодився зі своєю судьбою.

Часом лиш журився, коли почало
боліти єго всередині,
і пильно він ліків домашніх вживав
та спав у спокійній «яскині».

Була ж та яскиня зовсім не лиха,
у гірших він мешкав давніше;
в ній ясно, просторо і чисто було,
а в студінь далеко тепліше.

Живився корінцями, як давні черці,
їв редьку, їв моркву й петрушку,
коли куховар їх до м'яса додав,
або закришив ними юшку.

І воду він пив, і то все з джерела,
в ній був не раз сок з винограду;
наївшися всмак, він у тихому сні
спокій находив і розраду.

Спершу лиш курити він дуже бажав,—
то так по обіді смакує,
та диму тютюнного мусив зречись,
бо грошей замного коштує.

6

Настала весна та така чарівна,
що в келії годі всидіти;
черці походжають по свому саду —
у нім садовина і квіти.

Город був просторий, тінистий, старий,
потятий вузькими стежками,
порослий буйною муравою скрізь,
пильнований добре черцями.

У тихому закутку новик сидить,
нещасний Івасьо удовин,
і слухає, дивиться пильно у ліс,
що співу і радості повен.

У лісі був проруб, неначе вікно,
покрите все вічною тінню,
крізь него містечко в долині видать
у сонячнім яснім промінню.

А сонце на заході пишне, ярке,
велике, рум'яне, сміється;
Зозулі кують, солов'ї лящать,
і рев десь худоби несеться.

Сидить собі новик Іван у саду,
краси весняної не чує,
кров тихо-спокійно у жилах пливе
і так він гадає-сумує:

«Любувавсь і я також колись
весною чарівною,

та часи ті вже перевелись,
прожились, наче снились.

В серці згадка лиш живе одна,
прибита, сумовита,
як будила у мені весна
ті мрії і надії.

Пережиті досвіди життя
пустого і гіркого
заморозили уже чуття,
зв'ялили і убили.

І не стало поривів давних
блискучих і могучих,
неспокійний дух уже притих
і тихо зносить лихо.

Най співає любо соловій
у гаю при ручаю,
вже не збудить тих солодких мрій,
так милих, бистрокрилих.

Я дивлюсь, а чарівна весна
не ладна, не принадна,
мрій давніх у серці вже нема,
байдужно і не тужно...»

7

У церкві молебен. Побожні черці
там коло престола виводять
так гарно відвічних, побожних пісень,
аж очі сльозами заходять.

Пісні ті понурі жалю завдають
і низько ти голову клониш,
про світ забуваєш, душею тремтиш
і в тайнах незгаданих тонеш.

Ах, боже наш милий, прости нам, прости,
що кожний з нас землю так любить,
дурне се життя і ті розкоші всі,
бо смерть нас усіх приголубить...

А церков прекрасна. Молитва сама
пливе в ній із серця журного.
В ній сумрак і вдень, а свічки додають
обставі ще виду сумного.

У церкві на лавочці панна сидить
і з книжечки молиться богу,
а інші християне стоять і клячать
та часто цілують підлогу.

Між сими людьми якась жінка стара
зігнула вдвоє плечі,
зітхає і молиться, то знов мовчить,
як спів розжалобить чернечий.

В тім хорі вона чує голос один
такий уже милий та повний!
Вона забуває молитву — і жаль
проймає єї невимовний.

То знову так тішить він жінку стару,
як старця весняне проміння,—
і радо пішла би вона між черців,
та ні, вона йде на підсіння.

Ту, перед дверми вижидає когось...
Молебен святочний предовгий...
На камінь холоден сідає собі,
зболіли, бач, дряхлії ноги.

Аж ось і виходять черці вже рядом...
Бабуся немов у тривозі
зривається скоро, як хлопчик який,
стає на церковнім порозі...

Ідуть всі черці чорноризі, сумні,
покриті каптурами,
за ними та панна і люди ідуть,
покріплені всі молитвами.

І дивиться панна: а жінка стара
черцям заглядає так в очі,
шукає когось і не може найти,
аж ось на одного як скочить,

як схопить за рясу, як стане ридать,
як стане сміятись крізь сльози,
черці зупинились і кождого з них
той плач і той сміх аж зморозив.

Она ж не питає, що люди стоять,
а кличе: «Іване, мій сину!
Я таки тебе віднайшла! Ти забув,
покинув мене старовину!

Чекай, най приглянусь тобі, не втікай!
Я ж, сину, мати рідна!
І як ти змінився! Здоров, споважнів,
а я, бач, постарілась, бідна...

Та не до лиця тобі одіж отся!
Скинь той каптур поганий!
Коби ж ти був бачив, як плакала я,
Івасю мій любий, коханий!

Чекай же, нехай поцілую тебе...
Ах, мій золотенький соколе!
Отож-то ти школу собі пошукав:
сидить тут черцем у неволі!»

«Ой, мамо, пустіть та мовчіть, не хуліть...» —
Пручається новик несмілий
і маму стару на подвір'я веде,
завстиджений та зчервонілий.

До них приступає старенький чернець:
«Лишіть єго, мати, в спокою
і бога за те не гнівіть, що єго
він вибрав для себе слугою.

Чого вам журитись? Що син ваш Іван
не стане світським паном?
За місяць, за два вже він пробу скінчить
і стане отцем Епіфаном».

«Я в бога все вірю, нехай він простить,
Піфана ж якогось не знаю;
мій син був Іваном, бо так він хрестивсь
і сина Івана я маю!

Та ні! ви не гнівайтесь, отче, за те...
Ой боже, що я дію!
Грішу я, бо серце у грудях болить,
бо трачу єдину надію...»

Черці усміхаються потай людей;
вони вже віддавна по пробі,
а новики очі понурили вниз
та все спозирають по собі.

Християне цікаві стоять навкруги,
дивуються дивній пригоді;
між ними і панна стоїть, спозира
і рада б сміятись, та годі.

Дві сльози в очах таких чорних, як ніч,
заблисли, затремтіли,
по личку рум'янім скотились униз,
на камінь холодний злетіли.

Уста малинові дрожали чомусь,
і в горлі немов задавило;
вона відвернулася, набік пішла,
і стало їй гірко, немило.

А мати Івана пішла тим часом
в гостинну з клунком за плечима,
і вийшла небавом сумна, як була,
з червоними очима.

Іде вона гаєм і прорубом тим,
а там на пеньку під сосною
сидить отся панна, як мавка лісна,
у мріях, підпершись рукою.

8

«Куди ви, матусю?» — «До Луга іду».—
«А є в вас знайомі у Лузі?» —
«Нема».— «То ходіть ви до нас відпочить
по довгій дорозі і тузі».

«Та я вас, паннунцю, не знаю, хто ви,
і вперше я бачу вас нині».—

«Я Ольга зовусь, а донька я попа
з містечка того, що в долині.

А вас я у церкві пізнала тепер
і жаль мені вас дуже,
недоброго сина ви маєте там,
за вами він, бачу, не тужить.

А шкода, що хоче зістати черцем,
бо з нього хороший хлопчина,
та, видко, краса — невелике добро,
невдячного маєте сина».

«Ні, панночко, син мій Іване не лихий,
та розум у нього ще ярий:
злякався людей і утік в монастир,
намова якась тут чи чари...»

«Здалека прийшли ви?» — «З далеких сторін,
миль двадцять старими ногами
пройшла я. Ой, правда, так ноги болять,
хіба собі сяду тут з вами».

«Ви втомлені дуже, то троха спічніть,
а потім зі мною підете.
Не бійтеся, я вам бажаю добра,
у нас ви хоч тиждень спічнете.

«Бодай ви, паннунцю, щасливі були!
Та я би хотіла ще нині
у вашому місті на службу піти,
щоб бути все близько при сині.

Мені недалеко до смерті, та ще
без праці я жити не хочу.
Стара я, та сили ще троха найдесь,
не раз засоромлю й молодшу.

То син мій лінивий, боїться біди,
неначе граф той зроду,
«опихане, паночку» дай все єму,
він любить спокій і вигоду.

І де він тих панських звичаїв навчивсь?
Таж я їх єго не навчила!

Готового хочесь єму, ну, панок!
А чи ж заробити несила?!

Біда, що ж біда? Побідуєш рік, два,
привикнеш і злиднів не чуєш,
живеш собі тихо, як в хріні хробак
за морквою і не бануєш.

А ще ж і хвилина найдесь не одна
щаслива і радісна, тиха,
забудеш і злидні, співаєш собі,
смієшся зі світа і лиха.

А він же і школи якісь там кінчив;
ще троха було потерпіти,
літ кілька, і був би зістав вже попом,
як інші людські діти.

І був би дружиноньку взяв де собі,
і жили б обоє щасливі,
а в хаті панята найшлись би дрібні,
русяві такі, щебетливі.

Ой боже! І як би любила я їх,
моїх тих унуків коханих,
про гарних царівен казала б я їм,
зміїв, людоїдів поганих;

і гарних пісень я співала би їм,
а я їх умію немало,—
і кожне з них слухало б казки, пісень,
та в очі б мені зазирало.

А далі й здрімались би й спати іти
казали би своїй бабусі;
а я встала б досвіта, в стайню пішла б,
а потім між кури і гуси...

І як би я радо робила все їм,
не так, як та наймичка в місті,
від рана до ночі годила б я їм:
і синові свому й невістці.

Таж він одинак мій, а я вже вдова,
для кого ж мені тепер жити?

Тепер він у чорних тих мурах сидить,
а я йду на старість служити!..

Він каже: «Чей буду попом я і так».
Дурний же він з розумом своїм!
Нехай би ще світа зажив і я з ним,
в могилу ще час нам обоїм.

Ігумен до мене: «Він божий слуга,
чернець побожний в рясі».
А я їм: «Він божий слуга, а мій син,
і вам до нього засі!»

Не верну додому, нехай єму цур!
Про мене, нехай завалиться!
Бо доки мій син у неволі сидить,
я звідси не можу вступиться».

9

І слухала Ольга нарікань вдови,
і рада була їх не чути,
хотілось їй дуже вдові помогти,
щоб сина назад їй вернути.

У лісі шуміло тихенько. Вітрець
хитав і галуззя, і трави.
І панночка встала з пенька, і собі ж
вдова піднялася з мурави.

«Ходіть,— каже Ольга,— до нас на нічліг,
у нас простора хата,
а то і останетесь, мабуть, у нас
дрібні пильнувати «панята».

Я сирота, мати померла мені,
сама я і господарюю,
то трудно дати собі раду з дітьми
і помочі я потребую».

«Ой панночко мила,— вдова так на те,—
які ви на мене ласкаві!
Я плати не хочу і я не зросла
на панській вибираній страві.

Коли вже служити мені довелось,
то радше у вас, як у кого,
бо якби не син мій, не вчинки єго,
то я б не служила ні в кого».

Приходять домів і пригоду цілу
розказує батькові Оля,
а батько на теє: «Та я пристаю,
останьтесь у нас, коли воля».

Вдова аж заплакала; Оля ж пішла
у другу кімнату гостинну
і в дзеркалі там оглядала себе
так пильно чимало хвилину.

Легесенький усміх на личку єї
проблискував променем скорим,
палкі оченята яріли огнем —
і рада була з тих обзорин.

А потім і брата спитала вона:
«Чи гарне в мене личко?»
Та брат малолітній поглянув лише
і скривився: «Не знаю, сестричко».

Вона відвернулась і стала гадать,
як бідну добути з нещастя,
і шепнула тихо до себе сама:
«Стрібую, а може, і вдасться».

10

Ніч ясна, і місяць блідий зазира
у келію тиху понуру;
у лісі лящить соловій, а другий
у клітці, припнятій до муру.

І легіт і запах отвертим вікном
непрошені в келію входять,
та новика Йвана на ліжку дразнять,
цілують і мрії наводять.

Чи спів соловіїв чудовий такий,
чи чари весняні напали,

не може заснути Іван, хоч другі
давно вже у келіях спали.

Вже північ понурий годинник з вежі
звістив і вже дальше спішився,
а новик на ліжку твердім обертавсь,
не спав, а гадав і молився.

І був він на місяць гнівний і на те,
що гучно лящать солов'ї,
гнівний був на себе, на ліжко тверде,
на спогади всі і на мрії.

Так все те на него немов сприсяглось,
що ні суди боже заснути;
як рання пригода у пам'ять зайшла,
так годі її вже забути.

Все мати стоїть перед ним та єму
так в очі все дивиться пильно,
і лає єго і ридає сама
та ряси чіпаються сильно.

Чого вона хоче і пощо прийшла?
Спокій єго тихий забурить?
Таж він назаваді вже їй не стоїть,
вже просьбами мами не журить!

Чи хоче із тихого монастиря
у світ затягнути знов сина?
Ой ні, не так легко намовить єго,
Івасьо уже не дитина.

І перед очима єго все стоїть
ціла та подія поранна:
ззираються новики, люди, черці
та ще й на нещастя та панна.

Він бачив її вже колись, бо вона
молилась не раз в їх святині,
і знав, що вона попадянка була
з містечка того, що в долині.

Поглянувши вколо, нараз він уздрів
на очах її дві сльозини —

і матері плач так єго не вколов,
як сльози тієї дівчини.

І думав Іван про сльозинки ті дві,
немов про нечувану тайну,
і в співі гучних соловіїв почув
він ноту нову і нечайну.

Як гарно співає він! Нічка як день,
ось-ось зазоріє вже рано.
Вже ластівка цвіркає, тілько сова
кричить на вежі так погано.

І холод миленький і запах м'який,
і ліс так таємно шепоче...
І мати, і панна, і люди, й черці —
все теє стає перед очі,

зливається в марево, в пісню якусь,
снується, дзвенить гармонійно...
Іван обернувся на ліжку твердім
і звільна заснув неспокійно...

11

Неділя була. Вже молебен скінчився,
і з церкви черці виходили.
Між ними Іван; він оглянувсь набік
і почервонів у тій хвилі.

На лавочці Ольга сиділа сумна
і тихим допитливим зором
на новика Йвана зирнула вона,
неначе з жалем і докором.

Пополудни вийшов Іван на город,
що геть розіславсь по узгір'ю,
і довго дивився на тихе житє
на довгім чернечім подвір'ю.

Там кури ходили чубаті, товсті,
а ними когут любувався,
то піяв, то в землю крилом ударяв
та все до курей женихався.

І спору громадку жовтеньких писклят
вела за собою вже квочка;
під кришею дому швидкі ластівки
ліпили мистецькі гніздочка.

Два бузьки літали над своїм гніздом
і голубів білих чимало —
і все те втішалося світом, життєм,
жило і про смерть не гадало.

І новик про смерть не гадав вже тепер,
а жити бажав і сто років,
і кров бушувала у жилах єго,
як води карпатських потоків.

По довгій алеї зачав він ходить
і думати довшу ще думу,
аж радість якась домішалась нараз
до того чернечого суму.

І ясним промінням уже любувавсь
і в тіні дерев холодочком.
На краю города було джерело —
там сів він собі над струмочком.

І слухає він: а в містечку гуде
весільна музика криклива
і голосно пісню веселу веде
весільна дружина щаслива.

Якісь молодята се, мабуть, ідуть
від шлюбу із церкви міської,
звінчавшись, вертають щасливі домів,
щоби бідувати удвоє.

І спів, і музика отся голосна
єму райським співом здається,
і вуха вражає так любо й притьмом
заходить до тужного серця.

Аж слухає він: а в лісній тишині
дзвенить якийсь голос дівочий,
такий уже милий, такий чарівний,
немов соловій серед ночі.

Він скоро стає і до тина іде,
стає над низьким перелазом,
і бачить: там Ольга із братом іде
і пісню співає з ним разом.

А потім і бавиться з ним у м'яча
як вивірка, бігає звинно,
мов дзвоником дзвонить, сміється усе
та з братом щебече невпинно.

Іван заховався цілий за корчем,
черемха зовсім його вкрила,
а Ольга як кинула в корч той м'ячем,
трохи його в лоб не влучила.

Він скоро відскочив, зжахнувсь, завстидавсь.
«Покуса»,— сказав і понурий
на стежку ступив та з вагою поплівсь
у тихі чернечії мури.

Там ждала вже мати, що з туги прийшла
відвідати сина в неволі;
вона розповіла єму, як живе
за ласкою доброї Олі.

І много похвали наслухавсь Іван
від матері на попадянку...
Ігумен, що слухав і книжку читав,
так кривився чогось без настанку...

12

Минула вечірня, вечеря пройшла.
Він вийшов в город знов з другими.
Товариші мову байдужну вели,
та він не балакав із ними.

А слухав, як там соловій щебетав
на мурі у клітці дротяній,
як тугу неначе свою виливав
по милій далекій, коханій.

Другі соловії у лісі живуть,
на волі прийдеться їм вмерти,

а той сіромаха у клітці сидить,
не годен ні крил розпостерти.

Він має що їсти, та, може, бог зна,
у нього є інше бажання,
як бачить на волі других соловіїв,
як чує він їх щебетання.

Він рад би на волі пожити також,
у нього на волю надія;
він нею живе... Чи не добре було б
на волю пустить соловія?

Так новик міркує і дивно єму,
що люди такі безсердечні:
щоб слухати пісні, вони співака
держать у в'язниці безпечній.

А пісня як має втішати людей,
то в путах ходить не повинна,
хай ллється свобідно із вольних грудей,
як морськая хвиля невпинна.

І дивно Іванові, що аж тепер
у нього той намір явився;
таж він соловія того чув не раз,
про него ж ні раз не журився.

І нишком підходить вже новик під мур,
отворює дверці у клітки...
Замовк соловій, стрепенувсь і злякавсь,
мов нападу хижої кітки.

А новик відскочив набік і глядить,
що буде з того єго вчинку:
співак охолов і зіскочив на дно
та ще дивувався хвилинку.

А далі у дверці отверті вступив,
розглянувсь кругом по городі,
зіскочив і скоро крильцями махнув
і вже віддихав на свободі.

Іван же помалу додому пішов,
так тяжко чогось загадався,

бо він соловія на волю пустив,
а сам у неволі зостався.

Хто ж винен? У клітку він сам же заліз
і все мав отворені дверці;
та крила ослабли у думки єго
і кров захолола у серці...

13

Поклався він спати і гарний мав сон:
неначе по лісі він ходить,
веселий собі і щасливий такий
під руку дівчину він водить.

Вона така гарна! Співає пісні
і в очі так дивиться бачно!
Він рад би обняти єї, та чогось
Єму і маркотно, і лячно.

У своїм життю він так мало дівчат
видав і ще менше пізнав їх,
нагоди не мав все, а потім стидавсь
і майже усе оминав їх.

А тая товаришка сміла собі,
так весело, щиро сміється!
Іван єї слухає, йде і з часом
відвага у него береться.

Вона єму каже: «Чому ти сей світ
веселий так остро все судиш?
Таж ти молодий ще, лиш жити б тобі,
на старість гуляти не будеш...

Наш вік молодий, наче мак той рясний,
червоний, аж глянути мило,
а вітер повіє і листя злетить,
останесь гидкеє бадило...»

А він їй на теє: «Не так-то воно!
На молодість пакості коїть:
літаєш за хмари, падеш у багно,
а жити у ньому не стоїть.

За хвилю щасливу журися літа,
за хліба кусок запродайся,
немилу роботу роби і мовчи,
а ні, то бідуй все і кайся.

Ті людські бажання, високі мети,
всі дуже низенького роду,
то спосіб не новий, як можна найти
вдоволення, хліб і вигоду...»

А панна на теє: «І в тебе мета
також невисокого роду:
ти в мури чернечі упхався того,
щоб мати їду і вигоду...

Ей, хлопче хороший, все в світі пусте,
нема тут ніякого раю;
я тому не винна, а винна лише,
що щиро тебе я кохаю».

Спить новик Іван і дивується в сні
тій панні, що з ним походжає;
так любо на серці від мови єї —
а панна вже пісню співає.

У келії сумрак, і тиша, і сум,
і сум той на новика злинув,
не може він виринуть з хаосу дум,
що світ і людей всіх покинув.

І в него питається думка одна:
«Невже ж та земля не принадна?»
А друга відказує думка сумна:
«Земля не принадна, не ладна!»

А променем місяця їде-летить
у келію панна і клонить
головку на него й цілує, пестить,
а новик мовчить, не боронить.

Він чує життя, в нім бентежиться кров,
і духу-відваги в нім много;
він вірить у щастя, він чує любов
і має вже жити для кого...

І будиться він, а тут тиша і сум,
і з келії сон той полинув,
і тільки осталась з чудових тих дум
журба, що людей він покинув...

І слухає новик, в нім серце тремтить,
а панна головку вже клонить
на груди єго і цілує, пестить,
а новик мовчить, не боронить.

А потім і сам обнімає єї,
так в очі гаряче вдивився...
Іван обернувся на ліжку твердім,
зітхнув і відразу збудився.

У келії сумрак, і тиша, і сум,
і сум той на новика злинув,
не може він вирінуть з хаосу дум,
що світ і людей так покинув...

14

У Красному Лузі помер богатир,
і люди єго проводили
на тихе кладовище, там, на горбку,
до тихої вічно могили.

Ідуть і попи, і черці передом,
а нарід за ними цікавий;
всі сумно співають, бо вмер богатир
і похорон мав величавий.

І в імені сего немови-мерця
священик прощав всю родину
і краяв словами журні їх серця
завзято ціліську годину.

Півдня се тягнулося, заким у гріб
того багача схоронили,
відтак уже мовчки помалу домів
з кладовища всі виходили.

Черці чорноризі і світські попи
ідуть так поважно, спровола;

а поміж черцями іде і Іван
та все озираєсь довкола...

Мармуровий пам'ятник на гробі
між березами плакучими чорніє.
Обняли єго і рожі, і лелії,
і трава розкішна зеленіє
на тім гробі.

В нім безжурні гарні молодята
вже віддавна перед світом скриті,
їх портрети на мармур прибиті,
імена їх, на табличці риті,
вже затерлись.

Вже давно серця у них застили
і розсипалися в домовині,
тихо в їх непривітній хатині,
і ніхто не звиджує вже нині
їх могили.

Лиш часом старий гробар надійде,
перед пам'ятником чорним стане,
на портрети молодят сих гляне,
піділлє зільник, як в спеку в'яне,
й задумаєсь...

І не раз на огорожу гробу,
як весна настане чарівлива,
сяде голуб і голубка сива,
та й гуторить пара та щаслива
про кохання...

І саме тепер геть повище беріз
два голуби білі кружили,
а біля могили стояла в о н а —
Іван аж затрясся в тій хвилі...

Вона не стояла при гробі сама,
а з питомцем гарним, вродливим;
лице червонілось у неї, як мак,
а він на виду був щасливим...

15

«Ви хорі, матусю! Чи зле вам у нас?»
«Ні, добре, ще й як, моя панно!
От старість не радість, та й дуже мені
за своїм містечком все банно.

Так банно буває — й не знаю чого...
На крилах би там полетіла;
і правду скажу вам: ту скучно мені,
і вмерти тут я б не хотіла.

Отак побалакала б з ким по душі,
а я ту зовсім незнайома,
ні вийти до кого, всі люди чужі,
і, хоч чи не хоч, сиди дома.

Не гнівайтесь, панно, за мову мою!
Мені тут і добре, й вигідно,
і я полюбила так щиро вже вас,
неначе дитиноньку рідну.

Та от і нездужаю я вже часом,
і з мене хісна для вас мало;
здається, лежала б не раз цілий день,
якби лиш мені випадало.

І кашель так мучить мене уночі,
що всяку дрімоту відверне,
і тільки заснути я вам не даю
за серце таке милосердне.

А син мій... та що він? Нехай єго бог
наводить на добру дорогу!..
Надії не маю, щоб мала коли
від него на старість підмогу.

А може, й грішу я, що рада б єго
не бачити в рясі чернечій...
Казала єму я: «Подумай, зміркуй!»
А він і не слухав тих речий.

Побуду ще троха у вас поки що,
а потім до себе в гостину!

Там мій чоловік, діточки там лежать,
при них-то і я відпочину.

В містечку тім поміж своїми людьми
сяк-так я свій вік ще відбуду,
чи добре, чи зле, я не дбаю уже,
бо довго вже жити не буду».

І так се спокійно казала вдова,
аж Ольга на тілі тремтіла,
не знала, що їй відповісти на те,
потішити ж зовсім не вміла.

І люта була на Івана вона
за матір, що так горювала,
і радо була би пімстилась на нім,
та як — і сама ще не знала.

16

«До кого ви пишете, тату, письмо?»
«Ігумена прошу на раду,
бо празник надходить і треба черців,
щобн устроїти параду».

«То ви напишіте при тім ще єму,
нехай приведе і Івана!
Самого не пустять, а мати єго
лежить вже від самого рана».

Отець написав, і ігумен прийшов,
привів і Івана в гостину.
Той рад був із неї і рад був втечи,
та ва́гався добру хвилину.

В порозі оглянувсь сюди і туди,
десь винеслась Ольга з комнати;
він заспокоївся, присів до отців
і книжку почав оглядати.

Аж дивиться він, а там входить вона
у другу комнату гостинну,
щось з кухні приносить і ставить на стіл
та пораєсь жваво і звинно.

Гостинність попівська, прикмето стара!
Ти можеш чванитися сміло!
Ще гість не вступив на поріг до двора,
вже дбаєш о гостеве тіло!

І Ольга приходить, кланяється всім,
запрошує гостей ласкаво
та нишком на Йвана спідлоба глядить,
всміхаєсь жартливо й лукаво.

Іван спалахнув так, що в него лице
на чорній одежі чернечій
здалося червоним кріпким будяком,
що вибуяв на голотечі.

«Де мати моя?» — запитав він нараз.
«Дрімає собі в огороді.
В альтані, де тінь, постелила я їй,
бо в хаті улежати годі».

В очах у Івана заблимало щось,
та що — було трудно пізнати.
Він їв і не їв, що було на столі,
і вийшов скоренько з кімнати.

Пішов на город. Там чудовий зільник
у сонячнім світлі купався,
і стежка тіниста в альтану вела,
а сад доокола пишався.

Він стежкою йде, аж там Ольга сидить —
сидить, мов не бачить нікого;
зриваєсь нараз і стає перед ним,
та скоро говорить до него:

«Не йдіть у альтану, бо мати там спить;
вночі не дав кашель їй спати.
Нехай подрімає старенька собі —
чогось-бо нездужає мати».

«Я дуже вам вдячний,— Іван так на те,—
за ласку для мами моєї...»
«Бо добра се мати,— так Ольга єму,—
і жити годиться для неї.

Не має опіки... Ви в монастирі,
вона же, безпомічна, служить,
постарілась, хора, вже сили нема,
а все побиваєсь і тужить.

А як вона любить вас, боже ти мій!
Чому моя мати в могилі?
Я так би любила й годила все їй
на кожному кроці, щохвилі!

А ви молоді ще, і сила у вас —
і дати бідити так мамі!
Вам жити б на світі, і шкода, що ви
сховались в тих мурах, як в ямі.

От киньте сю рясу, прошу, як сестра,
хоч троха мені і маркотно!
На світі доволі і щастя й добра,
щоб жити з людьми, не самотно.

І згляньтесь на матір убогу свою,
у неї бажань небагато,
а ви зруйнували все щастя єї,
себе полюбивши занадто.

Для неї зречіться спокою свого,
для неї не жалуйте труду;
я раджу вам щиро, як рідна сестра,
і вічно вам дякувать буду».

І в приступі жалю вона обняла
Івана, мов рідна сестриця,
заплакала й тихо собі відійшла
в альтану, де спала вдовиця.

Іван остовпів, і думки всі єго
безладно попутались нагло;
забув, де стояв, і забув, що гадав,
лиш серце чогось-то забагло.

Він очі закрив і на лавку упав,
лице мов огнем понялося,
він чув лиш виразно, як серце єго,
мов риба на суші, товклося.

Шукав він поради в своїй голові,
щоб вийти з тієї нестями,
а думи снувались все коло черців,
дівчини і хорої мами.

Не раз так у лісі густому вночі
без світла шукаєш даремно
дороги, блукаєш по нетрах, ярах,
а скрізь тобі темно і темно!..

17

«Ой, що я вчинила! Є г о обняла!
Яка ж я не раз безголова!
Ану ж хто побачив і всім розповість,
і буде обмова готова!»

В альтані, як пташка, сховалась вона,
немов по страшенній події,
та глянувши раптом на сплячу вдову,
набрала відваги й надії.

«Ніхто і не бачив — та й чи ж отсе гріх?
Чи, може, що невідповідне?
Я рада би сина віддати вдові —
се ж діло потрібне і гідне.

Дурний, молодий, він гадає, що світ
все ворог тяженький для бідних;
то треба збудити бажання у нім
і думку, що він не з послідніх.

От якби дізнався про се мій жених,
що я обнімала Івана...»
І вид у дівчини вогнем спалахнув,
як рожа, так стала рум'яна.

«Е, ні, се ж не гріх і учинок не злий,
нема ні гріха, ані стиду;
а все ж таки... все ж таки... лютий би був
і взяв би отсе за обиду.

Нехай і бере собі! Я не боюсь!
Що в і н би на те сам порадив?

Як він би до мами єго притягнув
і чим би до світа принадив?..»

Снувались думки по голівці єї,
і острах, і жаль, і розрада,
а вколо альтани гуділи пчілки
і пташок співала громада.

Збудилась вдова: попадянка при ній!
Дізналась, що син в огороді,
просила в альтану єго привести,
бо їй і піднятися годі.

В альтану понурий Іван увійшов,
на панну і оком не глянув,
за немічну руку старушку узяв,
схилився цілувати і станув.

За голову нагло руками вхопивсь,
припав до постелі устами
і гірко заплакав та все повторяв:
«Ой мамо, ой мамо, ой мамо!»

Вдова піднялася з постелі сама,
схопила єго, мов дитину,
руками так сильно єго обняла
і хрипло шептала: «Мій сину!..»

Вона не ридала, та в грудях єї,
як в хмарах густих, клекотіло;
закашлялась тяжко, пустила єго,
а тіло нараз аж омліло.

На подушку впала немов без душі
і довго без слова лежала,
блудними очима водила кудись,
а далі й спокійно сказала:

«Мій сину, прощай! Не спротивлюсь уже
бажанню побожному твому;
як тільки подужаю троха тепер,
то зараз вертаю додому».

Та скоро лиш новик домів відійшов,
вдова обняла попадянку,
оперлась на білії руки єї
і плакала вже без настанку...

18

На другий же день в монастирськім саду
два новики вкупі ходили;
обох їх загнала біда в монастир,
і оба людей не злюбили.

Один говорив: «Так небавом вже ти,
мій брате, в черці пострижешся;
в побожнім життю прокоротаєш вік,
отак, що й не спостережешся.

І я би рад дуже зістати черцем,
та вдача моя мені вадить;
люблю монастир, та чогось-то мене
і воля, і світ не раз надить».

«Ой брате, і я так гадаю не раз
і маю себе вже за труса.
На світі біда, але й розкіш там є...
А може, се тілько покуса?..

Все ж ціль до життя я найшов би якусь,
не дав би бідити хоч мамі,
а я молодий і здоров — і сховавсь
в тих мурах навіки як в ямі».

Так новик Іван у ту хвилю гадав
і довго собі дивувався,
як в него та думка зродитись могла,
котрої так дуже лякався.

Вже келія тиха тюрмою здалась,
ходив він по ній, як по клітці,
одежі чернечої вже не любив,
в ній чувся, як риба у сітці.

І довго вночі він заснути не міг,
пестився й томився думками,
а мрії ставались в уяві єго
живими людьми і словами.

Та бачив він Ольгу, чув мову єї,
чув руки на собі дівочі,

то бачив, як Ольга, вже жінка єму,
так любо дивилася в очі.

То мати являлась недужа, стара,
замучена смутком, журбою,
з докором німим, що дає одинак
так тяжко їй битись з судьбою.

І, втомлений мріями, новик був рад
згорнути докупи думки всі
і викинуть їх, як сміття, за вікно —
такі навісні вже були всі.

Днів кілька так мучився, аж сповідь прийшла,
став думати думку про віру,
захмарився і зуби стиснув, бо єго
терпіння втомило не в міру:

«Який се демон навісний
мені спокою не дає,
лиш томить духа, як сон злий,
і нівечить життя моє!

Чого боротись, каже він,
коли у мене мало сил?
Чого літати, каже він,
коли нема у мене крил?

Пощо чуття він у мені
колотить, як страшний оркан?
Чому не дасть у тишині
прожити свій малий талан?

Ідіть гадки, ідіть гадки,
не хочу вас, боюся вас,
лишіть мене, най ті роки —
незнаний сей для мене час —

як бідні духом прожию,
відбуду се дурне життя,
і зложу голову свою
у гріб, де всіх жде забуття!..»

19

Як тільки подужала троха вдова,
поїхала зараз додому,—
так тяжко чогось затужила вона
на службі у місті чужому.

Від'їхала мати старенька домів,
а син, як у мурах замкнувся,
то довго на світ не виходив нігде,
аж мрій навісних і позбувся.

А в домі попа появивсь богослов,
що з Ольгою біля могили
давних молодят у той час там стояв,
коли багача хоронили.

То був єї добрий знайомий, давний;
тепер покінчив вже науку
і перше усього до Луга прийшов
просити о Олину руку.

Мій боже! І хто се придумав колись
премудру таку установу:
«Зі школи до шлюбу! Не бався, женись!»
Се дуже розумно й здорово.

Жених сей був гарний, гроша не бажав,
довгів мав лише небагато,
і Ольга вже знала віддавна, що він
кохав її щиро-завзято.

Хлопчина був з него іще молодий,
бажав лиш краси і любові;
та хоч би й бажав був і грошей яких,
почув би:«Бувайте здорові!»

Вона була гарна і знала сама,
що з грішми життя все — здоровше,
та братчики любі у школі були,
і вчилися так, аби — довше...

Терпіла сестричка за братчиків тих,
бо мусила дома сидіти,

журилася з батьком, щоб в школі вони
були все і ситі, й одіті.

Про себе ж не дбала й не треба було;
багато о неї старалось,
та батько не квапився, звісно — вдовець,
то в хаті дівча все придалось.

Аж ось і надумавсь, спитався в доньки,
чи схоче покинути тата;
вона зчервоніла, пристала на все —
і шлюб назначили на свята.

Бо ждати непевно, краса як роса,
хто знає, яка жде година,
жених же і гарний, здоров, молодий,
та й добрий із него хлопчина.

Лиш Ольга журилась, що вже не могла
Івана для світа добути,
і матері бідної довгі часи
не в силі була позабути.

20

Як цитра миленька, як арфа дзвінка,
так пісня дзвеніла чудова:
то женців громадка несла десь вінок,
а пісня була обжинкова.

Іван пізнавав, у саду сидячи,
як женці зближались до Луга,
мовчав, любувавсь та понурий сидів,
бо серце точила все туга.

А пісня далеко єго занесла,
в країну невидану, чудну,
неначе в пустиню якусь мовчазну,
гарячу, самітну, безлюдну.

Думки уривчасто снувались, лились,
як хвилі буйні, переливно;
забув, де сидить, і на світ не глядів,
і в серці було єму дивно.

Така порожнеча взялася в душі.
ні одної думки не зловить,
сидить, як прикутий, а серце мовчить,
і розум нічого не мовить.

Вже сонце заходить, червоне, як кров,
свердлики гомонять без упину...
Іван їх не чує — аж нагло з вежі
годинник звіщає годину.

Всі мрії щезають... Як час той іде,
години віку молодого!..
Почім же їх згадувать? Що в них було?
Нічого, нічого, нічого.

Як той подорожній, під гору йдучи,
утомиться дуже і сяде,
огляне дорогу, що вже перейшов,
і сю, що іти ще припаде;

а долі дорога далека, сумна,
непривітна, сіра, лиш мріє,
така одностайна, що тіло, мов спить,
а дух гірше тіла ще мліє —

так новик тепер по дорозі життя
очима уважними водить,
глядить там, за хвилями, щастя, утіх
і мало, так мало находить.

Дорога в пустині по пісках сухих —
таке те життя у Івана;
ідеш, а не знаєш, куди і по що,
дорога і вкучна й незнана.

А там, у містечку, ось гомін якийсь!
Так весело грає музика!
Іванові дивно, він слухає ще:
там певно забава велика.

Він слухає добре і з лавки встає,
іде у нестямі і тузі,
де слуги працюють, питається там:
«Яке се весілля у Лузі?»

«Попова донька нині замуж іде» —
так каже послушник байдужно.
Від слів тих Іванові гірко стає,
немило чогось, осоружно.

Аж дивиться він, а ігумен іде,
підходить до него спровола,
тримає в руці якийсь лист чи папір
та все озираєсь довкола.

Говорить про се і про те, аж не знає Іван,
чого-то від него він хоче,
тремтить, терпеливості вже не стає,
і мовить: «Кажіть же раз, отче!»

Ігумен ще мнеться хвилинку одну,
не знає, від чого зачати,
а далі і каже: «Депеша прийшла:
померла ваша мати!..»

Липень — серпень 1892

Поезії 1885—1897 рр.

ДУМКА

Темна нічка. На поверсі
Гамір, сміхи, танці йдуть,
Через вікна фортеп'яна
Звуки ллються та гудуть.
Темна нічка. У підвалі
Ллєсь не звуків — сліз потік:
Плаче мати над дочкою,
Що слаба кінчить свій вік.
Ні за що ліків купити,
Щоб дитині помогти,
А сльозами її годі
Перед смертю встерегти.
А я, змучений, на долі
Спочиваю в полусні —
Плач і звуки фортеп'яна
Вснути не дадуть мені.

На поверсі танці, сміхи,
А там мати сльози ллє,—
Ох, ті звуки ріжуть ухо,
Ріжуть серденько моє.

1885

В ГІМНАЗІЇ

Тишина по класах всюди,
На науці час іде;
Попри класі сивий батько
Ходить і на сина жде.
«Милий боже, як-то скоро
Проминули тії дні,
Ті літа шкільнії милі!..
Де поділися они?
Де поділись часи тії,
Як і я отут ходив,
Ті веселі, молодії?..
Як я був тоді щаслив!
О, коби той час вернувся,
Ся молодість золота!
Не поверне... Боже милий,
Як летять отсі літа!»
Ходить батько попри класі,
Задумавсь, на сина жде,
А у класах тихо всюди,
На науці час іде.

1885

ВІДВАЖНИЙ

Улицею попри пліт,
Тернистий, високий,
О палиці іде дід,
Торби висять збоку.

А на него якийсь пес
Гавкає з-за плота.
«Який смілий! — дід сміється.—
Не тяжка робота;

Ходи тутки, псюко мій,
Тутки, перед мене,
Подивися на мій кий —
Хто кого прожене!»

Але пес ще не здурів,
Щоб пхатись самому
До покушання київ:
В него глузди дома.

І в нас досить псів таких,
З-за плоту охочих,
Та не стане жоден з них
Тобі просто в очі.

25.III. 1885

НІЧНА ДУМКА

Не раз вночі, нім сон зовсім
Обійме світ крилом своїм,
Які то думки чудові
Не снуються по голові.
Такі всі чудні; тонесь в них,
Не хочесь збутись думок тих...
І світ цілий, і все життя
На хвилю йде на забуття.

Та лиш одна із тих гадок
Все нищить милий поморок —
Се згадка на кінець життя,
На того злого косаря;
Ох, прикро то, що вік мине,
Косар в могилу зажене,
І хіба в згадці кілька літ
О нас буде ще жити слід.

Не мила всім живим она,
Не скорше всіх она одна
Сповняєсь все без перепон;
Мина все в світі, як той сон.

17.IV. 1885

ПОСЛАНЕЦЬ

(Із Генріха Гейне)

Вставай-но, хлопче мій, сідлай
І скоч-но на коня,
І лісом, полем їдь-жени
До Дункана царя.
Там в стайню всунься і чекай,
Аж взрить конюх тебе,
Його мені спитай: котра
З царівен замуж йде?
Повість конюх: «Чорнява йде» —
Чим скорше з тим вернись!
А скаже він: «Білява йде» —
То дуже не спішись,
Піди лишень і шнур мені
Купи і привези,
Помалу їдь, і словечка
Нікому не кажи.

ОРФЕЙ І ЕВРІДІКА

(За Овідієм) *

Не довго парки жити дали
На світі сім Еврідіці,
Нечайно нитку жизні втяли
В її найкращому віці.
Змія її вкусила в ногу,
І смерть взяла її небогу.
Не день, не два Орфей ридав,
На долю нарікав, молився,
Вкінці в дорогу він пустився,
Над Стікс дістатись загадав.

Вступив у Тинарейські брами
І стежкою в страшний Тартар
Зійшов між тінями-мерцями,
Де здавна Плутон-володар
І Перзефона панували,
В немилім аді царствували.

---

* Metam orphosen, lib. X., vv. 8 — 77.— *(Приміт. автора).*

Ту встримався журний співак,
По Тартарі повів очима,
Ударив в струни ліри й з ними
Ураз він заспівав отак:

«Боги безсмертні того світу,
Де все, що смертне, дістаєсь,
Прийшов я ту, не щоб узріти
Страшний, підземний світ той весь,
Тартар ваш темний, його дива —
А жінка є ту нещаслива,
Котру настоптана змія
У ногу в кістку укусила
І мужа з нею розлучила —
Тут єсть Еврідіка моя!

Тяжку і ненадійну страту
Старався я знести, як лиш міг,
Старався жаль свій пригнітати,
Та бог любові переміг.
А бога того добре всюди
В наземнім світі знають люди;
Не встоїть перед ним ніхто.
А й вас також любові сила,
Як кажуть, разом получила,
І ви чей знаєте його.

Боги! На ті страшнії місця,
На хаос в темнім Таратарі,
Сю тишину — змилосердіться,
Благаю вас, безсмертнії!
Одкличте жінки смерть предвчасну,
Верніть мені назад нещасну!..
Ми ж всі належимо до вас;
І кожний з нас сюда приходить,
До тої вічної господи,
Проживши даний вами час.

Над людським родом час безмежний —
Найдовше — власть ви держите!
І вна, проживши час належний,
Сюда, під вашу власть, прийде.
Ужитку до часу, не дару
Жадаю я, боги Тартару!

Но сли зла доля або бог
Їй тої ласки збороняє,
То я вертати не гадаю —
То тіштесь смертю нас обох!»

Так він співав, молив о жінку —
Аж всі заплакали тогди,
Суп рвати перестав печінку,
А Тантал не ловив води.
З збанками станули беліди,
Заплакали і евменіди,
На камені Сізіф присів,
Спинилось колесо Іксйона,
Сам володар і Перзефона —
Всі розжалились од тих слів.

На приказ Плутона поволі —
Ще рана у нозі була —
Зближилась жінка до Престола,
Еврідіка Орфеєва.
Її оддав цар співакові,
Щоб лиш додержав він умови:
Ні разу, доки є Тартар,
На жінку він не подивився,
А все на верх землі спішився,
Як ні — даремний буде дар.

Пішли они вгору обоє,
По стромій стежці на той світ,
Скрізь тихо, все покрите тьмою —
Она ззаду, Орфей вперед;
І вже дороги дуже мало
На верх землі їм оставало,
Коли Орфей, у серцю рад
Поглянути на ню, чи, може,
Де не лишилась по дорозі,
Звернув з любвою очі взад.

І вділ сейчас она злетіла,
Тремтячі руки простягла,
Зловити ними щось хотіла,
Та ніч зловити не могла.
І не жалілась вже на мужа!..
Таж він любив її так дуже...

Здалека ще: «Бувай здоров»,—
Она рекла йому послідне
І дальше покотилась, бідна,
В Тартар між легкі тіні знов.

Мов той, що пащі три зубаті
Пса в Тартарі нараз узрів,
Так і Орфей наш по тій страті
Злякався, став і остовпів.
Зійшов наново в Тартар темний,
Но труд його вже був даремний.
Над Стіксом сім день перебув,
Слізьми, журбою лиш живився,
Ридав і на богів жалівся,
Вкінці в Родопу повернув.

Яворів,
22.VII. 1885

ДВА ПРИВІТИ ВЕСНІ

ЗАЛЮБЛЕНА

В рай земля зміняєсь знову;
Зелень, цвіти, птички, спів:
Радість, ярь іде миленька,
Чар весняних чудних днів!

Тихі вечори, там місяць,
У гаю десь соловій,
А зі мною на розмові
До півночі любий мій.

Ах, вітай, весно миленька,
Та хоч рік цілий в нас будь.
Най натішиться серденько
І не розпирає грудь!

СЕЛЯНИН

Іде біда знов, передновок,
Пішло все збіжжя, що у сховок
На засів поля відложив я,

Знов задовжився, дещо купив я,
Засіяв зерно се, а нива
Пісна... чекай тепер на жнива!
Весна довженна, на біду.

Коби бодай хоч се зродило,
Не висохло і не зігнило!..
Тепер сам хоч глодай коліна,
Тяжка робота, довга днина,
А діти плачуть... ой коби-то
Весни не було? Що ж робити?
Хіба де на заробок іду.

29/4.86

ДОБРОДІЇ НАРОДУ

(Пісня патріотична)

Гей пиймо, браття, пиймо всі
Горівку, мід, вино!
Що духу додає пиття,
Се знаєм вже давно!

Но ми, крім радості з пиття,
Все дбаймо о хосен;
Не забуваймо на біду,
Що в нас здавна-давен!

На нарід пам'ятаймо всі,
Що все майно своє
Без впину тратить і еще
Горівку з горя п'є...

Працюймо, браття, щиро всі,
Се лихо віддалім,
Що, може, хто най в жертву се
Подасть братам своїм!..

То щоби нарід наш майна
Не пропивав кому,
Ми пиймо так, щоб мало що
Лишилося єму!

Піддвигнесь нарід, як в руках
Задержить все майно,
Тож пиймо ми горівку всі,
Потроха й мід-вино.

Львів,
9.VII.86

ЖЕРЕЛО

З нори в камінню під горою
Там било сильно жерело,
Потік плив чистою водою
Край поля, що при нім було.

Вода мулила берегами
Помалу мужика ріллю.
Він задумавсь:
«Потік з роками
Ще знищить ниву всю мою».

Взяв челядь і нору глибоку
З великим трудом він заткав.
«Без жерела нема потоку»,—
Так він весело погадав.

Аж ось нараз нора зробилась
На загонах єго ріллі,
А з неї скрізь вода розлилась
По збіжжю, що зійшло в землі.

Ледви спинив він тую воду,
Аж знов нора знайшлась нараз...
Старий сусід узрів сю шкоду
І раду дав,
що поки час:

«Відкрий нору і бистру струю
Пусти руслом тим, що й давно;
Усунеш певно шкоду всяку,
Лиш берег вирівняй і дно!

Чим більше жерело стісняти,
Оно що раз, тим кріпше б'є
І, здавлене, несе лиш страти,
А так, то і хосен дає!»

9/3.86

СОН ВДІВЦЯ

Дрожу, ще чую біль в плечах,
Що за страшний то сон!
Не розберу ніяк: у сні?
Небіжка? Макогон?

Я вчора на хрестинах був,
Гарненько погостивсь,
Вернув домів — не знаю як —
І спати положивсь.

І спокійненько захропів.
Аж бачу щось у сні:
Десь йду, співаю на весь рот,
Весело так мені!

Домів іду, а ніч кругом...
«Гей, жінко, отворяй!»
«А хто там?» — «Я!» — «То ти, пияк?
По півночі? Чекай!»

«Стели!» — «Сейчас!» За макогон —
По спині як всмалить!
«Чи ти на жарт?» Не чує, б'є...
«Голубко, то болить!..»

І тяжко збила так мене
Небіжечка моя...
Ох, плечі гірше ще болять,
Як за її життя.

«Моя ти любко дорога,
Чого приснилась ти?
Чи тяжко там твоїй душі,
Чи на твій гріб піти?

Чи ти боїшся, щоб тебе
Я не забув коли...
Не гнівайсь, дам на парастас,
Одмовлю молитви!

Лиш ти спокійно спи собі
І не являйсь так в сні:
Тебе до смерті, вір мені,
Я не забуду, ні!»

ПІСНЯ

За горою червоніє,
Жайворон віщує днину,
Час мені хіба вставати,
Гнати вівці в полонину.

Сходить сонце за горою,
За горою моя мила...
Чи спиш, любко, солоденько,
Чи вже мати розбудила?

Гей, вступись, гора зелена,
Уступися молодому,
Як миленьку я побачу,
Легше буде серцю мому.

Ой самому сумно жити,
Уступись, горо, дуброво,
Нім підвечір я полину
Сам до неї на розмову.

1886

ГОЛІЯТ

На нарід божий напосілось
Грішне філістимлян плем'я,
Осіло табором, заїлось
І ждало зачіпного дня.
А на горі там недалеко
Стояли в таборі жиди,
На серці їм було не легко,
І цар сам не займав біди.
Аж Голіят, закутий в зброю,
Іде з поганських сих племен:
«Коли ви труси, най до бою
Зо мною стане лиш оден!
Ми будем вашими слугами,
Сли ваш вояк мене уб'є,
Сли я уб'ю, тоді вже вами
Натішиться плем'я моє!»

Злякалось дуже войско боже,
І цар звернувся ко рядам:
«Хто ворога з вас переможе,
Доньку і красне віно дам!»
І кожний воїн розпалився
Охотою до тих скарбів...
Аж десь пастух Давид лучився,
Що вдавсь смілішим од братів.
«Ти будеш насміватись з жида?!»
Як пустить з праці камінець,
Дивись! од каміня Давида
Впав великан, як воробець.
І голову Давид втяв сміло,
І крик роздався з усіх грудей;
Грішне плем'я в утечі пріло,
Аж в небі тішився Мойсей.
О рицарі, ви з камінцями,
Ви, бої лиш в особі дві,
Верніть до нас, єли нам часами
Спокій завадить в голові!..
А ти поляг так, великане...
Та сам хотів ти, кинув ряд;
Чей се колись і в нас настане —
Поб'ються ті лиш, що хотять.

Ві Львові,
дня 2/2. 1887

ЧОРНОГОРКА

Не гриміло в горах рано,
хмари градом не метали,—
То албанці так стріляли, кулі мури розкидали.
Впав у місто Мехмет-Алі,
задзвонили дзвони з криці,
Люди з домів утікали,
як налякані з гнізд птиці.
Чорногорці не бояться,
чорногорці сміло б'ються,
Та, мов рої пчіл на яри,
скрізь по місту турки в'ються.
Не побили вражих турків
і не втекли перед ними,—

Вирізали всіх погани, вбили на палі живими!
Місто пожаром палає, тисяч люда в крові гине,
Гаснуть очі, світ темніє,
кров у грудях щораз стине.

Ой лиш Янка ще не вмерла,
над Марком своїм схилилась,
Нич не чує, нич не видить,
ревними слізьми залилась.
Та цілує чорні очі, та цілує уста сині,
Рада б єго воскресити або згинути з ним нині.
Де не взявся Мехмет-Алі,
заздрів Янку, подивився,
Скочив з коня вороного і до неї наблизився.
Та убити Янку легше, як над нею стати паном;
Встала Янка і на турка кинулася з ятаганом.
Ой сильніший бистрий ястріб,
як мала голубка сива,
Та сильніший Мехмет-Алі,
як та Янка нещаслива.
Билась Янка не хвилину,
аж ціла вмлівала з муки,
Билась довго, та попалась у кроваві турка руки.
Не рад турок сріблу-злоту,
що у місті скрізь награбав.
Як рад дуже, що у бою Янки гарної не забив!
«Цвітко чудна з раю бога,
чорногорко гарна, мила!
Чи то брат твій Марко згинув,
що за ним ти так тужила?»
«То не брат мій марне згинув,
то миліший ще від брата.
Вбий же і мене, коли вже вбила
милого рука проклята!»
«Ні, не вб'ю тебе, дівчино,
будеш жити, як у раю!
Я у клітку золотую, в свій гарем тебе сховаю.
Золотом тебе пристрою, дам тобі жемчугів много,
В розкоші все жити будеш,
ліпше, як у батька свого.
Лиш поглянь мені так в очі,
як у місті Марку свому».
І взяв Янку Мехмет-Алі, на коні повіз додому.

Їде турок поміж гори, їде темними лісами,
Янка Мехмета голубить і благає го словами:
«Не втечу вже я від тебе,
жити буду все з тобою,
Лиш на ту скалу високу ще піди тепер зі мною.
Най ще раз я подивлюся, нім загину у неволі,
На свій край, родимі гори,—
не побачу їх ніколи...»
Турок Янку проводжає на скалу стрімку, високу.
Янка турка обіймає, тулиться єму до боку.
«Ой вже верх скали стрімкої,
а які ту дебрі, скали!
Як далеко наші гори, лиш синіють мрачно вдали!
Так впослідні вже я виджу
сю країну нещасливу?
Он летить голодний ворон,—
буде мати внеть поживу.
Мехмет-Алі, любий, милий,
поцілуй мене щосили!»
В турка очі розгорілись, руки Янку обхопили.
Янка до грудей руками турка кріпко притиснула,
В пропасть кинулась —
і турка за собою потягнула...

Львів,
7 марця 1889

В ЗБАРАЖІ

Гой у славнім Збаражі
Аж два руські кандидати
Убігають о мандати,
А ні один Русі вражий...
То одному, то другому
Ручить Русь посольське крісло,
Я ж боюсь, щоби під двома
Ось случайно вно не трісло...
Щоб за славнії збаразькі
Кишки, гижжи та ковбаски
Не вийшов з виборчой урни
Який третій «пан чепурний»...

1889

МОЛОДІ ПОЕТИ РУСІ

Ой хто се кричить так гучно,
Чи то жаби, чи то гуси?
Ні, се так співають звучно
Молоді поети Руси.

Оден виліз на могилу,
Сам сумний і без надії.
Грає про Вкраїну милу,
Аж она з досади мліє.

Другий взлетів поза хмари,
Сам у пару замінився,
Змерз там, краплею став з пари
І в калюжі опинився.

Сей міщух сидить все в хаті,
А уздрів раз деревину,
Дві трави і хвіст теляти
Та кричить: «Ох, з втіхи гину!»

А той соловій нещасний,
Вихованець теології,
Любку описав так красно,
Як ворону в зоології.

Інший рад розвеселитись,
Сів в шиночку і при пиві
Пише поклик, як трудитись
Треба нам на руській ниві.

А як бідних в світі много,
Що не мають страви лижки!..
Страх як се болить он того,
Що дізнавсь о нужді — з книжки.

А біда єсть всюди з нами,
І нема на тое ради,
Лиш мазайли нас стихами
Зможуть спасти від заглади.

Голосім же всюди славу
Тих будучих стовпів Руси!

Се борці за добру справу,
А ми що? — ліниві труси!

Нам дзвенить їх спів солодкий,
А ми о їх долю дбаймо;
Справмо букварів дві сотки
І на спомин їм роздаймо!..

У ПОСТІ

І знову піст, а я думала,
Чей хто зголоситься вже раз...
І знову тихо, сумно стало,
Не завернув ніхто до нас.

А я молилась так в м'ясниці,
Як в інших гули весілля...
І ся і та вже молодиця,
Лишилася одна лиш я.

Не здалися забави, гості...
Хіба ще піст той пережду...
Не піду заміж по тім пості,
Сейчас у монастир іду.

ПІСНЯ АРГОНАВТІВ

Минають хвилі нам ліниво
Посеред сну, нудьги і карт,
І ждемо всі нетерпеливо,
Коли з тих мурів зробим «шкарт».

Книжки нам вже осточортіли,
Хоч їх немного в нас було,
Забули-сьмо усе, що вміли;
Та стане того на село!

Бо ми велике звання маєм,
Здалека любимо народ,
Себе хвалити добре знаєм,
І кожний з нас єсть патріот.

А як ми смілі — на забавах,
Як стережем ж и в о т н и х справ,
Не зносимо швабів у стравах
І всяких лоєвих приправ.

О, щоб то вже грошей багато
І жіночку собі найти,—
Ото було би щодня свято
Та й відчепились би жиди!

Та нім весілля мем справляти,
Ще на опікунів тут ждем,
Вже вмієм привітні кантати,
І щирим серцем їх приймем.

Прийдуть любимці-єзуїти,
Засіють добре зерно в нас,
І стануть славні з нас уніти,
Яких не було довгий час.

А зерно се приймеся скоро,
Бо ми — то згноєна рілля,
Бо плиткоумів в нас єсть споро,
Смирних, покірних, як теля!

ЗГОДА

І так настане згода ідеальна:
Не буде назад вже пхатися рак,
Хвостом вперед вже попливе щупак,
І Русь незгідлива, многострадальна
Зазнає раз вже мира-гаразду.

Забудемо усі давню біду
І станем жити вже, як добрі люде:
Сей вибересь до лісу, той до біса,
І як було у нас, так дальше буде,
Сли вовка все тягнутиме до ліса.

Коли погодиться вода з огнем?
Як ми дійдем до спільної мети?
Ми просто дорогою ідем,
А ті все манівцями звикли йти!

Не злучить нас одна тяжка біда,
Сли кожне зло нас вспільно не болить,
Бо ми не любимось, і ціль одна,
Що мила їм, нам серце все ранить.

Не буде жнива з кепського насіння,
І вірити шкода пустому слову.
Ненависть сильні має вже коріння:
Зірвеш її, то виросте гнеть знову.

Не будем жити ми ніколи згідно,
Сли брат лихий кує на брата зраду;
Зрада між своїми як зникне безслідно —
То вже з ворогами дамо собі раду.

ОБРАЗОК

Чепурно йде собі панок,
Ставляє гордо кождий крок,
Чи на той сурдут гордий він?
На торг до міста йдуть селяне,
А він на них ні раз не гляне,
Хоч віддають йому поклін.

От сивий дід якийсь зближивсь,
Панкові низько поклонивсь,
А він се видить і іде...
Віку, мій старче, шкода твого!
Йому поклін? Шануй такого,
Що все шанує і тебе!

ПІСНЯ

Чи я собі не дівчина,
Не багата, уродлива
Ростом, личком і очима?
Чого ж я так нещаслива?
Горенько мені!

Полюбила я гарячо
Писарину молодого,

Все зітхаю, як го бачу,
А він мов не чує того,
Як на злість мені!

Як узрить мене,— втікає,
Стріне — зараз трястись стане,
Очі вбік кудись звертає,
А на мене і не гляне,
Хоч би раз, то ні.

Так без хлопця жити мушу?..
Гей, що буде, не боюся,
Предурний звичай нарушу,
Сама єму освідчуся,
Все одно мені!

СПІВАК

З Італії, мабуть, чи звідки —
Здалека виводив свій рід —
Прибув до нас воробчик рідкий,
Співак преславний на весь світ.

І вість рознеслася широко:
«Співати воробець буде!»
Ну ж круки, воробці, сороки —
Весь птичий рід в театр іде.

І заспівав співак сумної;
Як-то «високо» він співав!
Очарував всіх співом своїм
І «бурю оплесків» дістав.

І заспівав він знов веселу:
«Ще раз!» — аж гула зала вся;
Великий крик і галас звели,
Не було оплескам кінця.

Лиш соловій не обзивався,
Сказати правди не хотів,
Від птиць почуханця боявся
І мовчки повернув домів.

ПРИЧИНА

Гей, що то ми за публіка,
Чи дурний я, чи каліка,
Чи який гультяй?
Чи-м не син рідного тата,
Що не хочуть мя дівчата,
Котру запитай!

Ах, пізнав я, ангелятка,
Яка в вашім серцю гадка,
Знаю я ваш смак:
Добрий у вас лиш багатий,
Хоть кривий, глухий, горбатий
І кругом дурак!

1891

В СВОЇЙ ХАТІ

В своїй хаті аж дві «Правди»»,
Та сили нема,
Ждемо волі розвиватись,
Та, мабуть, дарма!

Вовк єще не наситився,
Коза не ціла,
Сила утечи від вовка
Ще не підросла.

Б'ються борці паперові;
Сварка, лай і гнів,
Та хісна якось не видно
З тих факторських слів.

Торгуються купці наші,
Не згодились ще,
Нім до могоричу дійде,
То товар втече.

Нелад, сварка лиш на Русі,
Сили в нас нема,
Ждемо волі розвиватись,
Та, мабуть, дарма...

1891

ГУС

«Кругом неправда і неволя» —
«Народ» і «Курієр» кричить,
Горлата «Галицька»... вторує,
«Отець посланник» верещить.
Лише не може впасти в голос
І тягне впоперек «Діло» —
І ось виходить композиція,
Якої ще не чув ніхто.
Хопився Лисенко за уха,
На всіх спідлоба подививсь:
«Ви, галичани, музиканти,
Що я до вас ані не вмивсь!
У вас гармонія новітня,
Нову лиш школу сотворіть,
Ви як затягнете всі разом,
То аж дивується весь світ!»

ЛЮБОВНА ІСТОРІЯ

«Світ чарівний мені відкрився,
Чувства незнані пізнаю,
Де ступаю, чую любий голос
І бачу все красу твою.
І духом своїм пробуваю
У твоїй милій стороні,
Без тебе нуджу самотою,
І дивно на душі мені.
Ах, люблю щораз тривальше,
І серце тужить» — і т. д.

Так я колись співав про любку,
Мов тугу, її красу,
Складав для неї довгі оди,
Хоч як не мав тоді часу.
Писав, як тяжко жить без неї,
Як серце в груди путно б'ється,
Як плаче, в'яне, скаче, мліє,
Віщує, твердне і сміється,
Про всі ті втіхи, муки, труди,
Що знає ся торбина в груди.

«Ох, скільки я над тим намучивсь,—
Так собі думав я не раз,—
Що вже давно пора настала,
Щоб славили дівчата нас».
Аж каже раз мені голубка —
І хто їй се коли сказав:
«О тім співав ще ліпше німець,
О тім вже наш поет співав,
І не нова єсть жодна ода,
Часу, паперу тільки шкода!»

Як так, возьми ж собі, голубко,
Сто томів о любві пісень
Всіх співаків чужих і своїх,
Читай їх пильно ніч і день,
І де найкраще місце в піснях
Тих славних співаків найдеш,
Там ти мене, голубко мила,
Любенько хоч часом спімнеш.
Ах, люблю тя ще більше, мила,
Від муки ти мене звільнила!..

БОЯН

Боян співає пісню,
Аж радуєсь душа,
Гадок рої наводить
І будить до життя.

Як сум захмарить серце
І туча нас гнете,
Розважить пісня серце
І тугу розжене.

Як радість нашу душу
Загріє, звеселить,
Вже пісня соловієм
Із серця гомонить.

І забуваєм труди
І удари судьби,

Росте завзяття в груди
До вічної борби.

Борби із ворогами,
Що на Русь настають,
Крамоли ширять всюди
І жити не дають.

Бояне милозвучний,
Ги пісню нам співай,
Гони мару незгоди
І душу загрівай!

Як голоси і звуки
Єднає разом спів,
Так ти єднай на Русі
Незгідливих синів!

Збери їх у громаду
І з піснею в устах
Веди їх в бій помститись
На Русі ворогах.

Досить вже їх опіки,
Досить вже їх любви,
Ми вже умієм жити
І хочемо борби.

Ми жити хочем добре,
В нас сили молоді,
І будем жити добре
В спокою-гаразді.

Бо доки наша пісня
Лунає і жиє,
В нас доти ще не щезла
Надія на житє.

Нехай лунає пісня
По всіх краях слов'ян,
На славу України
Голосить наш Боян.

1891

ДОСВІД

Тебе, о розуме людський,
Я мав єдиного за бога,
Я право серця зневажав
І ждав на землю серця твого;

І от тепер, коли минув
Час почуття, надії, віри,
Коли в душі запанував
Лиш розум над усім без міри,

Я озираюся назад —
І жаль пекучий обгортає
Мені всю душу... Де ж той рай?
Колись він був, тепер немає.

ЕЛЕГІЯ МІСЯЦЯ

(Ол. Петефі)

Чом я місяць? За що, за які провини
Гірш всіх бідаків я мучусь щогодини?
Вже волів би-м бути в бідного слугою,
Як царем над ніччю жити тут горою.

Радше вже волів би-м ходаки, онучі,
Як мої остроги й чоботи лискучі.
Вже волів би-м воздух по корчмах тих брудних,
Як на небі запах тих звізд-цвітів чудних.

Бо і хто ж до того не мав би відрази:
Всі на мене брешуть: пси і віршомази.
Сли котрим лиш вдасться дві зловити рими,
Як пера нагризлись, думають що з ними.

Вже в одну сопілку разом і я дую,
Що у серці своїм і їх біль я чую.
Я блідий, се правда, але не з недуги,
А зі злості в серці! Не стерплю наруги,

Що ся дрянь зі мною братається нині,
Мовби разом з ними пас колись я свині.

Правда, появиться і який часами
З тих правдивих, щирих, з божими гадками,

Дійсний вже поет, що як співати стане,
То ширшає серце і в розкоші тане,
Та заким з'явиться де такий правдивий,
Скільки криків, стонів вчую, нещасливий!

Розмножився лабаз сей по всіх частях світа!
На мазайлів тих-то урожай щоліта!
Зі страху непевний я дрожу щоночі...
Ах! Знов чую стони? Знов один щось хоче?

От і єсть вам! Гляньте на його ті чуда,
Як махає лабами своїми усюда,
Мовби їх хотів де кинути в безвісти,
Бо, мабуть, в руках нема що попоїсти,

А зітхає, як той циган в неудачі,
Жили набриніли, сам трохи не плаче...
А що він плете! Чого ж ти хочеш, братку?
Просить, щоб до любки глянув я в кімнатку,

Що ж робити? Гляну! Друже, твоя мила,
Голову недавно до печі всадила,
Думала, що бульбу з попелу дістане,
Та спекла свій ротик з поспіху на грані.

Ах, як чудне личко вна держить рукою,
Скривилася!.. Пара то якраз з тобою!
Ну, вже знаєш все... Іди ж собі додому!
Най тебе чорт хопить або заб'ють громи!

31.VII.86

НАВЕСНІ

Любувавсь і я також колись
Весною чарівною,
Та часи вже ті перевелись,
Прожились, наче снились.

В серцю згадка лиш живе одна,
Прибита, сумовита,
Як будила у мені весна
Ті мрії і надії.

Пережиті досвіди життя,
Пустого і гіркого,
Вже заморозили всі чуття,
Зв'ялили і убили.

І не стало поривів давних,
Блискучих і могучих,
Неспокійний дух уже притих
І тихо зносить лихо.

Най співає любо соловій
У гаю при ручаю,
Вже не збудить тих солодких мрій,
Так милих, бистрокрилих.

Дивлюся я, а чарівна весна
Не ладна, не принадна,
Мрій давніх у серцю вже нема,
Байдужно і не тужно.

3 мая 1891

НА БЕРЕЗІ РІКИ

(З сільських образків)

На березі ріки
Лящать два праники,
Перуть дві баби разом шмаття.
У праників є вірні други,
Они у баб найліпші слуги,
Бо мають силу і завзяття.

«Чи чули ви, кума,
Що вже Юрка нема?
Забрався вже від нас нарешті...
Казали в місті, що зловили
Єго в коморі і набили,
Тепер покутує в арешті».

«Я чула, що, на жаль,
Збив жінку так, що страх...»
«Хто?» — «А коваль».
«Нічого не шкодить.
Та жінка ж то — пожалься, боже,
Їй і биття вже не поможе,
Шкода, що ще по світі ходить».

«Та чи то лиш она
Така собі дурна!
От взяти лиш невістку у сусідки...»
«Ну, або коло нас ткачиха:
Багата, а що в неї лиха!
Ні миски в неї, ні решітка...»
І дальше праникй,
І дальше язики —
Ті біллє, сі людей перуть багато.
Ай, що за хор то там пречудний!
Лиш язики, коли хто брудний,
Не чистять, а чорнять завзято...

ДО ***

Любко моя, нещаслива, сумна!
Дні твої вже пораховані!
Думка у тебе і в мене одна:
наші надії поховані!

Як мені жаль тебе, мила моя!
Рожі на личку загинули,
вже покриває їх сіра земля,
думи у вічність полинули.

Рад би я слово сказати тобі...
Годі! Себе я обманюю.
Тяжко коритися лютій судьбі,
бачити смерть таку раннюю.

Вітер осінній гуде по садках —
бідні квітки не устоятьсяся;
дома самотній сиджу я в думках,
рани душі не загояться...

Чернівці,
10.XI.1895

* * *

Ти мене не розумієш,
мого серця не збагнеш.
Ти так любиш, як умієш,
але ліпше ти не втнеш.

Ти закохана у строю,
гарна сукня — в тебе рай,
та якого вона крою,
ти у мене не питай.

Всі прикраси ті чудацькі,
ті роздуті рукави,
витребеньки ті багацькі
не для мої голови.

Будь та сукня і шовкова,
будь вона і золота,
не вона, а ти чудова,
горличко моя пуста.

1895

ПОЕТОВІ

Поете жалісний, покинь слова тужливі,
Від слів не щезне лихо, злидні, гнет.
Від слів не стануть русини щасливі,
Бо кождий русин сам також поет.

Поет недолі, горя і розпуки,
Що плаче ручаями сліз і слів,
Схиливши голову й заклавши руки,
Спасення жде від власних ворогів.

Не лиш поет він, є ще він пророком,
Віщує долю злу всім русинам,
А сам сидить, марнує рік за роком,
І мухи, нетлі не поборе сам.

Не лиш пророк, і лицар він чудесний,
Що розбиває всіх на пух і прах,
У нього спис затроєний словесний,—

Він лицар на словах лиш, на словах.

Не тільки лицар, він Мойсей в пустині,
Що радить всім, як вийти з роботи,
А сам в матні з слабої павутини
Сидить, не вміє виходу найти.

Він жде, щоб другі мучились за нього,
Він жде, щоб другі гинули в борбі;
Він жде на манну від недруга свого,
Сам лютий ворог другим і собі!

Поете, словом не додаш охоти,
Вже нарід топиться в потопі слів;
Сто кличе грімко нарід до роботи,
А лиш один, за ту роботу сів.

В нас доки кождий буде повелитель,
А сам не стане з лихом до борби,
Не збавить Русі хоч який спаситель,—
Ми як були, так лишимось — раби!..

БОЖІ ДУРНІ

Котилася земля в безмежному просторі,
Довкола сонця, наче на припоні,
Втікала в безвісті, як від погоні,
Несла на собі пущі, сині моря й гори,
Міста, і села, і живі всі божі твори,
Царів могучих і панів з високих родів,
Людей робучих, волоцюг і діловодів.

І вийшов з неба бог, як виходив щорана,
Мов добрий газда, дбалий о порядки,
Оглянути свої світи й достатки.
Зайшов на Юпітера, а звідтам на Урана,—
Зраділи сонця всі, узрівши свого пана,—
А на Сатурні припочив, усів на горах
І всевидючим оком кинув по просторах.

І бачить він геть-геть далеко зорю білу,
Грубеньку землю, як она вертиться,
Та, мов на торг, з добром своїм спішиться,

До сонця гріє то лице, то спину скостенілу.
А люди земні все ведуть борбу заїлу,
На поміч бога кличуть і себе толочуть,
Залюблені в життя, мов жити вічно хочуть.

І засміявся бог, як громи на пустині,
Побачивши, як людськість борикалась.
«Ні,— каже,— та земля мені не вдалась!
Не знав я, що творити, першої ще днини...
Ті люди на землі, що я зліпив їх з глини,
Занадто глиняні, і духу в них замало,
Щоб жити, як в раю, їм сили волі стало!

А що мене у них найгірше всього лютить,
То їх скомління, молитви й кадила,
Що вже від них аж небо сажа вкрила...
В ім'я моє один другого баламутить
І правду, наче швець ту шкіру, мне і крутить...
Ні, я зробив ту землю і людей на пробу,
А ті верзуть, що мають божеську подобу!

Які смішні они, які они фальшиві!
Замало духу в них тепер я бачу!
Колись у гніві я усіх потрачу!
А поки що нехай живуть ще, юродиві,
Та дуряться життям, щасливі й нещасливі!
За інші твори я безпечний свої слави,
То можна дурнів сих лишити для забави...»

Так бог сказав і буком три старі планети
Розбив, аж закурилося за ними,
Убрав безодню сонцями новими,
Щоб чудувались земні звіздарі й поети,
І в небо повернув на повозі з комети...
Так думав бог про нас на горах на Сатурні,
А ми ту гризлися, глиняні божі дурні.

ДУМКА

Ти, грімка музико, заграй мені дико,
Щоб я в серці свому чув потугу грому,
А жалю мені не завдавай!..
Гей, там у горах, у верхах і зворах,

У лісній гущаві місця величаві —
Там мій видуманий рай.

Тільки того раю, що квіток у маю,
Тільки всього дива, що думка щаслива,
Що там не видати лиць журних;
Тільки шум смереки, шепоти далекі,
Тільки гра потока — і думка широка
Лине по верхах гірських сумних.

Що мені турбота, вся людська робота,
Радості затруті, смутки незабуті,—
Я про них тепер вже не журюсь;
Маю я чудовий куток смерековий,
Грає там музика господня велика,
Нею я на всі часи уп'юсь!

По пустих неділях, у солодких мріях
Промине так сонне життя невгомонне,
Як по ріні сей гірський потік...
Де ж ти, молоденький віку, солоденький,
Де твої утіхи, радості і сміхи,
Що ти так незамітно утік?..

Ой заграй, музико, грімко, гучно, дико,
Най у серці свому чую силу грому,
Щоб заграло, як повені ручай!
Досить того суму, кину геть задуму,
Досить тих мрій сонних,
бажань невгомонних,
В праці свою тугу забувай.

5.IX. 1895

Цикл «Сум і глум»

МЕВА

Над холодним буйним океаном
застелилося небо туманом,
заревіло під вихрами море,
піднялись буйні хвилі, як гори...

А там мева біленька зблудила,
скоролетнії крила втомила,
занесла єї буря в безвісти —
годі бідній на воду усісти...

Полетіла душа моя світом
з милосердям для всіх і привітом,
захопив єї вихор в дорозі
і відняв віру в людськість небозі.
Она б'ється, самотня, з гадками
та шукає спочинку світами.
Чей она, моя бідна, не згине,
залетить колись в рай, де спочине...

ХРИЗАНТЕМИ

Ти не думай, що чуття мої —
то осінні хризантеми білі;
ту вже листя шепче на землі,
а они стоять самотні в огороді
на осінній стужі і негоді,
бідні листям, посмутнілі.

Ще у мене серце не зів'яло,
ще у мене не остигла грудь,
і душа ще рветься, як бувало,
і думки, як зільники ті літні,
запашні, зелені, пишноцвітні,
ще красуються, цвітуть...

РОЗХІДНИК

Я тебе ніколи не забуду,
хоч у мене стільки гризоти!
Серед навалу думок і труду
вся явишся раптом ти!

Так розхідник жовтий у вінку,
до хреста прип'ятий при дорозі,
все цвіте й цвіте, мов на піску,
поки згине на тяжкім морозі.

ОНА

Я вже не хлопець, щоб дуріти,
я вже дозрілий мужчина!
Проте ж прийдеться ошаліти —
а винна буде лиш она.

Она з тим серцем ще не зрячим,
що усміхом мене в'ялить,
що поглядом своїм гарячим,
як сонце у жнива, палить.

То сонце тепле, животворне,
що тягне дуба із землі,
то сонце люте і потворне,
що дише віддихом змії...

ЩО МЕНІ ВСІ ПІСНІ ТИСЯЧЛІТНІ!

Що мені всі пісні тисячлітні,
що їх співали уже про любов!
Хоч мої співанки не новітні,
я заспіваю їх знов.

Я тебе, любко моя ненаглядна,
в сяєво вбрав, як святих,—
так і не згинула мрія принадна,
голос утіхи не втих.

Чи се так щиро тебе полюбив я,
чи свою мрію марну,—
радий життю і всім людям, щаслив я
про ту потіху дрібну.

Чи твоє серце на мене ще гляне,
чи я і буду ще твій,—
в моїй душі вже навіки остане
вид твій у сяєві мрій.

НОВІТНІЙ ПОЕТ

Ха-ха-ха! Ось поет вам новітний!
Пише томи любовних пісень,
а боїться дівчат і, до всіх не привітний,
самотою блукає весь день.

Про любов пише страх поетично,
про велику і тугу, і жар,
за спокій же тремтить педантично,
як за скриню дукатів скупар.

Мій добродію мудрий! Є творці,
що писали ще краще о тім;
в них чуття ти найдеш цілі ко́рці,
та проте ти не завидуй їм!..

Ти в спокою не станеш ще кріпший,
у житті розвивай свій талан,
бо сонет пережитий — все ліпший,
ніж придуманий довгий роман...

ІСПАНСЬКИЙ РОМАНС

Вийшов місяць із-за хмари,
чути в парку звук гітари,
чути спів, слова тужливі:
«Лиш залюблені щасливі!»

Сів дон Перець з Каламанки
коло свої любки Бланки
і зітхає: «Ах-ах, панно,
як мені на серцю банно!»

Бланка каже: «Любий Перцю,
що тобі таке на серцю?»
Перець каже: «Сам не знаю,
а велику тугу маю».

Зажурилась Бланка дуже,
що дон Перець тяжко тужить,—
і собі головку клонить
та тихенько сльози ронить.

Перець плаче: «Бланко мила,
чом головку ти склонила?»
Бланка плаче: «Я не знаю,
а велику тугу маю».

«Чом ти, донно Бланко, плачеш,
що у мене сльози бачиш?» —
«А чого ж ти плачеш, Перцю,
що мені тяжко на серцю?»

Він обняв за шию Бланку,
плачуть разом безнастанку,
плачуть гірко без причини,
що аж серце з туги гине.

Світить місяць на ту пару,
чути в парку десь гітару,
чути спів, слова тужливі:
«Лиш залюблені щасливі».

Із збірки «Подорож до Києва» (1897)

ПРИВІТ УКРАЇНІ

Вітай, дорога Україно моя!
Чи дужа ти, нене, здорова?
Пропали і воля, і сила твоя,
а все ж ти й сьогодні чудова!

От гарно, що раз довелося мені
до тебе навідатись, нене,—
гей-гей! хоч не давнім свобідним шляхом,
а з жовтим пашпортом в кишені!

Так нас розділили граничні стовпи,
жандарми, солдати і варти,
що вже українці не знають, хто ми,
а ми про них відаєм з карти.

Як се пагадаю, то сльози течуть,
та гріх проливати їх марно:

най плачуть уже українські співці,
вони то уміють прегарно...

Та як же живеться, Вкраїно, тобі?
Ні вітру від тебе, ні хвилі!
На турка збираєшся, може, іти,
чи вже й говорити не в силі?

Прийми мене, мати; я рідний твій син,
редактор з-над синього Прута;
не бачив я досі тебе ані раз,
писав про тяжкі твої пута.

Вся сила моя і вся слабість моя —
сталеве перо і чорнило;
списав я паперу вже скрині цілі,
аж людям читати немило.

А все лиш про тебе, Вкраїно моя,
про тебе, заплакана мати;
все думав, де взяти тобі хустинок,
щоб мала чим сльози втирати.

Не плач, а радій, що не маєш ти ще
своїх редакторів з чорнилом,
а то як списали б тебе ті пани,
не вмитись тобі уже милом...

Не плач, Україно, і в горі-журбі,
не плач над Дніпром і над Доном,
бо ми як зачуєм твій плач, то й собі
ревем, як воли, за кордоном.

РОЗМОВА З МОГИЛОЮ

От ниви і ниви, колишні степи,
маленькі ліски і могили,
над нивами місяць, як мідний п'ятак,
і вітер гуляє щосили.

Вітайте, козацькі могили мої,
покриті буйною травою!

З вітрами балакали ви вже не раз,
балакайте ж раз і зо мною!

Яка там розмова з вітрами у вас!
Вітри — то степові поети!
А я, як почую, що скажете ви,
то дам се у наші газети.

Що знаєте ви про козацькі часи
і вольну колись Україну?
Що криєте в собі — та й чи проживем
ми нинішню нашу руїну?

Ніч тиха; я чую, як вітер гуде
і гомін несе від могили:
«На, маєш! і сему також говори,
що ми на степах пережили!

Що криється в нас, то найліпше тобі
старий Антонович розкаже:
що ж бачим сьогодні, то ти й не питай:
що ще не лягло, то поляже...

Ціла Україна й сьогодні така,
як здавна була, романтична:
за снігом торішнім зітхає тихцем,—
до діла ж ніраз не практична.

Отут біля мене вкраїнець живе,
сердега такий, а плаксивий!
Зовсім уже звівся на бабу стару
новітній козак задумчивий.

Страх любить могили, сідає на них,
співає стихенька і плаче:
«Де ділася люба Вкраїна моя?
Де дівся ти, славний козаче?..»

Із корчика заяць смикне, а співак
зриваєсь, тремтить на нім шкура,
чимскорше втікає з могили домів,—
така-то «козацька» натура...

Мене обросли будяки і корчі,
хоч я би родила й пшеницю,

а він лиш співає: «Вкраїно моя!» —
і всяку таку небилицю...

Ех! так надоїли мені вже оті
потомки старих запорожців!
У них тільки вуса старих козаків,
а вдача старих носорожців.

Не вірять нікому, не вірять собі,
не вірять в будучність народу;
боронять язиком народне добро,
а дбають про власну вигоду.

Заржавіли острі козацькі шаблі,
мушкети давно вже без курків,
а серце козацьке боїться тепер
і заяця, а не то турків...

Ну, годі! Вже більше тобі не повім,
лиш голову пусто морочиш;
я змерзла і спати мені вже пора,
а ти собі їдь, куди хочеш...»

Замовкла могила, і вітер затих,
я ліг у вагоні на лаві
і думки роздумував кілька годин
о давніх могилах і славі.

Ото завелися могили тепер!
Перекупка се, не могила!
Нехай же їй редька, і хрін, і полин
за все те, що наговорила!..

В ДОРОЗІ

Лежу у вагоні — так жалко мені!
Бажання старі заніміли,
а мрії рожеві вікном утекли
і в Австрію знов відлетіли.

Лежу я і поклик складаю грімкий,
щоб тугу і жаль побороти:

«Вставайте, брати українські, зі сну,
умийтесь і вйо! до роботи!»

Зложив і подер і з вітрами пустив,
шкода вже і вірші складати;
вже поклики пишемо довгі літа,
а користі з них не видати.

Тут кождий поет страх воює пером
і поклик пише та й пише —
а на Україні, над синім Дніпром,
все тихше, і тихше, і тихше...

Ах, боже, така мене туга взяла —
і спати, й сидіти не годен;
нсилу в Козятин доїхав якось,
розбитий, сумний і — голоден...

Так гірко на світі і тяжко мені
в дорозі по ночі безсонній:
давайте напитись, най тугу свою
утоплю в горівці казьонній!

Ов, що за горівка! Вода, не вода —
ні, брате, волиш не дурити!
Піди на науку до наших панів —
ті вміють горівку курити!

Від неї в очах аж огонь миготить,
від неї кладешся під плотом,
від неї згорділи всі польські пани
і люд обкидали болотом.

У списі потрав — о потіхо моя! —
там борщ стоїть «малоросійський»...
Давайте! се ж борщ українських братів,
а я українець австрійський!

От чудо! се перша українська річ,
яку довелось зустрічати:
вкраїнців не видко, а борщ їх їдять —
ну, треба й мені скоштувати...

Ах, борщ український, преславний, смачний,
аж очі сміються понурі:

тут борщ, і капуста, і м'ясо — і все,
ціле українське potpourri.

І їж, не наїшся — невиданий борщ!
А все українська то штука!
Аж серце радіє і никне нараз
все патріотична розпука...

Хвала, Україно, тобі за твій борщ!
За нього спасибі всяк скаже,
Як тільки у тебе єго всі їдять,
То слава твоя не поляже...

ДУМКА

Я ще не старий, а вже мрії хлоп'ячі
нагадую радо, мов дід...
Де ділись ті пориви щирі, гарячі,
та віра недосвідних літ?

Вертаюсь думками, утомлений світом,
у давню комнату мою,
вітаю убогу сердешним привітом,
як тихий куток у раю.

На столику світить недогарок свічки,
над книжкою я у думках
у тиху годину вже пізньої нічки
живу в українських степах.

Веселий, гуляю собі на воронім,
дорога — степові квітки,
шаблюка при боці, в жупані червонім,
широкі, як степ, всі думки.

Шумлять очерети, і стогне могила,
і вітер гуде по ярах;
на гробі козацькім калина зацвіла,
під нею дівчина в сльозах...

А я поспішаю на Січ-Запорожже
до гурту моїх козаків:

підемо на турка, щасти нам, наш боже,
з тюрем визволяти братів!..

А нині... ті думи, ті мрії чудові,
що серце втішали колись,
затихли, як птахи в осінній дуброві,
туманом уже розплились.

Вже славний козак у степу не співає,
нема вже рожевих надій,
душа у буденній журбі занива́є,
їй жалко утрачених мрій.

Де віра кріпила завзяття, бувало,
там повно розпуки, невдач,
надії на ділі так мало, так мало,
і серце задавлює плач.

І тільки часами ще мрії хлоп'ячі
нагадую радо, мов дід...
Де ділись ті пориви щирі, гарячі,
та віра недосвідних літ?..

В ЛАВРІ

У Лавру в печери я тричі ходив,
блукав там самітний з півднини
та в бога прощення благав за мої
тяжкі редакторські прови́ни.

А , боже, редактором бути у нас
і не согрішити — не можна;
хоч як ти пильнуйся, дивись, аж нараз
і вийшла стаття вся безбожна.

Ти вранці писав, а увечір уже
пішла твоя єресь світами;
хоч сядь та й плач, не завернеш ніяк
газети з тяжкими гріхами.

І нарід читає, дивуєсь тобі,
як можна так явно грішити,—

пропало! Без напасті і без гріха
редактору дня не прожити.

Та в бозі надія, він знає, що в нас
писати — то мука й покута;
ти пишеш, грішиш, і тобі в той сам час
провина у бога забута.

І тільки ще сам дорікаєш собі,
як маєш і час, і охоту;
а там, як прийдеться, рукою махнеш
і робиш ту саму роботу.

Так пишеш роками, все пхаєш у ту
газету, страшну ненажеру,
аж поки тобі заманеться втечи
у тиху, відлюдну печеру...

Печери вже здавна на Русі були,
і нині у нас їх багато;
в них криється русин від світа-людей
і молиться богу завзято.

В часи допотопні жив русин не сам,
в печері мав жінку і діти;
в часи християнські уже зрозумів,
що лучче самому сидіти.

І ліз у печеру, там їв корінці,
і пив із криниці лиш воду,
та думав: «Нема, як в печері, життя,
найпаче для руського роду!

Тут тихо, ні сварки, ні бійки нема,
політика нас не обходить;
нехай загибає і нарід цілий,
що нам у печерах се шкодить?!»

І нині так само: хоч русин тепер
не лізе в печеру осібно,
та з хати устроїть печеру таку,
що кращої і не потрібно.

І в ній заховається, спить, і мовчить,
та молиться господу богу,

щоб тільки не витяг його хто на ту
тернисту, народну дорогу.

У хаті спокійно, як в ямі святій,
є хліб свій, є жінка, родина,—
то що чоловіка обходить весь світ
і бідна якась Україна?

Ще якби та Русь-Україна була
багата, і славна, й свобідна;
а то і признатись до неї ніяк —
така безталанна і бідна...

Сиди ж у печері, мій брате, мовчи,
що душу і тіло положим,
злодіїв цілуй, на розбій не кричи —
а станеш угодником божим.

Угодником станеш у бога й людей,
все вище і вище ти підеш;
спершу на посади високі й важні,
а там і у небо заїдеш...

Угодники божі, печерські черці,
не гнівайтесь, прошу, на мене:
болить мене серце за землю отсю,
болить мене серце збіджене.

Тут архімандрити, як архібандити,
єреї, як прості євреї,
ту власть, щоб красти, невинних судити
за божі і людські ідеї.

САМСОН

У Києві, там, на Подолі, колись
не так, як сегодня, бувало:
там славне козацтво в широких штанах
гуляло та бенкетувало.

Колись там Палій тропаком в монастир
зайшов, щоб віку доживати,—

та все те Шевченко давно описав,
і всі ви будете се знати...

Згадав я козацтво, згадав Палія,
коли на Подолі сам станув,
відвідав церкви всі і вийшов сумний,
та ще і базар весь оглянув.

Дивлюся: криниця стоїть кам'яна,
довкола багато народу,
в криниці собака, на ній же Самсон
збирається їхати в воду.

Самсон без одежі, лиш дранку якусь
убрав, де вже мусив, на тіло;
та глупо сміється й сідає собі
на пса дерев'яного сміло.

А люди, побожні прочани якісь,
п'ють воду цілющу, собачу,
і так на Самсона глядять залюбки,
що я і сміюся, і плачу.

Убрали Самсона в коралі, хрести
і очі у нього встромили;
гадають, що сей деревляний силач
додасть їм здоровля і сили.

«Ви звідкіл?» — «З Полтави».
«А ви?» — «Ми з Лубен».—
«Та ви мої браття й сестриці!
На прощу по воду цілющу прийшли
до сеї собаки в криниці?

Отсей деревляний Самсон-ідіот,
безсильний і глупий, вам, браття,
синам козаків, має в поміч прийти,
додати здоровля й завзяття?!

На сьому базарі, де ваші діди
спивали вино коряками,
ви воду собачу сегодня п'єте
без туги за кращими днями?

О бідний народе, що сил захотів
набратись в собак, в ідіотів,
чому ти не маєш тепер Паліїв,
не маєш своїх патріотів?..»

НА ЛИСІЙ ГОРІ

Над темним Дніпром уночі я сидів
у царському саду між корчами,
дивився на темну палату царя
і думав думки за думками.

Палата нічого, здала би ся нам,
не треба й великої зміни:
нехай би тут лиш не чужинець сидів,
а наш президент України...

Мовчи, моє серце, готова біда!
І я озирнувся в тривозі,
дивлюсь: якась дама до мене іде
і тягне мітлу по дорозі.

Питає, чи може присісти собі.
«Сідайте, я й так вже відходжу!» —
«Ні, ні, постривай і не бійся мене,
я хлопців з ума вже не зводжу.

Ха-ха! Налякався! Не знаєш, хто я?
На Лисій горі чарівниця,
Маруся Чурай, що, як знаєш, колись
принадила чарами Гриця».

«Ну, дуже приємна знайомість не є,
та вже не піду я до хати;
пізнав я у Києві різні дива,
то варто і відьму пізнати».

«От гарно! Та радше ходімо звідсіль!
На Лисій горі вечорниці,
от маю мітлу, то поїдьмо собі,
пізнаєш усі чарівниці...»

Я сів і злетів з Чураївною враз;
що буде, то буде, гадаю,

лечу так легенько над темним Дніпром
і Лису гору оглядаю.

Гора як гора, українська, мала,
нічого довкола не видко;
злетіли ми там, а знайома моя
Маруся побігла десь швидко.

Стою і дивуюсь: от відьма звела!
Та ні, ось ідуть чередою,
співають мені і кадилом кадять,
схиляючись переді мною.

«Вставайте ви, відьми, і так мені честь!
Нащо обтовкати коліна?» —
«Ой; ні! — верещать.— Найславніший ти муж,
якого зродила Вкраїна...

Та тільки не ладно, що ходиш тихцем
на нас нарікати в печери...
Дай серце своє, а дістанеш від нас
кадило, рублі і ордери».

«Не хочу!» — «Не хочеш? Берім же єго
і перелицюймо насилу,
нехай у Росії він знає, хто ми,
а ні, то гайда з ним в могилу!»

І відьми зірвались, як схоплять мене,
на землю в тій хвилі звалили
і видерли серце народне мені,
а в груди державне вложили.

Рожеві дали окуляри на ніс,
убрали в картуз і шинелю,
ордери пришили і повно рублів
набили в комори портфелю.

І баки забили кадилом мені,
ще й нагородили декретом,
що я вже совєтніком штатським тепер,
а не українським поетом.

Я встав і дивуюся: я чи не я?
Ні, я! Не загинув я марно!

От любе життя, на Вкраїні гаразд,
і всюди в Росії прегарно.

А відьми танцюють, а відьми кадять.
розкішна ціла вечорниця —
і все мені шепче Маруся Чурай:
«Так нині чаруємо Гриця!..»

І ходжу я гордо по Лисій горі,
дивлюся, а там у кропиві
лежить собі серце народне моє,—
кругом же собаки з'їдливі.

Підняв я єго, до грудей притулив:
«Прощай, моє серце народне!
Мене зогріває все ласка чужа,
а ти вже зогріти не годне...

Та псам на поталу тебе я не дам,—
багато ти в світі любило,—
а десь заховаю в архіві своїм
і буду хоч згадувать мило...»

І взяв я те серце, в папір загорнув,
поклав у мішечок порожній,
щоб хто не побачив у мене єго,
бо я собі «благонадьожний»...

Десь сич закричав, і втім я стрепенувсь...
Дивлюся, а я між корчами
у темнім саду при палаті царя
гадаю думки за думками...

ПРИНЦИПІАЛЬНО

У Києві казку почув я одну...
Та й дивна ж, нелюдська то казка!
Не вигадки каже, а правду страшну,—
Послухайте ви, коли ласка.

З холодної півночі хмари пливуть,
а з чорними хмарами зливи,

і води мутні заливають кругом
степи українські і ниви.

Заскочила повінь убогу вдову,
хатину єї підмулила,
світами кроваве добро рознесла
і бідну вдову затопила.

Пірнула вдова і добулась наверх,
пливе, поринає, аж гляне:
до берега вже недалеко плисти,
та сила у неї вже в'яне.

А берегом два удовиці сини,
зажурені, повагом ходять,
стають і гадають, що діяти їм,
і вчену розмову заводять.

І каже молодший: «Нам треба вперід
се принципіально рішити,
чи взагалі варто людині котрій
на світі терпіти і жити.

Не варто, гадаю; сказав же кобзар:
«На світі все йде, все минає,
куди воно ділось, звідкіля звелось,
і дурень, і мудрий не знає».

Не знати ж, куди ми подінемось раз
і пощо нам тут бідувати,
то краще й не жити; то краще буде,
як згине хоч зараз і мати».

А старший на те: «Я поставлю не так
питання се принципіальне,
а радше ось як: чи життя на землі
у самій основі моральне?

Воно не моральне, бо люди живуть
без найвищого ідеалу,
лиш родяться, плодяться вічно і мруть,—
то краще хай гинуть помалу».

І каже молодший: «Все ж матері жаль!
От, може би, скочити в воду?

Се ж мати! Годиться, щоб син їй поміг;
яку я їй вдію сим шкоду?»

А старший на те: «Постривай, се не так!
Се принципіальне питання!
Тут діло у сьому, які до людей
дозволено ставить жадання?

Такі, щоб ніхто з нас обмежень не чув
в своїй особистій свободі
і жертвою другим не кривдив себе,
бо жертви жадати вже годі!»

І каже молодший: «Се так? я забув...
Так ми вже принципи сі знаєм,
а ось ще питання: пусте все життя,
а ми умирать не гадаєм».

«Гм,— думає старший,— се правда, лиш тут
потрібно ще інше рішити:
чи можна вбивати себе, як життя
не стоїть того, щоби жити?..»

І довго ще радили вчені сини,
брат старший уже аж заївся:
все принципіально рішили вони,
аж поки молодший зжалівся:

«Ей, брате, лишім ми питання отсі,
рятуймо ми неньку, та швидко!
Де ділася, бідна? Ще хвиля тому
на водах було єї видко!..»

Не видко вже неньки! Сумують сини,
що згинула так нещасливо;
при березі, де потопала вона,
лиш хвилі клекочуть бурливо...

У МИКОЛИ ЛИСЕНКА

У Києві бути і пісні не чути,
не бачити нашого батька Миколи,
такого гріха я не міг би забути
і не дарував би собі вже ніколи.

Пішов я до нього: «Чолом, наш кобзарю!
Спасибі тобі, український співаче,
за славні пісні, що у них стілько чару,
за серце твоє молоде і гаряче!

Нехай мене крають живцем москвофіли,
нехай на позорище ставлять газети,—
всі муки і рани, що тяжко боліли,
вилічують зараз твої quodlibet-u [1].

Нема ж то у світі так гірко нікому,
як народолюбцеві, ще й молодому:
він вийшов здоров і веселий між люди,
а з серцем розбитим вернувся додому.

А дома собі заспівав і всю тугу
розвіяв, мов чаром, твоїми піснями,—
спасибі тобі за ту щиру прислугу,
співаче наш славний, жий сотню літ з нами!»

А в батька Миколи хати на пóмості,
в хатах же не кобзи, а два фортеп'яни,
до батька Миколи приїхали гості:
і з заходу сонця і сходу краяни.

Заграй же нам, батьку, розвій наше горе,
а ми, на потіху, гуртом заспіваєм
про гай і кохання, козацтво і море,
про все, що лиш знаєм і чого не знаєм.

І каже музика: «Стривайте лиш, гості;
отсе співаки вам хороші, безпечні,
ті знають мене і солісти не прості,
як ви, голосні, співаки поперечні».

Погладив музика сивавий свій волос,
усів за фортеп'ян, і грає, і грає;
а славних солістів чаруючий голос,
немов соловіїв, хатами лунає.

І слухаєм ми, а чудовая нута
розбурхує душу і серце чарує:

---

[1] Що любо *(латин.)*.

«Ой-йой-йой!» — зітхає професор з-над Прута,
а всі аж не дишуть, так спів їх дивує.

Злетіла душа жайворонком під хмари,
ніяка журба голови не клопоче,
довкола розкинулись мрії і чари,
як літньої тихої, ясної ночі.

А потім веселої як заспівали,
аж серце заплісніле живо забилось.
Ще, ще! Співаки, щоб сто літ ви тривали,
про концерт такий нам усім і не снилось.

Нагадую се несподіване свято,
і спомини любі у мене сегодня:
нема в нас такого добра забагато,
як славний Лисенко і пісня народня.

ПРОЩАННЯ

В неділеньку рано не коники ржали —
то довгі вагони в дворець заїжджали:
спереду не гетьман, а локомотива —
а я невеселий,— доле нещаслива!

Ой як же я маю веселеньким бути:
дорога далека, аж кості всі чути...
Ой зняв же я шапку, низенько вклонився:
«Прощайте, громадо, може, з ким сварився?

Скропіть доріженьку, нехай ся не курить;
скажіть Україні, нехай ся не журить!
Нехай ся не журить, що я від'їжджаю;
сидів би ще довше, та грошей не маю...

І грошей не маю, і інші причини:
є в мене чотири хороші дівчини,
одна на Вкраїні, а три за кордоном,
так серце розбили, немов макогоном...

Усі мені милі, усі мені любі,
подібні до себе, як листя на дубі;
та вже я привик до дівчини над Прутом,
а тут би загинув замарне під кнутом.

Ой жаль мені дуже тебе, Україно:
і гарна сама, і хорошее віно,
та вже українцям хіба тебе лишу,
а сам лиш часами до тебе напишу...

Прощай, Україно, прощай, моя любко,
бо я виїжджаю й не вернуся хутко;
не вернуся хутко, хоч рад би і дуже,
бо любка над Прутом за мною страх туже.

Та вже чи поверну, чи буде спромога,
нехай тобі цвітом стелиться дорога;
хай доля пишаєсь, як мак в огороді,
і щастя настане у твоїм народі!

Чернівці,
10 вересня —
3 падолиста 1897

Поезії 1898—1917 рр.

ЦИКЛ «ОКЛИКИ»

* * *

Здавалось, я вогонь найшов
І давню добру віру.
Моя душа заблисла знов
І я зрадів не в міру.

Гадав, що знову, як давно,
Себе вогнем зогрію,
Аж бачу: світить порохно,
А я кохаю — мрію!

* * *

І сам не знаю, де і як
Я так припав землею?
Де пахла рожа — там будяк,
Бур'ян прибив лілею.

І думаю не раз, чи се
Вже старість не надходить,
Чи вік отруї не несе,
Що в яму всіх заводить.

* * *

Коли я не люблю себе,
Се примхи і дурниці;
Тоді мене життя гребе,
Як сіно до копиці.

Коли ж тебе я не люблю,
То я — земля і глина,
Пустеля зимна без вогню,
Потоптана билина...

* * *

От гадка — мудра ж бо яка!
Витай, спасенна гадко!
Тобою, наче дітвака,
Себе дурю я гладко.

Такі ми вже: квітки одні
Без жалю кожний топче,
А інших жаль, такі ніжні...
Ей! се неправда, хлопче!

* * *

Ото стрілець! Чого стоїш
І дивишся на любку?
Кладеш сильце і ладиш ніж
І пушку на голубку.

Ти змерз, мисливцю, і тремтиш...
Сидів би краще дома!
Підійдеш до вогню й згориш,
Бо ти — суха солома!

* * *

Сміялися панни не раз
Давно колись із мене:
«Таке цікаве то до нас,
А ще таке зелене!»

Минули молоді літа,
Панни цвітуть, як квіти,
Та думка в мене вже не та:
«Ступіться набік, діти!»

* * *

Нурця давайте, поможіть!
Спустіть його у душу!
Там скарб лежить від давніх літ,
Я скарб сей мати мушу.

Аж три нурці на дно пішли
І — не найшли нічого,
Живими ледве утікли
Від людоїда злого!

* * *

Отак живеш ти день за днем:
Ні руш чого зректися,
Ти рад би гратися з вогнем,
Не рад би попектися.

Не штука! Кинь-но ти часом
Всю душу на поталу!
Щоб ти умер колись цілком,
Вмирай тепер помалу!

* * *

Ох, радуйся, душе моя,
Що скинула окови!
Тебе вже не держить земля,
Ні забаги любови!

Летиш на Марса ти орлом
Або на Касйопею
І пишеш по воді колом
Про вічність епопею!

* * *

Моя душа — се мій медвідь,
Я простягаю руку...
Гей, люди добрі, приходіть!
Я покажу вам штуку!

Танцюй, душе, на втіху всім!
Давайте, люде гроші!
Медвідь заробить, я проїм.
От доля міхоноші.

20 і 21.XII.1898 (Львів)

ЕЛЕГІЯ

Коли помрем і заростем квітками,
у споминах ще оживем не раз,
аж поки поруч з нашими кістками
заснуть усі, що пам'ятали нас.

І буде се вже наша смерть остання,
наш порох вітер світом розжене;
прийде весна, прийде пора кохання,
а нас ніхто й ніколи не спімне.

Аж вийде раз колись дівча самотне
в полудне ясне в тихий, сонний ліс —
нежданo серце защемить скорботне,
і ясний світ померкне їй від сліз.

Се н а с вона побачить і почує,
мов сон і казку із старих часів;
закриє очі й тяжко засумує,
заслухавшись у тихий сон лісів...

1898

* * *

Біжить у яр вода,
біжить вода і сріблом ллється,
над нею дівчина сміється
розкішна, молода.

Голубко, не втікай!
Скажи мені сю гарну казку
про радощі, дівочу ласку,
скажи про тихий рай.

Ах казочко моя!
Я чув її, а де — не знаю,
забув і з туги заниваю,
і рад би вмерти я.

З водою поплисти
в далекий світ, щоб не тужити,
або тут серденько зложити,
квітками зарости.

Шуміли би ліси,
шуміли би мені діброви
про чари вічної любови
і вічної краси...

1898

* * *

Я з нею бачився знову
по довгих двох роках,
знов вів пусту розмову —
і знов сиджу в думках.

Часи що раз, то гірші,
любити вже забув,
лиш тямлю гнути вірші
про те, яким я був.

Пісень зо три напишу,
у столик покладу,
дівчину іншим лишу
і спати сам піду...

1898

* * *

Чи я тебе люблю, не знаю.
Коли люблю, то не любуюсь,
як не люблю, то сам дивуюсь,
що з трепетом тебе минаю,—
чи я тебе люблю, не знаю.

Чи любиш ти мене, не знаю.
Як любиш ти, то якось нудно;
коли не любиш ти, то чудно,
що бачиш, як тебе минаю,—
чи любиш ти мене, не знаю.

Зійшлися ми, я сам не знаю,
коли і як, познайомились,
до чого вже договорились,
і я не раз уже гадаю:
чи любимося ми, не знаю...

10.VI.1898

Цикл «Гірські думи»

ДРУГОВІ

Не бійся, друже мій, мого терпкого слова!
Воно мене бере на муки, на тортури,
мене ранить найбільш моя глумлива мова,
і без чуття паду я в забуття понуре.

Моя душа, як посмітюшка полохлива:
не знані їй пісні, ні полети могучі,
як найде хробачка,— уже сидить щаслива,
як сяде під листком,— вже не боїться тучі.

Ненавиджу її, як ту сліпу кертицю,
гробарку мовчазну, затворницю підземну,
що сонця не терпить і порпає землицю,
що над блакитний день волить темницю темну.

Моя душа без крил, як в'язень зголоднілий,
що бачить ясний день і волю через грати,

злетіла би ген-ген, бодай як яструб смілий,
та посмітюшкою прийдеться їй вмирати.

І жаль мені гіркий, що у лихій годині
для народу мого я крук, що сумно кряче;
вже краще б тихий рай спалити на пустиню,
ніж бути лірником, що коло раю плаче.

Не бійся, друже мій, я більш тобі прихильний,
ніж мудрагелеві, що ходить в моїй шкірі!
Ти любиш се життя і вірою ти сильний,
а я, мов у багні, застряг в гіркій зневірі...

ПУЩА

Не життя то, тільки пуща!
За таке життя спасибіг!
З сеї пущі пташки втікли
І сернюк остатній вибіг.

Лиш вовки старі снуються
Чагарами і лісами
Та по темних ночах виють
Жалісними голосами.

Пусто скрізь, вони голодні,—
Прийде раз такий сновида:
Тіло буде в лоні вовка,
А душа на лоні жида...

ПОХМІЛЛЯ

Я не безбожник з бездорожжа!
Я бачу сам і боже в собі:
у мене і подоба божа,
і є нас двох в одній особі.

Один відлюдок тихий з ліса,
що з павутиння щастя робить,
а другий — син самого біса,
що й проти неба ворохобить.

І кождий з них мені так годить,
так підбадьорює на духу:
душа з похмілля не виходить,
раз нектар п'є, а раз сивуху...

ГЛУМ

Спочатку жили всі люди
як попало, як уміли,
знали працю, знали тугу,
але жити всі хотіли.

Споконвіку чорт журився,
що лунає сміх землею,
і придумав ту культуру,
що впиваємося нею.

Дав він людям в серце віру,
а у голову науку,
недотепним — тужну ліру,
а проворним — бука в руку.

Вірять люде, вчаться люде,
на надіях вік проводять,
по землі і небі гонять,
але щастя не находять.

І падуть, життям розбиті,
раді вмерти, все забути,—
чорт придумав всю культуру,
бог дітьми велів нам бути!

ПОНАД ХМАРИ!

Понад хмари! Понад хмари, брате!
Вийди в гори з навісної хати!

На верхах самотніх там ще тихо,
не зайшло туди ще людське лихо.

Не витають там весняні чари,
вітер там горою, низом — хмари.

Але кращі там сніги лискучі,
ніж на долах повінь, град і тучі.

Краща студінь, пустка там сонлива,
ніж весна на долах нещаслива.

Тихий світ там буде твій учитель,
сам ти — свій суддя і потішитель!

СХІД СОНЦЯ

Біжить земля назустріч сонцю зрана,
а сонце у хмарках, як в подушках,
проснулось, мов дитиночка рум'яна,
і вже сміється в мами на руках.

Цілуються — і втіха йде світами,
про вічне щастя марить, що жиє,
гірські верхи немов блищать хрестами,
і темна пропасть церквою стає.

Летить орел понад верхи і зруби
та перешукує полонини,—
в гнізді роззявили вірлята дзюби,
потрібно смерті, щоб жили вони...

СЕРНА

Серна зранена гинула в корчах,
і крук голодний на гіллі вже кракав,—
як сльози я узрів в її очах,
то й сам упав на землю і заплакав.

Моя сирітко, хто ж то вбив тебе?
Мовчить серна, конає на мураві,
лопоче крильми лютий крук і жде,
довкола сум — то смерть іде в темряві.

І круки вже летять з усіх сторін...
Ах, се ж гріхи людей, не чорні круки!
За ними громом гуркотить проклін
на кам'яні серця й криваві руки...

ПОЛОВИК

Колом, колом на узбоччі
там кружляє половик,
в яр закинув хижі очі
і зник.

Вилетів з яру сумного,
в кігтях пташечка німа,
щез — і вже життя одного
нема.

Дивний божий суд на птаху,
всюди лютий ворог жде —
і нема життя без жаху
ніде...

ПРИРОДА

Природо люта, мачухо лукава,
убійнице ненаситна, кровава,
за що тобі пісні від нас і слава?

Чого принаджуєш ти нас собою
і всіх на смерть затроюєш борбою,
учителько ненависті й розбою?

Тобі пісні співати за всі муки,
за кров, за смерть, за крик розпуки,
подателько злодійської науки?

За ту борбу зажерту від дитини,
за всі затроєні життя хвилини
прийми від мене гордий сміх і кпини!

ХРЕСТ

І тут, у горах, хрест! От край проклятий!
Куди не глянеш,— бог на хрест розп'ятий!

Знання нема, а скрізь безодня віри,
і всюди рабських шибениць без міри.

Землею гомонять пісні воскресні,
а люде ждуть на ласощі небесні.

Споганюють святе лице природи
страшним кінцем Христової пригоди,

самі ж ідуть чортівськими шляхами,
звірюки від колиски аж до ями!

О Христе! глянь: ті юди і пілати
від тебе ждуть небесної заплати!

Хрестом твоїм защитькують сумління,
а їх серця, як ті хрести, з каміння.

І шибениця в їх домах есть богом,
а ти стоїш, Ісусе, за порогом...

КАЗКА

У скелі сій жила колись царівна,
хороша, як у горах ясний день.
Царівно гарна, я люблю тебе!

Вона любила молодого чуру,
та батько-цар побратись їм не дав.
Царівно мила, я люблю тебе!

Прийшла вона в сі гори сумувати,
а чура жив до старості в тюрмі.
Царівно бідна, я люблю тебе!

А по літах прийшов він під ту скелю
відвідати царівну диких гір.
Царівно вірна, я люблю тебе!

І обняла його царівна щиро,
і врадувались гори і ліси.
Царівно добра, я люблю тебе!

Вона любила милого, як мати,
та він нездужав, бідний, і помер.
Царівно бідна, я люблю тебе!

Вона за ним померла зараз з жалю,
на смерть дзвонили їй квітки-дзвінки.
Моя царівно, я люблю тебе!

Цвітуть білотки на її могилі,
і зеленіють навкруги корчі.
Моя царівно, я люблю тебе!

На ній зросли три скелі, як три вежі,
під ними блисла чарівна вода.
Моя царівно, я люблю тебе!

Вода чистенька, як сльоза царівни,
вона мені надії додала.
Моя царівно, я люблю тебе!

ШУМ

Тут душу шум смерек і пуща гір
колишуть шепотом сумним,
злітають тихі думи вище зір,
і глум над горем навісним
летить за шумом сим лісним.

У тихім шумі тім, що йде лісами,
вечірній чарівний спокій,
лиш половик десь скрикне над верхами
і стрепенеться повен мрій
жалібний шум, сумний спокій.

І вже приспала чарівна година
мов журбу, як гори шум,
лиш часом жаль заплаче, як дитина,
сполошить сон дрімучих дум,
як половик сей тихий шум.

І вже душа під шум лісів заснула,
крізь сон лиш часом заквилить,
що теплі почуття уже забула,
що мрії будний день в'ялить,
а серце спить... а серце спить.

КОМАР

Так ясно, так ясно на стежці у борі,
тремтить ген високо зоря.
Так тихо, сонливо у синім просторі,
лиш пісня бринить комаря.

Він чемно, легенько сідає на руку,
втихає і кров мою ссе —
приборкана туга зростає в розпуку
і люту зневіру несе...

НІЧ

Зчорнілі гори небозвід підперли,
підніжжя гір у хмарах застрягли,
у пахощах вогких ліси завмерли,
і сонні мари дебрі налягли.

І сниться горам сторона далека,
де вічним сном страшні пустині сплять,
без гір, без вод, кругом смертельна спека —
ліси стряслись, збудились, знов шумлять...

НА СТОРОЖІ

Сплять в кошарі вівці на горі,
а в колибі чорні вівчарі,
пси лежать довкола огорожі
на сторожі.

Догоряє ватра, мріє дим,
віє холодом з ярів твердим...
Пес піднявсь і на життя собаче
тихо плаче.

Ти чого так гірко затужив,
що свій вік у наймах прослужив?
Виє пес: «Служив і за заслугу
маю ту-гу-у!»

Не сумуй, що в наймах вік провів!
Дбав же ти про вівці й баранів...
Плаче пес: «Шкода на ту опіку
мого ві-ку-у!»

Яр вторує, і ліси шумлять,
плаче пес, а вівці тихо сплять
без журби про долю їх старого
вартового...

Підкладу я ще до ватри дров,
най зогрію захололу кров.
Над горою суне біла хмара,
спить кошара...

СОН

Тихий сон по горах ходить,
за рученьку щастя водить.

І шумлять ліси вже тихше,
сон малі квітки колише.

Спіть, мої дзвіночки сині,
дикі рожі в полонині!

Не шуміть, ліси зелені,
спати йдіть, вітри студені!

Най квіточки сплять здорові,
най їм сняться сни чудові!

Аж на небі зазоріє,
сонце їх, малих, зогріє.

І зогріє, поцілує,
і світами повандрує.

Тихий сон по горах ходить,
за рученьку щастя водить...

МЕТЕОР

Ось блиснув метеор і згас,
як у житті щасливий час.

І на всесвітнім цвинтарі
лягли десь о́станки зорі.

Так розпадаються світи,
живуть і гинуть без мети.

І всі вони — один цвинтар,
а творець їх — старий гробар;

усе по радощах марних
гребе у безвістях сумних...

СМЕРТЬ

Горить понад горами місяць, як жар,
летять полонинами тіні від хмар,
імлою вкривається заспаний яр.

У сяєві ночі на кручі стрімкій
смерека лежить у могилі м'якій,
повалена громом на вічний спокій.

Посестри шумлять, і поникла трава...
На зламанім пні, мов сама нежива,
куняє у думах надута сова...

СОННІ МАРИ

Лежить на горбку стародавній цвинтар,
забутий, зарослий, у тихому сні.
Вже плач тут затих, не заходить гробар,
хрести порохняві гниють в бур'яні.

Щебечуть пташки у вишневих квітках,
берези шумлять про спокій-забуття,
лиш діти кричать на старих могилках:
«Веселе, щасливе хлоп'яче життя!»

* * *

Марино, йди! Хоч пліт ламай
і затопи у грубі!
Такий настав чудовий май.
що скаче зуб на зубі.

А як затопиш,— чай звари,
нап'єшся й ти зі мною;
ти молода, то й говори,
що се таке з весною...

Шість місяців тяжка зима,
шість місяців студено,
весни нема, жони нема —
так жити аж мерзенно.

18.V.1900

НЕКРОЛОГ

Хто би думав! — і тобі
некролог отсе я пишу,
чудуюся злій судьбі,
поки ляжу сам в затишу.

Пишу й слів не доберу,
тільки серцем чую думу,
думу дику прастару,
про життя — безодня глуму.

По землі, як сон, летиш,
то в тривозі, то з журбою,
і падеш, і ще тремтиш,
чи хто плаче за тобою.

Шепчеш тихо: «Ох, простіть!
Не хотів вам заважати!
Не просився я на світ,
не просився я вмирати...»

І помер ти, мов не був
у нікого на приміті;
світ тебе в ту мить забув,
бо й не знав, що ти на світі.

12.IX.1900

НАД ПРУТОМ

I

ЗВІДКИ ВІТЕР ВІЄ

Православний буковинець
корінний, а не чужинець,—
се предивний наш земляк!
Він мені з ума не сходить,
бо над Прутом верховодить,
а ніхто не знає як.

Довго я в людей питався,
буковинцям приглядався,
зрозуміти їх хотів,
і вкінці, за кілька років,
придивившись зі всіх боків,
зрозумів отсих братів.

Що за братчики се файні!
Філозофи незвичайні!
Кождий з них собі мудрець!
А вся мудрість їх коротка,
пожиточна і солодка:
три слова — і вже конець!

Буковинець православний —
то собі політик славний,
виведе усіх у ліс:
тілько між громаду ступить,
розуму уже не купить,
сам мудрець — не взяв го біс!

Має він одну засаду:
на ціле життя пораду,
щоб єму гаразд було;
не забуде він ніколи,
як на виході зі школи
батько научав єго:

«Сину мій, дитино люба,
пересвідчення — то згуба!
Хліба се тобі не дасть.
Ніс настав і добре нюхай,

звідки вітер віє, слухай,
богом твоїм — твоя власть!»

Син проворний, вдався в тата,
пахне му платня багата,
легкий хліб, маленький труд,—
от і йде у світ він жваво,
і кланяється ласкаво
всім панам, що мимо йдуть.

Розглядається по світі,
по краю і у повіті
і гадає все одно:
«Не пожне, хто не посіє,
слухай, звідки вітер віє,—
се одно твоє добро».

Віє вітер від владики,
пропадайте, руські крики!
Буковинець аж потах;
він за вітром волочиться,
на русинів вже морщиться,
чує в серці вічний страх.

А настане в консисторії
час малої провізорії,
що не давить русинів,
навіть декому з громади
парохія перепаде —
буковинець сторопів.

Він не спить чотири ночі,
наставляє ніс і очі,
звідки вітер се подув:
«Може б, і мені пристати —
та русином знову стати,
таж я русином вже був».

Але тут — ох, що робити?
До кого ту приступити?
Аж дві партії тут є!
Знову ніс настав і нюхай,
Звідки вітер віє, слухай,
бо спасення в тім твоє!

Буковинець промишляє,
що п р а в и т е л ь с т в о гадає,
що за вітер віє там:
є там Кравс — «твердим» потакне,
є там інший — то він м'якне,
як потреба старостам.

О правительство над Прутом!
Інші правлять лютим кнутом,
а ти вітром правиш нас!
Ти подуєш — Буковина
гнеться долі, як тростина,
хоч би в два боки нараз!

Буковинець — хитра штука,
знає, звідки йде наука,
ловить носом вітер сей —
і не журиться нітрохи,
що раз свої, раз волохи
кажуть: «Тож-то фарисей!»

Мужиків собі він лупить,
як що купить, с о б і купить,
а про нарід хто би дбав?
Як єму прихильні власті,
то не зможе він пропасти,
буде все спокійно спав.

Тілько часом зажурíться,
як у краю забурíться,
заметушаться вітри,
він тоді чекає тихо,
поки проминеться лихо,
дуне вітер знов з г о р и.

Так чи піп, чи війт, чи даскал,
чи хто інший — на нас ласкав
лиш тоді, як вітер є;
а подує інший вітер,
як той мак дрібний з макітер,
всіх роздує у трістє.

Се та мудрість буковинська,
се політика та свинська,

гірша як усякий гнет;
всюди віра тут циганська,
всюди богом ласка панська,
то платить — гнучкий хребет.

25.XI.1900

II
ДО ДІВЧИНИ

Гей, дівчино, що чувати?
Чом не виглянеш із хати?
Мучиш пальчики дрібненькі,
ліпиш пироги маленькі,—
вийди раз до хлопців жваво,
усміхнись до них ласкаво:
«Гурра, хлопці, і я з вами,
і макітра з пирогами!»

Бачиш, хлопці світом нудять,
по коршмах ночами блудять
і не знають, що робити,
а нема кому зганьбити,—
ти прийди, возьми за руки,
крикни: «Ви, башибожуки!
Гурра, хлопці, і я з вами,
і макітра з пирогами!»

А потім до них легенько,
помаленьку, солоденько:
«Любчики мої солодкі!
Ваші розуми короткі!
Хоч у мене довгий волос,
та розумний є мій голос:
Гурра, хлопці, і я з вами,
і макітра з пирогами!

Дам вам пирогів макітру,
хріну і горівки літру,
тілько в коршмі не бувайте,
серця там не пропивайте!
Чи у пості, чи не в пості —
все зайдіть до мене в гості!

Гурра, хлопці, я все з вами,
і макітра з пирогами!

І подумаєм ми дома,
чом у вас така оскома:
чи ми жовті, чи ми красі,
що на нас ви вже не ласі?
Чи до праці ми не здалі?
Чи такі ви задуфалі?
Гурра, хлопці, і я з вами,
і макітра з пирогами!

Нам минає рік за роком,
а ви все лиш скоком-боком,
потанцюєте, пійдете,
не вчите нас, не берете...
Я би з вами вік прожила,
я би для людей робила...
Гурра, хлопці, і я з вами,
і макітра з пирогами!»

25.XI. 1900

III
ЧУДО

Було се чудо небувале,
а дідько чудо се зробив...
Селяни дуже бідували,
і піп щотижня їх ганьбив:
«Не знали би ви переднівку,
якби покинули горівку!»

І стямилися раз селяни,
спросили панотців, дяків:
«До коршми вже ніхто не гляне!
Конець недолі мужиків!
Горівці похорони справим
і хрест велик на ній поставим!»

Пішли, горівку поховали
без голосіння і без сліз,
гуртом весело заспівали,

аж залунав сусідній ліс,
свяченої взяли додому
і спати всі пішли в солому.

Село заснуло, як дитина,
та чути гомін у селі:
се у попа іде гостина,
гудуть там гості, мов чмелі,
горівку п'ють, вино і пиво,
щоби село жило щасливо.

І сталось чудо: саме в хвилі,
коли упився панотець,
горівка заревла в могилі:
«Ще не прийшов мені конець!»
Перевернулася у гробі
і вивернула хрест на собі...

Я чув про се на власні уха
і б'юся в груди кулаком,
молюся до святого духа,
щоб змилувавсь над мужиком;
Молюся ще і до Миколи,
щоб не покинув нас ніколи.

Святий Миколо-чудотворче,
спасаєш темних мужиків,
спасай же мудрих ти чимскорше
порадників-провідників,
нехай ми раз уже на Руси
всі п'ємо воду, як ті гуси!

13 мая 1900

* * *

Як давно вже я не плакав
і не плачу
на недолю сю собачу!
Цілий вік свій пробалакав,
а тепер я вже не годен,
на поради не голоден...

Дайте втіхи хоч крихітку,
я прийму її, як сирітку,
приголублю, як всі люде,—
байдуже мені, що буде!

Смішно вам з гадок коршемних?
Я не вп'юсь!
Не похмілля я боюсь,
тільки поривів даремних!

Проповідував на пущі
про змагання невсипущі,
а тут сам заснув душею,
затроїв себе грижею...

Дайте втіхи, не відкину,
хай живу або і згину!..

6.XII. 1900

ВЕСНЯНКИ

I

Садочку мій рожево-білий,
зацвів же ти мені на втіху!
Давно не чув я свого сміху,
до ловлі радості несмілий.

Бажалося колись немало,
аж поки сон бажань минувся,
із мрій солодких дух проснувся,
зневір'я крила поламало.

Цвітуть сади... вертають мрії,
у серці втіха неспокійна:
чи давня буйність се надійна,
чи намогильні се лелії?..

10 мая 1900

II

Сиплються квітки із вишні,
мов сніжок у день весни,—
прилітають сни колишні,
вже давно забуті сни.

Тож було квіток немало —
і вночі зв'ялив мороз,
білі квіти позривало,
лиш остався синій боз.

Боз на сонці стрепенувся —
засиніли дерева,
чар весни ще не минувся,
пахне ще краса жива.

Гей, чого ж ти, брате, тужиш?
Ще твоя весна цвіте;
що утратив — надолужиш,
що пропало — то пусте.

16 мая 1900

О. Г.

Відвідав я твою оплакану могилу,
моя весела, люба щебетушко;
мов знову там почув твою розмову милу:
«Ходіть, я шепну вам щось, вуйцю, в ушко!»

Нема уже тебе! Шумить листом торішнім
весняний вітер, що життя приносить;
на сім кладовищі, де сном лягла ти вічним,
поникла травка світла сонця просить.

І оживе усе, крім тебе, люба доню!
Як запах фіалок, ти пролетіла...
А я сиджу тепер, схилившись на долоню,
немов душа пішла світами з тіла...

1900

ДУМКА

Мені здається: я не жив,
а тільки все збирався жити,
чогось шукав, за чимсь тужив,
бажав комусь весь вік служити;
аж ось і молодість минула,
не живши, втомлена заснула.

І день прийде, як та сльота,
я довгу панахиду правлю:
«Прощайте, молоді літа,
не гуджу вас я і не славлю;
з могили вже вас не добуду,
уже я молодим не буду...»

І в сім жалю мов бачу я:
Не мертва молодість, лиш сонна:
не в пору ще журба моя,
не в пору пісня похоронна,—
ще поживем! Давайте жити,
наново глядати, тужити!..

1900

* * *

Я рад би все забути,
що трапилось мені,
і знову хлопцем бути
у рідній стороні.

Нехай би жив і бідно,
та знав уже свій шлях —
і вік провів свобідно
при плузі на полях.

А так я загубився
і плакати дарма:
від роду вже відбився,
і вороття нема...

1900

ПИТАННЯ

Любов уже я перебув,
сяк-так приборкав вже природу;
достатків досі не здобув —
нащо ж мені ще свого роду?

Бажання слави переміг —
нехай їй хрін! — гірка забава!
Душі журба, а людям сміх —
нащо мені сей дим, ся слава?

Остався голод — от біда!
Мороз бере, як забурмоче!
Світ покидати ще шкода,
а годувать ніхто не хоче!

І філософія уся
пішла непишна у жолудок...
Від того, панночко моя,
тепер я став такий відлюдок.

Ох, ні! чого ганьблю себе?
Я не пристав у егоїсти!
Люблю я всіх, люблю й тебе —
лиш чом до того треба їсти?..

1900

ВІЗИТА

От, моє серденько, славно зробила ти,
що у гостину прийшла!
Тільки з'явилася, зараз розбила ти
тугу, що ум налягла.

Так мені, дівчино, нині ніяково,
мовби умерти я мав;
жити чи вмерти вже — стало однаково,
хоч я життя не зазнав.

Сядь собі, серденько, та погуторимо,
хвилі забуду сумні;

не про великі діла поговоримо,
тільки про наші дрібні.

Ось тобі, дівчино, меду солодкого!
Пий, моя любко, до дна!
Радощі нашого тривку короткого
ти розумієш одна.

Я ж мушу впитися, поки забудуся,
стану дитина, як ти;
смутку неясного разом позбудуся,
чорних думок самоти.

Як же я тішуся, ставши дитиною
хоч на хвилинку, на час!
Пропасть заповнюю сею хвилиною,
може, останній вже раз...

1900

КАМ'ЯНА ЕПОХА

Прочитавши вчену книжку
про епоху кам'яну,
бачу: суне мій прабатько
крізь гущавину лісну.

Оленя несе додому,
піт із нього аж тече,—
сонце вже у праліс тоне,
та скажено ще пече.

Скинув добич при печері,
кличе жінку із нори:
«Дай же їсти що печене,
а звірюку забери!»

А прамати тихо каже:
«Я сьогодні не пекла.
Є сиреньке м'ясо добре,
подивись, я принесла...»

А прабатько як не крикне:
«Чом же стерво не спечеш?
Геть мені з печери, бабо,
бо уб'ю, як не втечеш!

Я волочуся лісами,
змарнував життя своє,
а вона сирого м'яса
на вечерю подає!»

Налякалася прамати,
каже: «Та огонь погас!
Що я патиків натерлась,
не затлілись ані раз!»

Вхопив муж ножа з кременя:
«Геть з очей мені, стара!» —
Витяв з оленя півшинки,
їсть, сердега, хоч сира.

Затулила жінка очі,
сльози кануть з-під долонь:
«Все щодня печи печеню,
а так тяжко про огонь!..»

Ох, не плач так, праматусю!
Се ще не біда тобі!
Научись огонь робити —
і конець усій журбі!

Гірше буде твоїм дітям —
тим, у електричний вік:
буде в них огню доволі,
а печеня — раз на рік...

1900

ОБРАЗОК

Маленька хата, як коробка,
загата з листя під вікном,
кошниця, наче солі товпка,—
усе вже спить осіннім сном.

У хмарі сонця і не знати,
в тумані тихе поле спить,
собачка вилізла з загати,
раз гавкнула і вже мовчить.

Причулося! Се вітер гонить,
а листя хоче утечи —
і сон собачку знову клонить:
нема чого і стеречи.

1900

* * *

Брати мої! Живете ви убого
в батьківській хаті, бідній та низькій,
із матір'ю, що за життя гіркого
здоровля втратила і свій спокій.

Зжилися ви з бідою і не ждете
ніякої полекші від судьби;
щороку на малі загони йдете,
усе в обіймах смутку і журби.

А я пішов у світ ще за дитини,
мов вигнанець, з родинного гнізда,
убогий син убогої родини,
що мав кудись іти, не знать куда.

Опущений, безпомічний хлопчина,
у молодім віку чого я не зазнав!
Пройшла життя найкраща вже частина —
і ось нічого я не доконав.

Ані для вас, ні для мого народу,
ані для себе, сина бідака;
вже трийцять кілька літ пройшло від роду,
а у житті моїм все доля мужика.

І рад би я, мої брати, злетіти
наново до колишнього гнізда;
згадали б ми, як ми були ще діти,
як не лякало нас життя й біда.

І се життя, що ще мені осталось,
я обернув би на пожиток вам,
нехай би вам ще сонце усміхалось,
нехай би мати ще співала нам.

Прожив би з вами вік, як предки наші,
що в могилках затоптаних, сумних,
і в старості, немов листок зів'явши,
спочив би тихо й радо коло них.

23.I. 1901

ПО-СТАРОМУ

Ти дуже є проворна,
хоч мудра не зі шкіл,
до всього ти моторна:
до танцю і горшків.

Смієшся так, що видко,
який здоров твій рід
втираєш сльози швидко,
бо любиш гарний світ.

Шукаєш чоловіка
і певно, що найдеш,
як він не недоріка,
бере — і ти ідеш.

Живеш, дітей годуєш,
і хлопців, і дочок,
і гнізда знов будуєш
на внуків-діточок,

Так житимеш до смерті,
старим, як світ, ладом
і вчитимеш уперто
іти твоїм слідом.

І всі в останній хвилі
тебе ще проведуть,
і на твоїй могилі
ще напис покладуть:

«Дай, господи, здоровля
вам, що прийшли на гріб!
А що мої там роблять?
Чи дужі? Мають хліб?»

6. II. 1901

КОЛИ Б Я ПОЛЬСЬКИМ ГРАФОМ БУВ!..

Коли б я польським графом був...
Ей! тож-то би я мався!
Я б зараз поляків забув,
до русинів признався.

Вони би з дива раз зійшлись,
а я сказав би слово:
«Мій рід відрікся вас колись,
я признаюсь наново.

Чи треба вам свого царя,
чи хоч митрополита,
все прийму, бо душа моя
добром для вас налита!»

А русини, сі мужики,
зраділи би, як діти,
убрали би мене в квітки
і стали би ревіти:

«Вітай нам, графе, в добрий час!
Якраз на тебе ждали!
Вже три століття проміж нас
ми графа не видали.

Прийми хоч митру поки що
від нашої громади!
Ти нам придашся, як ніхто,
до всякої паради.

Ми демократи є й були,
але ми графів любим,

і серце в нас тремтить, коли
котрого приголубим...»

І загули би по краю
концерти-хороводи,
поети Русі в честь мою
складали б гарні оди...

Завів би я безженний клир,
порядок єзуїтський,
як в давній Польщі, був би мир,
добробит старосвітський.

А згодом — ех! та я забув!
І сподіватись марно!
А все ж, коли б я графом був,
ей, тож-то жив би гарно!

21.II.1901

МРІЯ

Був лицар раз, що закохався
у мрію гарну, чарівну;
за нею гнав він, увихався,
все бачив лиш її одну.

А мрія ся зрадливая
сміялася, щасливая:
«Мій лицарю, мій любчику!
Біжи, як хоч, голубчику,—
спійматись я не дам!»

Аж по літах спіймав він милу:
«Ти вже моя! Ти вже моя!»
Обняв її, бере насилу:
«Яка ж прегарна вся земля!»

Аж дивиться: що сталося,
в руках усе розпалося,
могилою повіяло
і смерть кругом посіяло —
прощай же, світе мій!

Відскочив лицар, як ранений,
скричав, як звір, упав, затих,
доліз насилу в бір зелений
і там на самоті застиг.

І спить там мій улюблений,
землею приголублений,
з травою і билиною,
заквітчаний калиною,—
мій лицар гарних мрій!

* * *

Дві душі, любко, маю я:
одну веселу і завзяту,
а другу душу маю я
смутну, журливу, примховату.

Смутку у пекло я пішлю
за те, що не любила сміху,
а цю, веселу, вирощу,
тобі і людям на потіху.

30. VIII. 1901

* * *

Не співайте вже мені
Пісень солодких
Про щасливі тихі дні
Утіх коротких,
Про любов, і рай, і муки
Від розлуки і від злуки.

Вже наслухалися ми
Пісень любові,
Надивились між людьми
На їх окови,
Надивились на їх долю,
На їх радість і неволю.

Круки крячуть сі пісні —
Не соловії,
І глузують в тишині,
Що все те мрії —
Сонні мрії, тихі мари,
А по тому смутку — хмари.

А заграйте ви мені,
Як грають громи,
Щоб заблисли всі огні
В душі сіроми,
Щоб орлом я став, а не голу́бком,
Щоб борцем я став — не сонним любком!

18. X. 1901

ДУМКА

Десь-то я замок колись
Збудував був собі
Поміж горами в лісі дрімучім;
Сам же поїхав кудись
Увінчати себе в боротьбі,
Погуляти в світі гримучім.

Думав вернутись потім
І життя у тиші
Провести без журби і обави,
Думав у лісі густім
Відпочивок найти для душі
І чекати кінця, як забави.

Нині я був там часок,
У тім замку своїм,
Затужив я за ним, як дитина,—
Гір не застав, лиш пісок,
А мене на відлюдді німім
Ожидала — обдерта хатина...

6. II. 1901

* * *

Так би рад я по-старому
давню пісню заспівати,
як-то любо молодому
дівчину миленьку мати:
«У садку в зільнику
дівчина стояла,
на свого милого
ждала, визирала.
Серце моє!»
Пісня, мов не з сего світа,
як пчола, бринить тихенько:
оживають давні літа
і затроєне серденько.
«Хто се йде? Милий йде!
Далека дорога!
Дивиться: мила жде —
солодка небога.
Любко моя!»
Шепче гілля щось зелене,
по садочку запах віє,—
бідне серце і у мене
оживає, молодніє.
Тьохкає соловій —
солодка розмова:
Серденько! Любий мій!
Моя чорноброва!
Серце моє!

22 падолиста 1901

ГАЙДАМАЦЬКА ПІСНЯ

Ми гайдамаки, вічно однакі,
все проклинаєм ляцькеє ярмо;
йшли діди на муки,
йдем і ми — правнуки.
Ми за народ життя своє дамо!

Доки сусіди нам людоїди,
ми гайдамаки, як були так є;

вже часи минули, як ми шиї гнули,—
і кожний з нас за всіх життя дає!

Не тішся, враже; сорок поляже —
тисяча натомість стане до борби —
і ножі свячені на серця скажені
наострять знов потоптані раби.

Наша присяга: правда, відвага,
пімста за кривди, люта і грізна,
бо ми гайдамаки, месники однакі,
що за народ нам і смерть не страшна!

2. XII. 1901

ПІСНЯ ПРО КОГУТА

Мала панна когута,
і собаку, і кота,
та найбільше з них любила,
цілувала і пестила
когута.

Він з руки окрушки їв,
у подолку все сидів
і гадав собі: «Нема-то —
як в дівчат чуття багато —
я аж впрів

Всі курки не є ніжні,
остогидли вже мені,
а тут панна: дай їй, боже,
все, чого сама не може
і я ні!»

Йде раз панна, має ніж;
сипле крупи, кличе: «Іж!»
Надлетів когут із тину,
панна хап його за спину:
«Ой, не ріж!»

Панна гоп його у дзюб:
«Вже досить наївся круп!

Добрий будеш ти печений,
бо приїхав наречений,—
буде шлюб».

А когут аж дух запер,
з ляку крила розпростер:
«Дай дожити свого віку!
Ой, ой, гину! Ку-ку-рі-ку!
І умер...

14. IV. 1902

* * *

Надлетіла тиха мрія
Чарівна,
І в душі цвіте надія —
Знов весна.
Як ти, милий, проживаєш
Свої дні?
У моїй чом не буваєш
Стороні?

Ти любив мене давніше
І забув,
Здобував серця сильніші —
Не здобув.

Я тебе знов заколишу,
Як до сну,
На потіху пісню лишу
Чарівну.

І лишила пісню тиху,
Як сама;
Придивляюсь свому лиху —
Вже нема!

1902

* * *

Ти — як сон, ти — як тиха весняная казочка,
Бо ти й казка моєї сумної душі,
Що до мене часом прилетиш, мов та пташечка,
І щебечеш мені у вечірній тиші.

Я тебе так люблю, моя мріє вечірняя,
Осолодо життя і кринице краси,
І бажаю тебе, моя любочко вірная,
Як бажає потоптана травка роси.

Приходи ти до мене щодня так тихесенько,
Як той запах квіток, що із вітром летить,
І співай мені все свою пісню милесенько,
І пести, як дитина старого пестить.

І закрий мені очі рукою маленькою,
Нехай я на минуле життя не дивлюсь
І, втомившись журбою тяжкою-гіренькою,
У просторах незнаних світів загублюсь.

1902

* * *

Ой брате, ми вже втомлені,
Пустим життям поскромлені,
Богзна-кому ще служимо
Та за спокоєм тужимо
В сумних монастирях.

Не снами молодечими —
Розвагами чернечими
Себе в журбі втішаємо
І гарний світ лишаємо
Веселим діточкам.

Вони ідуть, підскакують,
Життя ще не оплакують,
Від горя і не кривляться,
На нас нерадо дивляться,—
Ми вже у них діди.

Берімо ж ряси чорнії,—
Хай діточки моторнії
За скоками, за сміхами
Та за марними втіхами
Не знають, що життя.

А ми черці стурбовані,
У келіях заховані,
Приборкані у совісті,
Читаймо давні повісті,
Який то дивний світ...

1903

* * *

І ти щось кажеш про народну долю,
як про кравецтво в казці швець!
Не кожда гуска родом з Капітолю;
буває інша: з Чернівець!..

11. 3. 1903

* * *

Нащо мені, братчику, пущі шукати
і темного лісу з яро́м?
Нащо мені душу свою замикати
з її невеликим добром?
Хто каже, що миле життя те пустинне,
що я вже забув, як було?
Хто каже, що щастя невинне-дитинне
від мене уже утекло?
Я тішуся світом, як хлопчик на весну,
шукаю краси і любви
і рад би все бачити землю чудесну —
я більше дитина, як ви!

3. III. 1903

ЦИГАНСЬКА МЕЛОДІЯ

Якби знав я грати, любко,
якби знав я грати гарно,
то я склав би довгу пісню,
дику і смутну, як пуща,
і заграв би в тихий вечір,
щоб ти плакала за мною.

Ой-бо як же не тужити!
Я так рвався до життя,
думав, як у раю, жити,
а живу так без пуття.

Вже й могила серцю мила,
вже противний гарний світ!
Все забути і заснути,
не доживши своїх літ!..

Якби знав я грати, любко,
якби знав я грати гарно,
то веселу пісню склав би,
любу, як весняна днина,
і заграв би в тихий вечір,
щоб любила ти мене.

Любко, се життя коротке!
Днинка-дві — і ми помрем,
кинемо гірке й солодке
і нічо не заберем.

Гей, любімся, поберімся,
най не йде так марно час!
Що нам люде! Світ забуде!
Світ не хоче й знати нас!

Ой любив, доки жив,
сімдесят три роки,
стільки кари заслужив:
в небі пас сороки.

2. XII. 1903

* * *

Ти маєш прегарні прикмети,
яких я ніраз не терплю;
за тсє сих хиб ти не маєш,
що я їх так дуже люблю.

Тому й не зійдемось ніколи,
нехай я й пустий чоловік,—
волю я з пустоти сміятись,
ніж з мудрості тратити вік.

1903

* * *

Чудовий край,
весни розмай —
все сниться ще мені,
старі думки,
як ті бджілки,
бринять у тишині.

Почую спів
про шум гаїв,
про молоді літа,
і серце знов
снить про любов,
щезає самота.

Мабуть, я знав,
чого бажав,
знав доленьку свою,
та рай замкнув,
а сам заснув
під ворітьми раю...

21.9. 1903

ДО ПАННИ ЕВЕЛІНИ

(Читаючи її альбом з 1806 року)

Панно Евеліно! О панно Евеліно!
Де ви ділися? Я рад би вас побачити,
душу о сто літ переіначити,
впасти перед вами на коліно

і признатися вам раз:
я люблю навіки вас,
о панно Евеліно!
Я читаю ваш альбом з божками,
замальований малюнками приємними
і записаний приятелями чемними —
і дописуюся сам тут між квітками:
Слід загинув, де хто був,
а я ще вас не забув,
о панно Евеліно!
Тож-то гарні ви були й щасливі!
Всі вас величали Афродітою,
посилали Амура з візитою
і писали співанки тужливі,—
та й мовчать усі тепер!
Чи вже кожний з них умер?..
О панно Евеліно!
Тільки я згадав ще вас, як милу!
Як же ви приятелям віддячились,
як же за сто літ переіначились!
Всіх забули і самі лягли в могилу —
та й не знати, де спите,
мовби все було пусте —
ох панно Евеліно!..

18. III. 1904

* * *

Залетіла пісня в пущу,
пробудила сонний ліс,
заблудила в темну гущу,
гомін в яр єї поніс,
а з яру
на гору —
пісню любу, невмирущу.

Се зачув старий пустинник
і затрясся, мов листок,
спомини із літ дитинних
звіялись, як дощ квіток,
і старий
став сумний
на ту згадку літ невинних.

Тої днини рвав він квіти,
тої ночі він не спав,
думав, де свій смуток діти,
думав, щоби він почав,
якби знов
на світ прийшов,
якби міг відмолодніти...

13.V. 1904

ПІСНІ КОЛО ГРУБИ

I

Тихо, тихо... Серце спить
і нікого вже не любить;
сонце вже його сліпить,—
смерть не трубить, коли губить.

Тихо лине день за днем,
і вже старість за плечима —
не зогрієш ні огнем,
ані чорними очима.

16.XII. 1904

II

Ех, здорово позіхнувши
і на світ цілий махнувши,
сядеш тихо коло груби,
закопилиш згорда губи
і міркуєш: от пригода!
Жити нудно, вмерти шкода.

Надворі мороз тріскучий,
в хаті супокій дрімучий —
стільки щастя, що та груба,
товаришка моя люба,
теплою душею дише,
сироту до сну колише.

III

Де ж мені того тепла пошукати,
скілько й якої вам треба заплати,
щоб ви у мені побачили тугу,
а не ледачу старечу наругу,
щоб ви почули раз, як в душі плачу,
як без розради літа свої трачу?!
Словом безладним ви судите долю,
дотепом глупим торкаєтесь болю;
все задовольнені щастям худоби,
жити не можете днинки без злоби,
страшно вам глянути у глибінь духа —
гляньте ж на свої слонячії уха!..

20.I. 1905

* * *

Хоч би раз пожити у похміллю
і зробити збитка без розваги!
Хоч би раз на чортовім весіллю
посміятись з глупої поваги!

Ні! Душа проклята все міркує.
і варить без тямки чисту воду!
Стрепенеться, втихне і жалкує,
що застала радісну нагоду.

Мудрий ти! Чого ж тобі так чудно,
що життя твоє, як мрака, лине?
Чом не скрикнеш раз: «Ов, як же нудно!»
Чом не ловиш доброї хвилини?

На людей глядиш і мов не бачиш,
як усякий дбає лиш про себе,
над недолею народу плачеш,
а він житиме, як жив, без тебе.

22.3. 1905

* * *

Складається життя моє, голубко,
не як букет із квітів запашних,—
тут рожі і бур'ян держаться цупко,
а скритий гвоздик пахне з-поміж них.

Бажання тихі і гарячі мрії
вбиває непривітний сірий день,
падуть від холоду квітки надії,
і з бур'яну стирчить обдертий пень.

Та є в нас міць, є в серці сила божа,
що робить чудо: знову все жиє —
цвіте любов, як найпишніша рожа,
і лютая зима її не вб'є.

Моя голубко, ти життя не бійся,
не терням лиш ідеться цілий вік!
Ми любимось, і ти весе́ло смійся,
ми маємо на всяке лихо лік.

22 мая 1905

О. К.

Що ж винна в тому, що я не умію,
Як інші, ходити втертими стежками,
що лет піднебесний я більше волію,
ніж хід осторожний людськими шляхами?!

Що ж винна в тому, що думка у мене
літає свобідно під облаки сині,
що земне життя їй плитке і студене,
що по́рпви в мене і крила орлині?

Що винна я в тому, що годі навчитись
робити й кохати помалу та стиха,
що я не умію таїтись і критись,
не знаю ховати ні щастя, ні лиха?

Що ж винна я в тому, що серце тужливе
гадає не так, як серця всі гадають,

що люблю мороз, а не сльоти і зливи,
що так не кохаю, як інші кохають?

Що винна я в тому, що я люблю дуже,
то хочу я мати і тіло, і душу,
хоч хочу, не прошу, не плачу, не тужу —
не іскру марну — огонь мати мушу?

Що винна я в тому, що тугу я люблю
і все, що терпить та сумує у горю,
що гарне й величне до серця голублю,
що чесне, гаряче, живе боготворю?..

3.VI.1905

* * *

Я тобі, любко, пісень не співаю,
як соловії у гаю;
хиляться к осені вже мої дні,
тихнуть веселі пісні.

В вирій втікають за мріями мрії,
бо холодком уже віє,
тихо надходить непривітний час —
без теплоти і прикрас.

Тільки лишилося серце чутливе,
в грудях сумління журливе,
щира охота служити тобі
в радості, смутку й журбі!

Буде се мила мені осолода,
за всі літа нагорода,
буде се, любко, найкращий мій спів,
щирий і тихий — без слів.

14.12.1905

* * *

Тає, тає серденько,
наче сніг,
від кохання любого,
від утіх.

Від пального погляду,
милих слів —
і пливе розмовонька,
наче спів.
Чари заподіяла
ся любов,
райський світ засіяла —
і зайшов.

5.V.1905

* * *

Жаль тобі, пташко, з гнізда вилітати —
і ломиш ти руки.
Жаль тобі рідної, теплої хати,
жаль, що сумують і батько і мати
на згадку розлуки.

Якби вгадати будучі негоди,
втеклось би від лиха.
Якби літа прожилось без шкоди,
хай би плила, як Дунай, без пригоди
і молодість тиха.

Але життя, як роси на промінню,
не вдержиш насилу.
Гірко заглянути в очі терпінню,
гірше чекати в німім отупінню —
на зимну могилу...

8.V.1905

* * *

Се пісня не нова! Всім байдуже у сні,
чи світять місяць і зірки на небі,
та миле сонце всім в тяжкі робучі дні
і не марна їм поміч у потребі.

Се пісня не нова! Про щастя гарні мрії,
бажання тихі долі для народу,

на ненароджених покладені надії,
у затишку балачки про свободу.

Се пісня не нова! Про правду і про волю,
та щоб здобути се добро пробоєм,
щоби з нещасними лиху ділити долю,
і жити треба й полягти героєм!

НОВІ СВЯТІ

Здавалося людям, що буря іде,
далеко мов грала музика,
а бурі всю ніч не бувало ніде,
лиш радість у небі велика.

Святі посідали кругом поза стіл
і нектар спивали небесний,
весела розмова широко гула
і ангелів спів пречудесний.

У саму опівніч затихло нараз,
поникли святі головами;
святий же Петро до громади святих
озвався такими словами:

«Високоповажані дами святі
і ви, мої любії други!
Весела новина прийшла із землі,
що там ще шанують заслуги.

Мій римський наслідник наіменував
двох жителів неба святими,
і я отсе нині спросив вас сюди
побути годину із ними.

Честь маю представити вам сих святих:
се пані Ріта де Кащія,
а се Жан Баптіст де Лассаль —
нова наша слава й надія.

Пан Жан на землі научав діточок,
і се його збавило віка,

а Ріта святая зі світу зійшла
з причини свого чоловіка.

Велика се мука — навчати людей,
щоб жоден нас не лихословив,
а Жан цілі школи на це закладав
і тисячі там перемовив.

Ще більшая мука для жінки в сім'ї,
що втіхи не має із мужа:
вона цілий вік свій чекає на щось
та ходить сумна і недужа.

Товаришко мила! Товаришу наш!
За те ви і неба дістали,
і нині отсе ви попались між нас —
святими навіки зістали.

Давно вже належалась вам отся честь —
дістатись у нашу громаду,
та грошей у Римі замало було,
щоби устроїти параду.

Аж Лев, мій наслідник, якось роздобув
потрібні на празник сей ліри
і славну параду у Римі зробив
для скріплення римської віри.

І господь ласкавий на вас не забув,
вас ласка єго осінила:
віднині, Лассалю, ти в небі у нас
надворний доставець кадила.

Тобі ж, свята Ріто, за муки усі,
що ти їх зазнала не трохи,
дає всемогучий у ласці своїй
сей орден «Святої панчохи».

Вітаємо ж вас у громаді своїй!
Нехай нам цвіте наша Ріта,
і Жан Баптіст де Лассаль най жиє
на многая, многая літа!»

І бренькнули чаші, і грім загримів,
сам господь піднявся з престола,

хор ангелів славно святим заспівав,
і блискавки блисли довкола.

А люди гадали, що буря іде,
що грає далеко музика,
а бурі всю ніч не було, лиш була
у небі парада велика.

КОЛИСАНКА

Сидять пани над Невою
та поникли головою,
місяцями раду радять
над правами, що не вадять,
що не вадять з них нікому —
все лишають по-старому.

Межи ними пан граф Вітте
все лиш каже:
«Ви заждіте!
Я придумаю вам думу,
що наробить много шуму
над Невою і над Доном.
по всім світі за кордоном.

Що урву тут, там надточу,
а все буде, як я хочу:
коза ціла, і вовк ситий,
пан багатий, хлоп небитий.

Хто умре, то вже не встане,
по зимі весна настане,
по весні настане літо,
буде тепло по всім світу,
а по літі буде зимно,—
тож-то буде людям дивно!

І так буде рік за роком,
лиш розважно, крок за кроком,
жити будуть всі щасливо,
тільки ждіть ще терпеливо.

Циркулярів ще напишу,
всю Росію заколишу.
Ой ходить сон і дрімота —
се усе моя робота...»

УКРАЇНСЬКИМ МУЧЕНИКАМ

Коли знов навесні зацвітуть фіялки,
ми покійників щирих забудем;
ми не підем на їх мовчазні могилки,
поки волі живим не добудем.

А лягло їх у люті часи тисячі
на полях та на горах світами,—
та нехай їм співають сичі уночі,
ми ще маєм розправу з катами.

Коли знов зацвітуть фіялки навесні,
не пропаде ще слід по руїні,—
не пожежі страшні, а просвітні огні
ми ширитимем по Україні.

Оживати почнуть, працювати почнуть
поневолі городи́ й села
і прибиті серця до життя спалахнуть,
і знов стане громада весела.

А по тім зацвітуть навесні фіялки,
ми забудемо давню недолю
і згадаєм з жалем дорогі могилки
всіх борців, що погибли за волю.

Заквітчаємо їх, заспіваємо їм
великодніх пісень за їх муки
і подякуєм щиро: «Спасибі вам всім!
Не забудуть вас внуки й правнуки!»

ГАЇВКА

Попід горою межи грядками
стоять маленькі хатки рядками,
біліють на все поле,
чорнеє поле й голе.

А єще вище, де кладовище,
церква з верхами між могилками
аж до землі схилилась,
так на віку змолилась.

Там нині свято, людей багато,
бо великодні свята сьогодні,—
тішаться з божої ласки,
що дочекали паски.

Бо недалеко жовті могили
в зимі немало людей покрили,—
травки ще не видати,
де полягали спати.

Дівчино-утко, біжи-но хутко
гаївку грати, гучно співати,
щоби далеко чути,
ті могилки забути.

Хтось на могилці так ревно плаче,
на чорній ниві ворона кряче,
тихо ще в полі, зимно,—
чути гаївку дивно...

1909

ПІСНЯ ПРО КУКА

То був собі раз доктор Кук,
що всіх людей здурив,
вчинив по світі крик і гук,
що бігуна відкрив.

Ой Ку-куку, Куку, Куку,
що за славну втяв ти штуку!
І на бігуні не був,
гроші й славу роздобув!

Як се зачув посол Ревун,
зірвався, як лошак:
«Овва! Який мені брехун!
Я брешу ще не так!»

Ох Ревуне, всякий знає,
хто ж тобі і дорівняє?
Се ж і нам велика честь,
що свій Кук на Русі єсть!

«І я не був на бігуні,
бо що ж нам з бігуна?!
А преці вірять ще мені,
хоч пущу тумана!»

Ох Ревуне, ми то знаєм
і тебе все величаєм:
без турботи, без наук
став ти славним, ти, наш Кук!

На бігуні і ти не був,
нічого не відкрив,
а грошей й славу роздобув,
бо гладко нас дурив.

Ох Ревуне, жий нам, жий нам
і нову брехню відкрий нам!
Буде добре русинам
і всім кукам-ревунам!

20.I.1910

ТЕРНЄ

*

Зібралися в «Ділі» преріжні людці,
самі анархісти і соціалісти,
приймають хлібець, що дають п а н о т ц і,
і кажуть їм: «Вон! Бо не маєш де сісти!»

*

Гей, що се на Русі? І гомін, і гук!
Се д р у к о м зі Львова так ширять освіту,
і люди по селах хватають за д р у к,
аж гомін і плач іде по всім світу...

*

Хвалив анархіст і бравнінги, і кров:
«Лиш так буде наша громада щаслива!» —
і, се написавши, до коршми пішов
трудитись для народу б о м б а м и пива...

*

«Се кров нам спровадить поправу
і зміну,—
писав пан редактор на столику сміло,—
ми всі є відважні, і за Україну
положимо дома і душу, і «Діло»...»

*

В «Гостинниці» бачу, що згода з жидами
Є чиста брехня, політична солома.
Яка мені згода?! Жиди за столами,
а всі русини без грошей сидять дома...

*

У Львові ми маємо раз діячів
і сміливу, народну варту;
вони не вживають могучих кличів,
а ставлять все сміло н а к а р т у.

*

Хвалився Петрицький: «Я Бінерта скину!
З ляхами держить, накладає податки,
і раду державну пускає в дубину,
і стримує денну виплату десятки...»

*

«Ох! Як я втомився у раді державній! —
так плакав Стефаник.— Я вношу протест
і спишу сю муку в новелці преславній,
щоб люди пізнали
й м і й к а м і н н и й х р е с т!»

*

На Габлевім гробі наш Лонгин пророк,
що буде й жидів рятувати в журі.
Жиди аж зітхнули: Afein' чоловік,
та гой все найліпший на ц м и н т а р і...

*

Побили в Мамаївцях нас москвофіли,
багато розбили голов і ребер —
і ще величаються: «Ми так хотіли
і всім доказали, що р у с с к і й не вмер».

*

Погиб молодець за добро України,
та лихо остало таке, як було:
ми сто раз стріляємо грімко у с т і н и,
а ворог у нас тілько раз, та в ч о л о...

*

Пан Кость утомився. Де ж, стілько біди
терпіти за діло за рідне!
За дня у комісіях різних сиди,
вночі в «грецькім байзлю» у Відні!..

*

Вибори! Воюють, як льви, меценаси;
горлають оба про народні потреби,—
народ по арештах, скрізь бійки і кваси,
а ті м е ц е н а с и найбільше д л я с е б е!

*

Остапе! Ти мрії про посла лиши!
У нас до духовних довір'я вже згасло.
Вступись меценасам, пісень не пиши,
лиш далі відважно майструй своє масло!..

*

Дай боже нам власний університет,
а в нім професорів, к о т р і б и у ч и л и;
до того студентів і їх комітет,
щоби всі сю школу н а п р а в д у к і н ч и л и!

Дай боже, щоб ви, мої товариші,
книжки, не бровнінги, до школи носили,
і мали свій хліб та спокій для душі,
та жертви для жертв, як діди, не просили!

*

Ой там, на горі, у святім соборі
над Русею радить пречесний совіт;
лиш десять їх радить, та трохи вже хорі,
бо разом прожили майже с і м с о т літ.

Одні ще за Польщі гуляли здорові,
а другі, як Йосиф на троні засів,—
так два є церковні архіви у Львові:
м у з е й, що лежить, і ходячий архів...

*

Був Олег Сатир у редакції «Діла»,
що копав та брикав там несамовито,
бо в Олега була натура заїла,
а в злого Сатира — осляче копито.

Ми мали в історії двох Ярославів,
що славимо їх за учинки їх смілі:
з них Мудрий давно вже свій нарід
оставив,
а і н ш и й ще нині воює у «Ділі».

ДВІ ПРИГОДИ ПАНА ОМ.

ПРОГУЛЬКА В ГОРИ

Щоб дальше бути від землі,
а ближче неба бути,
щоб сісти мовчки на скалі
і духом гір дихнути,
щоб з області царя орла
поглянути в простори,
найняв собі пан Ом осла
і вибрався у гори.

І виїхав пан Ом на збіч,
заглянув до флящини —
і зняв до гір хвалебну річ,
наганну ж — про долини.
Аж весь упрів, аж скинув бриль,
свій гарний бриль-панама,
а все своє: «О, що за шпиль!
О, що за панорама!»

І потягнув пан Ом ще раз,
а може, й два — не знати,
і, затягнувши третій глас [1],
руками яв махати:
«Ах, крил мені! — кричить-гука.—
Ах, крил, най в небо злину!»
Аж наполохав віслюка,
спокійную тварину.

І як не фиркне й не шугне
сумирне сотворіння,
як не помчить, не пожене
через хащі й каміння —
аж коло греблі над ставом
спинилось, біснувате,
але само, без пана Ом,
а де пан Ом,— не знати.

І де ж пан Ом? Чи на верхах?
О, не питайте, друзі!
Пан Ом вже дома, але зляг,
лежить в тяжкім недузі.—
Ах, жалко глянуть: почорнів,
маячить, гарячкує,
і проклинає всіх ослів,
і гори всі касує.

ПРОГУЛЬКА НАД МОРЕ

Пан Ом нігде не виходив,
заховував дієту,—
і сто корон заощадив
та ще й штани і свиту.

[1] Глас 3-й — «Да веселятся небесная, да радуются земная... *(Приміт. авт.).*

І почислив він — все як слід,
в штани і свиту вбрався,
купив в книгарні сотку гвід [1],
і сів, і задумався.

Куди ж би так? Еге, куди?
І пан Ом тупнув злісно:
«Авжеж, над море! До води,
бо душно тут і тісно!
А там: «Sul mare luciса» [2],
Е, там не те, єй-богу!»
І гарно гвіди пов'язав,
і вибрався в дорогу.

І ось пан Ом вже близь двірця,
шурнув в кишеню руку:
а там лиш кусник гребінця —
ні бренькоту, ні стуку...
Ах, гвіди, гвіди!.. Що робить,
вертай додому, брате:
днесь тяжко в світі й з грішми жить —
не голишем гуляти.

І повернув пан Ом домів
без морського вражіння,
лиш з соткою провідників
і згагою спрагніння...
І він ту згагу залива
і звечора, і зрання —
не раз аж ходить голова
від того заливання.

І тільки втіхи в пана Ом,
що спрагу переборе;
тоді сідає під вікном
і в мріях бачить море:
вкруг нього дельфіни, скоблі [3],
а він на киті їде
все далі й далі від землі
і студіює гвіди.

1911

---

[1] Провідник. *(Приміт. авт.).*
[2] Початок знаної італійської баркароли. *(Приміт. авт.).*
[3] Властиво: скоблик, рибка — д-о bio fluv. *(Приміт. авт.).*

В ТЮРМІ

Тополя, що навіть у мріях своїх
З вітрами не обнімалась,
Як бранка, заперта у мурах німих,
Самотньо під сумом хилялась.

А небо, що іншим деінде несе
Відраду життя і охоту,
Китайкою синьою крило усе —
Тюремний смітник і болото.

І сонце, те сонце, що вічно мені
Всміхалось так любо, так мило
На полі й на волі, на волі й весні,—
Мене вже не знало, не гріло.

Я слухав... Чей, може, озветься відкіль
Хоч жайворон... Брязли кайдани.
З їх брязком почув я у серці біль,
Їх брязк роз'ятрив мої рани.

Знов жаль потряс серцем моїм молодим,
Що дармо рвалось на волю,
До неба, за сонцем, за вітром тим,
Що обнімає тополю.

ПІСНІ

* * *

Хоч сплетуться на ніч віти,
хоч сплетуться, хоч сплетуться,
та повіє ранній вітер —
розведуться, розведуться.

Розведуться, небожата,
як чужії, як чужії;
так-то й тії молодята
молодії, молодії.

А щоб віти все держались,
пов'язати б, пов'язати б,
а таких, що покохались,
повінчати б, повінчати б.

* * *

Питалася матуся,
чом я крізь сон сміюся,
а вдень пісні співаю,
роботу забуваю.

Таж се не трудно знати,
матусю, таж не трудно:
дивись, як всюди чудно,
та й хочеться співати.

Питалася матуся,
чом я непокоюся,
а як стемніє в гаю,
в віконце поглядаю.

Таж се не трудно знати,
матусю, таж не трудно:
мені так в хаті нудно,
та й мушу виглядати.

* * *

Ой возьми-но, нене, воску
та й вилий:
а чи любить, чи не любить
мій милий?

А чи любить, чи не любить,
а зводить
та лиш іншим доріженьку
городить?

Ой городить доріженьку
щоднини,
пограється, покохавши,
та й кине!

Ой чи кине, чи не кине,
бог знає,
а що серце покохало,
те й має.

* * *

Птах літає, крильми має;
Знати, знати, хто кохає,
Знати з личка, знати з зору
Та ще й з того поговору.

Бо кохання так, як цвіти,
Хоч би й скрить, буде пахтіти
Чи на личку, чи то в оці
В чудній, мрійній поволоці.

І пахтіти, і сіяти,
І всю правду повідати
Та ще й теє говорити,
Що кохання не закрити.

* * *

Хоч гарний ліс, хоч гарний бір,
Діброва ще гарніша;
Хоч милий серцю розговір,
Розмова ще миліша.

Покину я друзяк, ая,
Цур-пек їм і їх слову,—
Возьму я бурку на рам'я,
Піду я на розмову.

Піду, піду, як не пійти?
Злетів би, якби крила!
Гей-гей, розмово, мила ти,
Коли дівчина мила!

* * *

Ой дівчино, дівчино,
Що робити, скажи-но,
Що робити-чинити,
Щоб укупці нам жити?

Батько злиться, свариться:
«Я тобі дам жениться!»
Мати ходить та й плаче:
«Ти не мій вже, козаче...»

Ой дівчино, дівчино,
Що робити, скажи-но,
Що робити-діяти,
Як стареньких благати?

ОСТАННЯ ЗАПИСАНА КАРТА

(Із щоденника)

Нас двох було. Він подавав
стальні кінчасті, гострі стріли;
я брав їх жадно і пускав —
ах, як вони неслись-свистіли,
коли свобідна, мов жива,
затрепотала тятива!

Чи досягали, так як слід,
і чи влучали, я не знаю;
я брав лиш, клав, пускав і блід
і блідну ще, коли згадаю
ті зойки їх, що нам несло,
і сміх його сухий, як скло.

Та враз той сміх урвався впів —
мені майнуло, що за скруха?
Оглянувся я й скаменів:
він горілиць лежав без духа...
І випав лук із рук моїх,
і я прокляв і лук, і сміх.

І впав на мене полусон,
і тьма закрила мої очі:
і снився мені похорон
в якімсь понурім царстві ночі,
і люд якийсь, у крові весь,
і щось іще, не тямлю днесь.

Аж розбудив мене зі сна
душний пах цвітів й свист щигла;
протер я зір: цвіла весна,
а перед мною кров ще стигла...
Я стрепенувсь і змірив світ
очима зимними, як лід.

І я стиснув його рам'я
і опустив моє безсиле,
і йти пустився навмання,
і став вчащати на могили,
щоб сплакать там увесь мій жаль,
всю скорб мою, мою печаль.

І сталося: печаль пройшла,
але сточивши мої груди!..
І я з колишнього орла
такий саміський став, як люди,—
так-так, у всім подобен вам:
нас двох було, тепер я сам.

Тепер я сам, нема снаги...
І що ж я ще скажу їм, брате?
Ат, щоб сконали до ноги,
а не могли, як я, сконати
ті подлі гади й ящірки —
(відтак йдуть чисті всі листки).

ЩО СЕ ЗА ЧОВЕН

Що се за човен так гордо-пишно
пливе-несеться все далі й далі,
все далі й далі на води тихі,
крізь мраки сірі — сам одинокий?

Ой нерозумний, дебелий плавню,
куди несешся? Вітрил не маєш,
вітрил не маєш, стерно розбите,
надтягне туча — вдариш о скелю!

А чи не краще б тудою гратись,
де срібна хвиля пустує-б'ється,
пустує-б'ється, тебе колише,
немов пестлива ясочка-любка?

Ой не пускайся на глиб закляту:
вона, зрадлива, манить маною,
манить маною, а смертю дише,—
хто в неї гляне, марно загине!..

Плавно та пишно несеться човен;
стерник блідавий стерном не править,
стерном не править, вглибінь вдивився —
о, він зі світом вже розпрощався.

ОДНА ВЕСНА...

Одна весна, одна,
Та різне веснування;
Одна любов, одна,
Та різне закохання.

Бо різні люди є.
Та й закохання різне:
У кождого своє,
Не кожде щире й ніжне.

Бо ті серця людські —
Як ті квітки на ниві:
Такі є і такі,
Бувають і зрадливі.

ПОСЛУХАЙ, МІЙ МИЛИЙ...

Послухай, мій милий:
на крилах аморів
найкраща розмова —
то мова двох зорів.

Двох зорів погідних,
як небо зарання,
лиш повних проміння,
і блеску, і сяння.

Ах, сині немає
настільки в блакиті,
що ласки в тім сянні,
найкращім на світі.

Що ласки в тім сяннi,
що змiсту в тiй мовi,
в тiй мовi двох зорiв,
найкращiй, чудовiй!

О мово-розмово!
Без згуку, без слова,
яка ти вимовна,
яка ти чудова!

КОБИ-ТО ЗНАТИ...

Коби-то знати любистки тiї,
чи ті трой-зілля, чи ті шальвії,
що в силі серце з серцем з'єднати,—
коби-то знати, коби-то знати.

Коби-то знати ще й тії чари,
що в силі руки звести до пари,
звести до пари, гарно зв'язати,—
коби-то знати, коби-то знати.

Коби-то знати ще й ті закляття,
що в силі серце взяти в обняття
та вступ до нього загородити,—
коби-то знати, коби зробити.

КОБИ НЕ ЛЮДИ...

Коби не люди,
не людські очі,
сидiло би ся
і до півночі.

Сидiло би ся
та й говорило,
з ким серцю любо,
з ким серцю мило.

Сидiло би ся,
Та годі, годі:
не дадуть люди
сидiти в згоді.

Ой горе-горе,
горе велике —
ті людські очі
і ті язики.

А Я ХЛОПЕЦЬ МОЛОДИЙ...

А я хлопець молодий,
не зважаю на людий;
на хвалу їх, на їх сміх —
не кермуюсь судом їх.

Мій закон — то розум мій,
розум, серце і настрій;
а чим тішусь-дорожу —
вийди завтра, то скажу.

Цикл «Строфи»

* * *

Любо-любо наєдині
Вкупці з милою сидіти,
Та глядіти в тихі, сині,
Й снить про весну та про цвіти —
Та про край той неповинний,
Де печалі й сліз немає,
Де цвіте лиш май безвпинний,
Де лиш вічний мир витає...

Ген далеко десь від миру
Так сидіти, й сни снувати,
Й побіч себе душу щиру
Й щире серце почувати —
Щире, добре, ясне, чисте,
Як ті божі херувими,
Лиш любов'ю промінисте,
Лиш любов'ю одержиме...

* * *

Ой кувала зозуленька
сизокрила,
А дівчина козакові
говорила:

«Ой козаче-козаченьку,
а скажи ти,
Та чи довго ми так будем
вкупці жити?»

Ой взяв козак дівчиноньку
та й за руки:
«До розлуки, моя мила,
до розлуки».

* * *

Уже затлілись на небі зорі,
Вже в полі пусто, вже тихо в борі,
Вже й мла сріблиста долини вкрила —
Ой вийди, вийди, ясочко мила.

На щире слово, на тиху мову,
На те, щоб стрітись на хвильку знову,
Щоб хоч почути одно: кохаю —
Ой вийди, вийди, раю мій, раю.

Не так почути, як разом бути,
Стискати ручку та стан горнути,
Горнути й чути, як серце б'ється,—
Ой вийди, вийди, та не барися.

* * *

Ой закрий, закрий, місячик блідий,
Хмаринко срібноткана,
Закрий, заслони з тої сторони,
Де спить моя кохана.

Най спокійно спить, най солодко снить,
Най виспиться доволі,
Щоб цвіла уся та пишалася,
Як цвітка на роздоллі.

А ви, соловії, не будіть єї,
Співайте дрібно-дрібно,
Най спить, не встає, кохання моє,
Аж доки їй потрібно.

* * *

Ой не гнися, не хилися,
Явороньку зелененький;
Не журися, не гризися,
Козаченьку мій миленький.

Як не хоче твоя мати
Мене звати синовою,
То без шлюбу і без хати
Будем жити зі собою.

А не дасть нам вража сила
І розірве-переможе,
То з'єднає нас могила
І тисове злучить ложе.

Ой тисове ложе тоє,
Ой тисовеє, тисове,
Де судилось нам удвоє
Вести тихії розмови.

ДУМА ХОЛОСТЯКА

Отакеє-то воно:
світить місяць крізь вікно,
тихо всюди, хоч сій мак,
лиш годинник б'є: «Так-так...»
Ой так-так, знак тому:
скучно спать самому.

Що простягнеш рамена.—
то «нахткастлик», то стіна,
та й так станеш, як дурак,
а годинник все: «Так-так...»
Ой так-так, знак тому:
скучно спать самому.

Ні шептатись з ким нема,
ні обнятись,— все дарма! —
хоч зарийся у пірнак
та й наслухуй те: «Так-так...
Ой так-так, знак тому:
скучно спать самому.
. . . . . .

Тьфу, до чорта! Що се є?
Адже пізно, північ б'є,
північ — пробі! Хвиля душ,
а заснути ані руш!
Ой так-так, знак тому:
скучно спать самому.

Б'ЄТЬСЯ СЕРЦЕ...

Б'ється серце, б'ється, б'ється,
Як пташина, веселиться,
Якби крильця голубині,
Злинуло би в зводи сині.

Ой не в сині, ой не в зводи,
А до тої до господи,
До господи й до віконця,
Де дівчина краща сонця.

Краща сонця, краща раю,
Та дівчина, що кохаю,
Що кохаю й не покину,
Бо кохаю до загину.

РІДНА ЗЕМЛЯ

Чи знаєш ти, сину,
Де гори Карпати,
Чи знаєш, де плекала
Тебе рідна мати?

Чи знаєш, куди пливуть
Наші руські ріки,
Чи знаєш старий Дністер,
Славний в руськім світі?

Свої села, поля, луги,
Свої полонини,
І сопілку, і трембіту,
І пісню родини?

Подоляка знаєш, сину,
А гуцула знаєш,
Верховинця, із гір бойка,
Чи їх поважаєш?

Вони, сину, українці,
Вони твої браття,
О, пізнай їх, бо потреба
Своїх братів знати...

Знаєш мову, що в колисці
Мати тебе вчила?
Полюби же її щиро,
Бо рідна і мила.

Полюби же свою землю,
Пізнай її, сину,
Помагай їй
У лиху годину!

ПІСНЯ

Розлука — не розлука,
Чужая сторона [1],
Розлучниця-гадюка,
Розлука навісна.

Чужина, хоч би й щира,
Все серцю не своя;
Розлучниця ж, псявіра,
Проворна, як змія.

[1] Дві перші стрічки з нар. пісні. *(Приміт. авт.)*

Облесне слово скаже,
Очима поведе,
Та й білий світ зав'яже,
Та й з розуму зведе.

Розлука — не розлука,
Чужая сторона;
Розлучниця-гадюка,
Розлука навісна.

КОЛЮЧКИ

I

Та й намножилось їх нині,
Віршомазів на Вкраїні,
без числа!
А що «поет» — ні то хисту,
Ні то форми, ні то змісту,
ні чола!

II

Є і ритми, є і рими
(Навіть не злі є між ними),
Є і досить звучна мова
(Часом навіть образова),
Є і пафос, правда, рідко
(Часом в ньому й щирість видко).
Є де-не-де й помисл красний
(Часом навіть-таки власний),
Є і гадка — все є, брате,
Лиш польоту не видати.

III

Ті поети — то скарання:
Тільки й знають, що кохання:
Носять, носять ту річ глупу,
Так, як дурень бідну ступу.

БРАТИ

В темних горах, при окопах, у болоті,
там зійшлися два вояки по роботі.
Не зійшлися, тільки впали край дороги,
поранені — сей у плечі, той — у ноги.

Один стогне: «Тату милий, мамо рідна!»
Другий плаче: «Діти любі, жінко бідна!»
Подивився сей на того довго, тихо,—
здивувала рідна мова, спільне лихо.

«Поможіть, мені, земляче, рідний брате!
Не по волі я загнався у Карпати...»
«Я поможу, милий гостю з України!
Чей по волі ие бажав ти нам руїни!..»

Б'ють гармати на добраніч, стогнуть гори,
Звір лісами утікає в темні звори.
Два вояки завивають свої рани,
споминають і родину, і кайдани:

«От звела нас люта доля раз докупи,
не у гості, тільки в полі, тут, де трупи...
Виріс, брате, я далеко, у Полтаві,
а загину у Карпатах на мураві...»

Другий каже: «Горе, брате, нам нещасним,
нашим людям, нашим нивам, горам красним,
та найтяжче наше горе — люта сила,
що з братів та воріженьків поробила.

Та не плачмо, бо віджити ми ще годні;
вилічимо свої рани і народні;
кров пролита ие пропаде, зродить нива —
буде, буде Україна ще щаслива!»

XII. 1914

ГЕРОЯМ

Слава, слава вам, герої
Від серпа, коси і плуга!
Не страшні вам люті бої,
Хоч у серцю жаль і туга.

Дома жінка, дома діти.
Ні! Не згадуйте ніколи!
Не пора в селі сидіти!
Знову треба хлопа в полі.

Землю вже пушки зорали,
Скиби в нивах, як окопи,
Зерно сіють самопали,—
Вже й лежать кровавi копи.

Хоч зима, а жниво свіже!
Скільки по полях насіння!
Се хлопи молотять збіжжя
Для нового покоління...

Хто навчив вас так орати,
Мозолисті хлопські руки?
Хто навчив вас так вмирати,
За свій край приймати муки?

Слава, слава вам, селяни!
Лютий ворог нас не згубить!
На могили син погляне
І свій край ще більш полюбить.

В Гуменнім,
22. XII. 1914

ПІСНІ З ПОЛЯ

1

Налетіла куля з поля,
забриніла, як пчола,—
дійся, дійся, божа воля,
як така козацька доля,—
куля в груди застрягла.

Впав козак, не може встати,
ще раз глянув навкруги:
«Ах, прегарні сі Карпати!
Тут би жити, не вмирати,
та убили вороги.

Тільки й щастя, що вмираю
на землі моїх братів;
тільки й смутку, що не знаю,
може, й з рук їх тут конаю
за провини ще дідів.

Вже готова є могила,
не могила, а гора;
буде душенька тужила,
де є Україна мила,—
так далеко до Дніпра!»

Без китайки, без калини
поховали козака,
тільки вітер Верховини
поніс вістку до родини...
Що за доленька гірка...

2

Падай, падай, білий снігу, тихо
на пожарища і на гроби,
хай забуду людське горе й лихо,
прожию хвилинку без журби.

Все покрий, нехай не буде видно
ні руїни, ні нових хрестів,
і душі нехай не буде стидно
за сей світ і «во Христі братів».

Йде весна, і ожиє землиця,
втіхою дихне з лісів і піль,
тільки людське серце, наче криця,
буде смерть ширити, сум і біль...

3

Де ж то подівся господар хати,
що його в полі вже не видати?
Волики сиві в плузі не ходять,
коні вороні в паші не бродять.

Воликів сивих солдати взяли,
коні в поході попропадали,

дома лиш жінка ходить та тужить,
а пан господар цісарю служить.

Воював же він в полі півроку
й заробив собі яму глибоку,
яму глибоку без домовини,
на трудне тіло багато глини.

Глину на груди, щоб не тужили,
як прийдуть діти тут до могили;
глину на очі, щоб не ридали,
щоб сиротяток не оглядали...

1915

НА ГРАНИЦІ

Бувай здоров, мій краю нещасливий,
Бог знає, чи тебе я ще побачу...
З верхів Карпат дивлюсь у сумрак сивий,
Де ти сковався, й тихо серцем плачу.

Мов вигнанець, обвішаний торбами,
Несу свою недолю на чужину
І в лісі між вояцькими гробами
Сиую смутні думки, де сам загину.

Широкий край — безмежне кладовище:
Є де зложити тіло й серце бідне,—
А там, на горах, зимний вітер свище
Смутну прощальну пісню на відхідне.

Куди ідем? Де в мирі на ніч станем,
Бездомнії сини нещасної країни?
Чи мало ще побожним християнам
Крові і сліз, недолі і руїни?

Ох, не зазнав ти, краю мій, ніколи
Ні гаразду, ні щастя спокойвіка,
З часів татарських — вічний раб в неволі,
Обдертий і ограблений каліка!

Жили у тобі наші предки бідні
І думали: чей буде краще внукам!
А внуки кров'ю росять ниви рідні,
Нема кінця їх горю і їх мукам. . . .

Пішов війною лютий брат на брата
І темні ночі освітив огнями,
З амвона в горах голосна гармата
Промовила огненними словами.

А сі слова — се глум з небес і бога.
Ненависть хмарою людей покрила,
По всій землі недоля і тривога,
В ім'я культури — кров, розбій, могила.

Чи оживеш ти ще, нещасний краю,
Народе мій, по сім страшнім розбою?..
З гірських границь ще раз тебе прощаю
І йду в чужину з лютою журбою...

XI. 1915

ПОХІД

Гей у полі на роздоллі,
там високі дві тополі,
і капличка, і кериичка,
і долинка невеличка.

Сів ту вояк на долинку
відпочити на хвилинку,
в сивих очах почорніло,
знемоглося бідне тіло.

Вітер віє, полем ходить,
по долинці бузьок бродить,—
вояк очі протирає,
по загонах позирає:

«Ой ви, ниви наші рідні!
Ще ми вас орати гідні!
Ще ми край свій, нім помремо,
з рук ворожих відберемо!

Був я в Польщі болотнистій,
був я в Сербії лісистій,
а тепер у рідним краю,
най і згину, вже не дбаю.

Хоч доріженька кровава,
та най буде наша слава:
ми рідню оборонили,
у неволю не пустили».

Встав, торністру поправляє
і за військом поспішає.
Вітер віє тихо, легко,—
чути стріли десь далеко...

1915

ЖОВНЯР ЗА ПЛУГОМ

За горою, за лугом
ходить жовняр за плугом —
оре ниву не свою,
добре, що в своїм краю.

Оре ниву і тужить:
хто родині там служить,
хто їй зоре і пожне,
як не стане і мене?

Сонце гріє так мило,
світ як золотом накрило,
лиш далеко громи б'ють,
людям жити не дають.

Станьте, коні вороні,
бо є ями в загоні
і могили на межі,
ще й до того не чужі.

Тут гранати орали,
тутки наші вмирали:
за то поле, за село
тут немало їх лягло.

Треба землю зрівняти,
де орали гранати,
всі ті рани на ріллі,
що зробили москалі.

Я ті рани загою —
і слід щезне по бою;
тут пшениця поросте,
синій блават зацвіте.

А вояцькі могили
будуть травку родили;
жнець ту сяде і спічне,
бідні душі пом'яне...

1915

МОГИЛА В ПОЛІ

Маленький хрест у полі
чорніє на снігу.
Ім'я дощі вже змили,
не видно і могили,—
забули всі поволі
за вірного слугу.

І не спитають люди,
хто в бою тут поляг.
Хто згадує одного,
коли могил так много
і хрестики є всюди
по горах і полях!

Ти поклонись покірно
йому, бо він страдав!
Чи свій, чи ворог лютий,
все ж вояк то забутий,—
служив своїм так вірно,
що душу й тіло дав...

1916

ПРИВІТ

Полетів би я на Україну
не конем, а бистрим самоходом,
щоб натішитись своїм народом,
щоб поглянути на сю країну,
що так довго у неволі
дожидала щастя й долі
і діждалася спасення,
свого воскресення.

Не пропустять чати самохода
напоперек мудрої Європи,
скрізь плоти із дроту, і окопи,
і жива з вояків загорода,—
смерть пильнує всі поля й дороги,
всюди повно смутку і тривоги...

Сів би я на самолет крилатий
і злетів би ген понад Карпати,
як орел, буяв би у просторах
і осів би на дніпрових горах
між своїми, у старій столиці:
«Ах, здорові, браття і сестриці!
Не гадав я і не сподівався,
щоб такого свята дочекався...»

Не дадуть!
І там, під небом, зловлять,
самолети навздогін затровлять,
із землі гарматами підстрілять,
із повітря кулями поцілять,
і, як пташка, що летіла в вирій,
за мою любов і намір щирий,
поранений, впаду у долину —
і загину.

Маю в полі іскрові станиці,—
ні чим пташка, ні чим вітер скорий,—
понесли би вістку поза гори,
за окопи, поза всі границі,
і за хвильку мали би вже браття
мій привіт із Закарпаття.

Як же радо я б до них промовив
і з великим святом поздоровив:
«Помагай вам боже, земляченьки,
у тяжких трудах для неньки,
щоб до решти скинули кайдани,
прогонили ворогів із дому
і як вольні в світі громадяни
раз зажили по-своєму».

Годі! Всі станиці приготовлять,
невидимого післанця зловлять,
ще й мене, як зрадника, осудять
та за щирість до братів огудять:
«От найшов собі кого любити.
Се наш ворог. Помагай нам бити».

І нема мені потіхи, ні поради
за Карпатами в чужині,
без своєї щирої громади —
наче на пустині.

Стільки втіхи, що і ворог лютий
не підслухає і не підгляне,
як нетяга, на війні забутий,
десь над Тисою у лузі стане
і думками лине на свободу
до воскресшого народу:
«Полетіть, мої думки крилаті,
поза гори наші за Карпати!

Розстеліться цвітом за кордоном,
поклоніться всім низьким поклоном,
розкажіть, як ми вмивались кров'ю,
як горіли до братів любов'ю
що її не спинять ні кордони,
ні прокльони, ні всі заборони,
що її не можуть побороти
ні окопи, ні колючі дроти,
що її не вб'ють і всі гармати,
бо нам всім одна лиш рідна мати —
Україна!»

Село Слатина коло м. Сиготу,
22 серпня 1917

ПОЕМИ

ТЕРНОВИЙ ВІНОК

(Легенда)

I

Від Голготи тихий вітер віє,
потахає спека, холодніє...
Дві голубки линуть іздалека,
із узгір'я, де нещасні гинуть,
на подвір'я тихе, де міниться
против сонця довга багряниця,
де лежить вінок кільчастий з терня
і зелена булава із трощі.

Ходять-ходять дві голубки білі
і зерен шукають по подвір'ю,
та нема зерен, бо не находять,
тілько є терен, і багряниця,
і зелена троща на камінню,
вся Ісусова сумна заслуга,
за ціле життя одна наруга.

І буркоче білая голубка:
«Подивися,— каже до сестриці,—
ягідки червоні на віночку
у куточку коло багряниці.
Підійшла б я, та боюся дуже:
хтось там тужить і мене ще заб'є...»

І буркоче другая голубка:
«Підійду я до віночка швидко
і урву я хоч одну ягідку,
чи гірка вона, чи вже дозріла...
Ой сестричко, се нам не пожива!
Ягідок таких я ще не їла!
Не цвіла се квітка на тернині,
не зросла ягідка се червона,

тілько се була страшна корона
на головці бідного Ісуса,
і то з кровці ягідки червоні.
Утікаймо у гаї кедрові,
де джерела чисті, тихі села,
де шепочуть ручаї перлисті,
де на терню ягідки здорові
і вітки хитаються без крові!»

Злопотіли крилами голубки,
полетіли поза мури міста,
де квітки сіяють, як пурпури,
де голуби ждуть їх буркотливі
і на кедрах гуторять щасливі.

Тілько третя білая голубка
не злетить за ними в гай кедровий,
бо держить її вінок терновий;
не злетить Марія Магдалина,
бо пропала вся її надія.
Повели Ісуса фарисеї —
і нема за пташку сили в неї.
Всі її лишили, як омліла,
як зів'яла, на камінє сіла,
сперла об стіну головку бідну,
мов завмерла при вінку терновім,
по страшнім катованню Христовім...

II

Там, на Йордані, там, на Ливані,
чорніють гори в хмарі-тумані.
Ой іще гірша хмара крилата
впала на серце жінки Пілата.
Сидить же вона в вікні світлиці,
очей не зводить із багряниці.
Сльози втирає в рукав шовковий,
а в серце коле вінок терновий.

«Де ти, Ісусе, соколе красний?
Вже на Голготі гинеш, нещасний!
Тілько лишився вінок по тобі,
а ти спочинеш скоро у гробі.

Тільки лишив нам сльози, і тугу,
і в гіркім смутку бідну подругу.
Ой побіжу я та поратую,
ліжко біленьке, бідній, зготую».

Скочила Прокла, сльози обтерла,
іде до жінки, щоби не вмерла.
Вхопила збанок, біжить чимскорше,
а в збанку вино щонайдорожче.
Сіла-упала при Магдалині
і закропила губоньки сині.
«Встань, бідна жінко, встань, молоденька,
тебе зв'ялило коло серденька.
Сіла на сонці, яснім, пекучім,
сядь в холодочку тихім, дрімучім!
Ходи до мене, я поратую,
ліжко біленьке тобі зготую».

Ой іще Прокла не закропила,
як та Марія очі втворила;
очі втворила, як небо, сині,
дрожить, як листє на осичині.
«Де він, мій господь? мій утішитель?
Вже на Голготі добрий учитель!
Ой моя доле! ой ти, мій раю!
Рада б я встати, та сил не маю.
Ой, може, встану, ще раз погляну,
по єго ж смерті, як квітка, зв'яну.
Може, побачу, ще раз заплачу
та й свої літа марно потрачу».

Ой іще Прокла не відозвалась,
як Магдалина вже і зірвалась,
встала, побігла за мури міста,
неначе сонна, бідна невіста.
А тая Прокла згадала муки,
вінок терновий бере у руки,
вінок тримає, гірко ридає:
«Ой вінку, вінку, та не з барвінку,
не з рути-зілля та на весілля,
тілько з тернини на глум і кпини.
Возьму тебе я у свою хату,
в білу світлицю та у палату.
Буду дивитись, буду гадати,
Божого сина все споминати!»

І іде Прокла в свої хороми —
чує далеко тихії громи.
В руці віночок, а в серці горе —
дивиться сумно на Ливан-гори.
А на Ливані та на Йордані
небо чорніє в хмарі-тумані.
Гори чорніють, зірветься туча —
прибила Проклу туга пекуча...

. . . . . .

III

Пілат у хату не вертав,
ходив зажурений у тіни,
думками по світах літав
і в жінки слова не спитав,
коли ішла з вінком у сіни.

Усе він бачив, як вона
зі збанком бігла на подвір'є
і як верталася сумна,
а думка в нього все одна:
досада, смуток і зневір'є.

Коли він руки вмив собі,
гадав, що ся вода поможе,
що вже конець усій журбі;
бо чесний був у боротьбі,
хоч знав, що сам не переможе.

А тут лишилась булава,
вінок, і кров, і багряниця,
здається, в крові голова
ще шепче тихії слова —
і сумнів у душі гніздиться.

Прокла

Ходи, Пілате, до діток!
Нам страшно там самім сидіти!
Усе тремчу, немов листок,
і в серце коле сей вінок;
не можна горя вже стерпіти.

Пілат

То кинь сей знак гірких наруг!
І пощо ти се брала в руки?
Най вас боронить добрий дух
від муки і таких заслуг,
від горя лютого й розпуки!

Прокла

А ти не дбав і засудив
єго на глум і на розп'яття...

Пілат

Не я судив, не я зблудив,
і довго я жидів зводив,
та верх взяло сліпе завзяття...

Прокла

А ти згодився і звелів
єго ранити, катувати!
А він, сердешний, млів і млів,
ніхто єго не пожалів...
О, як же гірко не ридати?

Пілат

Ох, Прокло, Прокло, не тобі
годиться мужа звати катом.
Корюся я ликій судьбі,
що так паду у боротьбі,
звірюкою стаю, не братом.

Та я спасти життя хотів
засудженого вже жидами,
гадав, що втихне гнів жидів,
що сміх приборкає катів,
що змовкне рев між чередами.

Так що ж! товпа — звірюка зла:
єї скаженості не сперти;
коли вже крові забагла,
то всяка кара замала,
вона жадає мук і смерті.

Вони й мене б розіп'яли,
як сего чоловіколюбця,

вони й на мене би зрули,
коли би досягти могли,
бо ліпший я від душогубця.

Бо я котів також добра,
живого жерела в сій суші,
коли ж тут темрява стара,
мов тисячолітняя кора,
кругом покрила сонні душі.

Не плач! одна подяка нам
за поміч людям і за шкоду.
Ти прислужися дикунам,
вони ж тобі й твоїм синам
хрести дадуть у нагороду...

IV

Згомоніли діточки Пілата
там, на криші, де намет шовковий,
і зраділа Ірода палата,
що роздався сміх такий здоровий,
що почула звуки, мов на лірі,
де ревли недавно люті звірі.

І пішов туди Пілат з женою
подивитися до сина й доні.
Йдуть, а проти них синок з донькою
вибігають, плещуть у долоні.
Каже хлопчик: «На Голготі люди!
Стілько їх! Чи то забава буде?»

Та Пілат не слухав мови сина,
кинув оком з криші на Голготу —
і нараз уся страшна година
мук, смертельного страху і поту,
твар бліда і синяки криваві
встали перед ним немов на яві.

Три хрести на обрію чорніють,
мов о небо сперлися, прилипли,
ріжноцвітні одяги там мріють,
люди гомонять, немов похрипли,
ясні списи блискають горою —
все покрите легкою імлою.

І душа в Пілата захолола,
від Голготи відвернув він очі
вбік, на башту і на забороло,
що стреміли в небо на обочі,
і непевними очима водив,
там шукав чогось і не находив.

До дітей припав, мов боронити
їх бажав від напасті лихої:
«Діти! діти, вам би тільки жити,
вам без свідомості навісної,
без гіркого почуття у собі,
що спокій найдете тільки в гробі».

Налякались діти, засмутились:
«Що вам, тату? Адже ми є чемні!»
Та в Пілата думи розходились,
як на морі в бурю хвилі темні,
заступило очі, мов імлою,
придавило груди, мов скалою...

V

Від Голготи тихий вітер віє,
чорні хмари сунуть з-над Ливану,
попід хмарами немов зоріє,
темний хрест на небесах чорніє
за серпанком сизого туману.

Тихі оклики і тихі стони
линуть із кладовища бездольних,
мов скрегочуть хижі гайворони,
мов зітхання чути і прокльони
добрих душ і лютих сил пекольних.

Прокла і Пілат сидять, сумують,
на Голготу дивляться з хрестами
і не бачать там людей, не чують;
мов листки, коли вітри подують,
полетіли їх думки світами.

І за що в і н у такій пригоді?
І чого такі скажені люди?
Зрадники, убійці на свободі,

а єму на світі жити годі;
бо не знав ні зради, ні облуди.

Научав, любив усіх, як рідних,
і бажав усім добра і мира;
бачити хотів людей свобідних,
не неволених, не бідних,—
і за те така подяка щира?..

Від Голготи тихий вітер віє,
чорні хмари сунуть з-над Ливану,
небо попід хмарами зоріє —
щось там гомонить і скаженіє
за серпанком сизого туману...

VI

«Прокло мила, чи не чуєш?
Не дивися на Голготу!
Задивилась і сумуєш...
Кинь ті жалі, кинь гризоту!

Обізвися, жінко люба!
Годі тут тобі сидіти!
Жаль важкий — то певна згуба!
Погадай, що в тебе діти!»

А сі діти коло мами
і самі стоять так тихо;
вже не плещуть рученьками,
мов і їх прибило лихо.

«Йдіть ви, діточки, до хати,
а я тутки ще остану...
Так ослабла, годі встати —
на Голготу ще погляну...»

«Не дивися, Прокло мила!
У намет ходи, спочинеш...
Чом головку так схилила?
Кинь сю тугу, бо загинеш!»

«Не загину, любий мужу!
А загину, легше буде...

Най поплачу і потужу,
як не плачуть люті люди.

На долонях чую цвяхи,
мов мене на хрест прибили...
Ось літають хижі птахи,
над хрестами закружили...

Вороги довкола скачуть
і глузують гидко-гидко!
Зимні скелі — й ті вже плачуть,
а в людей жалю не видко...»

VII

Антипа

«Ох-ох-ох!» — чути на сходах зітхання.
Хтось там сопе і вилазить на кришу:
лізе Антипа-тетрарх помаленьку
і промовляє: «Я вже ледве дишу».

Виліз Антипа, звитався з Пілатом,
піт обтирає, хоч сонце не гріє;
каже: «Біда, та й велика, товстому!
Все чоловік тільки пріє і пріє!»

Кликнув Пілат, і прибігла прислуга,
збанок вина принесли за хвилину;
випив Антипа і легше вже дише,
рад би вже деяку чути новину.

«Гей, Пілатихо, чого так сумуєш
та споглядаєш на гору Голготу?
Що там побачиш? Хрести і Ісуса?
Краще найди собі іншу роботу!

Я от забавився в Єрусалимі,
думаю, треба піти до Пілата!
Ти приятелів і так тут не маєш —
звісно: чужинська країна проклята...

Чемність за чемність: я тільки приїхав,
зараз ти кличеш мене на пораду.
Згоди на засуд Ісуса питаєш:
добре! хай гине жидисько за зраду!

Хто б сподівався? Такий непоказний...
Шкода жидиська, та годі! пропало!
Нас на те з Риму тут настановили,
щоб ворохобні тут не бувало.

Всякий переворот — наша загуба!
Нам же тут діється і не так лихо!
Тільки б сидіти і світа вживати
з любою жінкою мирно та тихо.

Ні! появиться пророк із пустині,
лає тебе так, немов волоцюгу:
«Се не годиться і те не годиться!»
Покліп на тебе зведе і наругу.

Ні! Так не можна! Est modus in rebus![1]
Там на пустині кричи, скільки хочеш!
Тут же, приятелю, тихо! ні пари!
Бо городян мені дармо морочиш!

Якби-то слухали люди розумні,
хай би горлали, як бочка порожня,—
сам же я слухав пророка Івана —
але між дурнями — ні! се не можна!

Знаєте, що я мав клопоту дома
з тим от Іваном, жидівським пророком!
Ходить собі між людьми і бунтує,
лає тетрарха так-таки під боком.

Кличу до себе: «Чого тобі треба?»
«Чом не покинеш Іродияди?
Чом першу жінку прогнав від себе?
Плем'я твоє до ноги все пропаде!»

Так мене лає, як жида якого!
Гм, мій приятелю, я не позволю!
Взяв я й замкнув горлая у в'язницю:
ти не дбай, кажу, про мою долю!

І чи повірите? Не помогло се!
Жінка моя нарікає щоднини.

---

[1] Є міра в речах, тобто все має мету (з Горація). (*Латин.*)

«Так мене,— каже,— ганьбить із в'язниці!»
Плаче й обіцює, що мене кине.

Ну, говори собі! Кинеш не кинеш —
знаю я хитрощі різні жіночі...
Був би й забув я про того Івана
та про єго небилиці пророчі.

Але у мене прехитрая жінка!
Доню Салому взяла на підмову,
і на бенкеті якось у Махеро
зладили гостям забаву чудову.

Я трохи випив, а тут ся Салома
як затанцює — чудесно! та й годі!
Я задивився, так п'ю із утіхи,
не надивуюся танцям і вроді...

«Що за те хочеш?» — кажу я до неї,
а вона, кіточка: «Голови Йвана!»
«Ов! зацінила ти грубо! — гадаю.—
Чи то я п'яний, чи й ти уже п'яна?»

Взяв я й згодився... не стало пророка...
Знаєте... з радості п'яний все зробить!..
Трохи затихло! Аж чую: знов інший
коло Тивері люд ворохобить.

Іно сидів би собі в Галилеї
та майстрував своє діло тесельське,—
ні! йде між люди, сварить і бунтує:
все єму грішне і все фарисейське!

Вже і тетрарх не тетрарх, бо всі рівні,
і полюбити не можна своячки —
слухаєш того, і млісно та глупо,
смішно стає від такої балачки!

Небо обіцює людям по смерті,
пеклом лякає, як грішника бачить,
богом себе називає прилюдно,
думає: світ цілий переіначить..

Шкода балакання! Nunc est bibendum! [1]
Стілько нам радості! Пий же, Пілате!
Тут, де живемо, є небо і пекло,
а як помремо, не ждімо заплати...

Пілат

Я з ним у суді розмовляв:
релігії, любові хоче!
Люби ж, Ісусе, сих роззяв,
що кождий в руку камінь взяв,
тобі за правду кине в очі!

У добрі пориви їх вір
і рай у їх серцях засаджуй,
а в них живе скажений звір!
Не злинуть душі їх до зір,
хоч ти їх ладаном підкаджуй!

Між ними вовком станеш сам
і сам по-вовчому завиєш,
не віриш синім небесам
ні людям, ні їх чудесам,
лиш ходиш та з розпуки ниєш...

«Я не із сього світа цар...»
О, вірю, вірю, що не з сього!
Не заведеш ладу без кар
у сих недолюдків, варвар,
любов'ю не навчиш нічого!

Ти, рівний богу чоловік,
гадав, що світ возьмеш любов'ю;
та я кажу: без крові рік
не проживе земля повік —
варвар навчиш добра лиш кров'ю!

Хотів я сей Єрусалим
угору зняти, як храм Феба,
та з темним народом і злим,
в підлоті впертим і гнилим,
на світі не збудуєш неба.

---

[1] Тепер випиймо! (З Горація). *(Латин.)*

Я інше небо їм давав:
Акрополь з мармуру твердого,
а ті волять своїх Варрав,
волять, щоб кождий бив і крав,
ніж їх будив зі сну гнилого.

Сиди ж отут, і занивай
з родиною, мов на пустині,
і жди, поки збудує рай
чи Юпітер, чи Адонай,
а сам хоч гинь у самотині!

Хотілось би чи по добру,
чи хоч по-злому руйнувати
гнилу будівлю і стару
і, заки тут чи там помру,
покласти пишнії палати;

нехай би дух людський витав
повіки на землі широкій,
за небом марно не питав,
по земних затишках літав,
дивуючись красі високій!

Та ба! не йде! не добереш
ти крил їх духові низькому!
В даремній праці і помреш
і гарні думи забереш
туди, де слухати нікому...

Нехай на хрест іде пророк,
а тішиться життям Варрава!
Пророкам соромний вінок
за серце їх, за рій думок,—
а душогубцям слава! слава!

Прокла

Утікаймо, Пілате, світами!
Утікаймо в безлюддя пусті,
де земля не покрита хрестами,
де не гинуть за правду святі!

Десь же є та країна блаженна,
де не тернєм вінчають життя!

Десь же є та криниця спасенна,
що по муках дає забуття!

Я мов бачу сей світ, відчуваю:
доокола краса і краса,
і доброта без краю, без краю,
і веселі земля й небеса!

І нема у нікого вже туги,
тільки радість одна і спокій,
і нема ні журби, ні недуги,
тільки щастя у облаках мрій!..

Пілат

Чи ж земля вже споганіла
і боги поутікали,
чи вода вже скам'яніла,
щоб ми раю ще шукали
і на потемки блукали?

Таж тут щастя, як дитина,
проситься само у руки!
Тут і річка, гай, хатина,
тут і сонце, діти, внуки,—
пощо ж нам страху, розпуки?..

Ні! затроять світ прегарний,
що нас тішив споконвіку,
смуток розведуть цвинтарний —
і на душу на каліку
глядають у хмарах ліку!

Поможи їм! Як поможеш?
Полюби їх! Як полюбиш?
Головою сам наложиш,
або на війну затрубиш
і з жалю усіх погубиш.

Де того узяти дива,
милосердя і любови,
щоб земля була щаслива,
щоб загинули окови,
не було брехні і крови?

Проповідуй царство боже?
Проповідував і гине!
Не поміг і не поможе,
бо сліпа душа не злине
і багнюки не покине.

Тут месіям годі жити!
Люде розіпнуть месію
і наново муть тужити
та кохати нову мрію,
на незнаний рай надію!

Антипа

Гов, Пілате, не журися!
Жінку маєш молоду!
Вип'єш, спати покладися —
пощо згадуєш біду?

Філософія — нудота,
розуму не добереш,
думати — пуста робота,
бо дурним, як був, умреш.

Я сим ділом не журюся:
хто придумав день і ніч;
хочу пити, то нап'юся,
а як ні, моя се річ.

Слухаю я ваші речі,
а ту збанок без вина,—
речі, речі, колотнечі —
а з того нема хісна.

Тут і буря ось надходить,
вже і Перун як заблис,
а мені страх вітер шкодить —
от зійдімо краще вниз...

VIII

Гей! яка хмара летить на Голготу,
небо вкриває від краю до краю,
грають десь громи за горами глухо,
доли тремтять і верхів'я Сінаю,
реву страшного очікує ухо.

Віють вітри долинами і містом,
звіяло порох над Єрусалимом,
сіра стіна піднялася високо,
впала на землю імлою і димом,
і застогнала земля десь глибоко.

Сонце за хмарою щезло, потахло,
никне у темряві хрест і Голгота,
вихор розкидує сопухи пари,
небо і землю вкриває темнота,
блискавки тільки роз'яснюють хмари.

Хвилька тиші! Так тихенько довкола,
чуєш, як серденько б'ється у грудях,
хочеш очима пробити мороку,
думка літає орлом по безлюддях
і наполохана глядає сховку.

Серце тремтить, заниває у грудях
і ожидає страшенного лиха,
сонним прикúдуєсь в остраху лютім
тільки ще туга квилить у нім стиха
по літах щастя і раю забутім...

Небо горить! З гори чорну хмару
блискавка поре-дере у долину:
ясно у городі, ясно на горах,
видко Голготу і божу дитину —
тихо — і громи ревуть у просторах.

Город тремтить і земля ціла стогне,
в темряві шибає буря собою,
чути світами, мов плач велетенський,
смерть пролітає тихцем над горою —
сталося! Вмер вже Ісус Назарейський!..

IX

Наш отче, що на небесах єси,
нехай святиться нам твоє ім'я!
На небі й на землі по всі часи
най буде власть і воля все твоя!

Сегодня хліба денного дай нам
і так провини наші нам прости,

як ми прощаєм нашим ворогам!
На нас покуси ти не допусти,

лиш борони нас, отче, від лихого,
бо царство, сила й слава — все твоє!
. . . . . .

Шукаєм ми усюди царства твого,
і кождий з нас надією живе.

На небі, на землі і під землею,
на синіх морях і гірських верхах
шукаєм ми за долею своєю
і що находимо? Журбу і страх.

Аж ось пророк загляне в душу власну,
побачить царство боже, повне див,
немов країну чарівну, прекрасну,
в котру трудний припадком заблудив,

і спалахне бажання невгасимим
усіх людей звільнити від грижі,
натішити їх щастям невидимим,
що кождий носить у своїй душі,

показує сліпим у рай дорогу:
«Дивіться, царство боже внутрі вас!»
Сліпі не вірять, дорікають богу
і далі ждуть, щоб їх від муки спас.

Пророк помер — темнота людська вбила
страдальця, що вже бачив божий рай,
а на землі кумирні поробила,
свічками освітила темний край...

Бо ми слабі, бо ми слабі, о боже!
Наш дух, як гадина, не має крил.
Твоєго царства віднайти не може,
прощати ворогам — не має сил.

Наш отче, що на небесах єси,
нехай прийде на землю власть твоя!
Ти людям суд свій праведний даси,
і буде нам святе твоє ім'я!

Пілат

Пустіть Варраву! Вже Ісус покійний!
Варрава вольний! Хай прийде сюди!..
Ходи сюди! Не бійсь і будь спокійний!
Ти вольний! Чуєш?.. Не втікай! Зажди!
Ти славний син преславного народу
дістав за розбишацтво нагороду.

Чи зрозумів мене? За те, що сміло
ти убивав прохожих по шляхах,
не дбав про душу їх, не дбав про тіло,
лише ширив усюди смерть і страх,
за те і заслужив на гарну долю,
за те тепер ідеш собі на волю.

Отже, не дбай, кажу тобі, ніколи,
лиш бий і убивай, грабуй і ріж,
вали і божі, і людські престоли,
бо кращі від любови бук і ніж!
Хай пропадають чоловіколюбці,
а празники святкують душогубці!

Варрава дивувавсь, прижмурив очі,
встромивши пальці в патли бороди,
не знав, чого Пилат від него хоче,
і тихо ждав, поки почув: «Іди!»
І мовчки підскоком побіг до брами,
як вовк, що видобувся з ями.

«Народ нікчемний! Підлі крамарі,
що торг заводите і у святині,
законом брехні ставите старі,
облудою жили, живете й нині,
прийдеться з жалю вас печи і дерти,
або самому вижидати смерти!»...

Антипа

Не сердься, Пілате! А хто ж се видав?
З опришком в розмову заходиш!
Одно: не годиться тобі, бо ти пан,
А друге: здоровлю зашкодиш...

А ти вже і смерть нагадав... Ще чого!
Я дід — і вмирати боюся!

Чого б я журився? Своє я роблю!
Зробив — і нічим не журюся.

Десь тут мої хлопці і лєктика є...
Ось добре, що знову погода!
Вже треба додому. А ти не журись:
з пророками все невигода.

Не жалуй, що вмер: всі пророки бутні —
такі непривітні, сварливі...
Зведе тобі бучу... а люди й без них
жили і бували щасливі.

Ми служимо цісарю вірно — ось що!
Пильнуємо всюди порядку:
потрібно скарати когось — що робить?
Коли завинив, то терпи, братку!

Гей, хлопці!.. Ага! А де жінка твоя?
А що? Налякалася бурі?..
І все ще смутна?.. Не сумуй, усміхнись,
хай блиснуть сі очі понурі.

Ото була буря! Іще як живу...
І я вже гадав, що загину...
Бувай же здоровий, Пілатику мій,
спасибі тобі за гостину.

Вино твоє добре. Ти звідки береш?
У мене якесь кваскувате...
Тутешнє... звичайно... коли не привик...
Ну будь же здоров, мій Пілате!

X

Тихо-тихо на Сіоні,
сонце к заходу іде,
а на синім небосхилі
хмарочки нема ніде.

Наче спить терем Ірода,
сплять і вежі кам'яні,
лиш вода із водовода
гомонить пісні сумні.

У криницю тихо рине,
наче чміль в одно бринить;
пташка на циприси злине,
сяде тихо, наче снить.

Між цинрисами у тіни
сіли Прокла і Пілат;
затісні їм нині стіни
пишних горниць і палат.

Дома мов паде вже стеля,
гірко, тяжко на душі,—
тут паде із серця скеля,
наче легше в сій тиші.

Та не люба їм розмова,
кожде слово мов пече;
краще слухати без слова,
як вода чурить-тече.

Хто се йде? Немов блукає...
Магдалина йде сама.
Дивиться: вінка шукає;
дивиться: вінка нема.

«Пані добра, пані мила,—
каже тихо, мов у сні,—
тут я десь єго лишила,
дайте ви вінок мені!»

Прокла схоплюється живо
і до дівчини біжить:
плач зривається на диво,
аж терем проснувсь, дрижить...

XI

Пілат сидів, як статуя із криці,
сумний, як циприс при криниці,
мовчав, дивився за жінками
і мучив голову думками:

Се що таке злучило сі подруги?
Злучило серце, повне жалю й туги?

Вони рівня собі? Багаті й бідні —
ідуть за сим вінком, як сестри рідні?

Ідуть, як сестри, плачуть, як за татом,
і кожда в них сестра, і кождий братом —
одна душа в них, тиха-жаліслива
і милосердям сильна та щаслива?

Чого їм жаль? Що їх таке з'єднало?
Чи вже Олімпу славного нам мало?
Не любі нам святині мармурові?
Краса, що тішить народи здорові?

Не люба нам релігія весела:
боги, Олімп, святі гаї, жерела?
Чи вже на світі, стілько горя-муки,
що треба нам релігії розпуки?

Антипи — самолюби грубошкірі
і книжники заїлі, наче звірі,
темнота і біда, єврейська школа —
валять тебе, наш Юпітре, з престола!

І світ наш, як не наш, немов чужина!
Колись весєлий, як весняна днина,
тепер сумний, скровавлений хрестами,
журбу лічи не втіхою — сльозами...

В о н и ідуть! Вінок у Магдалини.
І сльози в їх очах, мов ті перлини...
Ідуть і люблятся, мов здавна знались —
не при вінку терновім поєдналась...

Вони ідуть підсінням мармуровим,
споріднені слізьми, вінком терновим,
вінком, що покорить і світ, і Феба,
любов'ю, що взнесе людей до неба...

1900

РЕВУН

Заспів

Чи не старість се надходить,
що сумує так душа?
Хто мій труд раз нагородить? —
Ані слави, ні гроша!

Стілько літ не дбав, що буде,
і співав пісні старі,
аж дивлюсь: не ті вже люди
і пісні не на порі.

Слави ними на заробиш,
як за давніх, добрих літ,
людських душ не зворохобиш,
і тебе забуде світ.

Треба, бачу, не такої
пісні людям завести,
треба іншої, грімкої,
щоб тягла всіх до мети.

А мета у нас велика:
маєм послів, як святих;
і поезія, й музика,
і малярство — все для них.

Треба їм пісні співати —
в них є сила, в них є власть;
про політику заграти —
тілько се і славу дасть.

Най народ пізнає душі
всіх проводирів своїх —
то на морі і на суші
буде боронити їх.

І коли піде за ними,
нагадає і співця,
що піснями голосними
славив труд їх і серця.

Є скарби неоціненні
в душах вибраних борців,—
що ж, коли пани скажені
роблять дурнів з мудреців...

Я ж тепер вам заспіваю
не про всіх, бо годі враз,
лиш одного звеличаю,
найславнішого у нас.

Є вже пісня! є охота!
Грай же, кобзо голосна,
про страшного патріота,
пана посла Ревуна!

I

Недалеко коло Прута
там стара громада є;
богом і людьми забута,
родить діти і живе.

В сій громаді незаможній
проживав отець Ревун,
працьовитий і побожний,
добрий пастир, не дерун.

Був він, раз, співак хороший
і за співом пропадав,
та що мав замало грошей,
дома хор собі складав.

Виховав собі з роками
одинайцять діточок
і у хорі мав, без мами,
п'ять синів і шість дочок.

Але ще не був спокійний
і молився: «Боже мій!
Дай мені квартет потрійний,
щоб я мав уже спокій!»

Бачив господь, що старому
справді треба співака,
і послав йому до дому
ще маленького синка.

«От тепер є хор, як треба:
шість дочок і шість синів!
І для Русі, і для неба
дам борців, дам Ревунів!»

Так сказав старий і сина
Любомиром охрестив,
щоб, як прийде зла година,
мир любив і в мирі жив,

щоб зазнав утіхи світа,
щастя-долі між людьми,—
і грімке «Многая літа»
заспівав йому з дітьми.

Так сей син з любві до пісні
народився, не з бути,—
та стежки були незвісні,
що він ними мав іти.

II

Мирко жив собі щасливо,
ріс скоренько всім на диво,
і хоч нот іще не знав,
але славний голос мав.

Ще не знав малий і слова —
слава вже була готова,
що такого Ревунця
не було ще у вітця.

Що за розум! що за сила!
Мама на руках носила
і співала: «Любчик мій!
Любко Мирко, мій пестій!»

«Знаєш,— каже раз до мужа,—
хоч я трошки вже недужа,
в костях чую вже гостець,—
чи на Мирку вже конець?»

«Вже! — сказав отець коротко
та всміхнувся ще солодко: —

Правда, здав би ся ще бас,
але годі! буде з нас!»

А маленький перконосий,
без краватки ще і босий,
при дівчатах тер вже ніс
і притьмом на руки ліз.

Ще не мав малий і року,
вже натуру мав широку
і взимі одного дня
звеличав своє ім'я.

Того дня він був нечемний
і про вчинок свій таємний
мамці криком розповів,
на всю хату заревів.

Мамка хлопця розвинула
і на подушку шпурнула,
нахилилась — а він цуп!
вибив їй ногою зуб.

Мамка в крик — і вся родина
збіглася нараз до сина;
дивляться, а він здоров,
тільки з зуба ллється кров.

І рішили зараз разом:
«Годі се пустити плазом!
Вже від завтра за ту злість
Мирко тільки кашу їсть!»

Мама каже: «Я цікава,
а чи доленька ласкава
буде Мирцьові, бо страх,
що за лобур в пеленках!»

Тато каже: «Не журися!
Що за сила, подивися!
Замашистий хлоп, як дуб!
В першім році вибив зуб».

Тож-то й є! — так тітка нишком,—
Щоб не став лише опришком!

Все лиш коло нього скач,
бо як ні, то зараз плач».

Вуйко каже: «Цитьте, люди!
Він на Русі послом буде!
Всі прикмети в нього є!
Віват Мирко! Най жиє!»

І сповнилось слово віще —
але се вже я пізніще
все докладно оповім,
на науку вам усім.

То до посла ще далекó
і ним стати не так легко,
треба праці, талану,
знати спосіб і мету.

III

Мирцьо хоч не знав, що буде,
а вже хлопцем ліз між люди,
дуже нарід полюбив
і, як нарід, все робив.

Перше фірманом хтів бути,
а потім іти в рекрути,
далі став і пастухом
із маленьким Андрухом.

Коні страв любив і гласкав
і для поросят був ласкав,
бігав з песиком весь день,
а потому спав, як пень.

А нарешті до пекарні
внадивсь, де дівчата гарні,
слухав співів кухарок,
не вступався ні на крок.

І навчився він там силу
співанок про красну милу,
як з миленьким у садку
бавиться на моріжку.

Знав таких пісень багато,
аж з утіхи плескав тато:
«Що за голос! Що за слух!
Мирку! Ти є справді зух!»

Раз був празник у громаді,
з'їхалися гості раді,
їли, пили, що було,
і співали, аж гуло.

Мало їм було ще того,
попросили ще й малого,
щоб він гостям заспівав,
а він зараз шумки втяв:

«Ой мамуню, я ся женю,
беру собі в попа Ксеню;
любить піп наш попадю,
а я Ксеню молоду».

Хоч слова сі троха прості,
«Славно!» — закричали гості,
тілько мама Мирка хап:
«А ти, лайдак! А ти, драб!»

Вивела його із хати,
почала чуприну мняти,
та він вирвався і втік
до стодоли у сусік.

Там запхався у солому
і гадав щось покрийому,
далі з хати щось приніс
і до курника заліз.

Кури там уже сиділи,
бо вже спати йти хотіли;
Мирко спати їм не дав,
бо страшне щось загадав.

Лапав курку одну-другу
і кождіській на наругу
ножицями — що за злість! —
обтинав при тілі хвіст.

Та-бо й когутам хвостатим
в серденьку своїм завзятім
не подарував хвостів,
так рубав, що аж упрів.

Кури наробили крику
на ту кривду превелику,
бо когут та без хвоста —
просто бідний сирота.

Вийшла мама на подвір'я,
а Мирцуньо сіє пір'я,
кури ходять, як дурні,
когути, як смерть, смутні.

І приходить мама близько:
«Боже! що то за хлопчисько!
Мирцю! — каже.— Чи то ти
курам повтинав хвости?»

Аж плакати їй хочеться,
а Мирцуньо регочеться:
«З пір'я кров не потече,
а мене ще тут пече!..»

Бог то зна, що за причина,
та завзятий був хлопчина,
правди в очі не ховав,
кривди не подарував.

IV

Час минав — і рад-не-рад
мусив Мирко йти до школи,
бо такий на світі лад:
кожне вчене, хоч і голе.

Вчився Мирко наш отак,
щоб не мучитись занадто,

але славний був співак,
то не гризся ним і тато.

В першій клясі рік сидів,
в другій клясі — вже два роки,
в третій рвався, аж горів,
на толоки, на потоки.

Се уліті раз було:
надворі так тепло, гарно,
а у клясі аж пекло,
спати хочеться, так парно.

Сам учитель не спішився
і дрімав ще десь у тіні,
а школярики зійшлись,
залягли подвір'я й сіни.

Надійшов до школярів
Мирко й глянув доокола,
бачить: кождий аж упрів,
там потік, а тут є школа.

«Слухайте! — сказав тихцем,—
Нащо в школі нам сидіти?
На толоку всі бігцем!
Що нам зроблять? Ми не діти!»

І побігли хлопаки,
одіж з себе, вже в потоці!
Тішаться, як гусаки,
та вганяють по толоці.

Аж тут Мирко із води
дивиться: щось чорне в полі!
«Не минути вже біди!
Тато йде, а я не в школі!

Та не зловить він мене!»
Зараз вигадав пораду
і в багно якесь масне
затягнув цілу громаду.

«Тато йде! Най каждий з вас
почорнить болотом тіло!

Тато не пізнає нас,
можемо вганяти сміло!»

За хвилину вже з багна
вилізли, як чортенята,
і малого Ревуна
стали пхати проти тата.

Тато з поля надійшов,
а чортята: «Слава богу!»
«Слава в віки!» — і пішов
тихо у свою дорогу.

Гей, як стали всі тепер
уганяти по болоті,
як би з них хто шкіру дер,
так кричали на охоті.

Та учитель розповів,
того ж таки дня старому,
що се Мирко устроїв
страйк школярський покрийому.

А старий згадав чортів
та до Мирка, до небоги,—
вибив, вибив, аж упрів,
там, де виростають ноги.

Так-то батько, та ще й піп,
мучить часто сина в школі;
він гадає лиш про хліб,
а синок бажає — волі...

V

Легко-то писати вірші
про науку, про книжки,
але Мирко щораз гірші
проживав потім роки.

Гризся батько, гризлась мати:
се ж дванайцять співаків!
Лиш убрати, їсти дати
і послати всіх до шкіл!

Аж постарілись небоги
від тяженької жури,
від невпинної тривоги
за-про долю дітвори.

Три дочки, коби здорові,
мали вже своїх мужів,
три сини уже у Львові
вчилися на панотців;

але шестеро не мало
свого хліба ще в руках
і будучини шукало
ще по школах, по книжках.

Поміж ними наймолодший
був найгіршим Ревуном,
хоч для мами найсолодший,
та для тата — полином.

Як пішов лише із дому,
де й подівся в нього хист:
вбили хлопця, як солому,
імперфект і аорист.

Мудрі греки і римляни
в нім будили тільки злість;
що на книжку часом гляне,
зараз чує в серці млість.

Мав якусь відразу люту
до усіх старих часів;
вчився мовби за покуту
і щопівроку тремтів.

Першу клясу повторяв він,
в другій вчився тільки рік,
в третій знову два куняв він,
а з четвертої утік.

Як утік, зажив у тети,
вже до батька не вертав,
згадував старі квартети
і з нудьги весь день свистав.

Ніби в днину він учився,
то хапав за ціп, граблі,
а вночі десь волочився
самотою по селі.

Тітці на докори вічні
все балакав про свої
студії етнографічні
і повір'я про змії.

«Що ж се за така наука?» —
все питалася вона,
поки раз якась гадюка
не вжалила Ревуна.

Раз над ранком чує тітка:
щось так стогне під дверми!
Що се? чоловік, чи кітка,
чи куниця між курми?

Слухає: се Мирків голос!
«Цьоцю, прошу, отворіть!»
Тітці задубів аж волос:
се ж Мирцуньо, а не кіт!

Скоро свічку засвітила,
до дверей стара біжить,
дивиться — ох, мамко мила! —
Мирко на землі лежить.

Покровавлений, обдертий,
мов утік опришкам з рук!
Тітка в плач: «Ох, Мирку впертий!
Маєш студії гадюк!»

Ох, мій боже! Для науки
що не зробить чоловік!
Сам полізе до гадюки,
а потім марнуй свій вік!

Студії не все веселі,
не один життя вже дав,—
і Мирцуньо у постел.
місяць про змії гадав.

Щось там люди говорили,
що бурлака-Любомир,
що баби його сварили,
що вночі ходив на жир...

Але що то бабська злоба!
Се, певніcько, все брехня!
Повторяти не подоба!
Се ж було все не за дня!

Мирко побут лиш народний
хтів пізнати — та й конець!
І за труд свій благородний
мав що цаль — один синець.

Але се часи вже давні!
Що там згадувати се!
Тут події інші славні
нам історія несе.

VI

Мирко повторив четверту,
бо натуру мав уперту,
як завзявся, не піддався,
вчився, мовби для концерту.

Мирко вже засів і в п'ятій,
виріс сильний і пузатий,
вже і вуса, як покуса,
вилізли під ніс пиркатий.

Він чесав їх щохвилини
і від носа, і з долини,
а у грудях, не при людях,
серце рвалось до дівчини.

Бо при людях злі закони
ставлять кари, перепони,—
а тут любка, як голубка,—
к чорту всякі заборони!

Мав професор від природи
служку Гандзю для вигоди,

бо з роками за книжками
харч йому у коршмі шкодив.

Та ся Гандзя, люба, мила,
вже три роки, як варила,
добре їла і товстіла,
пана, як могла, дурила.

А наш Мирко придивився
і у Гандзі залюбився,
ходить, блудить, світом нудить,
страх тяженько зажурився.

Бо така любов — то горе,
втіхи мало, лихо скоре,
ти любися і дивися,
чи не слідять професори.

Але серця все не спиниш
і за любкою полинеш,
за кухарку приймеш сварку
і у пеклі радо згинеш.

Мирко гинув за красою,
за красою кремезною,
і гарячу свою вдачу
все спокутував бідою.

Звісно, кровця — не водиця,
а тут Гандзя, як копиця,
та ще й зирком глип за Мирком,
ласиться, як хитра киця.

І зійшлися раз безпечно,
полюбилися сердечно,
розмовляли і зітхали,
цілувались безконечно.

Як вернув потім до хати,
їсти не хотів, ні спати,
без вечері на папері
став поезію писати:

«Гандзю красна, Гандзю люба,
ти мій рай і моя згуба»,—

і затявся, рим не вдався,
вийшло: шуба, зуба, дуба...

Ех, прокляті вірші, рими!
Величай же любку ними!
Слів є сила, любка ж мила
має тішитись дурними...

Місяць так кохавсь хлопчисько,
аж зігнувся, бідачисько,
то з розпуки, то з науки;
а тут піврік вже був близько.

Пан професор, що мав Ганну,
зводив сварку безнастанну,
пік без жару, мов за кару,
всю молодіж безталанну.

Мирко знав, чим се скінчиться,
кинув завчасу учиться
і спокійно, безнадійно
ждав — нехай старий сказиться!

Перепав — се звісне діло!
Та його се не боліло,—
від напасти не пропасти,
тілько в серці накипіло.

VII

Навесні, якось у свято,
знов прийшла його бута;
він у лапку, без кота,
наловив мишей багато.

Зладив скриньку із дірками,
обвинув і зерна дав,
миші всі туди зігнав
і убрав усе квітками.

З тим пішов, куди — не знати,—
се було уже смерком —
і поклав букет тайком
на вікно чиєїсь хати.

Пізно вечором вернувся
пан професор із парні,
бачить: квіти на вікні —
і над рожами зігнувся.

«Гандзю! — кликнув.— Звідки квіти?»
«Я не бачила ще їх!
Хтось із школярів твоїх...
Але хто би? Може, діти?»

Взяв коробку із квітками,
нюхав рожі, оглядав:
«Я цікавий, хто се дав?» —
і поставив між книжками.

«Там щось лазить у коробці!» —
каже Гандзя.— «Покажи!»
«Ні, чекай! Ти положи!
Се дали цукерки хлопці...»

І поважно став виймати
скриньочку з-поміж квіток,
аж тут миші раптом скок!
Впало з двайцять серед хати.

«Ой!» — скричала Гандзя страшно
і на ліжко пана гоп!
А професор, сильний хлоп,
і собі ж туди відважно!

Ех! Шкода, що Мирко любий
сам не бачив, як потім
гомоніли на весь дім
Гандзя і професор грубий.

Аж до ночі воювали,
били миші по кутках,
під диваном, на книжках,
поки погань розігнали.

Мудрий Мирко, се вже видко,
та й професор не з дурних;
по кількох словах марних
віднайшов Мирцуня швидко.

Той не дбав про се чимало,
чим коробку обвивав,
взяв папір, що дома мав,
а там кілька слів стояло.

По письмі його зловили!
Що крутив, не помогло!
Ну, і лихо надійшло,
бо на карцер засудили.

Але карцер ще не лихо,
та професор пік тепер,
наче з хлопця шкіру дер,
хоч той вже сидів страх тихо.

Так допік йому у школі,
так двійки-трійки писав,—
Мирко пальці аж кусав,
так бажав життя на волі.

І діждався! Вікна вибив
у професора вночі
та, додому вже йдучи,
свого ж ворога надибав.

Тільки й був уже у школі!
Вигнали зі шкіл біду!
Не зазнав там гаразду,
а тепер зажив на волі.

Він блукав, як ніч, так днина,
аж боліла голова,
а тим часом у жнива
жвава Гандзя мала сина...

Пан професор прослезився,
що діждався пеленок,
що в колисці був синок,
і з Гандзею подружився...

VIII

Добре, у кого весілля,
але в Ревуна біда;
у професора неділя,
а у него середа.

З дому невеселі вісти:
батько-мати вже слабі,
тут ні вбрати що, ні їсти,—
в'яне Мирко у журбі.

Та не згине вдача сміла,
і проворна, і метка:
Любомир пішов до «Д і л а»,
став там за помічника.

І почав писати пильно
у газету все, що знав:
професорів лаяв сильно
і гімназії картав.

Про політику японську,
і про «овид, повен хмар»,
про нахабність, злобу панську —
все писав наш дневникар.

Поки на свою дорогу
не попав по манівцях
і поезію-небогу
взяв на муки, що аж страх!

Критики літературні —
ось якої він завів!
Всі були у него дурні,
тільки він все розумів.

Миролюбом він назвався —
де вже в чорта миролюб!
Де поет лиш показався,
зараз брав його за чуб.

Сім поетів він позбавив
слави їх за двайцять літ;
п'ять повістярів прославив
так, що став гіркий їх світ!

І мене тоді спублічив
сей скажений Миролюб:
збірку віршів покалічив,
вибив їй, як мамці, зуб...

Се така вже наша доля,
славні браття по пері:
лає нас, чия лиш воля,
а читають — школярі.

Але я за те не мщуся:
ось і Ревуна хвалю!
Я і з «Д і л а» щось навчуся,
я і критиків люблю.

Рік цілий він так пустошив
засів на полях сумних
і з гаїв, садів полошив
соловіїв голосних.

Поки знов доміркувався,
що для него інший шлях,—
і він любо усміхався,
потопаючи в думках.

Всіх поетів чорту в зуби!
Музикантів — на сміття!
Малярі най топлять груби!
Лиш посольство — се життя!

Тут навчило Мирка «Д і л о»:
ріж і бий і сотні душ,
всіх ганьбити можеш сміло,
тільки посла ти не руш!

Будь той посол і худоба,
і дурак із дураків,
він — незаймана особа,
він — учитель руснаків.

Послом бути! Легка рада!
Та чи вибере народ?
Звідки знатиме громада,
що ти справді патріот?

Ех! Пусте! Роби, як другі!
Хвильку вибрану лови
і збирай собі заслуги:
де лиш ступиш, там реви!

Про що хоч реви, та дуже!
Будеш славний і за день!
Нашим людям це байдуже,
хоч ти будь дурний, як пень.

Бо ми розум поважаєм,
та не любимо його!
Гуку-стуку ми бажаєм,
аби нами аж трясло.

Все те Мирко добре бачив
і мотав собі на вус:
«Хоч я дещо попартачив,
я не згину, бо-м не трус!»

IX

І не згинув наш Ревун!
Хоч не раз набідувався,
та журбі не піддавався,
викрутився, наче в'юн.

Батько вже старий умер,
мати зажила у сина,—
Мирка відреклась родина,
що-ту діяти тепер?

А тут на! Хоч сядь та плач!
Мусив Мирко йти в рекрути
і три роки в службі бути —
просто з мосту в воду скач!

І чого він не зазнав!
Ні пощади, ні поваги,
тільки лайки і зневаги:
капрал Мирка дурнем звав!

Не питав, що се ж є пан
і при «Д і л і» перший критик,
сипав лайку, сипав притик
і не жалував кайдан.

У кайданах без провин!
Скули руку із ногою

і лишили так з нудьгою:
думай, синку, шість годин!

А звичайно, йди, вганяй
по полях, як хорт, голодний,
вже й ходити ледве годний,
бігай, лапай та стріляй!

Боже! Як-то він колись
по толоках бігав жваво,
а тепер вже не цікаво,
ноги вже під ним тряслись...

А до того, ні гроша!
Одіж проста і погана,
не для Мирка, не для пана,—
аж соромиться душа.

Раз він вечором іде;
бачить: Гандзя! Що за зміна!
Капелюх, як в'язка сіна,
сукня улицю мете.

«Гандзю! — кликнув.— Чи се ти?
Як ся маєш? Чи здорова?»
«Прошу! Я професорова!
Десь не можна перейти!»

«Ов! — сказав він і скипів: —
Хай тобі у серце трясця!
Я довів тебе до щастя,
сам пропав, збіднів, схлопів...

А ти пані! вгору ніс!»—
Та й не докінчив прокльону,
бо із його батальйону
дідько майора надніс.

Жаль напав його і злість.
Світ такий; він простий жовнір,
бричка одіж, голий ковнір —
і вечері він не їсть...

Вечір збавив на жалях,
з ніким слова не балакав,

сам трохи-трохи не плакав
і, не ївши, спати ляг.

Та не спав, нудьга взялась,
раптом аж зірвався з ліжка:
«Чи жива ще? Чи небіжка?
Адже ж кревна се якась!..»

І як другий день наспів,
зараз віднайшов своячку,
ще незаміжню багачку,
панну Рипцю з Ревунів.

Се була якась сестра
діда ще чи, може, дядька —
світ забув єї вже батька,
Рипця вже була стара.

Вже з півсотні літ жила,
та казала, що лиш трийцять;
але се була б дурниця,
тілько бридка страх була.

Мала гроші і хати,
штучні зуби і волосся,
та якось їй не велося,
мужа не могла найти.

Нарікала на життя,
на мужчин, що самолюби,
заглядають тілько в зуби,
не у серце, на чуття.

Аж тут Мирко в хату, гість,
мов не з тих мужчин: приємний,
молодий, дотепний, чемний,
славить Рипцю, п'є і їсть.

Так цілує по руках
і співає так чудово!
Рипця віджила наново
по своїх смутних роках.

Розмовляли як з книжок,
все лиш про емансипацію,

духову аристократію
і неволю всіх жінок.

Мирко в серце заглядав
і сягав часом глубоко,
Рипцю поважав високо,
та своє при тім гадав:

«Що робити? Хоч стара,
але покидати шкода...
Що там молодість і врода!
На молодшу ще пора».

Так три роки перебув,
і хоч не обріс він салом,
хоч не став і генералом,
але фрайтром таки був.

X

Вийшов з війська фрайтер Мирко
й зажурився дуже гірко:
що робити? Що почати?
Ані хліба, ані хати!

Покрутився сюди-туди
і у посла Скоропуди
став за писаря з потреби —
мусив дбати сам про себе.

Посол сей був адвокатом,
аристо- і демократом,
буржуа, соціалістом,
а в потребі й анархістом.

Як кому було потрібно,
все він боронив подрібно,
параграфом і крутарством,
людяністю і варварством.

За такі важні прикмети
славили його газети —
він став послом і у Відні,
боронив свій нарід бідний.

Хоч платив він страх мізерно,
але Мирко виграв терно,
що в такого патріота
бачив, як іде робота.

Бо у нас колись духовні
дбали про кишені повні
і лишили людям — духа
без чобіт і без кожуха...

А потому професори
йшли зі світлом в темні нори
і лишили людям — кноти
для просвітньої роботи...

Аж настали адвокати,
перестав народ блукати;
тут процеси, де не ступиш,
і за гроші правду купиш.

А народ наш дуже добрий,
у війні, як лев, хоробрий,
і у мирі небезпечний,
любить процес безконечний.

Як не буком, то язиком,
як не лайкою, то криком
все воює, з ким попаде,
для потіхи, для розради.

Хоч за бучі, за зневаги
вчиться у тюрмах розваги,
він не дбає і, як брата,
любить свого адвоката.

Так любили й Скоропуду,
з ним і в пекло, і до суду,
і на віча, і до бою
бігли земляки юрбою.

У такого оборонця,
наче у промінних сонця,
виростав Ревун на славу,
з ворогами на розправу.

І пан посол мав вигоду,
бо небавом у народу
виручав його завзятий
писар Мирко язикатий.

Де було потрібно мови,
щоби тріскали окови,
щоб покласти душу й тіло,
там ішов наш Мирко сміло.

Не було народних зборів,
де б не лаяв професорів,
і попів за їх дерунство,
і ляхів за їх різунство.

Тілько посла Скоропуду
величав, як спаса люду,
що забув за свої діти,
аби за народ терпіти.

Люди слухали науки,
плескали з утіхи в руки,
страх подобалась їм смілість,
і відвага, і заїлість.

А Ревун уже роззвірився
і на дідичів замірився,
став про страйки научати,
як панів прогнати з хати.

А було село Підлуже,
що дрімало у калюжі,
без опіки, без притулку,
наче сирота в заулку.

Був там дідич, граф Підлуський,
що пожер би нарід руський;
все писав, що він лінивий,
хоч між ним він був щасливий.

Там-то сих наук про страйки
слухали, як діти байки,
і село, що вічно спало,
скрикнуло: «Платять замало!»

У жнива зробили бучу
і у бійку неминучу
затягли людей зі сотку
на забаву на коротку.

Бо який се страйк без бійки?
Наче танець без дурійки,
мов пиріг та без сметани —
як без бука лад настане?

Страйк удався, мов весілля,
бо було в роботі кілля;
з бою вийшли три каліки,
мали пам'ятку навіки.

Не грімка була забава,
та пішла по світі слава,
бо усі ті вчинки смілі
Мирко описав у «Ділі».

І пан дідич до газети
написав про всі прикмети
Ревуна і гайдамаків,
про хлопів і всіх лайдаків.

І довідалися люди,
що у посла Скоропуди
писар є, великий злісник,
анархіст і буревісник.

Всі пани його ганьбили
та свої хвалу трубили,—
і сам Мирко дивувався,
що таким великим стався.

Страйк — се іграшка не проста:
тут жандарми і староста,
Львів, і Відень, і Європа —
всі не люблять бунту хлопа.

Не гадали підлужане,
що на них нещастя гряне;
І Ревун не знав про лихо,
що ішло на нього тихо.

Раз іде він із кав'ярні,
оглядає слуги гарні,
аж тут суне сорок мужа —
всі селяни із Підлужа.

Разом ланцюжками скуті,
ріхму, чорні, необуті,
йдуть, сердяги, у в'язницю,
як ягнята у різницю.

Із усіх боків сторожа,
із жандармів огорожа,—
ось тобі і страйк, Ревуне!
Бачиш, де громада суне?

Мирко глянув і покмітив,
що за похід він ту стрітив,
і страшенно лютий допис
зараз вислав у часопис.

Був се крик і зойк розпуки
на такі нелюдські муки;
був се гнів і рев могучий
на зневагу й глум болючий.

Тілько не згадав одного,
хто довів селян до того,
хто лишив їх без поради,
на поталу без пощади.

Але в нас таких немало,
що голосять, що попало;
підпалять суху солому,
а самі біжать додому.

Ой зазнали підлужане,
що на цілий вік їм стане
того горя, тої муки,
і зневаги, і розпуки.

Місяцями у в'язниці
тинялися, як кертиці:
Мирко став народолюбцем,
а громада — душогубцем...

XI

Ох, мій боже, як-то в нас!
Все біда йде за славою!
Мусиш спати, та й не раз,
хоч і славний, під лавою.

Людям вірно все служи,
з охотою однакою,
а в халяві ніж держи,
бо прискочать з ломакою.

Та найгірші вороги
ті, що звав ти їх другами,
що чваняться навкруги
лиш своїми заслугами.

Ти поміг їм у людей
промовами огнистими,
величав за хліб твердий
і святими, і чистими;

а вони такі святі,
що у пекло аж просяться,
на устах слова пусті,
і з сим крамом скрізь носяться.

Мирко довго ждав і ждав,
щоб і посол подякував,
кращу плату за те дав,
що йому все надскакував,

що в огонь за ним ішов
з палицею готовою,—
і діждався: лист прийшов,
та не з грішми,— з вимовою:

«Киньте, панцю любий, раз
сі хитрощі не лисячі!
Я лиш трачу через вас
і клієнтів, і тисячі...»

Ревуном аж потрясло:
«Знаю! Втратив Підлуського,

бо я збунтував село,—
се у посла у руського?!

Ах ти, злодію масний,
мало грошей нажерся ти?!
І тепер ти ще гнівний,
що з дідичем задерся ти?!»

І махнув йому за се
лист довженний з обидою,
та від нього вже на все
відвернувся з огидою.

Просто з міста почвалав
то селами, то луками
й, кого стрітив, научав
таємними науками.

Кождий слухав новини,
що всі посли нечесні є,
що злодії всі пани,
а свої ще облесніі.

Скоропуда перший з них:
дуже скоро надумався,
виріс на хлопах дурних,
а з панами покумався...

Та в Підлужу хтось доніс,
що за речі розсівано,
і Ревун як стій заліз
у біду несподівано.

Тут його жандарм зустрів
на розмові з громадою,
взяв, сердегу, і повів
у містечко з парадою.

А в містечку завели
патріота народного
у тюрму і там замкли
нещасного, голодного.

Ту пізнався він тепер
з народними злодіями,

і у нього дух завмер
із усіма надіями.

Забагато і нараз
горя-лиха зібралося,
чар життя в душі погас,
серце в кусні порвалося...

Ждав він тиждень і тужив
за волею й печенею;
розважав, як всім служив
з порожньою кишенею,

як він плакав у кутку
над долею народною,—
і рішився вмерти ту
ще й смертію голодною.

Три дні зупи в рот не брав,
аж судді всі журилися,
вже на силах геть охляв,
тільки очі світилися.

Написав іще листок,
попрощався із Рипцею,
щоби бог за кождий крок
відплатив їй сторицею,

і чекав, на смерть готов...
Та суд його помилував,
і провини не найшов,
і до зупи не силував.

Тут і Рипця в добрий час
надіслала даруночок:
сто корон на перший раз,
щоб не згинув Мирцуночок,—

і Ревун за день віджив,
тільки серце смутилося,
за спокоєм дух тужив,
і сумління журилося.

«Що мені се за життя!
Чи хто працю добачує?

Тітка поміч подає,
а народ лиш розхвачує».

Та в тім смутку не забув
розтрубити газетами
всю біду, що перебув,
з геройськими прикметами.

І дізнались земляки,
що на Русі є мученик;
жаль і радісні думки
бухли в душах засмучених...

XII

По тяжкій та гіркій
службі він пішов до брата:
тут і харч, і тепла хата,
тут вигода і спокій.

А при тім увесь дім
розвеселює ту птичка:
братової се сестричка,
панна Оля, люба всім.

Хоч би ти з гризоти
жити вже не мав надії,
все своячка ся уміє
втіху в душу навести.

В голові все нові
збитки, видумки дитинні,
все сміються сі невинні
очі карі та живі.

У садку в холодку
Мирко часом спати ляже,
а вона йому замаже
губи соком з часнику.

Він лежить, любо снить,
так би спав собі ще ранком,
Оля йде вже з повним збанком,
ллє на ліжко і кричить.

Та за се принесе
аж до ліжка добру каву
і пічне якусь цікаву
мову, що його гризе:

«Чому ти сі листи,
що їх дістаєш від Рипці,
у якійсь ховаєш скритці,
що не можна їх найти?

І чому на саму
згадку про часи у школі
ти такої злої волі,
що зробив ти і кому?

Що ти втяв, що ти став
тілько фрайтром за три роки?
І чого лиш тиснеш боки,
а до праці не цікав?

Ти не зух! Ти лінюх!
До роботи залінивий!
Все кричиш, що нещасливий,
а з дармування аж спух!»

Так плете і пусте,
і розумне без пощади,
що аж Миркові з досади
волос угору росте.

Він сумний, не гнівний,
усміхається до Олі:
гарна, як та квітка в полі,
лиш язичок страх верткий.

А таке то пухке
та веселе сотворіння,
що зворушило б каміння,
не лиш серденько м'яке.

Вечором за двором,
де співають соловії,
Мирко все снує лиш мрії
за змарнованим добром.

Раз вона, як серна,
бігала поміж грядками,
а він лапав уличками,
кликав: «Зачекай, дурна!

Зачекай! Не втікай!
Щось тобі сказати маю:
Олю, я тебе кохаю!
Я загину! Ти мій рай!»

«Що ти хоч? Не мороч
голови мені надармо!
Як тобі так дуже пáрно,
то іди і в воду скоч!

Чим ти є? Що твоє?
Де твої високі школи?
Я — за фрайтра? Ні! Ніколи!
Чи всі в тебе дома є?..»

«То ти так?! Я свояк —
і до мене се ти кажеш?
Не питаєш, слів не важиш,
думаєш, що я дурак?»

«Може, ні? Ти мені
не заб'єш чим-небудь баки!
Слів огнистих від бурлаки
я не прийму, бо дурні!»

Мов нараз світ погас,
зблід наш Мирко, як хустина;
вже сварить його й дитина,
що він трут і галапас.

«Ти мовчи! Не кричи!
Чим я буду — ще побачиш,
і колись ти ще заплачеш,
що хотіла допечи...»

Та вона, вже гнівна,
тільки подивилась грізно:
«Ні вже, Мирку, вже запізно!
З тебе не буде хісна!»

Він стояв, яж зів'яв:
ще такого не бувало,
щоб дитя його навчало,
відповісти їй не знав.

Що за рот!.. Весь народ
славить Мирка за роботу,
за посвяту, за охоту,
що терпить, як патріот,—

а ту гусь, що за Русь
ні хвилини не терпіла,
Мирка вчити захотіла!
Почекай, я відплачусь!

Допекла ся мала
Миркові і таки дуже,
а вона собі байдуже,
десь у сад сама пішла.

XIII

Знудилося Ревунові
слухати такі обмови;
адже справді він здоровий,
ще заробить сам на хліб.

Він покинув свого брата,
і душа його завзята,
на огонь, як піч, багата,
забажала знов борби.

Бо чого даром сидіти?
Краще за народ терпіти,
щоб не лаяли і діти
дармоїдом, лінюхом.

Адже можна у народу
заробити нагороду,
жити ворогам на шкоду,
мати і собі хосен.

І найшов Ревун собаку,
мала масть якусь трояку,

і до Рипці на подяку
із дарунком сим прийшов.

Знав він серденько дівоче,
що лиш вірності все хоче,
і символ такий охоче
прийме з Ревуном у дім.

Тітка втішилася ними
і хвальбами голосними
та котлетами масними
зараз прийняла обох.

І зажив Ревун наново
в тітки Рипці, їв здорово
та чекав, коли їй слово
скаже важне, не пусте.

І найшов таку годину,
що сказати міг новину
та своїх жалів причину,
і до Рипці обізвавсь:

«Тітко люба! Добре знаю,
з ким я тутки діло маю;
ви дасте для свого краю
і майно своє, і кров.

Поможіть мені з півроку
осягнути ціль високу,
бо не ступлю ані кроку,
як не подасте руки.

Хочу мати для поради,
на науку для громади
і на кару без пощади
свій орган, щоб звався «Б у к».

Хоч сей титул гудзоватий,
але зміст у нім багатий;
зараз видко, що завзятий
і виразну має ціль.

Я покажу, що за штука
може вийти з мого «Б у к а»

і яка для всіх наука
по Вкраїні попливе...»

«Добре! — каже тітка мила.—
Я й сама таке б робила,
якби знала, та несила —
я дам гроші, ти пиши!»

Що за міць є у любові!..
А при грошах все готове:
на різдво вже на Христове
появився перший «Б у к».

Був се справді «Б у к» завзятий,
довгий, грубий, гудзоватий,
бук словесний, язикатий,
що, де вдарив, був синець.

Бив сей «Б у к» куди попало,
аж краянам лячно стало,—
ще такого не бувало,
хто би так без серця бив.

Та читали радо «Б у к а»
і не знали, що то скука:
тут було життя і штука,
штука лайки без кінця.

А ся штука в нас на Руси
люба всім, бо ми не труси;
а нагоди і покуси
до сварок багато в нас.

От тепер і Скоропуду
за зневагу і облуду
потягнув до свого суду
лютий Любомир Ревун.

Дав йому таке почесне,
справедливе, необлесне,
дав таке свідоцтво чесне,
що народ аж застогнав.

І щомісяця у «Б у к у»
Скоропуду брав на муку,

словом бив його без гуку
на потіху ворогам.

Та й діждався незабаром,
що не лаяв посла даром;
посол, мов спечений жаром,
ласки в Ревуна просив.

Підсилав йому данину,
та в злу вибрався годину
І наставив тілько спину,
щоб Ревун наново бив.

Тут до сейму йшли вибори,
а народ, невчений, скорий,
в те, що пишуть редактори,
вірить, як в письмо святе.

Скоропуда без мандату
міг велику мати втрату
і послав би грубу плату,
щоб страшний Ревун мовчав.

Та не повелось бідаці,
шкода честі, шкода праці,
бо такому гайдамаці
рота грішми не замкнеш.

«Ну! Нехай! — сказав меценас.—
Хоч дурак на глум бере нас,
та народ наш не зведе нас,
давніх вибранців своїх».

Помилився! Так бувало,
як на Русі лиш світало,
а тепер не так настало:
ревуни вгору пішли...

XIV

О ви галицькі вибори!
Празнику щокілька літ!
Будяться поля і гори,
і про вас говорить світ.

Кілько лиха, кілько крові,
кілько сварки, кілько слів
про недолю і окови,
про скажених ворогів,

а потому всі втихають,
на гаразд зі Львова ждуть,
визирають і зітхають —
ні, нема,— і спати йдуть...

Надійшло виборче свято
і тепер в Галичину;
кандидатів скрізь багато,
всі рятують вітчину.

Мирка се не дратувало:
все одно, чи той, чи сей,
тілько гриз його немало
Скоропуда-фарисей.

Як?! Він знову кандидує,
знову людям баки б'є,
що народ терпить, бідує,
а він сам шампани п'є!

О, пожди-но, галапасе,
дам тобі твердий оріх!
Геть, за двері, меценаси!
Маємо людей своїх!

У Підлужу, там, за гаєм,
жив знайомий Мирка, с в і й,
він колись був поліцаєм,
звався Бурий Онуфрій.

Процесович, забіяка,
агітатор, галатин,
у поляків гайдамака,
але Русі вірний син.

«Б у к а» знав він, як молитву,
сам не раз писав у Львів,
а язичок мав, як бритву,
страшно різав ним панів.

Хоч не раз і пробрехався,
і до бійки мав талан,
та у посли він не пхався,
мав повагу у селян.

Аж тепер Ревун завзятий
витягнув його на світ,
сам поклав у кандидати
і поїхав у повіт.

Не оглянувсь Скоропуда,
всюди самі вороги;
дурні доказали чуда,
всі за Бурим навкруги.

Скрізь по селах видко «Б у к а»,
всюди Бурий і Ревун,
всюди та сама наука:
«Скоропуда — лях-дерун!»

«Слухай, хлопе! Лихо буде!
Твого носа там не сунь!
Хто захоче Скоропуди,
той навіки буде хрунь!»

Кинувся й меценас жваво
між селян і між попів,
всюди розмовляв ласкаво,
всюди боронив хлопів;

та услід за ним ходили,
як ті мари, вороги;
що посіяв, скородили
і ганьбили без ваги.

Надійшли самі вибори,
наче жнива для селян;
у містечку два табори —
тут господар, а тут пан.

Годі знати, як то буде;
всі перечаться, гудуть;
справу рішать два-три люди,
що за тим чи сим підуть.

Жде громада, галасує,
поки сходяться пани,
і не бачить, і не чує,
що хтось їде на коні.

Зліз, пустив коня самопас,
джергу зняв і зараз зник,
Певно, стане тут на попас,—
та чого ж так люди в крик?

«Гей! Дивіться! Ото файно!
Ха-ха-ха! І хто се був?
Де подівся? Прочитай-но!
Хтось на хрунів не забув!»

Обступили люди шкапу
і регочуться, що страх!
Оглядають, наче мапу,
і читають по складах.

Шкапа сива, немоторна,
ледви ходить по землі,
а на шерсті напис чорна:
«Се для хрунів на дреглі!»

Де не взявся у громаді
і Ревун та заревів:
«О! Пани селянам раді!
Се меценас їм привів!»

Сміх у місті і забава!
Кождий шкапу оглядав.
Але виграла і справа:
газда Бурий послом став.

Се Ревун таке придумав —
хитрий збіса! Знав народ!
Та не раз уже біду мав
і тепер замкнув свій рот.

Скоропуда повалився —
більше Мирко не хотів,
хитрощами не хвалився
і поїхав знов домів.

Але слава не пропаде!
Стала скоро голосна:
чули всі про мудрі ради
і кобилу Ревуна.

XV

Мирко заслужив собі
відпочинок по журбі;
славним вже його зробила
сухоребра ся кобила.

Але що зі слави в нас?
Радість на короткий час.
Тут же треба далі в поті
мучитися при роботі.

Всякі забаги лиши,
лиш до «Б у к а» все пиши:
праця пильна і завзята,
та слаба за те заплата.

Вже ніхто так не ганьбив,
ворогів у лоб не бив,
не кидався з гуком-стуком,
як Ревун зі своїм «Б у к о м»;

та народ хвалив, читав
і на вус собі мотав,
а прийшлося гроші дати —
обійдеться без заплати!

Мирко гризся щочисло,
бо довгу вже наросло,
й дивувався: що за штука,
не бояться люди й «Б у к а».

А тут дома щось не те:
Рипця щось таке плете —
треба з хати утікати
або марно пропадати.

Мирко ходить і мовчить,
Рипця ходить і кричить,

що в людей не хоче ласки,
най лиш знають обов'язки.

І не доповість: які,
чи солодкі, чи гіркі,—
адже Мирко вірно служить,
так чого ще баба тужить?

Каже: «Мирку, я тебе
дуже люблю, як себе,
але ти зостановися
і в будучність подивися!..»

І піде стара собі
сяде тихо у журбі,
щось ще шепче баламутно
і заграє страшно смутно.

Мирко дивиться: біда!
Втік би радо, та куда?
Так було тут любо-тихо,
а тепер на! Маєш лихо!

Чи не збрикалась стара?
Не із лиха, а з добра
так чогось-то захотіла
чи для серця, чи для тіла.

Ще він не поміркував,
що за горе чорт наслав,
як тут Рипця відмінилась
і, на диво, розщедрилась.

Все купила: і кожух,
і одежу, й капелюх,
черевики, гарне білля,—
мов для Мирка на весілля.

Все те в шафах він найшов
і питався, що се знов.
«Се чиє?» — спитав він грубо.
«Се твоє»,— сказала любо.

«Тітко, я не знаю сам,
що за те я тітці дам

Де ж такі страшні видатки
на одежу, на манатки...»

«Мирцю, Мирцю золотий!
Якби ти не був пустий,
ти би знав жіночу душу
і що я робити м у ш у.

Мирцю, слухай і розваж!
Дім сей мій, а був би наш,
якби ти... та шкода слова,
за любов прийде обмова...»

«Панно Рипцю, се не жарт?
Де ж я стілько грошей варт?»
«Ах, Мирцуню, ще й питаєш!
Ти собі ціни не знаєш...

Що мені з мого добра,
коли я вже застара!
Проміняла вік на мрії
і не маю вже надії...»

«Гм! — подумав молодець.—
Бачу, йде вже мій конець.
Та най буде божа воля,
як така вже моя доля!»

«Панно Рипцю, не грішіть
і сумні гадки лишіть!
Не зрікайтеся ще світа!
Ви ще жвава є кобіта!»

«Ти жартуєш?» — «Бігме, ні!
Ви подобались мені!»
«А чому ж не скажеш ясно?
Ах! Як се було би красно!»

«Панно Рипцю, золота!
Се у мене гризота!
Я кавалер не заїлий,
тілько так чогось несмілий...»

«Ти несмілий! Ну, та й сміх! —
Та таке життя — то гріх...

Хоч я тиха, осторожна,
але далі так не можна...»

Мирко вуса круть і верть:
тут тобі вже, хлопче, смерть!
Га, що діяти? От щастя!
Але й Рипця ще придасться...

«Тітко, я не самолюб,
завтра возьму з вами шлюб...»
«І ще нині, хоч ми самі,
викаєш мені, як мамі».

«Добре, Рипцю, не журись
і весело подивись!
Най помалу я привикну,
то тобі вже тілько тикну».

«Мирцю, Мирцю золотий!
Ти усе такий пустий!
Вір мені, що я вже гибла,
так мене журба пришибла.

Я тебе люблю давно
і гадала все одно:
я ж тобі д а л е к а кревна,
але жінка б л и з ь к а й певна.

Ну, не думай, пожартуй!
Наречену поцілуй!
Ох! Мій Мирку! Ох, мій мужу!
Я тепер уже не тужу!»

І обоє в губи — цмок!
Що аж песик з ліжка — скок;
не пізнав, що се тут сталось,
а то двоє покохалось.

Рипця вже тепер була
наче дівчина мала:
бігала, співала, грала
або Мирка цілувала.

Але шлюб із-за дрібниць
відложили до м'ясниць,

щоб усе було готове
до досмертної любові.

День за днем минає, йде,
Мирко вже привик і жде,
жде, як в'язень, що в м'ясниці
йде навіки до в'язниці.

Що робити? Взяв — неси!
Жениться не для краси;
трохи молодості шкода,
та зате яка вигода!

Аж тут доля, як на злість,
наднесла цікаву вість:
пані Гандзя повдовіла,
Гандзя красна, люба, сміла!..

В Мирка мов ударив грім:
адже в Гандзі кращий дім!
Гандзя гарна, має сина!
Ох, гірка ж моя година!

Зараз написав єї
про гіркі свої жалі,
що вона вдова нещасна,
а така ще люба й красна...

А при Рипці аж пожовк,
посумнів, затих, замовк:
Що робити? От пригода!
Рипця жде вже! Гандзі шкода!

Так-то доля навісна
жартувала з Ревуна,
поки вивела у люди,
та про се ще далі буде.

XVI

Вже весілля за плечима;
Рипця блискає очима,
а Ревун сумний-сумний
і на цілий світ гнівний.

Коли чує, а у Відні
доживає рік послідній
рада послів, а потім
знов вибори, втіха всім.

Ох, коли б то послом стати
і у Відні погуляти,
погуляти за весь вік,
то віджив би чоловік!

«Слухай,— каже він,— кохана!
Не виходиш ти за пана,
ні урядник я, ні піп,
тільки дармо їм твій хліб.

Не спішімся, нас лиш двоє,
зачекаймо ще обоє,
може, доля пощастить
і посольство прилетить.

Я звинуся, ти поможеш,
троха грошей ще доложиш,
а я сам на все готов,
в бій полечу стрімголов.

Як потім-то гарно буде!
Можна вийти межи люди:
жінка посла!.. Красний сон!
А тепер я вітрогон...»

Рипця слухала, зітхала,
але Ревуна кохала:
«Добре,— каже,— попробуй,
їдь на села й кандидуй!»

І поїхав Мирко втішний
справджувати сон розкішний
в сей округ, де Бурий був
і де славу роздобув.

Знов прийнявся праці-труду,
щоб звалити Скоропуду,
збори скликував і там
говорив таке хлопам:

«Я народ наш ще з дитини
і по ночах, і за днини
всюди пізнавав, де міг,
щоб йому потім поміг.

Покінчив я, правда, школи,
та панком не був ніколи;
не хотів я жити з вас,
як учений галапас.

І у війську був три літа
та багато бачив світа;
знаю, що за розкіш г в е р,
мало сам з біди не вмер.

А потому жив я з вами,
з мужиками, не з панами,
побивався за хлопів,
хоч люблю я і попів.

Вчив людей, де був, а далі
я карався в криміналі —
за кого ж то? За народ!
Бо я чесний патріот!

А потім писав я «Б у к а»,
щоби світло і наука
поміж вас на села йшли
і до щастя довели.

Зі своєї я кишені
сипав грошей повні жмені,
щоб той «Б у к» не випав з рук,
щоб ваш ворог тріс і пук!

Так я мучився роками,
бо ішов лиш з мужиками,
а тепер я вже доріс,
щоб тягар ще більший ніс.

Як я стану послом, люди,
коли ваша ласка буде,
я за хлопа дам і кров,
аби він лиш був здоров.

Всюди по краю злодії —
пан нічого їм не вдіє,
бо він сам в людей краде
і з панами пити йде.

А я хлоп, хоч, звісно, вчений,
хлоп завзятий, запечений;
знаю, що потрібно вам;
я добуду все і дам!

Перше: треба скасувати
всі податки і всі плати!
Друге: панські всі лани
мають мати русини!

Бо на сих ланах робили
наші предки до могили;
тут є наша кров і піт
вже від тисяч-тисяч літ.

Третє: справа оборони;
військо стоїть міліони!
Але нащо військо є?
Хто родився, най живе!

Слухайте ж іще ласкаво!
Хлопе, де є твоє право,
твоє право, твій закон
і життя без перепон?!

Ти бідуєш, ти горюєш,
в собі вже душі не чуєш,
а заплата: голий борщ!
Сядь і тільки брови морщ!

Ох! Бо й є чого журитись,
як довкола подивитись!
Скрізь неволенька гірка!
Всюди кривдять мужика!

Я, панове господарі,
як то сонце в чорній хмарі,
хтів би вас огріти всіх,
любих братчиків моїх;

але вам потрібно ліса,
а лісів у нас до біса!
Та чиї вони? Чиї?
Ані ваші, ні мої!

А худібка ваша блудить,
білим світом ходить, нудить,
багне травки — і нема,
а тут йде тяжка зима!

Все те треба вам добути!
Треба ж знати, треба чути,
де, в кого найти усе,
що вам щастя принесе.

Я готов іти до бою!
Не поможу головою,
то поможу кулаком,
всюди з братом мужиком!..»

Ех! Та де я годен, брате,
то списати, розказати,
Як Ревун хлопів любив,
як панів язиком бив.

Се ціла нова наука,
не наука, але штука —
хлопа словом потягти
до великої мети.

Тут і Бурий на підмогу —
людям вказував дорогу,
як перемогти біду
і дійти до гаразду.

«Скоропуда все дурив вас
і за ніс лише водив вас;
а Ревун є наш, не пан,
він лиш вибавить селян!»

І пішли по селах збори,
кинулись агітатори,
говорили день і ніч,
будували Русь і Січ.

Всюди і Ревун балакав,
сердився, ганьбив і плакав,
радив, тішився, учив
і хвилинки не спочив.

Аж змарнів він, бідачисько!
Та жнива були вже близько,
день виборів вже ось-ось!
Ах, коли б лиш повелось!

Як він ждав нетерпеливо
на сю днину, на се жниво!
Вже захрип, затих, замовк,
і похнюпився, й пожовк.

Господи, коли не вдасться,
не втечи вже від нещастя;
Рипця жде вже — пропадай!
Хоч за море утікай!

Та ласкавий господь з неба
знає, що кому потреба:
Скоропуда бороздив,
але Мирко побідив.

І пішли тепер світами
пильні письма, телеграми,
що дістала Русь сумна
пана посла Ревуна.

Втішилися Рипця й Ганна,
і країна безталанна,
і родина, що народ
знає, хто є патріот.

Тішився і Мирко славний,
що тепер він муж державний,
виплив, наче із води,
і не знатиме біди.

XVII

Жде вже Рипця три неділі,
ходить, сердиться, кричить,—
ані гадки про весілля,
Мирко чує все й мовчить.

Щось у себе порядкує
і розносить по хатах;
вже і «Б у к а» не друкує,
лиш нишпорить по кутках.

Далі Рипця не втерпіла:
«Як же буде? Говори!
Через тебе я збідніла,
але ти і все бери...»

«Рипцю! — каже Мирко зараз,—
Бачиш добре: я не втік,
але вінчання амбарас,
відложім його на рік.

Не жадаю в тебе ласки,
але хто сплатить довги?
Маю різні обов'язки,
як кайдани у ноги...»

Рипця зблідла і пожовкла,
мовби в ню ударив грім,
та не втихла, не замовкла,
а скричала на весь дім!

«Геть мені з моєї хати!
Йди і інших вже дури!»
«Рипцю! — став Ревун казати,—
Я пан посол! Не свари!»

«Ти пан посол?! Ти пройдисвіт,
вітрогон і дармоїд,
волоцюга і дурисвіт,
що вже дуриш десять літ!»

І вхопила пачку «Б у к а»
кинула йому у ніс:
«А то злодій! То гадюка!
Чорт мені його надніс!»

Тут і пес зіскочив з крісла
та до Мирка навпростець,
Рипця ще дверима тріснула —
і весіллю вже конець.

Мирко тихо, політично
взяв циліндер і пішов.
Так-то страх непоетично
вмерла довга ся любов.

Рипця все зафантувала:
і сорочки не дала,
тиждень речі продавала,
місяць спати не могла.

Тим часом Ревуц невірний
у вдовички Гандзі був,
і ласкавий, і покірний,
мовби військо вже забув.

Був недовго, привітався,
сів на хвильку, потішав,
і поважно попрощався,
бо у Відень поспішав.

Та й поїхав у столицю
рятувати вітчину,
і забув ту про вдовицю
і про Рипцю навісну.

Гарний город, добре пиво,
хмара привітних дівчат,
всі знакомляться так живо,
всі з тобою за пан-брат.

Мирко зараз для науки
вчительку собі найшов,
щоб навчила, та без муки,
слів німецьких і розмов.

Панна Міці вчила славно,
Мирко пам'ятав, що міг,
цілував її поправно
і казав: «Ich liebe dich!» [1]

Сам же дома часто пізно
перед дзеркалом ставав,

[1] Я люблю тебе *(нім.)*.

розводив руками грізно
і до стін так промовляв:

«Hohes Haus! Bei uns im Lande
wird es einem heiss und kalt:
dorten wütet eine Bande
wilder Räuber, wie im Wald...» [1]

Чи «im Walde», чи «in einem» —
поправляв себе.— Біда
з тим язиком незвичайним —
мова страх тяжка й тверда!

Говори ж ти тут про справу,
як язик мов з патика!
Край рятуй, рятуй державу,
як граматика тяжка!

І ніяк не переможеш
тих учених перепон!
Головою тут наложиш,
будь ти й мудрий Соломон...

Він тому й не відзивався,
слухав інших і дрімав;
до роботи вже не рвався
і охоти вже не мав.

Тільки як настали бучі,
довгі спори день за днем,
таланти його блискучі
вибухли страшним огнем.

Він тоді ревів страшенно,
бив у лаву патиком
і прискакував скажено
до міністрів з кулаком.

Не настала з того зміна,
не піддались вороги.
«Ще не вмерла Україна!» —
залунало навкруги.

---

[1] Високий дім! У нас в країні людей кидає і в жар, і в холод: там лютує банда диких розбійників, як у лісі *(нім.)*.

Мирко вискочив на лаву,
правив хором, як із нот,
і потряс цілу державу
піснею на цілий рот.

Ще такого не бувало,
як пливе старий Дунай:
наше слово залунало
і збудило рідний край.

Всі міністри, всі народи
забалакали про гнет
і про наші кривди-шкоди —
та й пішли собі в буфет.

Але Мирко став героєм
і народним співаком,
що на ворога йшов боєм
з піснею і кулаком.

XVIII

Важна пісня і слова,
але діло ще важніше;
сильна мудра голова,
та кулак б'є ще сильніше.

Ти міністрам говори,
як податники бідують,
говори, як до гори,
мов оглухли і не чують.

Ти до них іди з плачем,
підходи з усяких боків,
то потішать — колачем,
що дадуть за десять років.

Хто сильніший, з тим ідуть,
а хто слабший, най і гине!
Нагороду ще дадуть
тому, що другого кине.

І душі у них нема,
ані серця, ні сумління!

Ти проси і плач — дарма,
бо міністри всі з каміння.

Ходиш, дивишся на них
і кулак в кишені душиш;
так би гримнув навісних,
але що! Терпіти мусиш.

І терпіли всі посли.
хоч і лаяли щосили,
вже з поклоном не ішли
і пощади не просили.

Тільки Мирко аж кипів,
як побачив з них котрого;
відвертався і сопів,
бо свербіли руки в нього.

Та прийшлося, день настав,
пан міністер мав промову,
щиру правду вивертав
на брехню якусь здорову.

Не згрішила жодна власть,
все в Галичині в порядку,
уряд зробить, уряд дасть,
уряд має щиру гадку...

Слухали посли сих слів
і кричали, як на муках:
«Рознесемо брехунів
не на списах, а на буках!»

А Ревун се як почув,—
до міністра, та до чуба!
Раз лише його махнув —
і сердезі вибив зуба.

Крикнув люто: «Щоб ти знав!
Я тобі заткаю пельку!»
Зуба із землі підняв
і сховав у камізельку.

Пан міністер вже замовк,
та зірвалась люта буча:

кожний посол бив і товк,
тут різня вже неминуча.

Рада вибраних мужів
одуріла, ошаліла,
замінилась на вужів
і словами світ троїла.

Мирко на конець не ждав,
вийшов нишком із громади:
«Все одно! — собі гадав.—
Буду бити без пощади!

Я виборцям так прирік
і дотримаю їм слова!
Най пропаде чоловік,
слово посла — не полова!»

День минув, а вечором
слава вже пішла світами
про міністра, і погром,
і про Мирка з кулаками.

Всі газети, як воли
на торговиці, ревіли,
телеграми в світ ішли,
люди, як чмелі, гуділи.

На всі спусти й заставки
Мирка лаяли й ганьбили,
тільки рідні земляки
боронили і хвалили.

І здобув Ревун собі
знову славу в нагороду,
на розраду у журбі
і на користь для народу.

Бо хоч важні є слова,
але діло ще важніше;
добра мудра голова,
та биття не раз мудріше...

XIX

Проминули бурі, бучі
і наради всі тріскучі,
та й державну раду славну
розпустили по краях.

Мирко вибрався в дорогу
у Галичину убогу,
щоб сказати, справу здати,
що у Відні він зробив.

До виборців він спішився,
бо просили, щоб рішився
стати паном отаманом
на усю Дністерську Січ.

Їхав він на віча-збори
і не думав про гонори,
але люди наші всюди
люблять послів, як батьків.

Мирко дивиться: кіннота
виїхала десь з-за плота
з хоругвами і стяжками —
всі цвітуть, як мак, як сад.

Ревуна повеличали,
«Славно! Славно!» — закричали
і галопом, хлоп за хлопом,
почвалали наперед.

Тут нараз чи то гармати
стали замки розбивати?
Гуки, стріли згомоніли,
рвали землю моздірі.

Під'їжджає Мирко ближче,
із утіхи ледви дише,
а тут крики і музики
аж лунають навкруги.

Придивляється громаді,
що чекає на рогатці:
то селяни-громадяни
з хлібом-сіллю тихо ждуть.

Скочив Мирко з воза жваво,
поклонився всім ласкаво
і привіту від повіту
вислухав тут зі слізьми.

«Честь і слава вам, наш пане!
Не забудуть вас селяне!
Ваші муки, ваші руки
роздобудуть нам гаразд».

Мирко сплакав так приємно
і подякував всім чемно
за похвали та помалу
взяв у руки хліб і сіль.

Вдарила музи́ка марша,
і громада, та, що старша,
у містечко недалечко
пана посла повела.

Тут у залі стиск народу
жде на свого воєводу:
«Розступіться! Та дивіться!
Славно! Наш Ревун іде!»

Вийшов пан Ревун високо,
поклонився всім глибоко
і промову пречудову
просто з серця всім сказав:

«Люди! Честь мені велика,
що народ мене закликав!
Сеї днини і години
не забуду я повік!

Честь і вам, панове-други,
що шануєте заслуги,
що за труди все і всюди
величаєте батьків.

Видко зрілість, видко поступ,
бо до вас найшла вже доступ
політура і культура,
виховання і гаразд...

Що ж я з Відня вам привожу?
Чим я похвалитись можу?
Небагато на се свято,
та й не мало я привіз.

Невеличкий се дарунок,
та великий порятунок
у гризотах, у роботах,
у недолі мужика.

Гризли вас ворожі зуби,
доводили до загуби,
ваше м'ясо рвали ласо,
проливали вашу кров —

і не мали ви нікого,
щоби вибив хоч одного!
Я наважив, пику спражив —
гляньте: се міністрів зуб!»

І підніс його високо,
показав зверха і збоку,
щоб селяне, хто лиш гляне,
бачили, що він здобув.

Мовби вовк доскочив стада,
так зворушилась громада,
всі скричали, звеличали
пана посла Ревуна.

Славно! Славно! Гомін, крики
і тріумф такий великий,
що у місті літ зо двісті
стільки крику не було.

А потім пішла забава,
танці, пиво, різна страва,
пили, їли, гомоніли
і співали пізно в ніч.

Все весело, все так гарно
Ах, Ревуне, ти не марно
на сім світі і в повіті
працював багато літ!

Тільки як запіли кури,
здобутки усі культури:
поступ, штука і наука —
спати все пішло домів.

Мирко вибрався додому,
сів на возі у солому,
й тихі мрії та надії
душу обняли його.

Котиться візок по полі
а Ревун іде до школи
і невинні та дитинні
збитки згадує свої.

Згадує латину, греку,
миші, Гандзю, небезпеку,
Рипцю милу і кобилу,
Скоропуду, страйк — і все.

Боже! От як віщували!
Як карали, висмівали!
А прийшлося, повелося —
він тепер у всіх герой!

Ще коли б найти подругу,
щоб забути вічну тугу —
може б, Ганну безталанну? —
І солодко задрімав.

XX

Чар минув, як не був,
і Ревун спочив по праці;
зажурився, засмутився,
бо гірке життя бурлаці.

Хто жиє, все снує
мрії гарні і надійні,
за забаву дасть і славу,
за любов — літа спокійні.

Сумував, горював,
що такий сей світ широкий,
а він бідний, як послідній,
сам, без жінки, одинокий.

Чоловік тратить вік,
ані друга, ні родини,

ні розмови, ні любові,
а тут серце з туги гине.

Ох! Любов, бистра кров
вже чого не накоїла!
Скілько перцю дала серцю,
скілько клопоту для тіла!

І спімнув, аж зітхнув,
Мирко молодечі літа,
ті забави не для слави,
тиху працю не для світа.

Ах! було й поплило
тихе щастя за роками,
як у школі, ще в неволі,
він кохався з кухарками.

Як-то раз в давній час
він ходив на вечорниці;
хоч боявся, закрадався
до Ганнусі молодиці.

Ті роки, як хмарки,
розплилися так борзенько!
Тілько спомин, наче гомін,
грає в серці ще тихенько!

Вже гадав, вже складав
в голові думки прокляті:
панні Рипці, старій скрипці,
за маєтки серце дати;

та якось не звелось,
бог не допустив до згуби;
кандидаток ще достаток;
є й такі, що мають зуби.

«Ах! коли б я не згиб,
ще за жінку возьму Ганну!
І молодша, і солодша,
Завсгидає ще і панну!

Вже вона не бутна,
знає честь мені віддати!

І моторна, і проворна —
вміє грошики складати!

Не сварить, а варить!
Так не знають і у Відні!
І багата! Є і хата!
Ах, моє ти серце бідне!»

Зажурився, похилився
бідний Мирко: що робити?
Серце мліло, захотіло
знову Гандзю полюбити.

Він пішов і найшов
дома Гандзю карооку,
Гандзю жваву і ласкаву,
Гандзю круглу і широку.

Гандзя вже стереже
слави дому, як пристало,
та за Мирком знову зирком,
як колись-колись бувало.

Тут синок в руку цмок!
Мирка сам цілує в руку!
Хлопець сильний, чемний, пильний,
любить школу і науку!

Мирко рад, що тут лад,
по головці сина гладить
і в гостині три години
довгу бесіду провадить.

Ех! давно так воно
скучно-тихо не тяглося,
та з роками з вдовичками
жартувати не ялося?..

І пішов, як прийшов,
а за тиждень знов відвідав,
у вдовички-молодички
вже лишався і обідав.

Так він їв і сидів
все частіше у Ганнусі;

всі прикмети і котлети
розважав у своїм дусі.

Боже мій! Весь спокій
забирала Гандзя жвава!
Все здалека — небезпека —
але все яка цікава!

Ех! Яка се гірка
та погана людська звичка!
Ні свободи, ні вигоди,—
тут пан посол, тут вдовичка...

Мирко йде, Гандзя жде,
рада б дуже дещо знати
і за Мирком далі зирком,
та не хоче він сказати.

Аж тут раз в добрий час
він приходить та з букетом,—
Гандзя втішна і розкішна
зараз прийняла бенкетом.

Мирко п'є і снує
давні мрії молодечі,
п'є на спрагу, на відвагу
і говорить дивні речі:

«Бо то я... бо сім'я
мій ідеал вже віддавна,
а ви, пані, ви, кохані,
господиня люба, славна...»

«Мирцю мій! Кицю мій! —
Гандзя не дала скінчити.—
Я не знаю... пропадаю...
я не можу вже і жити!..»

«Справді так? Ох, і як
любо чути таке слово!
Так рішімся, поберімся
і любімся ми наново!»

«Любку мій! Дзюбку мій!
А віка мені не згубиш?

Все, що маю, дам, не дбаю,
але чи направду любиш?..»

«Не питай! Ти — мій рай!
Ах! Ті очі! Ах! Ті губи!
Я за тебе у потребі
всім міністрам виб'ю зуби».

І любов бистру кров
заворушила в обоїх;
цілувались, обнімались
аж до ночі у покоях.

Любо тут! Рипця в кут
і кузинка недоросла!
У м'ясниці з удовиці
вже була подруга посла.

Він худий, молодий,
але Гандзя, як гаргара!
Круглобока і широка —
ах! Яка то красна пара!

Радість нам, русинам,
що пан посол не спізнився
і упору на підпору
Гандзю взяв і оженився!

Проводир Любомир
заживе тепер в достатку,
і у Відні будуть бідні
всі міністри по порядку.

Жийте ж нам, русинам,
панство Ревуни, на славу!
Дай вам, боже, все, що гоже,
і щодня міцну забаву!

Ми за вас, поки нас,
не забудем, поки світа!
Мем кричати, величати
на многая-гая літа!

1910

ПОВІСТІ

ЗАЛІССЯ

I

Коли б село Залісся, положене у східній Галичині, мало свого літописця, то він день 9 червня 1891 року мусив би записати в літописі села як день невиданого нещастя, якого і найстарші люди Залісся не запам'ятали. Вправді, те саме нещастя стрінуло тоді і інші села в тій стороні, що Залісся, однак на жоднім не оставило оно таких тяжких слідів, як на сім селі. Нещастя се найшло тоді малий відгомін в різних часописах, але світ скоро єго забув, в селі же наслідки єго давалися взнаки ще довгі літа.

Василь Левицький, парох Залісся, вернувшись з похорону, ще дрімав по обіді на отомані, коли нараз збудила єго жінка, нетерпеливо посіпавши за плече.

— Що сталося, Мариню? — спитав о. Василь здивовано, протираючи очі.— Чи то вже так пізно, що так потемніло?

— Але ж де там! — відповіла жінка.— Ще п'ятої години нема! То страшна буря надходить. Чуєш, який шум?

О. Левицький зірвався з отомани, прискочив до вікна і сам налякався:

— Яка страшна хмара! — кликнув.— Боже, що то буде? Де діти?

— Всі дома.

Левицький мав у першій хвилі охоту вибігти на подвір'я, але жінка здержала єго силоміць за рукав. До того в сусідній наріжній кімнаті скричало нараз кілька жіночих голосів: «Татунцю!» — і Левицький з жінкою метнулися зараз туди. Всі збіглися до одної кімнати: бабуся Клавдзя і чотири доньки Левицького, він сам і єго жінка.

А надворі справді виглядало несамовито. Коли би велике озеро пробило собі греблю і виллялося нагло в широке русло зі скалистими берегами та стрімкими порогами, то ще такого шуму не наробило би, який тепер був, особливо в лісі. Під покривалом тяжкої, чорної хмари, що нависла над лісом, там ішла люта борба о життя і смерть; страшний вихор кидав собою верхами лісу, і дерева громадно схиляли перед ним покірно свої голови, а слабші з тяжким стоном скидали свої верхи на землю. Ще не розігнули своїх

похилених спин, а вже вихор закрався прогалиною у спід лісу, вдарив собою об землю, завадив о столітні дуби і сосни, заревів з лютості, потермосив пнями — і дерева з лопотом клалися переможені на землю, виставляючи наверх своє коріння з землею. Поваливши противників, вихор утікав з-поміж трупів, злітав високо, віддихав хвилинку і поринав знову в лісі, як в озері, перевертаючи все по дорозі догори коренем. Та се був лише початок — перші вистріли в битві...

Сама головна ворожа сила щойно надходила і несла погибель для всего, що на дорозі стрітила. Ішла она поважна, висока, чорна, з широкими плечима. У споду єї курилося, мов чорний дим, а дикі, пекольні голоси летіли з нею. Столітні дерева і малі корчі підскакували нараз у воздух, крутилися і мертві падали на галуззя своїх товаришів. То не був вихор, з котрим дуби можуть поборотися; се була воздушна труба, для котрої і дуби були іграшкою. Она вирівала дерева, як бур'ян, підкидала ними, копала їх зневажливо і топтала тяжкими ногами, аж галуззя, мов кості, тріщало і ломилося. Єї дорога стелилася самими трупами...

Пробивши собі широку дорогу лісом, воздушна труба летіла просто на село.

Приходство стояло на горбі. Хоч тепер настав майже вечірній півсумерк, все ж із сеї наріжної кімнати, в котрій всі збіглися, можна було крізь одно вікно бачити далеко темний ліс і хмару над ним, а крізь друге, до подвір'я,— сад і дерева, що легко шуміли і тремтіли, мов у страху перед недалеким ворогом, а за садом дах і вежу церкви.

— Яка чорна хмара іде від ліса! — кликнула найстарша панна Ольга, глянувши у вікно, і зараз відскочила з острахом.— По самій землі сунеться, а внизу так куриться, як би горіла.

— Дивіться, стріха летить! — скрикнув панотець.— Ось дерево також! То оркан!

Жінки збилися разом в кутку на софі, лиш сам о. Левицький ще стояв коло вікна.

— Іди геть від вікна! — кликнула жінка на него, але він не відступав, лише стояв як вкопаний.

В кімнаті щораз більше темніло.

— Який шум! як мете піском у вікна! Боже! — ломила руки старенька бабуся Клавдзя та тулила до себе двоє наймолодших внуків.

Нараз на подвір'ю дався чути проймаючий крик: се парубки о. Левицького втікали з поля у стайню і тілько

лопнули дверми, сховалися. Пес, припнятий у буді, став жалібно вити.

— Не видко нічого! — промовив парох і в тій хвилі, як пострілений, відскочив від вікна та притулився до громадки своєї родини, бо страшенний тріск роздався коло самої его стодоли, оркан зірвав цілий дах, кинув його о кількадесять кроків під стайню, а сніпки соломи, видобуті з засіків, немов чорні великі птахи пролетіли попід вікнами. Один околіт завадив о комин приходства і з вагою скотився по даху на землю; за ним злетіло кілька цегол.

— Дах зірвало зі стодоли або із шпихліра! — сказав наляканий парох, але ніхто его не чув, бо в тій хвилі затремтів цілий дім, забряжчали вікна,— по подвір'ю приходства пролетіла немов страшна чорна мара з дикими голосами, з шумом і тріском, зломила тополю в брамі, розвалила ще саму браму і пліт і полетіла просто через сад на церкву. Що там далі діялося, Левицькі не бачили, але всі небавом почули, як затріщали дерева в саду і дзвони на дзвініці залунали самі якось глухо, протяжно, жалібно. Шум і тріск щораз меншав — воздушна труба полетіла в сторону села і двора.

Довгу хвилину не міг ніхто з себе добути голосу; всі від страху поніміли...

Все те тривало не більше десяти минут. Відтак густа мрака залягла село, і десь далеко залунав грім. Великі каплі дощу вдарили виразно по даху і по вікнах приходства. Грім щораз зближався, каплі ставали частіше, ще хвиля одна-друга і — злива з градом затопила село. Страшна блискавиця роздерла пітьму, а вслід за нею грім потряс землею.

Вся родина Левицьких відвернула очі від вікон і тільки слухала, як тяжкий град ударяв по даху приходства, спадав з вагою на землю і творив шум безнастанний.

— Треба би лампу засвітити! — відізвалася бабуся.— Заслони вікно, Василю!

Левицький приступив до вікна, заслонив его, підбіг до другого,— але нараз аж за очі схопився: великий сніп світла пролетів майже понад самим подвір'ям і садом, опинився на церкві, і та серед страшного грому хмар нараз затріщала і взялася полум'ям. Була ціла деревляна і до кількох хвиль стояла, як смолоскип, в огні.

— Боже! в церкву грім ударив! — скрикнув Левицький і без пам'яті кинувся до дверей, так як би сам-один міг погасити пожежу. Але двері були замкнені; бабуся Клавдзя

замкнула їх, як би перед яким злодієм. То спинило і опам'ятало панотця.

Вся родина, крім дітей і бабусі, прискочила з великим криком і плачем до вікна. Від палаючої церкви робилося за садом щораз ясніше; она горіла, хоч на ню як з відра ллявся дощ. На подвір'ю під вікнами видко було занесене звідкись дерево і цілу верству граду серед потоків води. В буді коло шпихліра знов жалісно скомлів та вив пес, а в стайні ревіли телята.

— А що там з худобою сталося? — обізвалася пані Левицька, почувши рев телят.

І обоє нараз, Левицький з жінкою, припали до дверей, отворили і побігли до кухні розвідатися.

Минуло кілька хвилин, і град перестав падати, тілько дощ шумів, як вода на лотоках. Бабуся Клавдя хотіла тепер підійти до вікна, в котре била вже луна від пожару церкви, щоби заслонити єго, але внуки вчепилися єї рук і сукні та здержали єї розпучливими окликами: «Бабусю! ми погоримо!»

— Не бійтеся, діти! — втихомирювала їх бабуся, хоч сама тряслася.— Сад великий, огонь так легко не перекинеться, а дощ паде.

І справді лише одна церква стояла в огні. Поломінь, що притихала від дощу в однім місці, піднімалася небавом вгору в другім місці, хоч з неї серед густого диму і пари видко було тілько поодинокі огняні язики. Горіла церква, як високий костир, розложений поміж старими липами, що стояли вінком попри паркан. А горі понад церквою пересувалися скоро сиві хмари, немов ішли навздогін за блискавицями, котрі щораз далі за селом роздирали пітьму хмар і лунали громами, аж ціле село тряслося. Ще раз блиснуло геть-геть над заліськими полями, коло Новосілок, ще раз залунали громи, але вже в темній далечині. Туча втихала, а на Залісся падав ще тільки рясний дощ, від котрого огонь в церкві не погасав, а немов змагався щораз більше і яснів щораз виразніше поміж липами.

На дзвініці відозвався дзвін на тривогу...

О. Левицький вихопився з дому і задиханий побіг до церкви через сад, в котрім лежало кілька дерев вирваних з коренем і повалених. Застав при огні учителя Горошинського і не більш десяти людей, котрі щойно також надбігли і, сховавшися під дзвініцю, бездільно дивилися на палаючу церкву.

— Чому ж ви не рятуєте? — скрикнув в розпуці о. Левицький, надбігши до людей.

— Не можна, єгомость, сього огню гасити, бо то від грому! — сказав остерігаюче один старий селянин.

— Ох ви темні, темні! — заломив руки панотець.— А де ж паламар з ключами від церкви?

— Нема! — відповіли єму.

В тій хвилі цілий дах церкви запався до середини, лише над пресвітерією ще держався. Левицький без пам'яті прискочив до дверей, що вели до пресвітерії, підняв великий камінь з землі і могучим розмахом відбив скобель разом з колодкою, отворив двері і побіг просто до престола. Схопив чашу з дарами святими і євангеліє та виніс надвір. Тим часом учитель Горошинський з двома церковними братами відважилися також забігти до пресвітерії, розбили шафу, вхопили скарбону церковну, зняли з жердки кілька фелонів, пірвали кадильницю замість яких цінніших річей і скоро вибігли також надвір. Більше не вспіли вирятувати, бо гризучий дим не допустив їх уже до середини, а огонь уже захоплював і саму пресвітерію. Безрадно стояла купка людей коло дзвіниці та вголос нарікала. Одна селянка впала на коліна і серед дощу піднімала руки до неба.

Однак могучого огню, киненого блискавицею, не міг погасити навіть дощ. Налякані люди збіглися небавом великою товпою на місце пожару, але ніхто з них не важився приступити до церкви, щоби гасити пожар, тому що дощ повинен був їх у тім виручити, а ще більше тому, що селянські забобони забороняють гасити огонь від блискавиці. В тій хвилі вони, як ті діти, більше цікавилися тим, що один селянин найшов хрест з церковної бані аж на толоці, куди єго, певно, заніс оркан.

І навіть тоді, коли вже дощ по півгодині зовсім уймився і небо роз'яснилося, а пожар гудів у церкві та обнімав старі деревляні стіни, селяни не важилися приступити до огню. Не помагали накликування і навіть штовхання війта Костишина і присяжних; ледви кількох селян нагадало собі тоді, що треба було забрати з собою коновки на воду.

У сій метушні учитель Горошинський не втерпів, щоби в їдкий спосіб не докорити війтові словами:

— А що я вам казав не раз? Справте сикавку, бо буде біда! Але вам громада не в голові, аби вам було добре!

Війт, в сій хвилі безрадний, удав, що не чує слів учителя. Лише спересердя став бити людей палицею, то бігав довкола

церкви, то ставав до громади і разом з нею повторяв уже сотний раз: «Судний день! судний день!»

Справді, був то судний день для Залісся. Не минуло й години, а село стало бідніше о кількадесять тисяч. Хоч церква була стара, стояла вже з двісті літ, все ж таки могла ще постояти якийсь час, заким бідна громада спромоглася би на нову церкву, якої потребу вже давно відчувала і вже навіть складала гроші на неї. Сего ж року безнастанні гради і зливи знівечили дотла засіви на полі, нинішня воздушна труба повалила кількадесять будинків в селі,— Залісся виглядало, як по нападі ворога...

Надбігли старші доньки панотцеві, Ольга і Наталка.

— Ратуйте, пане Горошинський, що можна! — просила Ольга, заломивши руки.

— Годі вже!

— А ви чого тут? — скрикнув о. Левицький на доньки і притім глянув непривітно на учителя.— Геть! мені додому! На! заберіть се!

Передав донькам фелони і євангеліє, сам узяв чашу в руки і пустився з ними додому.

— А де скарбона? — спитав ще, обернувшись.

— Я сховаю її в громадській касі,— відповів Костишин.

— Пильнуйте ж її; там є тисяч двісті ринських!

Горошинський чогось з гірким усміхом дивився за панотцем і за єго доньками. Та недовго. Він скоро кинувся з молодими парубками гасити огонь. Небагато се помогло, коновками лляти воду з недалекого потока, але іншого способу не було. Село не мало своїх прирядів до гашення огню. Аж по годині здогадався хтось в дворі прислати малу сикавку і кілька залізних гаків, котрими порозтягано догоряючі балки і погашено дубові стіни, котрим огонь нелегко міг дати раду. Ціле урядження всередині церкви згоріло.

Коли з дому надійшов знов о. Левицький, то на місці старої святині серед крислатих лип застав уже тілько велику почорнілу скриню зі стін, а в ній і коло неї повно балків, угля, диму і чаду пожарища...

Довго стояв він мовчки на пожарищі і отирав нишком сльози. Відтак повагом вийшов на вулицю і з похиленою головою пустився в село, придивитися спустошенню. Адже з того бідного села він мав дальше жити; він хотів бачити, як завелике ціле нещастя...

Перший, кого стрітив, то був дідич Заборовський, мужчина на зріст високий, кремезний і рум'яний. Він їхав верхом.

Левицький гнівався з ним від остатніх виборів посла до сойму краєвого, коли наперекір Левицькому виборці з Залісся далися підмовити Заборовському і голосували на сусіднього дідича. Навіть по недавнім похороні пані Заборовської не помирився з єї чоловіком; віддав покійній остатню прислугу і просто з кладовища вернув додому. Але тепер під вражінням нещастя о. Левицький забув на свій гнів, поклонився дідичеві і вже збирався промовити щось до него, коли той лише відклонився і пігнав дальше в сторону лісу. Ся німа стріча діткнула о. Левицького дуже немило, і в нім давній гнів до дідича запалав наново. Жалував, що поклонився єму.

Надворі вже смеркало. Ціле небо було одностайно сіре і непривітне і висіло над Залісєм так низько, як би хотіло єго накрити і задавити. Легкі опари закривали ліс і піднімалися хмарками з піль, збитих градом. Здавалося, як би якась незвичайна тишина залягла тепер село і поля на те тілько, щоби в ній виразніше було чути то тут, то там плач на полі і в селі. І плач сей здавався тепер не таким, як при інших нещасливих пригодах. Він нагло зривався і нагло замовкав; все в нім дзвеніло: перестрах, розпука, здивування і безмірна туга, але нещастя було ще засвіже, занезвичайне, щоб жаль узяв верх над зачудуванням. Забагато дива, натвореного орканом, було на кождім кроці, щоби люди могли не дивуватись і з дива забувати жаль.

Зажурений ступав о. Левицький дорогою по граді, що ще не стопився. Мовчки перейшов попри селянина, що з дороги задивився на своє поле і навіть не замітив панотця; обійшов довкола вербу, що лежала впоперек дороги; пристанув на хвилю коло хати, з котрої стріху зняло, придивився засумованому господареві на порозі і вступив у бічну вуличку. «Як на похороні! — думав собі панотець.— Зовсім як на похороні! Ще гірше навіть! На похороні буває не раз весела погода, а тепер!..» Нараз на вступі у бічну вуличку зачув голосну сварку.

— А ти, злодію! — кричав якийсь мужеський голос.— То гроші від кождого нумеру вмієш брати, а хмар відвертати не вмієш! За що ж ми тобі платимо?

— Та бий єго! — заохочував інший жіночий голос.

— Люди добрі, не бийте мене! Я не міг дати ради! — просився захриплим голосом інший селянин, але в сій хвилі зойкнув коротко, повалився на землю і замовк.

О. Левицький приспішив хід і небавом побачив громадку людей, котрі з лютістю копали ногами низенького худого

господаря, що звався Бей. О. Левицькому зараз уся справа роз'яснилася: то люди били проворного градобія, котрий від людей брав данину за те, щоби в потребі відвертав своїми штуками хмари, а нині допустив на село таку руїну. Побачивши священика, кількоро людей зараз утекло, а Бей піднявся з землі:

— Ратуйте, єгомость!

— За що ви б'єте Бея? — спитав панотець у тих, що остались.

— А чому гроші бере, а хмар не відвертає? — відповів один господар зухвало.— Злодій вій є, а не градобій!

— Пощо ж ви єму гроші даєте? — спитав о. Левицький з жалем.— Що я вас уже вчив: не вірте в забобони, а ви все ще вірите! А ти, Бею, як мені ще колись поважишся людей дурити, то до суду тебе заскаржу.

Селяни і Бей глянули на свого священика так, якби хотіли сказати: «Говори собі здоров!» Бей зараз утік в хату, а люди з недовір'ям зглядалися по собі.

Левицький пішов дальше. Коло корчми стрітив більшу громаду. Поздоровили єго і стали розповідати різні подробиці нещастя.

В лісі з корінням виломило багато деревини. На пасовиську град побив вівці. Багато людей поранило. У Дорошихи вивернуло хату і занесло аж на толоку. В дворі завалило шпихлір; пастух і два коні дідича згинули від грому. На кладовищі велику тополю роздерло надвоє. На роздоріжжі коло лісу старого дуба вивернуло з корінням. Кільканадцять хат рознесло, мов солому. У Мельнички дах зірвало і дитину з колискою кинуло в город; кажуть, що дитина не витримає. Грицак їхав з лісу возом; як захопила єго буря, як кинула ним в сторону, він ударився в якесь дерево та й тепер лежить смертельно хорий; коні вбило, а віз рознесло! Збіжжя на полі зрівняне з землею. Тепер нову церкву став, а нема за що. Ще за нову школу не все сплатили. До того всего люди кажуть, що холера від Залісся вже недалеко. Одним словом, світ кінчиться, нещастя таке, що годі й придумати спосіб, як з него видобутися.

Арендар Мошко Зільбер замітив між людьми священика і вийшов з корчми:

— А то,— каже,— виграв я, що взяв від вас тридцять моргів в посесію! Яка мені тепер з них користь? Все град вибив!

— Що ж я тому винен? — спитався Левицький.

— Ну, я знаю, що ви не винні, але я вам гроші дав, а що я тепер за них буду мати? Нічо! Навіть паші не буде!

— Я тому не винен,— повторив ще раз священик.— І я маю шкоду.

Вертаючи додому, Левицький чув знов де-не-де гіркий плач, котрий і на нього наводив тяжкий сум. Громада тепер зруйнована, церкви нема, жити з чого нема, а ту дома чотири доньки, п'ята в інституті в Яворові, один син Генко ще в гімназії; другий, Ярослав, окінчений питомець, уже цілий рік шукає жінки і не може найти — світе білий, що з того всего вийде?! Як же ж така бідна громада може виживити священика, учителя, війта, писаря, деруна Мошка з єго великою родиною і зятями,— звідки ж вона може платити податки і додатки до податків, коли у тої бідноти нема й не буде що в уста вложити?

І гіркі думки не покидали о. Левицького, коли вертав додому.

Назустріч єму надійшов знаний сільський п'яниця Криворукий. Хитаючись на непевних ногах, він здалека поклонився панотцеві і голосно став говорити:

— Слава Йсусу, єгомость! Біда, церква згоріла, а нова не зараз буде! Я не дам нічого, бо не маю. Дав би, бігме, дав би, та не маю; Мошко взяв, все Мошко взяв і вже мені хоче хату забрати. Але я хати не дам! — кричав голосно, переходячи попри священика із солом'яним капелюхом в руках та із спущеними очима.— Не дам хати! Досить уже крові з мене нассався, з торбами мене пустив... Не да-ам! згину, а проклятого жида-невіру в хату не пущу. А ні, то єму самому смерть зроблю!

Але тут він наткнувся на убиту градом квочку і качата в рові, підняв квочку за ногу і засміявся на ціле горло:

— Бігме, Мошкова квочка! Ото але! Так єму треба! — говорив далі сам до себе.— А й качата! — Вліз у рів і почав їх визбирувати.— Раз, два, три...— приповідав собі при тім.— Восьмеро! — крикнув радісно і з качатами в руках виліз з рова і станув перед самим панотцем.— Занесу йому,— каже,— додому, аби собі шабас справив! А ось і порося! Ха-ха-ха! І се занесу єму на шабас!

І він нахилився за поросятем, але так незручно, що перевернувся і зарив носом і руками в болоті в рові. «На шабас єму порося занесу!» — говорив ще в рові і сміявся, але Левицький єго вже не слухав.

Натомість почув здалека гіркий плач. Межею з поля надходила знайома панотцеві селянка. Она й не дивилася

тепер на него, а тілько голосила: «Моя працейка пропала! Мої дітоньки любі! Що ж я з вами пічну? З чого нам тепер жити?» Притулила запаску до очей, сіла на вивернений пень і, качаючи головою то в один, то в другий бік, гірко ридала.

«Мої дітоньки любі, що ж я з вами пічну?! — думав і о. Левицький, згадуючи п'ять своїх дочок, для котрих у посагу не мав нічого...— Яка доля жде вас, мої голуб'ята кохані?..»

II

На другий день по сім нещастю зрана дідич Залісся Заборовський вертав зажурений з поля, котре ходив оглядати, коли за парком коло каплиці стрітив свою доньку Маню, яка ішла з великим вінком з живих цвітів до каплиці, куди щодня ходила.

— Ти знову на гріб? — спитав Заборовський з легеньким докором в голосі.— Опам'ятайся, дівчино! Вже три неділі минуло від смерті матері,— час погодитися з думкою, що вона не вернеться. А ти зовсім змарніла з того жалю і плачу!

— Коли ж мені, тату, легше стає, як виплачуся,— відповіла донька і глянула так благаюче на батька, що у него від здержуваного зворушення тілько кутики уст затремтіли.

— Добре, добре! — казав він.— Се красно, що не забуваєш матері, але вважай, дитино, що й ти сама готова мені захорувати, а се мені до тих клопотів, які вже маю, зовсім не потрібне. Знаєш, Маню, ми стратили вчера щонайменше з десять тисяч. В лісі дерев наломило сотками, а в полі збіжжя злягло так, що декотре і не підійметься. Тяжкий рік... Ну, йди, йди, Маню, а не бався там довго на гробі, бо хоч сонце світить, але холодно і вогко, ще перестудишся. А не плач, диґинко, божа воля... мусимо їй піддатися.

Дідич відвернувся від доньки, бо єму самому закрутилися сльози в очах.

— Я вернуся небавом! — сказала ще дівчина і пішла на маленьке кладовище коло каплиці.

Недалеко двора, за великим старим парком, при дорозі стояла мурована гарна каплиця, яку ще отець Заборовського вибудував на пам'ятку своєї покійної жінки, котрої домовина находилася в пивниці каплиці. Ся маленька, люба на око святиня божа, в котрій не змістилося би більше, як п'ятдесят осіб, стояла мов у вінку з густого зеленого

живоплоту, що великим і високим простокутником обняв місце вічного спочинку не лише матері Заборовського, але й цілої родини єго, котра колись жила в Заліссю, а тепер відпочивала ту, на своїм окремім кладовищі, здалека від хлопського кладовища, там, за селом, з єго запалими могилками та похилими хрестами. Як за життя свого, так і по смерті своїй батько Заборовського, великий аристократ, не бажав собі товариства хлопів і для своєї родини заложив окреме кладовище. І так вся панська родина лежала собі на самоті, дарма що між нею були деякі члени, котрі любили селян і були би не мали нічого против того, якби спочили на тихім меланхолійнім сільськім кладовищі в товаристві селян. Однак треба признати, що се маленьке панське кладовище з плакучими березами в углах, з алеєю обтинаних акацій від фіртки до каплиці і великим цвітником довкола каплиці, мало в собі щось величавого. А коли тут засвітило весело сонце, то кладовище се не наводило на душу тяжкої пригнітаючої задуми, лише настрій потонувшої у тужливих мріях дівчини з задумчивим усміхом на устах. Тут, у сій каплиці, відправляв не раз приїжджий латинський священик богослуженя.

Недавно, перед трьома неділями, поховали тут паню Заборовську, матір Мані. Завішені над входом до гробівця, висіли ще зів'ялі вінки з похорону, квіти і стяжки.

Нині поклала тут Маня свіжий вінок, сперлася о стіну гробівця, притулила голову до стіни і стояла так мовчки кілька хвилин, мов задеревіла. Єї тиха похилена стать у чорній сукні відбивалася виразно на білім тлі каплиці; тілько смутку було лише в тих темних кипарисах, що стояли спокійно-сумно довкола лавки побіч каплиці. Веселі пташки щебетали, скачучи по живоплоті та вигріваючися до сонця по вчорашній бурі і стужі. Але молода дівчина не чула їх; по єї блідім личку котилися німі, тихі сльози. Мовчки відступилася від гробу, присіла на сусідній лавочці між кипарисами, сперла голову о поруччя, затулила очі хустинкою, і тихе хлипання перебило веселе щебетання пташок. У такім щоденнім плачу шукала сирота втихомирення свого жалю. Виплакавшись, могла відтак спокійніше переживати цілий день. Ніхто тут з чужих, звичайно, не заходив, і вона могла спокійно тужити.

Тому немило діткнуло її, коли почула, як хтось отворив фіртку кладовища. Оглянулася і побачила, що се йшов о. Левицький. Здалека ще поклонився він їй, а підійшовши, заговорив перший:

— Простіть, панно Маню, що вам перебиваю у вашій тузі. Знаю я, як ви любили свою маму, і ціню високо ваш смуток.

Подав руку дівчині і на її просьбу усів коло неї на лавочці.

— Плачете? — спитав зі співчуттям, коли дівчина обтерла очі і старалася бути спокійною.

— Коли б ви знали, отче, як мені жаль!

— Певно, певно! — говорив о. Левицький.— І є за ким плакати. Знав я вашу покійну маму двадцять три роки. Була то особа, гідна любові і поважання всіх; ціле село любило її, бо серце мала милосердне до людської недолі. І вже нема її... Як той час минає! Так мені здається, якби я щойно торік прийшов до Залісся. Тоді ще ваша мати була молоденька, така як ви, може, троха старша... Ви, мабуть, не більше літ маєте, як дев'ятнадцять. Я ж був на ваших хрестинах...

— Вже двадцять буде.

— А так-так; ви ровесниця мого Генка. Боже, як той час минає!

Тут він замовк, думав щось хвилину, а відтак глянув допитливо дівчині в очі:

— Вам, певно, дивно, чого я тут зайшов? — спитався.

— Ні! чого ж би?

— Я йшов дорогою і через фіртку побачив вас. Думаю собі: вступлю і пораджуся з вами.

— Прошу дуже; все зроблю, що можу.

— Ви знаєте, пані, що по останніх виборах посла я з вашим батьком жию в незгоді. Колись ми жили собі як добрі сусіди в приязні; самі пам'ятаєте, як часто бував я у вас в гостях; але під час виборів склалося таке, що я почув жаль до вашого батька не з особистих причин, борони боже, лише з причин суспільної натури, з національних причин. Вже як я й не люблю заводити політичних суперечок, але тоді під час виборів я не втерпів, забагато мені було, сказав прикре слово — і ми загнівалися. Бог видить, як мені то немило було й є, бо як же так можна: на посла руських селян вибирати доконче поляка-дідича, та ще такого незичливого, але я рад би тепер погодитися, а то ми більше, що маю просьбу до вашого тата і то не від себе просьбу, тільки від села.

Дівчина дивилася спокійно на священика, на його короткозорі очі і вже сивіюче волосся, та на руки, в котрих нервово обертав палицю.

— Яка ж то просьба? — спитала.

— Знаєте, вчера погоріла нам церква. Тепер я не маю де правити ні служби божої, ні всяких інших функцій духовних. Тому я хотів би просити вашого тата, чи не позволив би мені до часу в сій каплиці правити богослужіння? Бодай лиш тоді, якби надворі була слота; бо в погоду можу правити і надворі. Як думаєте, чи згодиться він на таке?

— Думаю, що згодиться.

— Я хотів би ще нині поговорити о тім з вашим батьком. Чи застану єго тепер дома?

— Застанете. Може би, то ліпше так зробити? Я поговорю перше сама з татом, а ви, отче, потім прийдете... бо... бо...

— Бо що?

— Прикро мені то, отче, сказати: тато гнівається на вас таки дуже,— відповіла Маня несміло, але й зараз поспішилася додати: — Чей він мені того не відмовить, я буду сама просити.

— Просіть єго, панно Маню! Зробіть се для мене і для села!

— Прошу прийти так за півгодини,— сказала дівчина і зараз зібралася додому.

В півгодини по тій розмові о. Левицький несміло застукав до кімнати Заборовського.

— Прошу! — відізвався Заборовський в кімнаті і сам отворив двері.— Прошу ближче, отче! Сідайте!

Привітність Заборовського була якась холодна, прикра і немило діткнула священика. Заборовський на привіт не подав руки, лише вказав фотель, на котрім о. Левицький сів, не знаючи, від чого річ почати.

— Говорила мені донька, що ви хочете каплиці для своїх функцій,— випередив Заборовський о. Левицького.— Я годжуся і відступаю вам її до часу, поки нова церква буде готова. В таких справах, будьте певні, я з вами суперечки заводити не буду. То для бога...

— Громада і я будемо вам дуже вдячні за сю ласку,— промовив вкінці о. Левицький.

— Ну-ну! — перебив єму дідич.— Лише дбайте, аби в каплиці і на кладовищі був такий порядок, як тепер.

— Буду старатися.

— Як же буде з новою церквою? — питався Заборовський.— Дістанете що з асекурації?

— Три тисячі.

— То мало! Мені годі тепер причинитися чимсь до конкуренції на церкву, бо я сам зруйнований. Мусимо почекати, може, й кілька літ?

— Аж кілька літ?

— Авжеж! — відповів дідич твердо.— Недавно на школу дав я, тепер на церкву схочете — то забагато!

— Все ж таки думати о тім мусимо.

— Що ви тут видумаєте? — питався дідич роздразнено.— Чи громада ціла потрафить зложити вам хоч кілька соток тепер? Звідки возьме? Самі жебраки! Що зароблять, то з'їдять. Ви тепер, отче, з думкою про нову церкву і не носіться, конкуренції не розписуйте, бо я нічого не дам і не видрете від мене. Не можу... не маю! Ще час о тім думати! Бачите самі, які тепер часи; я навіть економа не держу, бо не маю за що. Сам господарюю; зійшов на простого гречкосія, як перший-ліпший Гриць або Микита.

О. Левицький піднявся з фотелю, дякуючи дідичеві за відступлення каплиці, і збирався до відходу. Не мав що більше з Заборовським говорити; сам знав, що у него також свої злидні.

— А за ті вибори,— сказав ще дідич,— не потребуєте, отче, дуже гніватися. В політиці сентиментів нема; а доки я, поляк, жию тут, в Заліссю, доти, кажу вам одверто, буду старатися, щоби польськість всюди була горою. Переможете мене — добре, не переможете, то не дивуйтеся.

— Я не гніваюся, пане, на вас,— відповів о. Левицький, хоч як єму та розмова не була по душі,— і думаю, що ви не повинні також на мене гніватися. Адже то не з особистої причини...

— Добре, добре,— перебив єму дідич,— але... Ну, киньмо се! Отже, відступаю вам каплицю, отут маєте ключ від неї.

І з тими словами передав Левицькому ключ, подав холодно руку — і Левицький вийшов з немилим почуттям упокорення в серцю. Мав би він був багато дечого сказати, але пору на се вважав невідповідною,— рад був, що хоч відступлено єму каплицю, без которої годі було би єму обійтися.

Ледви Левицький вийшов, як Заборовському принесли з пошти часописи і лист від сина Станіслава, що був поручиком при кавалерії. В ту хвилину увійшла в кімнату Маня і, замітивши в руках батька лист, спитала:

— Може, від Стася?

— Від Стася.

— Що пише?

— Зараз! — Заборовський читав з нахмареним лицем.— Що пише? Ану, що ж той гультай вміє коли написати!

На, маєш, прочитай собі! Двісті зр.[1] хоче, щоби я єму післав... Ну, вже я такий глупий не є, як єму, може, здається.— Заборовський почав нетерпеливо ходити по кімнаті.— І то саме тепер жадає, коли мене вчера таке нещастя спіткало, коли я в цілім домі сам не найду стілько готівки, а позавтра маю рату платити в банку, чотириста зр.! Думає, що я знов дістав яку другу заплату за викупно пропінації, так як недавно! А! гультай — того я по нім не сподівався...

— Він так просить! — замітила Маня несміло, прочитавши дещо з братового листа.

— І що з того, що просить? А на похороні мами, як був, не взяв сотки? Вже її пустив? І нащо єму стілько грошей? Адже має і якісь свої власні доходи! І то зовсім немалі! А я ледви сплатив тими пропінаційними грішми різні довги, троха обчистив господарство, і маю знову влазити в нові довги? Не дам драбові — і вже!

— Пише, що то якась справа гонорова,— замітила знов Маня.

— Гонорова? — відповів батько гнівно.— Красний мені гонор! Певно, в карти програв, як звичайно, а ти, тату, з остатного тягнися і плати! Ні вже! — Заборовський махнув люто рукою.— Досить уже мене обдер! Нехай вертає з війська додому і гарує так, як я! Нехай сам добуде з тої землі більше доходу, як я добуваю!

— Готов мати великі неприємності,— докинула ще дівчина, зі страхом споглядаючи на батька.

— А що то мене обходить?! Чорт єго побери, коли такий вдався!

З тими словами станув коло вікна і побачив на подвір'ю Мошка Зільбера. Вийшов зараз з кімнати і прийняв жида на ганку.

— Я прийшов до ясновельможного пана...— почав арендар.

— Добре, добре, я казав вас закликати,— сказав дідич.— Ні, чекайте, ходіть до канцелярії!

В канцелярії розповів Заборовський арендареві, котрий стояв смирно коло дверей, що рад би продати все дерево, виломане або вирване вчорашньою бурею в лісі. Кромі того, рішився, так як то Мошко перше хотів, продати йому на вируб Дуброву, але ніяк за такі дешеві гроші, як Мошко дає. Отже, що він на те?

---

[1] Зр.— з о л о т і р и п с ь к і — грошова одиниця в Австро-Угорщині.

Мошко сказав, що виламаного бурею дерева ще не оглядав, отже, не знає, що сказати, а щодо Дуброви, то він хоч як рад би дати більше грошей, але не може; він її оглядав і бачить, що там більше, як на тисяч зр. дубів нема.

— Але ж, жиде,— схопився Заборовський,— та ти мене хочеш живцем зі шкіри обдерти! Адже там буде дубів щонайменше на тисяч пятсот зр.!

— Я не пхаюся,— говорив арендар смирно.— Коли вельможний пан не може дати Дуброви за тисячку, то я цілком не хочу її купувати. Нащо мені страти?..

— Страти... страти! — говорив дідич зневажливо.— І ти, жиде, коли стратив?

— Чому ні, ясний пане? От вчера стратив; взяв від попа поле в аренду, і град все вибив.

— Ну, але за тисяч зр. я Дуброви не продам!

— Як пан хоче,— замітив Мошко.

— Даш 1500 зр.?

— Не дам! Там, у Дуброві, дуби не такі старі і грубі, матеріал будівляний не першої сорти.

— Але ж, жиде! Тепер залізниці будують, дубових порогів потребують тисячами.

— Я знаю,— говорив Мошко спокійно, запхавши палець в бороду.— Н-ну! Дам ще 50 зр. більше,— додав по хвилі, вичікуючи як би зі страхом відповіді.

Заборовський зробив грізну міну, приступив до жида, поклав єму руку твердо на плече і, зсунувши брови:

— З ким же то, братку,— каже,— думаєш в той спосіб торгуватися? По п'ятдесятці докидаєш?

Мошко аж зігнувся під тяжкою рукою дідича і настрашеним голосом відповів:

— Я би, може, й докинув ще троха, якби собі зараз міг відтягнути з тих грошей за Дуброву моїх п'ятсот зр., що мені вельможний пан винен. Вже три роки...

— Що? відтягнути?! — спитав Заборовський.— Ні, жиде, я бачу, що нині з тобою не дійду до ладу. Іди собі, жиде, йди, най тебе не виджу, бо рука мене свербить! Щезай мені з очей!

І майже викинув жида за двері. Мошко постояв мовчки кілька хвилин на ганку; хотів вертатися, але роздумався і помалу пішов додому.

Однак вечером того самого дня Заборовський післав знов по него і продав йому Дуброву за 1100 зр. з умовою, аби тепер ще не відтягав єму з тої суми нічого, бо потребує. З тих грошей зараз на другий день пополудні пішло

400 зр. до банку на сплату рати, а 200 зр. синові, бо Заборовський боявся можливого скандалу і розважив, що із Стася господар не буде. Мошко того дня був незвичайно вдоволений...

III

Рано-вранці, ще сонце не сходило, як сімдесятилітня мати о. Василя Левицького, бабуся Клавдзя, як її звичайно називали, вже прокинулася зі сну і не могла знов заснути. Се у неї вже від довгих літ так велося, що не могла довше спати; іноді лише дві-три години сну зовсім їй вистарчали, хіба що по обіді часом припочивала. Нині збудилася она ще раніше, як звичайно, бо ніч була дуже парна і в хаті взялася така духота, що годі було довше полежати. До того ще й соловей в городі щебетав так голосно, що бабуся майже гнівалася на него, бо не лише збудив її, але міг збудити й сина, і невістку в сусідній кімнаті, а внуків у третій кімнаті.

Умившися і одягнувшися, бабуся Клавдзя наложила на ніс свої замарані окуляри, через котрі не знати як могла вона що бачити, відслонила вікно, отворила єго і виглянула в город. Від лісу віяв легенький душний вітер, а сонце ледви заясніло поміж галуззям лісу і городу та кілька променів кинуло у кімнату старушки. Соловій щебетав уже не під вікнами, а в подальшім куті городу поміж корчами. Все ще на приходстві спало, лише у курнику чути було крик дробу, котрий уже не спав.

Бабуся сіла собі проти вікна на кріслі, добула старий, з обдертими вже шкіряними окладинками польський молитвеник і почала молитися. Єї поморщені уста рушалися скоренько, так як не раз єї руки, коли для внуків плела панчохи. Відчитала кілька молитов і заложила молитвеник на коліна. Поморщене, але ще як на старушку свіже лице єї прибрало вигляд побожний; сиві очі сягнули понад окуляри, що осунулися майже на кінчик носа, і вдивилися в небо. Се она до відчитаних молитов додавала ще свої. Молилася за здоровля невістки, добродійки Левицької, аби бог дав їй доброго здоровля... Тілько діточок потребує єї опіки і старання; коли вона їх виховає та в люди виведе? А що її ще жде?..

Відтак бабуся перейшла думкою на свого сина, о. Василя Левицького, і в молитву за єго здоровля вмішався маленький гнів єї на него з причини вже давньої. Бабуся

мала жаль до сина, що той не квапився доньку Ольгу видати за учителя Горошинського, хоч они обоє припали собі вже давно до вподоби. На що син справді жде? За кого думає її видати, коли посагу за нею не може дати? Порядного чоловіка майже прогнав з хати і тепер не знати, що з того буде. Може, нині побачить Горошинського, як той рано своїм звичаєм піде до лісу, то мусить єму сказати, щоби не тратив надії.

Тут молитва бабусі прийняла уже вид не молитви, тілько журби, коли нагадала собі по черзі внука Славка. Мав приїхати ще вчора додому і не приїхав. В листі не згадав ані словом, чи дійшов уже до ладу з тою Стефкою Ковальською, що її думав сватати, чи ні. Мабуть, нічо з того не буде, коли не писав о тім. Тілько літа дармо тратить хлопчисько та сидить батькові на карку, замість свій власний хліб уже мати.

І знов журба бабусі перемінилася на сердешну молитву, коли нагадала собі внука Генка, що за кілька днів мав у гімназії складати іспит зрілості. Вчора викладала бабуся кабалу і сама була немало зворушена, коли з карт вийшло, що родину жде новий клопіт. Сей клопіт відносився, очевидно, не до кого іншого, тілько до Генка. Тому трохи не зі сльозами в очах благала бабуся бога, щоби допоміг єму зложити сей іспит. Кілько вже коштував сей хлопець, дві кляси повторяв, інші ледви «перелазив» — нехай би вже раз виліз із сеї гімназії, може, легше було б батькові.

Не поминула бабуся і інших внучок; згадала у своїй молитві і Зоню в інституті, і Наталку, і маленьку семилітню Мариню, і чотирилітню Клавдзю, пестійку свою. А для себе молила лише у господа, аби могла діждатися весілля хоч трьох старших внучок. Більше собі вже не бажала.

І коли она так молилася, сонце, продершися крізь галуззя яблінки, освітило її блиском, мов яку святу, відбилося в замараних окулярах на носі і обсипало промінням єї сиве, вистаюче з-під хустки волосся, так, що оно аж забіліло. Соловій і жайворонок, ластівки в гнізді під дахом і воробчики вторували бабусі хором до єї ранішньої молитви.

Відтак вона встала, перехрестилася і, як досі здавалася мов отяжіла, мов немічна зі старості, так тепер жваво вийшла до сіней, отворила двері від кухні, увійшла і сильним голосом обізвалася:

— Марго, а ти ще спиш? Ставай-но! вже час! Десь ти ніколи не можеш виспатися ані взимі, ані вліті!

Марта стала протирати очі та щось бурмотіти на стару, що ніколи не дасть виспатися; а тим часом бабуся вже була на подвір'ю, отворила курник і випустила галасливу дробину на волю. Качки і кури зараз її обскочили, позадирали вгору дзюби і допоминалися о поживу. Одна відважніша курка навіть вискочила їй на плече.

— Зараз, зараз! — успокоювала їх бабуся.— А ти, чубата, геть мені з плечей! На, маєте!

І виймила з кишені зерна та кинула на землю. Зерно носила вона все при собі, отже, не диво, що качки і кури знали і шанували свою паню дуже, ходили за нею слідом, а в неділю відпроваджували її аж під церковну браму. Там звичайно бабуся оберталася до них і наказувала їм вертати додому, на що качки відповідали послушно «так-так» і разом з курми завертали від брами додому...

Від дробу пішла бабуся у стайню. Насварила заспаного пастуха, що ще вилежується на сіні, і пішла подивитися, чи скіпці до подою чисті.

Так починалося майже щодня заняття старої жвавої бабусі, котра була душею господарства і у всім виручала свою невістку. Колись, давно вже, не могли невістка з нею погодитися, хотіла сама бути господинею в хаті, сперечалася, але потім присіли її діти і рада була, що було кому ще виручити її в роботі. Бабуся Клавдзя, славна господиня ще з давніх часів, не соромилася ще донедавна ходити з женцями жати, причім всіх випереджувала; она доглядала всего, кухарок учила, находила для них добрих женихів; парубків тримала остро, але більші свята, як різдво і великдень, обходила разом з ними; знала майже всі тайни села і давала, де могла, раду. Давніше було їй легше помагати; син мався лучче, дітей тілько не було; а нині цілий дім мусів рахуватися з грошем, котрого все не ставало. Але бабуся все щось находила для бідаків.

Упоравшися з ранішньою роботою, вийшла вона на дорогу, щоби в рові назбирати мокрецю і бабки для канарка; аж ту нараз, на своє диво, побачила в рові п'яницю Криворукого. Він припіднявся на руках і старався підійти до «старої їмості», але та здержала єго на місці грізними словами:

— А ти що? в рові спав?

— Та я, прошу їмості, ще з вечера...— зачав Криворукий оправдуватися.

— Ще з вечера! І коли ти, чоловіче, опам'ятаєшся? Чому ти на свої діти забуваєш? — питалася гнівно старушка.

П'яниця тільки махнув безнадійно рукою.

— Може би, їмость дали що для них? Бігме, не мають що їсти! — сказав по хвилині, вдивившися в землю.

— Пришли їх тут, то дам, а на твої руки не дам. Жінку пришли!

— Дайте! дайте! я їм занесу.

— Не дам! — говорила бабуся енергічно.— Вже я знаю, куди ти носиш то, що я тобі даю. До Мошка носиш, п'янюго! Щезай мені з очей!

І бабуся направду розсердилася та без «бабки» хотіла вертати до хати. «П'янюга якийсь! — приповідала вона.— А бідні діти з голоду мруть! Треба їм що післати».

Але Криворукий сам відійшов помалу дорогою, мовби справді засоромився, і бабуся стала збирати бабку і мокрець. Тим часом дорогою надійшов учитель Горошинський і здалека ще поклонився бабусі:

— Добрий день вам, пані!

Бабуся підняла очі і пішла єму назустріч.

— Ви до лісу? на прохід, як звичайно! То добре, то здорово! Що чувати коло вас?

І, не дожидаючи відповіді, зниженим голосом спитала:

— Не говорив мій син з вами нічого тоді, коли церква горіла, а ви скарбону виратували?

— Ні, не говорив,— відповів учитель.— І не подивився на мене. Ще накричав на панну Ольгу, що промовила до мене. Я вже рішився старатися о іншу посаду; мені тут життя не миле.

— Ай! які ж бо ви нетерпеливі! Ольга прихильна вам, а ви...

— Та що мені з того? О. Левицький вважає мене женихом невідповідним для своєї доньки, та й справедливо, бо що я за жених? бідний учитель! Маловажить мене, хоч сам до школи ніколи не загляне... Даруйте, пані, що таке кажу, але мені гірко. Багато б говорити, а мало що слухати. Піду собі звідси та й буде спокій і вам, і мені.

Бабуся стояла хвилинку безрадна.

— Ні, не кажіть так, пане Горошинський; мій син рад би дітям якнайлучче зробити, а не знає як. Клопотів має з ними багато... Але я вже єго троха приготовила... може, то якось удасться! Мені так жаль Ольги!

— І мені! — відповів учитель жалісно.— Та що з того?

— Почекайте ще, не старайтесь о іншу посаду, я вже то якось зроблю. Адже ви знаєте, що я за вами?

— Знаю, знаю, пані добродійко! — і учитель поцілував руку старушки.— Але з того, мабуть, нічого не буде.

— Ну-ну, не журіться, а тепер ідіть уже; ще побачить мене син з вами і буде підозрівати. Не тратьте надії, пане!..

— Ой доленько моя гіренькая! — шептала бабуся до себе, коли Горошинський відійшов. І зажурена вернулася додому.

Там уже о. Левицький встав зі сну, лише жінка і діти ще спали. Він ждав на приїзд сина Ярослава і нетерпеливо дивився на годинник. Вже вчера вечером вислав був по нього візок до залізниці, думав, що вернеться вночі, тим часом син, видко, спізнився. Але коли з такими думками о. Василь вийшов на город до своїх улюблених пчіл, небавом почув туркіт візка з села і з радістю вийшов назустріч на дорогу. Се справді вертався Славко.

— Як ся маєш, Славку? — вітався батько з сином, коли той висів з візка.

— Ай, Славко! — кликнула бабуся, вибігла з кухні і, поправивши окуляри на носі, вдивилася у внука.— Як же ти обгорів; але й змарнів чогось! — додала, цілуючи єго в чоло.— Як же там? все добре?

— Добре, бабусю, все добре! — відповів Славко, але таким глумливим голосом, що батько зчудований видивився на него.— Могло би вправді бути ліпше, але й так добре, навіть дуже добре...

— Отже, прийняли тебе Ковальські? — питалася бабуся.

— О! принимали, ще й як! — відповів внук.— Ну, але добре, що те все вже раз скінчилося!

— Та бо ти, Славку, говориш, ні се ні те! — знетерпеливився батько.— Кажи ж: дають за тебе Стефку, чи ні?

— Сказали, що то від Стефки залежить.

— А она?

— А она на такого худого жениха, як я, не лакома.

— Як-то? — здивувалася бабуся.

— Зовсім звичайно, бабусю. Трафився ліпший жених, професор гімназіяльний Порубський — я ще єго й не бачив — і перебіг мені дорогу,— відповів Славко з легким усміхом.— Весілля буде восени.

Всі троє перейшли на ганок і тут усіли.

— Адже вона симпатизувала з тобою? — допитувалася бабуся, коли старий Левицький безнадійно ломив руки.

— Та що з того? — казав внук ніби спокійно, але значуща черта в кутику уст виявляла його неспокій.— Стефка практична дівчина, знає, що професор — то не молодий піп.

— Та як же ж так можна! Адже ви вже були собі так як би по слові!

— Справді, бабусю, були; але, проте, з того ніщо не вийшло.

— Що ж вона собі думає? Чи ж ти не пристойний, чи каліка, чи з злої фамілії, чи що такого! — нарікала бабуся піднесеним терпким голосом.— О! того я по Ковальських не надіялася!

— Але ж, бабусю, кождий батько рад би своїй дитині якнайлучче. Я цілком не дивуюся Ковальському. Самі знаєте, які гаразди тепер у священиків!

Батько потакував на се сумно головою.

— То не красно, то не чесно! — говорила бабуся, якби до себе самої.— Хіба становище священика неважне?.. Але коли так, то казала Феся, що обійдеться,— додала енергійно і гнівно.— Стефка, правду сказавши, не дуже-то так мені й подобалася. Я маю для тебе іншу панну, але мусиш тепер мене слухати, а не свого розуму!

— Мені тепер не треба нікого, бабусю,— боронився Славко.— Хіба я не маю для кого жити? Висвячуся безженним і буду жити для родини. Сестри візьму до себе...

— Що, що? — зірвався батько і видивився гнівно на сина.

— То, що чуєте.

— Я не позволю на таке! Затроїш собі ціле життя... я не позволю! Сестрами не журися; на те я є! А жінку собі найдеш; дівчат багато на світі і то не таких ще, як якась там Стефка.

— Тату, тату! Не говорили б хоч ви такого! Оженившись, я не міг би вам ані троха помогти, а ви ж помочі потребуєте; не так ви, як сестри...

— Бог ласкав! — відповів батько.— В тім не твоя голова!

— Не моя голова; але я бачу, що ми у крайню нужду попадемо в сім селі.

— З того ще не виходить, аби ти собі сам світ зав'язував!

— Добре, добре! Але ж на таку біду, яку нині бачу в Заліссі по тій бурі, просто дивитися годі; а не то щоб я від селянина брав який гріш за требу. А такі самі й інші села...

— То що ж ти думаєш робити? — питалася бабуся.

— Тепер в Залісся ані не рушуся; досить уже наїздився і людей пізнав! Тільки й користі з того! А що буде дальше, побачу. Коли б я мав гроші, записав би ся ще на який інший факультет, а так... буду радше сидіти дома поки що.

Бабуся хитала тільки журливо головою на таку мову.

— І хто би був по Ковальських такого сподівався? — додала ще гірко і пішла приготовити для Славка сніданок.

А о. Левицький, похиливши голову, промовляв:

— Рік уже стратив! Тепер знов чекай!

— Не журіться, тату,— успокоював єго син.— Якось-то буде! я вже знаю, що зроблю! Нехай женитьба буде й оправдана, все ж мотиви єї більше самолюбної натури і чей геройством єї не назвете?

— Геройством... геройством...— воркотів старий Левицький.— То пуста фраза, сину! Геройством є виховати таку численну родину, яку я маю, а крайнім самолюбством є жити одиноко, для себе лише.

— Для себе жиють лиш ненормальні люди,— відповів син.— Хто ж хоче мати якесь вдоволення з життя, той мусить для других жити, як не для своєї родини, то для чужих. А я вважаю себе нормальним чоловіком, не яким скупарем або півголовком. Подружнє життя не є геройством, коли оно всі клопоти і смутки винагороджує й потіхами.

— Теорія, сину! Говориш тепер так тому, що гарбуза дістав, але коли се переболиш, то знов схочеш стати таким самолюбом, як другі, і твого геройства тобі відхочеться.

— Так ви кажете? Ну, побачимо! — сказав син і гірко усміхнувся.— То таке самолюбство було би оправдане, а може, ще й заслуговувало би на похвалу, якби я заложив собі власну родину і безрадно, а може, й спокійно дивився відтак, як Ольга або Наталка будуть старими паннами тулитися у тіток або де? То було би гарно?

— Ольгою і Наталкою ти не журися! — відворкнув батько захмарений.— Я ще, хвалабо, жию і здоров, а вони в мене діти добрі, женихи найдуться.

— Ага! для Ольги найдете, певно, такого професора, як Ковальський для своєї Стефки! Тілько біда в тім, що Стефка все-таки мала якийсь посаг і то, мабуть, не малий, а ви що маєте для Ольги? Говорім, тату, одверто: у вас — сам не знаю звідки — взялися якісь фальшиві аристократичні поняття. З одної сторони, таке крайно лихе матеріальне положення, що навіть ніякої часописі не тримаєте, а з другої сторони, якісь неоправдані претензії до життя, якась безпідставна надія на лучче життя для себе і дітей, якого абсолютно ніхто в нашім положенню не зазнає. Самі не бачите, як ви серед своїх щоденних клопотів о прожиток родини, котрих перемогти не можете, зробилися на все

байдужі, село запустили до неможливості; а проте ви все ще вперті...

— Ні, Славку, з тобою нині годі говорити,— угнівався батько і встав з лавки.— Ти нині роздразнений по невдачі, не дивуюся тобі! Іншим разом я би тобі таких слів не дарував! Дай спокій; вже я знаю, що роблю.

— Я вже, тату, спокійний! Гарбуза дістав я ще тому два тижні, отже, мав час розважити собі своє положення. Я був за той час у Львові і...

— Як-то? І у Львові був ти?

— Був! Мусів кудись між людей поїхати, бо інакше був би здурів на самоті. До того вам признаюся, що заким я захвалюване вами самолюбство рішився покинути, то немало намучився.

— Будеш ти ще інакше думати! — закінчив батько розмову.— А тепер ходи до хати!

Трохи не цілий день гілько й розмови було в домі о. Левицького, що про невдачу Славка. Журилася нею мати, журилися сестри. Ольга пожалувала брата на самоті словами: «Обоє не маємо щастя». А він через весь час сих допитів і розмов був якийсь острий, троха рубашний, глузував собі з родини Ковальських і з Порубського, хоч неприхильні для Стефки уваги родини старався усувати; очевидно, удавав лише спокійного, бо в голосі єго тремтіло роздратованнія і вражена амбіція; заразом слова єго і виступ були такі енергійні, як би порішив якусь важну, а непевну справу, що довго мучила єго, а тепер, уже полагоджена, уступилася. Він ходив довгими кроками по кімнаті, курив завзято тютюн і рухи мав такі, якби хотів з ким боротися. Таким рішучим, енергійним сестри ще не бачили єго, і тому рум'яна, повновида Наталка стала майже не довіряти єму та перед мамою нишком замітила:

— Ой! який же він нині прикрий! Перше був такий лагідний...

Підвечір вийшов Славко в село, обійшов трохи не всі вулиці, приглянувся нещастю, говорив з деякими селянами, вступив до учителя (хоч про Ольгу не говорив з ним ані слова), забавив у него хвилину і пішов ще в ліс. Там, як би єго гонив який неспокійний дух, не ходив стежками, тілько впоперек, не раз через гущавину, слухав туркотання дикого голуба і, аж коли вже добре смерклося, вернувся додому. Мати була вже неспокійна, де подівся, і сеї ночі ніяк не хотіла позволити єму спати в стодолі, де собі бажав, лише постелила єму в кімнаті. А й вночі, коли вже Славко спав,

мати відхилила легко двері і подивилася, чи припадково не вийшов куди. Але Славко спав спокійно і твердо, втомлений далекою дорогою і довгим проходом.

Дуже немило вразила отся Славкова пригода цілу родину. Всі вправді находили для него і для себе слова потіхи, але, проте, були прибиті...

IV

Жила в Заліссі вдова Дорошиха і мала трьох синів. Один з них, Петро, шкільний товариш Славка, кінчив сего року філософію у Львові, другий, Іван, служив у війську, а третій, Гриньо, сидів дома при мамі, парубок уже лепський і до війська також здалий. І жила та вдова не в розкоші, а в біді. Тілько всеї помочі мала, що часом найстарший син зі Львова присилав їй кілька ринських. Більше і частіше не міг посилати, бо й сам не мав з чого жити і удержувався з лекцій та малих стипендій. А ту, дня 9 червня, стрітило Дорошиху велике нещастя; буря розвалила єї стару хату і занесла аж на толоку. Нігде тепер було вдові голову склонити; отже, спала з Гриньом в шопі та ждала на лист від Петра зі Львова. Гриньо все описав єму докладно, як вони були в полі, як захопила їх там буря, а потім прийшли до хати і не застали єї вже на місці, тілько одну грубу. Цілу хату буря вивернула, занесла, як коробку, на толоку і там поломила. Так тепер вони тілько на него, на Петра, як на бога, мають надію і чекають, аби він сам приїхав та порадив, що робити.

Але лист від Петра не приходив, і вістки ніякої не було.

Тому-то, коли Дорошиха перевідала, що приїхав «панич» Славко, зараз на другий день вибралася на приходство до него. Але ще й половини дороги не уйшла, як стрітила єго в селі.

— А ви куди, паніматко? — питається.

— Та я до вас, паничу! — каже вдова і хоче цілувати панича в руку, але той не дається.

— А я йду до вас! Бачите, одна в нас думка. Був я у Львові і бачився з вашим Петром. Дуже згризся вашим нещастям, каже, що за місяць приїде додому і поставить вам нову хату, а тепер передає вам через мене двадцять зр., аби ви мали з чого жити. Не міг скорше прислати, бо не мав. Доки він приїде, радьте собі, як можете.

І Славко передав вдові гроші. Та знову хотіла єго поцілувати в руку.

— Не цілуйте мене, бо то Петрові гроші, а не мої. Та й не вам, старим, мене по руках цілувати.

— Ой паничу солоденький! — зітхнула вдова, завиваючи гроші кріпко у шматинку.— Та я так тішуся вами, якби рідного сина побачила. Що ж він там робить мій Петро? Здоров, моцний?

— Здоров, як оріх!

— Слава ж тобі, господи! — і вдова підняла руки до неба.— Писав, що восени дістане вже посаду.

— Дістане; буде учити в латинський школі.

— Гей, боже, боже! — Я собі думала, що він буде пан-отцем так, як ви, паничу, що мені голову стисне... а він ні! як завзявся! Професором, каже, хочу бути, а не попом. А попом таки найліпше бути; все єму щось чи з живого, чи з мерлого перепаде. А який пошанівок у людей!

Славко дивився на вдову і усміхався незначно.

— Не бійтеся,— каже,— буде і з вашого Петра пан, більший, як з мене.

— Все ж що священик, то не професор. Візьміть от нашого професора, а свого тата...

— То не так, матусю; Петро ваш буде професором у високій школі, в латинській, що її гімназією називають, в такій, як він сам до неї ходив у Львові,— поясняв Славко.— Там він і більшу плату буде мати і пошанівок більший — паном буде!

— Дав би то бог! — зітхнула вдова.— Дай же, боже, вам, паничу, доброго здоровля і доброї долі, що ви мене потішили. Чую через люди, що ви женитеся? — додала она тихше і довірочно, як добра порадниця.

Славко зі страхом глянув на Дорошиху.

— Женіться, паничу,— радила вдова,— аби й ви мали потіху, і ваші тато, і мама. Не кайся рано встати, а молодо оженитися...

Славко зовсім не знав, що на те відповісти, але вдова й не ждала на відповідь, тілько попрощалася зараз і вдоволена пішла додому, від часу до часу оглядаючи шматину з грішми.

«Не кайся рано встати, а молодо оженитися...— повторяв собі Славко в думці слова вдови і усміхався глумливо.— І всі они, селяни, справді рано встають і вже щонайскорше роблять, то женяться, та чи відтак не каються, то ще питання»,— думав собі Славко, але тут і нагадав собі характеристичну сміховинку про одного селянина, котрий жалував пана, що у того було тілько троє дітей, коли тим часом

у него було аж дев'ятеро. Діти — то селянський капітал... був, може, колись, але вже тепер не є. На малесеньких грунтах сидять они, ті діти заможних колись батьків, і ледви дихають, не жиють, тілько животіють. А що й они не кають-ся молодо женитися, не маючи нічого в руках, то повстає отупілий з біди сільський пролетаріат, зовсім відмінний від міського, матеріал майже до нічого неспосібний, хіба до дальшого тупого, бездушного життя.

Говорили, що в Заліссі, вже по знесенню панщини, було багачів немало. А де они тепер? Де перше жив газда вигідно на двадцятьох моргах поля, там тепер бідує ціла громада єго дітей і внуків. Осталася ще багачами лише родина вій-та Костишина, правдива аристократія заліська, котра свою матеріальну незалежність дає відчувати своїм біднішим сусідам не гірше славної аристократії по сільських дворах.

Нагадавши собі ту сільську аристократію, Славко дуже значущо похитав головою і енергічно вдарив палицею по придорожніх бодяках. «Не кайся рано встати...» — прийшла єму знов вдовина рада на думку, та він зараз убив сю по-словицю іншою: «Добрий кожух, та не на мене шитий!..» Він аж закусив зубн, коли нагадав собі Стефку, і за дум-ками про неї забув про всіх бідаків і багачів Залісся. Чим більше старався не думати про неї, тим виразніше бачив її перед собою, красну і милу, не дуже вправді «поетичну», але, проте, таку, що кожному могла би «закрутити голову».

Ішов селом без цілі і дуже рад був, коли при корчмі стрітив знакомого урядника, люстратора з виділу повіто-вого.

— Як ся маєте, пане Дзюбинський? — привітався з ним скоренько, так як би бажав розмовою з ним прогнати чимскорше навісні думки про Стефку.— Що сталося, що ви заїхали до Залісся?

— Я з орудкою,— відповів той,— оглянути шкоду; виділ краєвий призначив запомогти для потерпівших сіл.

— Значить, до війта маєте орудку?

— І до війта, і в село мушу піти, і до двора.

— Чому ж ви до корчми заїхали, а не до нас? Ви ж з батьком знайомі? Вступіть хоч на хвилину! Батько готов гніватися.

Дзюбинський недовго дався намовляти; оба сіли на візок і заїхали на приходство. Завдало се трохи клопоту бабусі Клавдзі, але вона зараз собі порадила в той спосіб, що качці зробила смерть, а гостеві потіху. Дзюбинський побув у священика кілька годин. Розповідав, що громада дістане

300 зр. запомоги; привіз кілька новин з міста і довший час підтримував розмову про холеру, а то при нагоді зеленої салати, яку подано до качки на обід. Казав, що поодиноких випадків холери буває досить багато і він, хоч як нежонатий, не дуже цінить своє життя, але на свій зіпсований по реставраціях жолудок таки тепер уважає, чогось боїться. Іменно комісії санітарні, розпорядження властей, прерізні розправи о причинах холери, грізні, хоч, може, й перебільшені вісті, друковані по часописах,— все те заставляє єго зовсім не маловажити собі бодай декотрих рад лікарських, і він справді тепер став дуже недовіряти огіркам, воді, овочам і іншій поживі, що має погану прикмету псувати жолудок.

Бабуся Клавдзя нагадала собі при тім кілька давніших холер і запевняла, що понад чісник і горівку ліпших ліків на холеру нема. Звернула при тім увагу сина на те, що не шкодило би на випадок мати кілька фляшок міцної горівки в шафі; чісник вона вже має. Врешті, казала, раз курці смерть; коли бог судив чоловікові вмерти, то від чого-будь мусить померти. Хоч своєю дорогою треба уважати — і тому зараз заборонила наймолодшим внучкам їсти зелені ще порічки і агрест.

Вже сполудня вибрався Дзюбинський із Славком до війта. По дорозі стрітили якогось хлопця, що з-за пазухи виймав зелені яблука і їв їх з великим смаком, незважаючи на можливі наслідки того. Оба усміхнулися і порадили хлопцеві не їсти яблук. Хлопець послухав, при панах не їв, але скоро тілько ті відійшли, заїдав дальше зі смаком.

Хата війта Юрка Костишина була досить простора; недалеко від неї розлилася широка гноївка, а в ній велика безрога з кількома поросятами перевернулася набік і грілася до сонця, прижмуривши очі. Хатні двері були отворені і видко було, як кури з сіней входили собі свобідно до кімнати, а звідтам вертали назад до сіней.

— Дома пан війт? — спитав Славко голосно, станувши з Дзюбинським перед порогом.

Ніхто не відозвався. Аж за хвилину з якогось угла в сінях вийшов чоловік уже старший; сорочка у него на грудях була розіп'ята і видко було космате тіло, так само обгоріле, як лице і руки.

— Слава Ісусу! — привіталися.

— Слава навіки! Що доброго скажете, панове? — спитався війт.— Прошу ближче.

Дзюбинський оповів, за чим прийшов.

— Ага! ну-ну, добре,— відповів війт,— біда, пане, в селі, велика біда! От зачекайте, небавом зійдеться старшина, то вам не наоповідаються.— І, протираючи очі, додав ще:— Я троха дрімав собі в холодку; так муха тне, що ні суди, боже, перед нею сховатися.

А в хаті справді гуло, мов у великім улію; в сінях і на дворі літали цілі рої мух та навзаводи лізли в очі, сідали на ніс, на лице, так що за хвилю допекли Дзюбинському і Славкові до живого, і вони вийшли та сіли в тіні під шопою. Пан війт присів собі коло них; не дуже був охочий до розмови і жмурив нині чогось очі. З дальшої розмови вийшло, що він вчора був на хрестинах та пізно в ніч забавився.

З шопи доходила якась немила воня, і Дзюбинський і Славко не могли спершу вгадати, що се.

— Що ви там маєте в шопі, що так чути? — спитав вкінці Славко.

— Та от староство прислало бочку якогось квасу; троха з него виллялося,— так чути, що мені ціле обійстя заповітрило. То, каже, на слабість має бути.

Тоді і Славко, і Дзюбинський здогадалися, що то кислота карболова, і вже тепер зовсім добре розпізнавали її по запаху. А війт говорив дальше:

— Не знаю, чи то людям на випадок давати пити, чи зливати їх? От не мала баба клопоту та ще зі слабістю!

Оба панове замітили се зараз, що війт ніколи не називав холери по імені.

— А ви єї не боїтеся? — питався Дзюбинський та здивованими очима дивився на велику гноївку недалеко хати, з котрої душна пара так і піднімалася вгору та розносила стаєнну воню довкола.

— А чого боятися! — казав війт, позіхнувши голосно на весь рот.— Кому бог судив вмерти, той умре чи на ту, чи на яку іншу слабість.

Славкові нагадалася при тім мимоволі бабуся Клавдзя зі своїми словами зовсім такими самими, як війтові, і він усміхнувся.

— А порядки в селі ви вже поробили? — питався урядник.

— Які порядки? — дивувався війт.

— А от чи гноївки позасипували, криниці понаправляли?

— А чого гноївки засипувати? Добре староству наказувати!.. Гною треба — то хліб. А керниці які були, такі є, нема чого направляти.

Дзюбинському прийшла на думку та керниця, що він бачив її при дорозі, коли йшов сюди. Оцимрування її сягало ледви кілька цалів понад землю; довкола неї було повно болота, а в болоті повно сіна; певно віз ту перевернувся, і багато сіна застрягло в болоті та гнило разом з торішнім листям і всякою іншою нечистотою. Кілька качок жидівських розкошувалося в тім болоті.

— Ну-ну,— замітив Дзюбинський,— не дай боже у вас слабості, то похоронів будете мати досить.

— Якось-то буде,— втихомирював війт боязливого урядника.— Розуміється, порядки скажу зробити... Староство казало.

Прийшла громадська старшина. Довідалися, за чим Дзюбинський приїхав, і розповіли єму подробиці нещастя в селі. Урядник побалакав ще хвилинку з радними, умовився, що за годину піде з ними оглянути шкоду в селі, а тим часом пішов до двора. На відході Славко звернув єго увагу на те, що варто би ще послухати наради над холерою. Іменно писар, низенький з хитрими очима, чемненький аж до самопониження чоловік, наставав на те, аби вже раз полагодили справу з холерою. Староство казало се і те зробити! буде карати! треба слухати, треба порадити! Але Дзюбинський не мав часу і, попрощавшись із Славком, пішов до двора. Славко остався; вся старшина знала єго добре і як свого не соромилася та радила свобідно. А нарада та відбулася незвичайно цікаво і весело.

Війт повідомив старшину, що в шопі має вже яптику, бочку квасу для хорих на випадок. Один радний подав раду піти подивитися на ту яптику, і всі зібрані пішли до шопи.

— Ов, як же чути погано, як дьоготь — не дьоготь, мара знає що! — замітив сей радний, підійшовши до бочки.

— Та во! тілько мені обійстя заповітрило! — нарікав війт.

— Як же ж єго уживати, того лікарства?

— А нам пощо се знати? — відповів другий радний.— Пан біг ласкав, відверне слабість на ліси, на гори, а ми то потім виллємо де, та най хвороби в землі потруються.

— Ба, але староство...— перебивав заодно писар,— казало шпиталь заложити, призначити прислугу до шпиталю, все приготовити завчасу.

— Що там староство! Гірше було би, якби слабість пішла на худобу.

— Як же так? — спитав Славко здивований.— У вас люди менше вартні, як худоба?

— Та що люди? — говорив радний, дивуючись знов Славкові, що той сього не розуміє.— Вмре мені жінка, можу другу дістати ще й з віном; помре мені дитина, дасть бог другу; помре старий тато — ну, годі ж людям вічно жити, але згине мені кінь або корова, тоді я бідний, того мені не зверне ніхто. Так-так, паничу, аби-сьте знали...

Славко тілько здвигнув мовчки плечима на таку мову.

Старшина вийшла з «яптики» і сіла під шопою. Всі задумалися; лише війтів свояк, також Костишин, Андрій усміхався значущо.

— Знаєте що? — зачав він.— Адже Дуткова хата на вигоні пуста?

— А! таже пуста! — потвердили всі радні.

— То ми з неї шпиталь зробимо,— казав той дальше.

— А як Дутка не схоче?

— Чому би не схотів? І так єму пусткою стоїть.

Але треба було доконче спитати самого Дутку. Війт встав і на ціле горло крикнув:

— Івасю, Івасю, на! А ходи-но сюди!

Прибіг, може, десятилітній хлопець з огорода. Єму поручено прикликати Дутку. Заким той прийшов, замітив котрийсь з радних, що Дуткова хата, призначена на шпиталь, страшно вогка і валиться, і вода до неї затікає...

— Е-во! — рішив війт коротко,— то тілько так, аби рахувалося, що є шпиталь. В старостві казали: «Мусить бути, і вже!»

Прийшов Дутка, згодили хату на шпиталь за незвичайно низьку ціну.

— Тепер би нам дохтора вибрати,— відразу обізвалося аж двоє радних.

— Гм, яптика вже є, шпиталь є, а дохтора нема,— промовив війт.— Що ж ви на то, брате Андрію?

— Ну, та й хорих нема ще,— відповів Андрій.

— Ба, але староство!...— говорив війт своє.— Дохтор мусить бути завчасу.

Кум Андрій Костишин, як Славко замітив, визначувався поміж своїми товаришами найбільшою вигадливістю і справді заслужив собі на ім'я радного, бо рішав скоро всякі питання і на все находив раду. І тепер він не довго думав, лиш усміхнувшись подав раду, щоби на дохтора взяти «дурнуватого Антошка». Вже то слово «дурнуватий» зацікавило Славка і він з подивом дивився на світлу раду громадську, коли вона засміялася на ціле горло і відразу пристала на думку кума Андрія.

— Справді, дурнуватий Антошко буде найліпший дохтор до шпиталю! — загули всі.— Який шпиталь, такий дохтор!

Славко усміхався, а війтів Івась на приказ батька призів будучого дохтора з коршми, де він звичайно пробував. Цілій раді незвичайно подобалося, що вигадали для Антошка ім'я «дохтор». Був то, сказати б, громадський волоцюга, заздоровий, щоби мав надію жити з милостині, а залінивий, щоби взятися поважно до роботи. Був якийсь час громадським пастухом, відтак жидівським водоносом, зарібником і — посміховищем для цілої громади, особливо коли запився. І такому-то чоловікові припала тепер честь бути «дохтором». В одній сорочці і штанах, без шапки, станув він перед світлою старшиною громадською і справді дурнувато усміхався.

— Ну, Антошку, ми обібрали тебе за нашого дохтора,— зачав кум Андрій.

Антошкові була то новина неабияка, і він недовірливо спитав:

— За дохтора?

— Ая! або що? не хочеш бути? Як не хочеш, то ми Криворукого возьмемо. Яке їхало, таке здибало!

Старшина громадська засміялася.

— Ніби-то, як-то за дохтора ви мене обібрали? — питався Антошко, незважаючи на сміх.

Кум Андрій встав і, не промовивши ні слова, завів Антошка до «яптики», казав єму понюхати корболову кислоту і пояснив, що то хорим має давати пити. Як з мови єго було видко, він не дуже вірив в то, що справді так треба вживати сього «ліку», але заразом не дуже вірив і Славкові, коли той пояснив, що то треба всяку нечистоту зливати тим «квасом».

Антошко понюхав кислоту і сплюнув. Хоч дурнуватим єго звали, але він знав собі ціну і не думав сповняти задармо докторські функції.

— Я вже знаю,— казав він,— що то «холерників» я маю доглядати. Я чув у Мошка, що слабість від нас недалеко, та й не мислю задармо робити в шпиталі.

— Але ж, Антосю,— відповів кум Андрій,— ми тобі заплатимо та й того квасу дамо — можеш єго пити доскочу.

— То ви його пийте самі,— образився волоцюга,— а мені як не буде фляшка горівки щодня, то я і дохтором не хочу бути. Я вже знаю, що то холера! Тому двадцять літ...

— Ну-ну! — перебив війт єму.— Вже ми тобі кривди не зробимо. Дамо тобі на місяць два ринські і щодня фляшку горівки. Згода?

— Най і так буде, що з вами робити? — сказав Антошко таким тоном, якби робив ласку цілій громаді, і хто знає, чи справді не була се ласка з єго сторони.

— А ти холери не боїшся? — спитав Славко Антошка.

— Я?! Або то холера не така сама слабість, як кожда інша? Троха більше людей забирає; але людей і так забагато на світі.

— Правду кажеш! — потвердив сам війт.— Тепер ти, наш пан дохтор, возьми собі яптику з шопи до свого шпиталю, най мені тут не смердить! А то мені вже голова запаморочилася від тої яптики. Десь люди вигадують таке вонюче! Тьфу! То від того самого ліку можна слабість дістати. А ви, панове радні, накажіть своїм сусідам, най сир, а потім огірки ховають, бо ще готова приїхати комісія і все зіллє тим квасом.

— Тьфу! — сплюнув і війтів брат Андрій.— Ще чого не бувало!.. А як же потім сир та огірки з тим квасом їсти? Я не знаю, що ті пани вигадують, все аби християнинові наперекір!..

— Або єгомосць не казали так само в церкві, ще заким погоріла? — відізвався одиш з радних.— Робіть, каже, порядки, не їжте того а сего, не пийте води — так якби то могло встерегти чоловіка від смерті. Ви, паничу,— обернувся він до Славка,— не гнівайтеся... Але кому на вік — тому й на лік, а як вмирати — то вмирати. Так бог дав!

— А чому Мошко не прийшов на раду? — спитав ще пан писар.

— А де ж би жид радив над холерою! — засміявся Андрій Костишин і всі за ним також.— Жидові іно згадай холеру, то він відвертається.

Славко став їм поясняти, що небезпечність велика, холера недалеко і порядки робити треба. Радні не перечили Славкові, але можна було присягнути, що думали інакше.

Коли Славко відходив, они сміялися зі свого дохтора і зі всіх рад проти холери. Їх вибір хати на шпиталь і прислуги — то були немов кпини не то з холери, але зі всякої недуги на світі і смерті. Славко, що начитався тільки вістей в часописах про холеру і уявляв її грізною марою, найстрашнішою з усіх, які видумала людська уява, думав застати і в селі страх перед нею,— тим часом що побачив? Турецьку рівнодушність у такім грізнім положенні; а коли

й замітив який страх, то страх перед властями, а не перед холерою. Сама холера — то от собі недуга, на котру вистане «яптики» з шопи, розвалена хата на шпиталь і дурнуватий Антошко яко доктор...

V

Кажуть, що кождий інтелігентний батько два рази в житті «здає матуру», раз учеником, а другий раз батьком сина, що кінчить середню школу. Іспит зрілості, сей старосвітський останок, опертий на тім пересуді, що кождий двадцятилітній молодець може і повинен з рівним замилуванням учитися і розуміти аналітику, логаритми і красну літературу, процеси хімічні і тайни лірики,— томить аж до нервової слабості не лише кождого учня, але не менше й батька єго нетерпеливим ожиданням. А ще коли ученик вдасться такий, як син о. Левицького Генко, хлопець пустий і лінивий, то непевність і ожидання на довгий час перед матурою відбирають батькові сон та вічно приводять єму на думку ті великі гроші, які видав на науку сина. Ще якби о. Левицький був багатий, то й не жалував би грошей; але він з остатного тягнувся, свої доньки кривдив, аби лише синів вивести в люди. Генко був наймолодшим сином, і о. Левицький уже числив собі, що уступиться єму з голови, записавшися до духовної семінарії; а на єго місце бодай одна донька Зоня буде ходити до учительської семінарії. Так, коли надходив день матури, о. Левицький не втерпів сидіти в Заліссі і поїхав до Львова, аби зараз в день матури знати, яка доля жде єго і Генка.

Здається, молодий син о. Левицького, складаючи того дня іспит зрілості, не переживав таких мук нетерпеливості, як єго батько. Єго ожидання було таке, якби ту йшлося о смерть або життя хорої і дорогої єму особи, котра мусіла піддатися якійсь тяжкій операції, а від виздоровлення єї залежала доля родини. Хоч не бажав перешкоджати синові, але, проте, не втерпів і кілька разів в день приходив до гімназії розвідуватися, як справа стоїть. Та не судилося о. Левицькому мати того дня потіху; вечером на коридорі гімназії дізнався, що Генко при іспиті «перепав» на цілий рік. Ся вістка так прибила єго, що він соромився перед кождим перехожим учеником, дивився остовпілими очима на заплаканого сина і не мав сили сказати єму хоч слово. Аж по добрій хвилині вишептав: «Ходи!» — і оба мовчки зійшли сходами вниз та з соромом і жалем на лиці вийшли

на місто. В розпуці, мовби по невдалій операції, завів о. Левицький сина мовчки на станцію, де мешкав, розплатився з господарем, казав прикликати фіакра, забрав свої і синові річі і зараз виїхав на дворець, хотя й ще до поїзда було часу дві години. Аж коли на двірці в салі усіли оба за стіл, о. Левицький, заломивши руки, тихо спитав сина:

— Що ж ти мені, Генку, наробив? Чи ти серця не маєш, що тобі не жаль ні мене, ні бідних сестер?

І тілько всього. Казав єму відтак подати вечерю, а сам не міг навіть допити поданої склянки пива. Генко їв зі смаком, хоч, звісно, виглядав так, як виновник.

Зате сцена дома, коли приїхали до Залісся, була далеко прикріша. Дізнавшися про пригоду Генка зараз на вступі в хату, мати енергічно відкинула єго від себе, коли хотів поцілувати єї руку; він аж упав на поміст.

— Геть мені з хати! — кричала вона захриплим голосом.— Ані на очі не показуйся мені!

— Дай же спокій, Мариню! — втихомирювала її бабуся і приступила до Генка, аби взяти єго в оборону.— Ще готов собі хлопець що зробити з жалю! Бідний Геньо!

— Не бійтеся! — говорила мати.— Він не з тих, що мають серце; не зробить собі нічого!

І дійсно, хлопець стояв вправді не з радісним лицем, лише з якимсь отупілим, все ж таки тепер вже не знати було в єго поведінню найменшого жалю і розуміння свого положення та злиднів родини. А коли вкінці обі найстарші сестри зі сльозами в очах приступили до нього і подібно, як батько, сказали: «Що ж ти, Генку, нам наробив?» — він навіть обидився і відкинув їх від себе словами:

— А вам що до того? Сам завинив і сам терплю.

— В тім і біда, що не сам! — замітив Славко.

В цілім домі настав настрій незвичайно прикрий. Невдача Славка з женитьбою зовсім змаліла перед сею невдачею Генка, котра захоплювала не лише амбіцію родини, але й єї добробут. Що з ним тепер починати? Всі дивилися на Генка, як на ворога, як на немилосердного розбишаку, що розбиває щастя родинне, як на крайнього самолюба, що хоче жити коштом цілої родини. Батько мовчав, ходив безнастанно по своїй канцелярії або по городі, курив люльку, не міг взятися до ніякої роботи, все промишляв та розводив безнадійно руками. Старші сестри Ольга і Наталка не хотіли з Генком і слова говорити; мати заборонила єму їсти разом з родиною; лише Славко вивідувався докладно,

з чого брат перепав, і половину всієї вини невдачі приписував нерозумній системі шкільній з її видаванням патентів на дозрілих і недозрілих; а й бабуся Клавдзя не давала робити хлопцеві кривди, заносила єму їду до шпихліра і як уміла, так утихомирювала всіх та давала пильний позір на поступки хлопця.

З того часу Славко не міг жити в такій душній домашній атмосфері. Ціле теперішнє положення родини, а навіть, як єму здавалося, цілу незавидну будучність її бачив він ясно, як на долоні. О долю Генка не боявся, все він чи скорше, чи пізніше своє осягне; але що станеться з п'ятьма сестрами? З них же дві ще зовсім малолітні!.. Під чию опіку они прийдуть, коли б, не дай боже, трафилося в родині нещастя? «І тут ще они додають мені охоти до женитьби, щоб я Стефку забув та без ніяких сентиментів їхав кудись шукати іншої панни»...— думав собі Славко.— Як не та, то ся... Коли одні рукавички злі, то вбирай другі!..» І гіркий усміх не вступався з уст єго.

Нудьга бралася єго страшенна. Які були дома книжки, всі перечитав. На раду бабусі Клавдзі, котрій з давніх часів остались деякі книжки, перечитав за кілька днів і довженну повість Monte Christo і аж тепер зрозумів, чому бабуся любувалася в сій фантастичній повісті, так що щокілька літ читала її наново. Читала її за кождим разом майже цілий рік і все находила в ній щось нового для себе. Дома не було ніякої часописі; задля ощадності не передплачував о. Левицький жодної вже від кількох літ. Як він міг обходитися без часописі і без книжок, того син Славко не розумів, але лякався упімнутися о спровадження часописі; своїх же грошей не мав. Часом посилав по часописи до сусіднього священика, але з ними упорувався скоро; за один ранок перечитував усі з цілого тижня. Тому й блукав не раз цілими днями по лісах, пролежував годинами в тіні, купався щодня кілька разів, та не знав, що дальше з собою почати. І та нудьга і непевність томили єго гірше найтяжчої роботи. Розчарования із Стефкою переслідувало єго всюди: і дома, і в глухій тишині лісній, та приймало прерізний вид: раз — туги, другий раз — гніву, третій раз — німої, безвихідної резигнації. А сама Стефка, чим більше думав про неї, тим не раз ставалася в єго очах чарівнішою, істотою такою, по котру він не мав права сягнути, котра на нього дивилася згори, як на мізерного хробачка, що поважився підняти на ню очі. І те почуття, що вона так мало віднайшла в нім гарних прикмет, заставляло

єго думати над самим собою. Іноді здавалося єму, що Стефка поступила собі справедливо, покинувши єго; іншим разом велике обурення будилося в серці єго і викликало почуття сили та гордості. І з такими думками та почуваннями носився день в день, не маючи з ким ними поділитися. Родина?.. Та висилала єго знов у дорогу, «шукати щастя», а з тим він ніяк не міг погодитися. Сестри?.. Сестри розуміли єго; він навіть перед ними багато думок виявив; але они значущими поглядами дивилися на матір і багато дечого не доповідали, не дораджували Славкові нічого. Славко розумів ті їх недосказані гадки аж надто добре, вривав розмову на сю тему і ішов у ліс, ішов у село, в поле та там томився журбою.

В перших днях липня трафилося, що Славко зайшов пополудні на панське кладовище коло каплиці. День був ясний і гарячий, а тут, в тіні каплиці, акацій і кипарисів був такий любий холодок! Кладовище, уняте зеленим живоплотом, як у рамку, лежало освітлене світлом сонця, котре ярко відбивалося у барвних вікнах каплиці та золоченім хресті. Тишина була така, що з двора, побудованого досить далеко від кладовища, через парк долітали сумні звуки фортеп'яно. Вслухавшися в них, Славко розпізнав зараз величавий похоронний марш Шопена. Се, очевидно, грала Маня на фортеп'яно. Славкові зробилося жаль сироти, що свою тугу виповідала безсмертною композицією Шопена. Він поглянув на каплицю, де в пивниці спочивала єї мати, і думав собі, що якби так бачив тепер Маню перед собою, то мусів би їй сказати багато-багато слів потіхи.

Від кількох днів носився на своїх проходах з «Божественною комедією» Данте. Читав її вже у себе в городі, читав у тіні лісу і помалу студіював безсмертний твір, заосмотрений численними замітками видавця. Колись, ще в гімназії, брався він читати єго з пієтизмом, та багато не розумів, а ще більше спиняли єго в читанню сі замітки, котрих поминути не міг, але котрі розбивали увагу і вражіння поеми. Тепер же, не маючи інших книжок, постановив собі Славко доконче прочитати її і вже з Данте та Вергілієм перейшов ціле «Пекло». Нині походжав ще з ними по дев'ятім крузі пекла, де різні зрадники стояли у замерзлих керницях та ставах серед такого морозу, що їм сльози на очах замерзали. Се Люцифер своїми крилами, як у лилика, махав і навівав таку страшну студінь. Славко рад був, що Данте схопив одного зрадника вітчини за чуб і що в таке пекло всадив ще живих декотрих своїх краян, чим,

певно, допік їм тяжко. «Отак,— думав він собі,— можна би у се царство Люцифера по заслузі скинути і багато моїх краян, що відреклися рідного народу і пішли служити чужим богам...»

Докінчивши читати «Пекло», Славко встав і вже виходив з кладовища, коли в самій брамі стрітився з Заборовським і донькою.

— А! пан Ярослав! — промовив перший Заборовський, коли Левицький зняв капелюх і нишком глянув на панну Маню у чорній сукні з чорною парасолькою в руці.— Давно вже я з вами не бачився!

— Ви не прогніваєтеся, пане,— почав Славко оправдуватися,— що я поважився тут зайти і читати. Тут так гарно!

— Но-но! ніщо не шкодить! — відповів Заборовський.— Чи ви знаєтеся обидвоє? — спитав, обертаючись до доньки.

— Знаємося з давніх літ, але так лише з виду,— відповіла Маня.— Пан Ярослав, мабуть, бував у нас колись.

— Тому чотири роки був я,— замітив Славко, подаючи дівчині руку.

— Ходім! усядьмо собі там на лавочці! Поговоримо троха. Ви чей ніде не спішитеся? — спитав дідич Славка.

— Ні! — відповів той.

Всі троє усіли на лавці в тіні.

— Так, так! — почав дідич.— Пригадую собі, що ви давніше були у нас кілька разів з батьком і з молодшим братом. Тоді ще ваш батько жив зі мною в згоді.

— Тоді ще ви, пане, жили з моїм батьком в згоді,— поправив Славко.

— Як-то? — здивувався дідич делікатному закидові Славка.— Адже не я дав причину до незгоди!

— Але й батько мій не з тих, що не люблять приязні. Він, самі знаєте, не політик. А коли тоді при виборах хотів віддати голос на народного кандидата, то тим лише хотів сповнити свій обов'язок русина і священика того народу, з котрого жиє. Але й тоді ваша кліка не допустила до того.

— Як-то не допустила? — спитав дідич, усміхаючись, мовби з вдоволення, що найшов такого одвертого і гарячого молодого противника.

— Пане, не хотів би я показатися нечемним і приписувати вам ту вину. Але один з ваших, певно, о то постарався. Ви чей пригадуєте собі, як то було: вночі перед виборами я з батьком спав у готелю. Чоботи свої виставили ми перед двері, як звичайно, щоби їх слуга рано вичистив. Тим часом, як я того певний, намовлений кельнер сховав нам

обом чоботи, так що ми не могли з готелю майже цілий день рушитися і батько не міг піти голосувати. Аж по голосуванню нараз чоботи «віднайшлися». Коли ж відтак розсерджений батько докоряв вам і іншим панам, що воюють таким нечесним способом, ви ще обурилися на нього і погнівалися. Єсть же така борба гідна людей справедливих?

— Пане Ярославе! — відповів дідич, усміхаючись.— Які ви ще молоденькі! Ви ще не знаєте, що в політиці сентиментів нема і кождий спосіб в борбі добрий, коли веде до цілі. Часом nie honorowo, ale zdrowo! [1]

— Красна засада! — замітив Славко глумливо.

Дідич мав, видко, нині якусь особливу охоту розмовляти з молодим питомцем, коли не зважав на єго глум, а говорив так:

— Для красної цілі всякий спосіб добрий.

— Яка у вас красна ціль? — гарячився молодець.— Власні інтереси у вас на цілі, коли на хлопського посла вибираєте дідича.

— Пане, ми знаємо лучче всі хлопські справи, ніж ваші демократи.

— Тим гірше для нас, бо, знаючи всі тайни села, вмієте їх використовувати для себе.

— Ух! які ви отверті! — замітив дідич і усміхнувся.— Пожиєте на селі і зміните свою думку, побачите, що дідич не все ворог народові, а знов сей народ не все гідний опіки.

Славка брала велика охота спитати дідича, в чім видко єго приязнь до Залісся, але на сей раз змовчав, замітивши, як Маня дивилася на него своїми великими, немало здивованими очима. А до того прийшло єму на думку, що говорив заостро і зганив себе за то.

— Що ви читаєте? — спитав дідич Славка, щоби змінити немилу розмову, і вказав на книжку в руках єго.

— Данте.

— Данте? Данте? — почав собі Заборовський пригадувати.— Він писав, мабуть, комедії?

— То не комедія, тату, що він писав; то лиш називається «Божественна комедія»,— замітила донька єго.

— Ну, так, так; все одно! — відповів батько.

— Ви читали її? — спитався Славко у Мані.

— Читала в польськім перекладі.

— А пригадуєте собі те місце в «Пеклі», де говориться о зрадниках вітчини і народу.

---

[1] Не гонорово, але добре! *(Пол.)*

— Пригадую собі. Покутують вони, коли добре тямлю, замерзлі в ставах. Я собі то місце затямила.

— Як? — спитав Заборовський цікаво.

— Стоять у замерзлих ставах та кирницях,— відповів Славко,— а Люцифер своїми крилами навіває такий мороз, що зрадникам сльози замерзають на очах.

— Добрий мороз! — сказав дідич.

— Не хотіла би я так мерзнути! — замітила дівчина.

— Лучче жити для свого народу,— додав Славко.

— Так єсть! — докінчив дідич.— Свій нарід треба любити.

— Але й другого не кривдити,— докинув ще злобно питомець.

Дідич глянув на нього глумливо, але не сказав нічого.

Посиділи ще якийсь час на кладовищі, Маня вирвала кілька бур'янів коло каплиці, поправила вінок — і всі троє вийшли на дорогу.

— Чи то ви грали марша Шопена? — спитав Ярослав у Мані.— Аж тут я чув єго.

— Я грала.

— Знаєте, то прекрасне враження робить гра здалека в таку тиху, ясну днину.

— Люблю грати.

— Скажи радше,— замітив дідич з жалем,— що то твоя одинока розрада тепер. Я за господарськими клопотами забуваю на тебе, а ти мені аж змарніла, Маню, з того плачу і смутку. І не маєш навіть з ким поговорити. Може би, ви коли зайшли до нас,— просив дідич Ярослава,— та хоч побалакали з нею, най би так не сумувала. Зайдіть коли, прошу вас! Чи ви остаєтеся тепер дома?

— Остаюся і не думаю виїжджати.

— Ну, але ж ви теологію вже покінчили, мабуть, перед роком: чому ж не женитися?

Славко почервонівся, але зараз схопився і відповів жартом:

— Панни не хотять мене.

— На то справді нема ради,— замітив дідич також весело.— Отже, зайдете коли до нас?

— Зайду.

— Може, навіть, нині? Прошу дуже! Мушу вам признатися, що ви мені подобалися своєю одвертістю. Гостро, гостро відповідаєте, ну, але то добре.

— Дякую за комплімент; шкода тілько, що в одвертості своїй я, певно, показався нечемним; але я кажу, що думаю. Врешті, я тепер чогось роздразнений.

— Ніщо не шкодить! Ліпше щире хоч прикре слово, як фарисейство.

Всі троє увійшли на широке гарне, цвітами засадженe подвір'я і вступили на ганок. При каві, яку зараз подала господиня Кристинська, Заборовський завів широку політичну суперечку, і оба говорили зо дві години. Враження, яке Ярослав виніс з сеї розмови, було таке, що Заборовський повинен стати єго ворогом, коли тілько схоче для села щось зробити, наприклад, заложити руську читальню або що. І хоч на дідича дивився впрочім, як на порівистого, але не злого шляхтича-гречкосія з закостенілими на селі думками, однак на прихильність до нього ніяк не міг здобутися. Адже Заборовський походив з тої шляхти, що за єї панування в краю руське селянство зійшло трохи не на жебрачу торбу!..

На Маню під час гостини в дідича Славко майже не зважав; чув жаль до всіх дівчат на світі... Вона прислухувалася пильно розмові батька із Славком, докидала деяке слово від себе, але більше мовчала.

VI

Цілий тиждень не показувався Славко в дворі, хоч єго просили; не хотів. Волів просиджувати у своїм городі або в лісі, ходив часом на поле до женців, але до двора не навідувався. Аж раз, вертаючи з поля, стрітився з Заборовським і той сам зачепив єго:

— Так-то ви дотримуєте слова, пане Ярославе? Чому ж не прийдете коли до мене або сам, або з сестрами? І я, і Маня були би вам дуже вдячні за товариство. А так дівчина сидить зі своїми смутними думками, змарніла, ніде виїхати не хоче... я сам занятий...

— Я прийду до вас,— відповів Славко.— Якось відволіклося; у кождого свої клопоти...

— Ходіть зі мною! Ви додому?

— Додому.

— Вступіть до нас!

Славко троха отягався, але пішов до двора. Мані не було дома; сиділа в парку в липовій пахучій альтані і читала. Туди повів Заборовський питомця, поговорив хвилину з донькою, відтак лишив їх обоє, а сам пішов за господарськими орудками. Славко не сподівався такого поведіння дідича і змішався; не знав, від чого почати розмову, але виручила єго зараз Маня, спитавши:

— Чому не прийдуть коли ваші сестри до мене?

— Чому?.. Бо пропасть поміж двором а приходством завелика,— відповів Славко.

— Адже мій батько не грає ролі великого пана? А я ж донька бувшої селянки...

— Б у в ш о ї селянки,— повторив Ярослав і поклав натиск на перше слово.— А батько ваш все-таки пан і бідному священикові не пара. Врешті, самі знаєте, що між ними було непорозуміння.

— Але вже тепер чей нема!

— Так як би не було; хоч між поляком а русином в теперішніх часах о порозуміння трудно...

«Вона сама признається, що її мати була селянка?» — мигнула Славкові думка, і він допитливо глянув на дівчину.

— Ваша покійна мати справді була селянкою зроду?

— Не вірите?

— Вірю і чув уже про се; та все мені якось чудно. Мені здавалося, що се видумка.

— Ні, правда. Мій батько був колись великим романтиком. Уподобав собі зовсім незаможну сільську дівчину — вже не тямлю, з котрого то села, але не з Залісся — так задля її справді незвичайної краси, як і задля гарних прикмет її, про які чув; дав її на науку, а по трьох роках оженився наперекір цілій родині. Дуже багато неприємностей мав з тої причини; сусіди не хотіли жити з нами, родина відреклася...

— Як думаєте, чи було то з їх сторони справедливо? — спитав Славко спокійно, але з укритим наміром.

— Вже ж несправедливо,— відповіла дівчина сумно.— Батько оповідав не раз і про інших панів, що так само оженилися, як він. І не знаю, за що люди гнівалися! Мама була така добра...

Маня замовкла і аж по добрій хвилі знов обізвалася.

— Моя мати не забувала ніколи о тім, з якого роду була, і мені казала не забувати.

— Бачу те сам і розумію ваш жаль по матері. Потішіться тим, що ціле село жалує за нею не менше, як ви.

— Що мені з того? — замітила дівчина тихим голосом.

— У смутку такім, як ваш, то велика потіха: знати, що люблену вами особу любили і поважали всі.

— Тим більший жаль для мене по такій страті.

— Оповідав мені бідний селянин Мовчко, як покійна ваша мати спровадила була доктора з міста до єго дітей, коли дізналася, що вони були хорі,— і діти виздоровіли. Якби ви були бачили, як він благословив пам'ять вашої матері,— той бідний, прибитий селянин, у котрого ніхто не підозріває почуття вдячності,— то ви... Не плачте, пані! — перебив собі сам Славко, замітивши сльози на очах Мані.— Я, необачний, ще вам жалю завдаю...

— Ні, ні! — поспішилася сказати дівчина.— Говоріть! Не то мене болить, що ви розповідаєте...

Але Славко урвав і не хотів дальше вести про се розмову. Єму зробилося жаль дівчини і він аж тепер зрозумів, чому Заборовський бажав для неї товариства. Она не могла забути своєї матері. Передумував над тим, як би почати яку веселішу розмову, але не находив теми. Наступила мовчанка, яку перебивав лише веселий спів пташок, що безжурно скакали по галуззях дерев.

— Коли на вас так дивлюся,— виявив вкінці Славко свою думку,— то, вірте мені, жалую вас і рад би-м вас якось потішити, але не знаходжу способу, бо я сам смутний.

— Не треба! — відповіла дівчина, перемогла себе і сама почала говорити о чім іншім. Питалася, коли приїде Славкова сестра Зоня, котру бачила на великдень мимоходом і дуже собі її вподобала. Мусить бути весела дівчина.

— Справді, найвеселіша з нас всіх,— відповів Славко.— Може, ще брат Генко подібний до неї.

— Такий самий і мій брат Стасьо! Клопіт маємо з ним; не вчиться. Певно, «двійку» привезе, як я чула.

— Мій наймолодший брат перепав навіть при матурі.

— Згадував мені колись тато, що якби Стасьо дістав двійку, то сього року не дасть єго до гімназії, лише візьме професора додому. Я певна, що так буде. Може би, ви порадили нам, кого взяти на домашнього учителя?

— А наш Дорош не міг би? Він тепер філософію скінчив! Та правда, він міг би вчити лише під час вакацій, бо потім іде до гімназії на учителя.

— А ви остаєтеся надовго в Заліссі?

— Не знаю; мабуть, не виїду так скоро.

— В такім випадку ви могли би вчити Стася? правда?

— В котрій він клясі?

— В другій.

— Міг би-м; то невелика річ... Але я сам не знаю, що зі мною станеться...

— Розумію вас,— замітила дівчина, легенько усміхнувшись.

— Ні, ні, пані! — поспішився питомець сказати.— Я не виїду з Залісся з тої причини, яку ви відгадуєте. Я вже в сій справі майже рішився.

Дівчина дивилася на нього і немов ждала на дальші слова. Славко похилився до землі і довбав палицею в піску.

— Не повелося мені так, як я собі укладав,— сказав по хвилі,— і тому я рішив поки що ждати.

Дівчина мовчала.

— Хотів би-м тепер в Заліссі цілий вік свій прожити, хоч яке се бідне село,— докинув знов по хвилині.

— За які ж то провини ви хочете наложити на себе таку кару? — спиталася дівчина з легеньким цікавим усміхом.— Чи, може, тому, що панни вас не хотять, як виказали тоді коло каплиці?

— Я так казав? — здивувався Славко.

— Казали, батько свідком. Мені видиться, що се замала причина, аби загребуватися на ціле життя в такім біднім селі. Є тут вправді для кого працювати, але один чоловік не дасть ради усему, не поправить добробуту села.

Славко не відзивався; єму було прикро, що Маня відгадала причину єго лихого настрою. Замітила се вона і зараз пояснила єму свій здогад:

— Я знаю, яка немила пригода вас стрітила; мені сказала все наша ключниця. Кромі того, ви тоді на кладовищі самі се потвердили.

Питомець не мав відваги глянути дівчині в очі і мовчав. Дівчина не відзивалася також хвилинку, мов жалувала своєї одвертості, але небавом таки сказала:

— Вам, певно, дивно, що я се говорю так одверто. Мені здавалося, що з вами можна так говорити, особливо, коли хочу вам ще порадити, не брати собі сеї відмови так до серця. Оповідали мені, що ви ходите смутні по лісах, по полях та шукаєте самоти. А скоро подивлюся на вас, то й без того бачу смуток на вашім лиці; ви змарніли...

— Задля одного відмовного слова панни,— перебив їй скоро Славко, підвів голову і усміхнувся, щоб не виявити своєї журби.— Се правда, пані! І я тепер приходжу до пересвідчення, досить песимістичного, що хоч у дівчат маса чуття, але в мужчини єго далеко більше. Дівчата при всім своїм м'якім серці вміють рахувати; они справді суть тими вербами, котрі ростуть на всякім грунті і даються легко пересаджувати всюди, особливо коли того батько

і мати бажають. Але я се вже собі витолкував і не се мене так дуже журить, а більше завдає мені клопоту теперішнє положення родини і мої плани на будуче. Коли я казав, що хотів би остатися до смерті в Заліссі, то тому, що рад би-м жити для родини — батько і так уже не молодий — а відтак і для села. Се була би ціль життя, котрій справді варто би посвятитися. Кажете, що один чоловік не дав би тут всьому ради, але я хочу спробувати, я мушу спробувати.

— А найти собі яку іншу «вербу» вже зреклися?

— Зрікся.

— Натепер.

— Не лиш натепер, але, мабуть, на ціле життя; з такою думкою ношуся. Але даймо тому спокій; батько ваш іде.

Надійшов справді Заборовський, присівся до них і довідався від доньки, що «пан Ярослав» приняв би ся в потребі вчити Стася.

— А, може, ще сей урвитель привезе добру клясу? — замітив Заборовський.— Але то справді не злий проект. Ви не думаєте виїжджати з Залісся?

— Ні!

— Коли так, то я просив би вас, аби ви взяли Стася в свою опіку, розуміється, коли на се пристанете.

— Мабуть, пристану,— відповів Славко.

В кілька днів по сій розмові настали вакації для школярів. Горошинський виїхав до родичів, але зате до Залісся приїхала сестра Ярослава Зоня, відтак Стасьо Заборовський, а вкінці Петро Дорош. Зоня привезла добре свідоцтво, Стасьо зовсім лихе, а Дорош — свідоцтво, що скінчив уже четвертий рік філософії.

Славко був дуже рад особливо з приїзду Дороша, з котрим міг наговоритися доволі. Дорош привіз із собою стипендію, яку діставав на філософії, і зараз в перших днях взявся будувати нову хату для матері і братів. Дідич, до котрого вдався о дерево, дуже радо відступив єму за дешеву ціну будівельний матеріал. Хоч Дорошеві дуже сподобалася така ласка дідича, але так само, як старий о. Левицький, не похваляв наміру Славка учити Стася, сина такого «завзятого ляха». Бував частим гостем в о. Левицького і уважно та з правдивим вдоволенням придивлявся панні Зоні, котра за всіх сестер говорила і сміялася найбільше. Ще на різдво, бувши в Заліссі у матері і в о. Левицького в гостях, звернув він увагу на панну Зоню, але тоді не мав часу і відваги поговорити з нею яке щире слово. Тепер же,

коли часу мав доволі, він шукав нагоди до розмови з нею і найшов її на одній прогульці в лісі.

Вибралися Славко, єго брат Генко і три старші сестри і Дорош до лісу збирати ягоди. В лісі порозходилися і Дорош придибав Зоню на самоті. Не мав він виразного плану, що говорити з нею, але хотів доконче говорити. Почав розмову від того, чи Зоня по вакаціях поїде до семінарії.

— Не знаю,— відповіла вона.

— А маєте охоту?

— І маю, і не маю.

— Се залежить, певно, від того, чи не приїде хтось до Залісся.

— Хто ж би такий? — спитала дівчина цікаво.

— Ну, який окінчений питомець...

— Ей, ви! — обурилася Зоня і відвернулася.

— Нічого в тім не було би дивного. Ви гарна панна.

— Ага, гарна! — відповіла Зоня, але ласкавіше глянула на Дороша.

— Ви знаєте, що я на компліменти не щедрий. Кажу правду.

— Ба, коби-то була правда! — зітхнула вона.

— Хто ж вам казав, що то неправда?

— Я сама знаю. Дзеркало мені показує.

— То якесь дуже лихе дзеркало. Я маю ліпше, подивіться! — І з тими словами вийняв мале дзеркальце з кишені та підніс єго перед очі дівчини.— А що, не моя правда?

Дівчина глянула в дзеркальце цікаво, але потім відіпхала єго від себе.

— То що з того? — каже.

— З того таке може бути, що вам «люди» не дадуть навіть записатися до семінарії, а вже скінчити її, то, певно, ні!

Зоня нахилилася до землі, вирвала незамітно з коренем малу кропиву і доложила її до букету квіток, котрі вже мала в руці, та подала єго Дорошеві.

— Маєте букет за ваші компліменти.

Дорош ухопив за букет і попікся кропивою.

— Ха-ха-ха! — засміялася дівчина весело, а Дорош добродушно усміхнувся.

— Які ви! — сказав лише, викидаючи з букету кропиву.

— А не говоріть мені на другий раз таких компліментів!

— Добре, не буду говорити, хоч вірте мені, панно Зоню, що я незаслужених компліментів паннам не говорю.

— Ви у Львові вивчилися таких?

— Того не потрібно вчитися; само серце каже.

— Серце, серце,— повторяла дівчина з легенькою іронією.

Дорош замовк і не знав, що дальше говорити. Почав збирати ягоди, щоби їх дати потім Зоні. А Зоня, почервоніла, сховалася за корчі; не хотіла, щоби Дорош її бачив.

— Панно Зоню, хочете ягід? — кликнув Дорош.

— А маєте багато?

— Маю!

— То давайте сюди! Похвалюся, що то я тілько назбирала.

— Я вам назбираю багато і принесу додому.

— Так не можна. Ай! і бабуся до нас іде! — кликнула весело, побачивши бабусю на стежці.— Ходіть до нас, бабусю, ту найбільше ягід!

Дорош підійшов до старушки і поцілував її в руку.

— І ви тут, пане Дорош? — спитала стара їмосць ласкаво.— Бавитеся? Бавтеся, бавте, поки молоді! А де інші?

У відповідь на се Зоня високим сопрановим голосом крикнула: «Гоп! гоп!» — і зараз з кількох сторін лісу відізвалися голоси.

— Ходіть сюди! — додала Зоня.

— Пора вже на підвечірок! — замітила бабуся.— Ходіть і ви з нами, пане Дорош! Як же вам хата будується?

— Добре, пані добродійко! Мама так тішиться!

— І має чого! Такого сина мати — то потіха і поміч велика. То ви лише до кінця серпня в нас будете?

— Так!

— А потім?

— Потім іду на посаду, ще не знаю де, чи до Львова чи до Перемишля.

— А відтак нас запросите на весілля, правда? — спитала бабуся весело.

— З ким?

— Ну, з ким! Вже ж не з такою старою, як я, тілько з молодою.

— Не маю ще.

— Найдеться, найдеться! — успокоювала старушка Дороша.— Того квіту по всьому світу.

— Перше мушу іспит зробити.

— І іспит зробите, і весілля справите; вже я вас знаю.

— Тяжко воно, дуже тяжко.

Бабуся дивилася веселими очима з-під окуляр на вродливого, чорнявого «філософа», котрий не вірив у се, що єму так гарно і скоро все вдасться, та перечив бабусі головою.

— Зоню, а ти де вже сховалася? — спитала старушка вголос, а коли дівчина в корчах відізвалася, замітила:

— Не ховай же ся від пана Дороша! Від нього можеш багато навчитися, навіть у розмові.

— Ой вже! що мене пан Дорош може навчити! Латини чи греки? — відповіла онука, виходячи з недалеких корчів.— Врешті пан Дорош має хлопців учити, а не панни!

— Панно Зоню, я вчив у своїм життю шість учениць, одну навіть із семінарії.

— І дуже вони вас слухали?

— Чому ні! Мусіли, я їх остро тримав.

— Може, й били? — сміялася дівчина.

— Ну, бити не бив, але обходився поважно, може, аж надто поважно. І вас міг би я не одно навчити; побачили б ви...

— Не хочу!

З лісу надійшли Славко, Ольга, Наталка і Генко — і всі разом пішли на підвечірок. Ідучи попри поле, замітили коло женців Заборовського. Він підійшов до Ярослава, що остався далеко поза товариством, і з легеньким докором сказав єму:

— Видите, які ви недобрі! Що ж би вам шкодило, коли б з вашим товариством могла ходити на прохід і моя Маня.

— Правду кажете, пане,— відповів Славко,— але зрозумійте ви різницю поміж вашою донькою і моїми сестрами, то не подивуйтесь нам. Я навіть не знаю, чи згодилась би ваша донька пристати до нашого товариства. Вкінці я сам дуже радо запросив би її, але сестри якось немов лякаються. Ви зрозумієте: они відчувають найбільше, що маєтком зовсім не дорівнюють вашій доньці — отже, чулись би зв'язані, немов упокорені.

— А коли Маня пристала би? — спитав дідич.

— В такім випадку, певно, що й ми пристали би дуже радо і коли дозволите, то ми колись навідаємося.

— Але ж прошу, дуже рад буду з того! А Стася хочете вчити від вересня? Бо тепер, в липні і серпні, нехай має також вакації.

— Добре, приймуся вчити єго. Я вже рішився, лише родичі висилають мене замість того женитися, на що я тепер в жоден спосіб не згоджуся.

— Ну, то добре! Прийдіть коли до мене, то згодимося. Сподіваюся, що ви з мене будете вдоволені.

— А ви з мене. Коли ж завтра буде погода, то я з сестрами прийду по панну Маню.

VII

Але на другий день погоди не було і всі сиділи дома. Холодний вітер розбивався об угол приходства, свистів та завівав до кімнати бабусі Клавдзі так, що вона казала собі запалити в печі, бо їй було зазимно; дощ ударяв об шиби вікна, капав виразно з даху в баюрки на окапі; а дерева шуміли раз голосно, мов вода на лотоках, раз знов тихо. Небо висіло сіре, мов олов'яне, над цілим селом,— заносилося на довшу слоту. А понуру тишину пребивав часом лише пес у буді та когут.

Нудьга бралася Славка страшенна. Він як встав рано, то походив кілька годин і поклався знову спати; до обіду збудили єго, він пообідав і знов поклався спати. Встав перед вечером, виглянув крізь вікно надвір і знов смутний поклався на постіль, та вже не спав, лише прислухувався шумові вітру та каплям дощу, ударяючим об шиби. Такий півсонний стан, коли думки немов присіли і відпочивають, не відзиваються, можна пізнати лише на селі. Нічого тоді не хочеться, лише спати і спати або хоч лежати без думки. Взяв би ся за яку роботу, але жодної нема. Всі книжки Славко вже поперечитував, часописів не було, розмовляти з родиною не мав о чім, у власній голові свіжих думок не знаходив — словом, нудьга така, яку лише можна пізнати в тихім селі. Прийшло єму до голови піти самому до двора, але ніщо єго не здержувало від сього ходу так, як думка, що треба брести великим болотом. Був би собі закурив сигаретку, якби хто єму був скрутив; але сам був залінивий встати і скрутити собі. Тут він в одній і тій самій хвилині сварив себе самого в душі за отупіння, за лінивство і тут заразом находив причини, чому лучче лежати на теплім місці в півсні.

І був би, може, лежав так знов аж до вечера, якби Зоня не ввійшла в кімнату та не сказала єму, що селянин Головатий має до нього орудку і жде в сінях. Славко встав і закликав Головатого до канцелярії, рад у душі, що хмарний день приніс єму якусь новину. Головатого знав він з оповідань, що се майже бідний, старий господар, котрий кілька разів брався закладати в селі читальню, але не находив лю-

дей до помочі. Не розуміли єго і навіть на сміх брали. Також знав його з того, що був противником війта Костишина і все грозив єму, що єго попам'ятає, особливо з того часу, як війт замкнув єго ніби-то за обиду свояка Андрія Костишина на добу в арешті громадськім та взяв від нього ще п'ятку кари. Ал з того часу, як тому два роки Головатий хорував тяжко, він здав господарство на сина і сам проживав тихо, так тихо в селі, що майже ніхто єго не замічав.

— Що скажете, пане газдо? — спитався Славко, саджаючи насилу сивого Головатого на крісло, бо сей ніяк не годився сідати.

— Я до вас, паничу наш любий, як би не прогнівалися, з орудкою.

— З якою, наприклад?

— А з такою, що то для вас буде новина. Чув я від людей, що ви розпитувалися і сего, і того, як їм ведеться, та радили, що робити; так я думаю собі: піду і я до панича, що він на моє скаже. Скажіть мені, паничу, як вам подобається наш війт Юрко Костишин?

— Мені він не подобається.

— А чому? — спитав Головатий тихше, нахилившися до Славка і спершися руками на грубій палиці.

— Мені видиться, що він о громаду цілком не дбає.

— Так воно й є! — потвердив старий.— А знаєте, о кого він дбає?

— О себе, може?

— О себе, паничу, о себе; та ще коли би так дбав, аби з того громаді кривди не було, то би єму-то й хвалилося, але ж бо він з громади дере, а собі бере.

— Та як же так, пане газдо?

— Як? я вам зараз покажу.— І старий виймив з-за пазухи якийсь папір.— Прочитайте, що там стоїть.

Була се податкова книжка старого Головатого. Славко глянув і каже:

— Ну що ж? Та се ваша книжка податкова; тут стоїть написано, що платите 5 зр. і 3 кр. податку грунтового і домового.

— Так, то правда. А що ви скажете на то, що я торік восени заплатив уже свій податок за торік, а взимі сього року заплатив єго другий раз за той самий рік, не за теперішній.

— Чому ж ви платили два рази?

— Я нездужав, не міг походити за тим та розвідатися; прийшов писар з присяжним і сказали, що я ще винен і мушу заплатити; а син взяв та й заплатив.

— Куди ж ті гроші діваються?

— У війтовій кишені, паничу, у писаревій кишені, в Андрія Костишина кишені, у Мошковій — бо они собі в спілці.

Для Славка була се справді новина неабияка, він почав розпитувати і дізнався цікавих річей. Головатий вичислив кільканадцять селян, котрі так само як він, заплатили два рази податок. При кінці минувшого року зложив війт рахунок з громадського добра такий, що Головатий дуже сумнівається, чи він правдивий. Від радного Павла Стрілецького, свояка, дізнався, що гроші, призбирані за різні кари, що мали йти на бідних, десь пропали. Було їх після рахунку обидвох найменше 60 зр. Андрієві Костишиному відступив війт на власну руку кусень громадського грунту, що варт щонайменше 50 зр. Мошкові Зільберові відступив кусень толоки на склад дерева з Дуброви, а нікого о то не питався. Купував сам гонти на потреби громадські і порахував собі за них тільки, що вони й половини того не варті. Виарендував Мошкові ломи каміння з громадського грунту, а де гроші за камінь, господь знає. На будову дороги дістав з виділу повітового гроші, але людей гонив на шарварок більше як було потрібно.

Славко слухав того здивований і не хотів вірити.

— Вірте мені, паничу, я правду кажу,— впевняв Головатий.— Що він нам лиха наробив, як громаду скривдив, того ні списати, ні переговорити. І нещастя наше, що нема кому взяти нас в опіку, уймитися за бідними людьми. Село тепер так збідніло, як я не затямив. Були голодні роки, але так, як тепер є, то ще не було. Десь інші громади радять собі якось, а в нас всі такі прибиті, наполохані, що, ні суди боже їх намовити до чого доброго. Мій свояк Стрілецький та й ще двох радних хотіли щось більше розвідати, куди діваються громадські гроші, та що ж? Они неписьменні, писар пустить їм блахмана, ще й накричить; війт настрашить арештом за образу гонору — і они сидять тихо. Я вам то хотів сказати, паничу,— кінчив Головатий говорити і встав з крісла,— щоби ви знали. Може, ви намовите панотця, щоби написав яке письмо до міста, а може, й самі якому панові в місті скажете. Бачив я вас, як ви ходили з дідичем. Добре би було, аби й він о тім дізнався, хоч він з нашим війтом руку тримає, то ледви чи що поможе.

Славко дивився на старця, мов на батька рідного, і дякував єму, стискаючи руку.

— Я й не знав,— говорив він,— що в нашім Заліссі такий нелад. Що буду міг, то зроблю, хоч то робота не на мої сили. Дещо здогадувався я; наприклад, той міст на дорозі, що за нього війт, як я чув, заправив у раді повітовій 340 зр., не варт тілько.

— Та де він тілько варт! — сказав ще Головатий.— Я єго оглядав. Як варт 180 ринських, то більше ні. Взявся єго сам ставити і заробив при тім добре.

— Ні, він ще грошей не дістав: має комісія приїхати цими днями, оглянути міст, чи варт тілько.

Головатий попрощався і пішов, не зважаючи на дощ, додому. А Славкові гірко стало за батька, котрий сидить стільки літ в Заліссі і пальця не ткне у громадські справи. Радив Головатий просити батька, щоби написав письмо «до міста», однак Славко рішився навіть не говорити о тім з батьком. Коли ж той при вечері питався єго, за чим Головатий приходив, Славко відповів лише коротко, що «поговорити».

— Він сільський опозиціоніст,— замітив батько,— і я не радив би тобі з ним собі заходити.

— Добре, добре! — відповів син з нетаємним пересердям.

— Чого ти, Славку, ходиш нині як строєний? — спиталася бабуся.

— Бо я справді строєний тими всіма обставинами.

— Може, тобі що бракує? — питалася журливо бабуся дальше.

— Ах! бракує мені справді багато, а передусім сил Геркулеса, щоб я міг ту стайню Авгієву вимести начисто.

— Що він за якусь стайню говорить? — здивувалася стривожена бабуся, звертаючись до о. Левицького.

— Ніщо, ніщо, мамо, то молоді мрії!

— «Мрії»...— повторив Славко глумливо, встав і пішов до своєї кімнати.

— Що єму такого? — допитувалася бабуся.— Чи він ще й досі не викинув Стефки з голови? Плете якісь небилиці за стайні... Ще, борони, боже, розум стратить.

О. Левицький мусив зараз пояснити матері, хто се такий був Геркуль і хто Авгій, і чому Славко хотів би бути Геркулем... Певно Головатий наговорив єму багато про громадську господарку, а єму захотілося в Заліссі лад навести. От! молодий хлопчисько, думає, що се так легко, особливо, коли за війтом обстає і староста, і рада повітова, і дідич. Радше би йому не пхати пальців межи двері.

Але Славко навіть рад був, що таке дізнався від Головатого, бо тепер хоч мав чим свої думки заняти, за чим

слідити. Коли приїхав «на комісію» люстратор виділу повітового з двома знавцями оглядати міст, Славко прилучився до комісії і був також при оглядинах моста. Справу ту зрозумів він тепер цілком добре. Виділ повітовий повірив зверхності громадській Залісся будову малого моста в селі за гроші повітові. Війт не сказав нікому слова, лише з писарем порадився і на власну руку зайнявся дуже ревно будовою моста. Закупив потрібний матеріал, але лихий, і вибудував міст. Зладив потім з писарем спис коштів, добув на нього підпис делегата дорогового, котрий навіть моста не хотів оглядати, і подав просьбу о виплату 340 зр. грошей. Виділ повітовий не хотів зараз виплатити грошей, казав, що вишле урядника оглянути міст. І справді, приїхав люстратор п. Дзюбинський разом зі знавцями. Ті оглядали міст з усіх боків, придивлялися матеріалові, рахували, кілько могли коштувати робітники, і вирахували, що цілий міст не варт більше як 200 зр. та й то вже буде добре заплачений.

— Ну, що ж тепер буде? — питався люстратор у війта.— Я вам не виплачу тілько грошей, скілько ви зажадали. І як ви мали лице жадати тілько?

— Прошу пана люстратора, я на таку комісію не пристаю,— відповів Костишин.— Ті панове не розуміються на тім. Мене коштували дорого звоження дерева і робітники, матеріал дав я добрий, постоїть кількадесять літ.

— Як постоїть п'ять літ,— відповів один із знавців,— то дуже добре.

— Я вам 340 зр. не дам,— сказав ще люстратор,— і торгуватися з нами на позволю!

— Добре, добре! — відворкнув Костишин розлючений.— Я собі іншу комісію спроваджу. Чи й ви, паничу, належите, може, до комісії? — звернувся він з глумом до Славка, що мовчки приглядався та прислухувався всьому.

— Ви мені пана Левицького не займайте,— сказав люстратор до війта,— я єго тут запросив, і він нікому не перешкоджає. Будьте здорові! а ми їдьмо!

Попрощалися зі Славком і від'їхали до міста. Славко пішов додому, а війт лишився на своїм мості і стояв невдоволений. Він не тратив надії, що виділ повітовий, котрому він не раз годив у політичних справах, виплатить єму всі гроші, а сердило єго найбільше се, що свідком такої немилої для нього пригоди був син панотця. І се гнівало єго, що гроші не зараз дістане; трафляється купити дешево грунт в одного газди, а грошей не стає. Розсерджений, пішов він

скорим ходом до корчми Мошка Зільбера. Зайшов до сго алькира і там сів та казав собі подати пива.

— Що чувати, пане війте, з мостом? — спитався Мошко, присівши коло війта.— Що сказала комісія?

— Нічо! — відповів Костишин коротко.

— Як нічо? — дивувався Мошко.— Дадуть вам 340 ринських?

— Ага, дадуть!

— Що, не хотять дати? Або то їх гроші? То гроші повітові!

— Двісті ринських дають лише.

— Лише двісті? Ну-ну! Але між нами сказавши, пане війте, ви таки заправили забагато. За ті дуби, що я вам продав з Дуброви, що ж ви заплатили? Га? Та й то не далека дорога їх возити, чверть милі, більше ні!

— Тілько ти, Мошку, не виговорися мені з тим перед ким в місті, бо я тобі готов зараз камінь сперти. Кілько-сь уже на нім заробив? га?

— Ну! — відповів Мошко.— Зарібки з того невелікі. А за то, щоби в місті мав що сказати, не бійтеся! Я не з тих!

— А за те місце на толоці, що я тобі дав на склад дерева, нічого мені не думаєш дати? Як не даш, зараз мені забирай дерево геть!

— Що ж вам за то дати, пане війте?

— Десятку даш і вже!

— Та за що десятку? Чи то ваша толока?

— Коли не моя, то забирай собі дерево!

— Ей! Які ви скорі! П'ятку дам, добре?

— Замало.

— Ну, то шість.

— Не торгуйся, жиде, раджу тобі! Ти і так маєш з мене великі зиски.

— А шість з половиною візьмете? То, бігме, більше не варто.

— Давай десять, а як ні, то забирай собі дерево! ні грейцара не спущу! — повторяв війт своє і таки поставив на своїм, взяв десятку.

— Які ви, пане Костишин, недобрі! Ви на мені ще хочете заробити, а я знаю, що ви цими днями заробили грубі гроші,— говорив жид, подаючи війтові десятку і гальбу пива.

— Які грубі гроші?

— А запомогу? га? Триста ринських! То сума!

— То піде на люди.

— Ну-ну, «на люди»... Ви також «люди»... Пане війте, то ми собі тут в чотири очі можемо так говорити! — втихомирював Зільбер Костишина, коли той видивився на нього гнівно.

— Дай спокій, Мошку, з такими жартами, а пильнуй радше свого носа! Що ти, чую, загадуєш того п'яницю Криворукого з хати викидати, чи що?

— Винен мені багато.

— А нащо ж ти єму даєш пити?

— Бо сам хоче; чому я не маю дати?

— А ти знаєш свої приписи корчемні?

— Знаю; ну, й що з того?

— А маєш ти совість викидати дрібні діти Криворукого надвір?

— А що мене обходять єго діти? Він мені винен вже більше, ніж єго хата варта.

— Сивуха твоя тілько варта? — говорив Костишин з глумом.— Ей, жиде, пильнуйся!

— Ей, пане війте, пильнуйтеся! — відповів так само Мошко.

— Чого я маю пильнуватися? — боронився війт.— У мене все в порядку.

— А в мене ще в більшім, як у вас. Я би вам таки направду радив, пане війте, аби ви більше пильнувалися. Ви-бо дуже відважно все робите. Я знаю, що Головатий ходив за чимсь до єгомостя — за чим? У нього ж дома не було ані хрестин, ані похорону! А люди мені доповіли отут в корчмі, що він збирається вас скаржити.

— Що? він? — обурився війт.— Той старий гриб? А не молив би ся радше, щоби смерть мав легку? За що ж він думає мене скаржити?

— Каже, що податки взяли ви від нього два рази. Хто ж так робить? Адже то зараз може викритися!

— Я не брав,— відповів війт коротко.

— Та й я ні! — сказав Мошко.— Але що люди платили по два рази податок за один рік, то я сам знаю.

— А що ти зліцитував Грицуняка, Козака і Федишина за лихву, то я також знаю. Позичив Грицунякові сотку, а взяв до трьох років кілько? га? Двісті п'ятдесят! Та ще з торбами єго пустив. А Федишин через кого вибрався за море? Лишив тобі такий красний грунт, а сам ледви на дорогу дещо призбирав. Ні, Мошку, пригадай-но ти собі, який волоцюга ти був, коли прийшов ту до Залісся тоді під час холери тому з двадцять літ? Тямиш? Що ти мав тоді? А тепер ти

багатший від мене! А я ж газда був з діда-прадіда! От сидів би-сь, Мошку, тихо та не пускав ані пари з уст.

— Та я нічо! — боронився Мошко.— Або я що кажу напротив вас? Я тілько раджу як приятель, аби ви зі своїм писарем та з Андрієм якось то інакше робили, аби в очі не впадало. Ще готова приїхати комісія, зревізує касу і тоді що буде?

— Нічо не буде! Я з панами знаюся. Врешті каса в порядку.

— Ну, як в порядку, то най буде! — закінчив жид.— Дати вам ще гальбу?

— Давай! Може би, ти, Мошку, післав кого по писаря?

— Добре, я пішлю.

— А не сказав би ти мені, Мошку, що зі слабістю чувати? — спитав війт, бажаючи, очевидно, звернути розмову в інший бік.

— З якою слабістю?

— З тою — пек їй! холерою?

Мошко видивився настрашено і спитав:

— Ну, що? може, вже прийшла?

— Вже прийшла і забирає самих жидів.

— Не жартуйте, пане війте, з тим; то недобре. Я чув, що з наших сторін вона вже пішла собі геть.

— Ха-ха-ха! а ти вже налякався! — засміявся війт.— Ну, не бійся, Мошку, слабість затихла.

Прийшов писар і приніс немилу новину, що один з радних, Костюк, котрому поручено відібрати при нагоді гроші за підводи для війська при маневрах, ніяк не хоче їх звернути до каси.

— Не до каси, а людям я мушу виплатити! — вгнівався Костишин.— Що ж він собі думає, той несіголовка?

— Сказав мені просто в очі: «Коли вільно війтові і єго завушникам красти, то вільно і мені!»

— Та я єго до криміналу всаджу за таке! — грозив війт.

— Тихо, пане Костишин, ще хто почує! — успокоював писар війта.— Годі єго до криміналу всадити, бо заки що, виговорить перше все, що знає, на нас, і буде біда.

— Та й то правда! — замітив на се Костишин.— А грім же би його побив! Що ж я зроблю, як люди будуть у мене допоминатися о гроші?

— Скажемо, що ще не прийшли, а потім люди забудуть. Але ж бо ви, пане війте, і не думаєте мені нині що зафундувати.

— Кажіть собі дати пива!

Писар волів рум, як лихе Мошкове пиво, і казав собі подати руму. При напитку і тютюні оба розбалакалися про свої справи і аж пізнім вечером вернулися додому.

VIII

День 18 серпня був незвичайно погідний і красний; тому подвійне свято Преображення Ісуса Христа і уродин цісарських випало дуже величаво. О. Левицький рішився правити богослуження на пожарищі старої церкви. З неї вже й сліду тут не було, кромі випаленого місця поміж липами, бо обгорілі балки і підлоги казав Левицький зложити під дзвінницею. На місці, де стояв давніше престол, уставлено тепер дошки на підвищенні, а на тім великий стіл зі свічками і образом з дому о. Левицького.

На кладовищі зібралася більша половина села святити овочі, а потім послухати і панотцевого сина, бо пішла чутка, що він буде мати проповідь. На богослуженні з'явився і дідич з донькою, всі діти о. Левицького (жінка єго і мати осталися дома); приїхав також Горошинський, а Дорош, що був офіцером в резерві, явився нині з нагоди цісарських уродин у військовім параднім мундирі з ясно-жовтою «фельдбіндою» при боці. І ніхто з цілої інтелігенції залізької не звертав на себе такої уваги, як іменно Дорош своїм мундиром. Декотрим селянам не могло то в голові поміститися, що Дорош лише рік служив при війську і вже став офіцером; аж молодші селяни, котрі служили також при війську, мусили сим недовіркам вияснити, що се можливо. Стара Дорошиха стояла недалеко свого сина, не зводила з него очей і аж росла з радості, чуючи у громаді людей, що її обступили і випитували, самі похвали для єї Петра. «Офіцер, як золото! — казали люди.— Не знати, кілько такий мундир коштує?» А Дорошиха то чує і мов від нехочу кидає слово: «180 зр.» — «Сто вісімдесят ринських! — дивуються люди.— Але ж бо і ладний мундир! А ті кутаси самі скільки коштують?» А Дорошиха знов мов від нехочу каже: «Дванадцять»! «Дванадцять ринських! То они, певно, шовкові?» — «З чистого шовку! тому такі дорогі».

Не менше враження зробив Дорош і на доньки о. Левицького, котрі в мундирі єго ще не бачили. Особливо Зоня, що сиділа на лавці недалеко Дороша, не могла втерпіти, аби від часу до часу не глянути на вродливого поставного молодця. Перед сестрою Наталкою, що коло неї сиділа, виявила на-

віть тихцем свою думку, що «Дорош у військовім мундирі виглядає далеко краще». А Дорош тим часом стояв, легенько спершися на шаблю, усміхнений і певний себе, та спокійно водив очима по громаді, що подивляла єго.

Богослужіння йшло красно. Вправді головний співак, дяк, не мав голосу такого, щоби єго було пустити хоч на яку-небудь сцену, але, проте, голос єго чути було з-поміж всіх, як бренькіт джмеля поміж мушками. А й люди помагали єму щосили, так що голосні пісні лунали далеко та відбивалися в лісі разом з гуком двох моздірів, з котрих стріляли під парканом церкви. Лише до тих пісень, що співали молодими дзвінкими голосами школярі, котрих зібрав Горошинський, люди не мішалися і з вдоволенням самі їх слухали.

Нараз громада втихла і навіть ті, що оглядали досі Дороша, звернули свою увагу в інший бік, туди коло престола, де явився молодий син о. Левицького, щоби мати проповідь. В Заліссі не проповідував він ще ніколи, отже, всі були цікаві послухати єго. Ярослав постояв хвилину мовчки, як би ждав на се, аби всі зібрали свою увагу, і відтак рівним голосом розповів дещо приступно з життя цісаря, вказав на значення конституції і тих прав, що милостивий цісар людям признав, і зійшов на то, як з тих прав треба користати, передусім у громаді. Тут звучний голос Славка став щораз підніматися, набирати сили, лице єго стало напружене, очі замиготіли, і він, не називаючи Залісся, почав яркими красками описувати такі самі злидні і такий самий нелад, які були в Заліссі. Передусім описав безрадність і непроворність самих селян так, що чути було між громадою голосні потакування і зітхання, а відтак дотепно змалював зверхність громадську, котра користає з непорадності і темноти селян. Люди зглядалися з усміхом і злобою на Костишина, що сховався між людей і дивився в землю, та на радних, що не могли встояти спокійно на місці. І все те говорив Славко так, що не називав нікого по імені, а проте, всі знали, про кого він річ веде. Вкінці на прикладі одної громади, знаної з порядків в цілій Галичині, пояснив, як люди собі радять, і закінчив величанням цісаря, котрий дає людям спроможність рядити собою на власне добро.

Під час цілої проповіді о. Левицький був дуже неспокійний і не втерпів, щоби потім не сказати єму тихцем: «Тобі здавалося, мабуть, що ти на вічу; ще мені біди наробиш!» А Заборовський через весь час вдоволено усміхався і до доньки своєї сказав: «Добрий проповідник! Дуже мені сподобався той Славко. Батько єго не такий». А коли Славко

зложив дальматику та, почервонілий, підійшов до сестер, Заборовський встав і подав єму руку, сказавши: «Гратулюю! Враження знамените! Ви бачили, як селяни вас слухали?»

— Ні, я не завважав добре! Забуваюся майже зовсім, коли говорю, і здається мені так, якби я сам до себе говорив, а людей перед собою не бачив.

Славко усів, похиливши голову, і слухав дальшого богослуження. Нараз здалося єму, що голос батька якось дивно затремтів, немов став жалісний. Глянувши в сторону престола, він замітив коло дяка слугу Марту з дому. Славко здогадався, що сталося. Слуга принесла з дому новину, а дяк сказав її о. Левицькому, не зважаючи на богослужіння. І коли священик правив дальше богослужіння голосом таким благаючим та ревним, якби молив бога о якусь особлившу ласку, син єго встав, вийшов з кладовища і в повертаючої додому слуги хотів щось спитатися, але та випередила єго, сказавши з веселим усміхом:

— Дав вам бог ще одну сестричку, паничу!

Славко не сказав на се ані слова, але на богослужіння вже не вертав, лише пішов просто в ліс. Сів собі на окопі під лісом і звідтам дивився на родинний дім, котрий на нього наводив смуток і жаль. Шість сестер без посагу, без будучності... Долю таких дівчат може лише той відчути, що їх любить так, як Славко любив свої сестри. Ще рік-два, а найстаршу сестру Ольгу будуть називати старою панною, Наталці вже також двадцять літ минуло. Зоня до семінарії, певно, не піде, бо звідки взяти на се гроші? Генко мусить повторяти восьмий клас, троє малолітніх дівчат не буде навіть за що посилати до школи,— а ту батько вже не молодий і серед тих злиднів зовсім отупілий. Боже, що з того вийде? Вийде передовсім таке, мій Славку (сказав собі він з глухим самовідреченням), що ти зі своїми самолюбивими мріями мусиш попрощатися вже раз рішучо і жити для родини! В такім випадку навіть добре сталося, що ти від Стефки дістав гарбуза, бо тепер хоч ніхто тебе не в'яже. Восени висвятишся безженним, забереш старші сестри до себе — буде батькові легше. Може, дещо й Генкові пішлеш... Інакше годі, так треба зробити.

Але Стефку не так легко можна було забути... Як було тому рік, а як нині?

Він приляг головою до землі, закрив лице руками, полежав так бездушно кілька хвиль, а коли потім піднявся, лице єго було бліде і змучене. Мов перед осами, так перед якимись влізливими думками почав він утікати скорим

ходом дорогою додому. І розводив так не раз руками, якби справді хотів прогнати які прикрі оси.

Ідучи попри город, замітив там сестри і сам вступив у фіртку городу. Крізь заслонене вікно одної кімнати долетів до нього плач немовляти, котрий єго прошиб морозом. Але ще більше вразило єго, коли на вступі до альтани побачив заплакані сестри: Ольгу, Наталку і Зоню. Всі три сиділи сперті о себе, Зоня всередині, і плакали тихо. Одна Зоня виглядала так, як би плакала тому, що сестри плачуть.

— А ви чого сльози проливаєте? — спитав Славко з силуваним усміхом.— То се такий невеселий привіт для сестрички? Слізьми смутку її вітаєте?

— Добре тобі казати,— відповіла Наталка, хлипаючи,— ти о себе не потребуєш боятися, але що з нами буде? що ми маємо?

— А я вже хіба лишуся старою панною,— казала Ольга.— Хто мене схоче?

— А я до семінарії не піду,— хлипала Зоня, відсуваючи з чола русяву гривку.— А все через тоту «малу» та й через Генка...

— Не плачте, мої дівчата,— потішав Славко,— так воно зле не буде, лиш будьте терпеливі!

— Я до семінарії мушу піти! — сказала рішучим голосом Зоня, обтираючи сльози із своїх синіх очей.

— Ти хоч до семінарії можеш піти,— завидувала сестра Наталка,— а ми й до того вже застарі.

— І не знати властиво, що собі тато думає? — замітила Ольга докірливо.

Славко усів на лавку і справді не знав, що на ті всі питання відповісти. Настала хвилька мовчання, і з заслоненої кімнати долетів знов слабенький плач молодої сестрички.

— Уве! уве! — стала Зоня покривлятися, і, коли по личку єї котилися дві ясні сльози, уста розширилися до злобного усміху.

— От бачите! — замітив Славко.— Зоня вже потішилася.

— Ага! потішилася! — відповіла вона знов понуро.

До альтани надбігли з городу молодші сестри, семилітня Мариня і чотирилітня Клавдзя. Ті вже десь, очевидно, від слуг дізналися також, що дістали ще одну сестричку і зараз тим похвалилися.

— Я маю сестричку маленьку! — сказала Клавдзя, притискаючи до себе ляльку з відломаною ногою.

— Чи, може, ту, що на руках тримаєш? — спитав Славко, усміхнувшись.

— Е! ні! — відповіла мала.— То інша, така, що кличить.

— Я її буду колисати! — похвалилася старша, Мариня.— І буду їй співанки співати.

— А ти знаєш такі співанки? — спитав Славко.

— Знаю! — відповіла Мариня і тоненьким голосом проспівала: «Ой ходить сон коло вікон!»

— І я знаю також,— похвалилася Клавдзя і заспівала: «Всі ви, хлопці, баламути!»

Славко засміявся вголос, взяв малу Клавдзю на руки, поцілував і посадив на коліна. Сестри також усміхнулися.

— А ти ту малу сестричку, що кричить, любиш? — спитав Славко у Клавдзі.

— Люблю.

— І я люблю,— додала Мариня.

— Бачите, то ви ліпші сестри, як ті старші! — замітив Славко і з усміхом звернувся до старших сестер.

— От, діти ще! — відповіла Зоня поважно.

— Ов, яка мені доросла! — закпив собі брат.— Ти ще сама дитина.

— Я вже не дитина, шістнадцять літ маю!

— Ага! то тому ти вже кидаєш так на Дороша очима.

Ся замітка діткнула Зоню несподівано глубоко; она розплакалася і вийшла з альтани.

— Бе-е-бе! — стала покривлятися маленька Клавдзя.— Плаче так, як сестричка там в хаті.

— Ай, ти пестійко бабусина! — сказав Славко і поставив Клавдзю на ноги на своїх колінах.— А мене ти любиш?

— Люблю.

— Як же ти вмієш любити?

— От так! — сказала Клавдзя, поклала ляльку на стіл, обняла брата дрібними рученятами за шию і поцілувала єго в уста.

— Ну, коли ти мене так любиш, то я тобі мушу зірвати красну грушку. Ходи зі мною! І ти, Мариню, ходи!

В альтані осталися Ольга і Наталка. Они вже не плакали, але з лиця були понурі.

— Чи наша Зоня не залюбилася припадком в Дорошi? — спиталася Наталка.

— Не знаю.

— А чого ж так розплакалася?

— От, дитинні примхи!

— Може... То він уже професором?

— Хто?
— А Дорош?
— Ні, він щойно суплентом буде.
— То кілько плати буде мати на місяць?
— П'ятдесят ринських.
— Ов! то на велике місто замало.
— Для него одного досить!
— Але коли б хотів оженитися...
— То возьме таку, що гроші має, а певно, ані тебе, ані мене.
— Ти вже маєш свого Горошинського,— замітила Наталка якимсь невиразним голосом.
— Він так само мій, як твій,— відповіла Ольга.
— Чей же тепер батько не буде ждати на луччого жениха для тебе?
— Не знаю. З нашим татом годі що говорити...
— Давніше приїздили до нас в такий час різні питомці, а тепер нікого не видко.
— Пощо мають приїздити?

Наталка не знала, що на се відповісти, встала помалу з лавки і вийшла в город. Ольга лишилася в альтані разом зі своїми понурими думками. А жодна з них не мала відваги вступити до хати...

Там же в хаті, о. Левицький по богослужінню, упевнившись о здоровлю жінки, походжав з люлькою в губах по своїй канцелярії і думав, що чинити. Не брав він собі зросту своєї родини так до серця, як доньки, але й сам перед своєю матір'ю признався, що волів би сина, як доньку. Мати, бабуся Клавдзя, хотіла єму з сеї нагоди багато наговорити, але нині не мала на се часу. І так о. Левицький остався сам зі своїми думками. Він бачив, що й се не добре і се зле, але дальше не сягав думками, будучності своєї родини не старався навіть собі уявити. Знати було в єго поступуванню щось з магометанського фаталізму; він ждав не знати на кого і на що. Одно лиш розумів тепер ясно, що єму треба доконче багато-багато, якнайбільше грошей, бо без них загине разом з родиною. І він рішився не жалувати ніякого селянина і за треби церковні правити якнайбільше.

Що від такого ріщення і на другий день не думав відступати, о тім пересвідчився зараз обрабований Мошком селянин Козак, котрий жив тепер простим зарібником у своїй бідній хаті і тілько всеї помочі мав, що кусник городу і одна корова для дітей. Він прийшов згорблений, з зарослим тупим лицем, зі стеблами соломи в довгім волоссі до

канцелярії панотця з сумною вісткою, що єго жінка, котру о. Левицький тому два дні причащав на смерть, померла, і він хоче тепер згодитися за похорон.

Левицький усів за стіл, вийняв свої книги і питається:

— Як твоя покійна жінка називалася на ім'я?

Козак стоїть і не знає, що відповісти.

— Як же ти її кликав?

— Та як же? «Стара!», і вже! — каже Козак так, якби се була річ зовсім зрозуміла.

— А як вона писалася, ще заким вийшла за тебе замуж?

— Канонірчиха!

— Ей ти, старий дурню! — вгнівався о. Левицький.— Жив тілько літ з жінкою і навіть не знає, як вона звалася. То Канонірчихою єї прозивали по батьку, а батько єї писався Чорний.— І заглянувши у метрику, о. Левицький додав:— Називалася небіжка Домна Чорна, прожила літ 53, а з тобою 26. Що даш за похорон?

— Що ж я можу дати, прошу єгомостя? — скривився Козак.— Я такий бідний...

— Ну, ти бідний, але й я не багатий. Даш п'ятку, менше не візьму!

— Єгомость, не маю, бігме, не маю! Дам ринський, кожух заставлю, то роздобуду, але п'ятки не дам.

— Ну, то ховай собі жінку без мене. Я покроплю.

— Та як же так можна, єгомость? Тілько літ бідувала зі мною, та й тої прислуги їй не віддати? — говорив Козак тремтячим голосом.

— Як хочеш; або давай, або обійдися без мене,— повторив о. Левицький.— Я не спущу ані крейцара. І я маю діти, і я мушу з чогось жити.

— Возьміть два ринських, єгомость, а решту вам відробить син один або другий. Візьміть, панотченьку! — благав Козак.

— Маєш при собі?

— Ні, не маю.

— То йди, перше принеси! — сказав Левицький твердо.

І Козак пішов заставляти кожух. Приніс небавом два ринських, а решту, казав, відробить син восени; буде молотити і картоплю копати так довго, доки не відробить. О. Левицький записав собі, що син Козака має єму відробити десять днів восени і казав старому прилагодити похорон на другий день пополудні. По тім торзі по селі пішла поговірка, о котрій зараз дізнався і Славко, що панотець збирає гроші вже для шостої доньки, а тим часом о. Левицький, коли роз-

важив свій вчинок, жалував єго якийсь час, але при слідуючій нагоді зробив так само.

Все те сталося мов на привіт отсеї малої істоти, що на хресті назвали її Володимирою. Добре хоч, що маленька Влодзя того всього не розуміла і не знала: інакше життя відразу було би їй дуже гірке. І не знала вона й сього, що поява єї на світ спонукала о. Левицького також до одного вчинку, до якого він перше не показував найменшої охоти. Именно Ольга, що плакала і сумувала так задля сестрички Влодзі, небавом дізналася, що повинна радше бути їй вдячною, бо о. Левицький на гарячу намову бабусі Клавдзі рішився вкінці віддати Ольгу за Горошинського.

— На кого ти хотів ждати? — говорила бабуся до свого сина.— Шість доньок в хаті, адже того не скриєш перед ніким! А Горошинський чоловік статочний, не надто молодий, має тридцять три роки, загосподарований. Ольга прийде на готове.

— В моїм роді ще того не бувало, щоби дівчата за учителів виходили,— говорив на се о. Левицький.— Та най уже побираються, коли така божа воля.

Повідомлений о тім Горошинський прибіг, красно прибраний, чимскорше в дім о. Левицького, і поцілував єго, бабусю і свою суджену в руку. Єго лице, звичайно, сніде, тепер зарум'янилося, і він щасливо споглядав на свою суджену, що також немов віджила і стала якась жвавіша. О. Левицький принимав Горошинського ласкаво, але без особливих любощів; зате бабуся Клавдзя скакала коло Горошинського так, як би сама була єго суджена, а не єї внучка.

— Ну, преці потанцюю собі,— говорила вона і рухалася так жваво, якби танці мимо її старості зовсім не приходилися їй тяжко.— А пам'ятайте, пане Горошинський, не забудьте попросити мене бодай до кадриля!

— Добре, пані, прошу вже тепер! — відповів щасливий Горошинський, сідаючи коло своєї судженої.

Зоня кривдувала собі дуже. Такі освідчини їй не сподобалися.

— Якби мені мав хто освідчитися,— говорила она сестрам, пізнім вечором лягаючи спати,— то мусів би перше впасти передо мною на коліна, потім присягнути, що мене дуже а дуже любить; а ми би потім обоє крилися з тим перед татом і мамою довший час і аж відтак сказали би їм. А тут сталося се якось так непоетично, сухо...

— Проси бога, аби хоч так непоетично освідчився тобі хто,— відповіла Наталка.

— А! я тепер піду до семінарії, то можу собі почекати і перебирати.

— Почекай, хто знає, чи приймуть тебе. Там зголошується таких, як ти, сотками. А ліпша рахуба була би, як тато казав, аби тебе Славко дома вчив, а ти потім іспит складала.

— То ще ліпше! — тішилася Зоня.— Буду на весіллі Ольги.

— Моє весілля буде тихе, може, навіть без музики,— замітила Ольга.— Годі ставитися, як нема за що.

Ще сказала Зоня кілька своїх думок і зараз заснула; лише Ольга і Наталка розмовляли допізна вночі, думаючи посполу над своєю будучиною. З третьої кімнати чути було часом пискливий плач наймолодшої доньки Левицьких...

IX

Вакації скінчилися. Петро Дорош вибудував хату і виїхав на посаду до Львова. Генко Левицький остався дома і мав аж на другий курс знову вступити до восьмого класу. Зоня пішла до семінарії, до чого допоміг їй Горошинський тим, що помістив її у своєї заможної тітки у Львові за дешеві гроші.

Ярослав Левицький не виїжджав нігде і почав учити дідичевого сина. Що з собою почати, не знав; думки висвячуватися безженним немов лякався, але і не слухав намови бабусі, щоби їхати до о. Лановича, котрий мав красну доньку і значне віно для неї. А се, що прийнявся учити дідичевого сина, оправдував раз перед батьком, котрий троха кривився, так:

— Їхати,— казав він,— нігде не думаю, висвячуватися маю час, дармо їсти хліб ваш не хочу,— що ж вам шкодить, коли у дідича зароблю по 20 з[олотих] р[инських] місячно? Я ті гроші вам віддам і собі дещо справлю; бодай газету запренумерую собі. І не буде мені так скучно, як тепер є у сій глуші заліській, без книжок, без газет, без роботи...

— Але ж бо, хлопче, вік твій минає! — вговорював о Левицький сина.— Думав бути священиком, а пускається на домашнього інструктора! Чи то ж годиться?

— Такого «щастя», як ваше, тату, можу добігти чи скорше, чи пізніше, а чим пізніше попаду в такі злидні, як ваші, і поступлю собі так, як ви з Козаком, тим лучче для мене і для таких Козаків. А краще не шукати таких злиднів!

— Роби собі, що хочеш! — закінчив о. Левицький, вражений немилою згадкою про Козака.— Ти вже давно повнолітній; пам'ятай лише, аби-сь на мене не нарікав.

— На вас не буду нарікати за свою долю, будьте певні! — відповів Славко і хотів вийти з батькової канцелярії, коли в двері вступив саме той Козак, котрого перед хвилею згадали. Славко задержався в канцелярії.

— Що скажете, газдо? — спитав о. Левицький, наставляючи Козакові руку до поцілування.

— Та я, прошу єгомостя, з інтересом.

— З яким?

— Женитися хочу.

— Та як? в дві неділі по смерті першої жінки?! — здивувався Славко.

— Годі інакше, паничу,— відповів Козак, підвівши свої тупі очі на Славка.— Нема кому сорочки випрати, нема кому зварити, та й мені самому маркотно. А за жінкою то я ще дістану дещо, буде легше.

— Не ліпше ж тобі,— почав о. Левицький,— свою доньку, що служить у Львові чи десь, додому завернути, най би варила і прала?

— Якби я знав, де она є, то я би їй казав вернути додому; але за нею і слих загинув.

— То котра? — спитав Славко в батька по-німецьки, аби Козак не розумів.— Чи та гарна Анниця, що приїздила раз на великдень до Залісся, цілком по-панськи приодягнена?

— Та сама,— відповів о. Левицький.— Sie war wirklich sehr schön, aber [1]... А де ж вона обертається? — спитався у Козака.

— Не знаю,— каже батько Анниці.— Зі Львова поїхала десь аж під Турка чи до Гамерики, не знаю. Писала якось раз торік, але і реєнтий не знав, з якого то краю лист прийшов від неї.

— Так з ким же ти хочеш женитися?

— З вдовою по небіжчику Кіндраті.

— А! то справді добра буде жінка! — почав панотець прихвалювати.— Мусить бути шлюб красний.

— Та вже як ласка ваша,— говорив Козак вдоволено, як би не той, що першу жінку поховав тому два тижні.— Я з нею умовився, ще як мені жінка почала «псуватися».

Славко витріщив очі на таке варварство, але батько, полагодивши орудку з Козаком, пояснив синові цілком просто сю безсердечність Козака.

[1] Вона справді дуже гарна, але... *(нім.)*

— Ти дивуєшся? Думаєш, що на селі так, як у піснях співають? Хлоп без жінки не витримає, хоч би сам не мав що в рот вложити. Один бувший мандатор, а потім війт, що вже давно помер, оповідав мені, що коли селяни не хотіли платити податків, то він замикав їх жінки до аресту. Той спосіб завсігди показувався найлуччим, бо селяни зараз складали гроші...— Бачиш, такий бідолаха Козак жениться, а ти не думаєш, хоч ти все-таки будеш мати що їсти і для себе, і для жінки.

— Бо я не Козак! Хіба ви думаєте, що можна отак раз-два, діставши від панни гарбуза, її забути і другої шукати?

— Чому не можна? Се ж звичайна річ, щоденні випадки! Женися, поки ще на синоді не ухвалили целібату. Того місяця мав бути у Львові церковний синод і газети ширили заздалегідь вісті, що синод має постановити безженність для священиків.

— Заким синод ухвалить, а Рим потвердить,— говорив Славко,— я ще буду мати час надуматися.

Під кінець вересня синод зібрався. О. Левицький читав «Діло», передплачене Славком, і сердився незвичайно, що синод може навіть над чимсь подібним радити, як безженність. А полохлива бабуся Клавдзя думала, що вже от-от вийде заборона питомцям женитися, і трохи не виганяла Славка з дому, щоби їхав на празники і весілля. Він уперто не слухав і з Залісся не виїздив. Але ся справа безженності не виходила єму з думки і навіть гризла єго, коли мав раз о тім розмову з Головатим. Було се по тім, як о. Левицький відчитав у каплиці єпископське послання о синоді. Головатий питався у Славка, над чим там будуть радити, а дізнавшись, що між іншим і над безженністю, заявив зовсім ясно, що то було би не зле, якби і руські священики були нежонаті.

— Не у гнів вам сказавши,— говорив Головатий,— от і ваш батько якби був нежонатий, то, може, був би цікавий знати, що в селі діється, та поміг би дещо направити. А так що? присіли єго діти, він газдує, як кождий з нас, зводить — як може — кінці докупи, а про своїх парафіян не має і часу думати.

Славко передумував сю річ з різних боків, але кінець кінцем добачував у словах Головатого багато правди і отсе єго гризло. Коли він розповів батькові сю думку Головатого, той обурився незвичайно і на таку «єресь», і на Головатого, і на Славка.

— Я тобі раз кажу: не приставай ти собі з тим Головатим, бо хоч він головатий, але, проте, дурень. Бунтівник, радикал — я його знаю.

— Що ж ви будете робити,— питався з глумом матурист Генко у своїх сестер,— коли питомцям заборонять женитися? Відпадуть вам найлуччі женихи. Ольга ще найлучче зробила, що рішилася вийти за учителя, а Зоня зі страху захотіла нараз бути учителькою...

Наталка мала справді невеселу міну.

Горошинський, котрий тепер був щоденним гостем в домі о. Левицького, набрав по синоді вартості, а сам синод був не раз предметом розмови при обіді і вечері.

Бився з думками Ярослав, але на ніщо не рішався. І навіть на весіллі Горошинського з Ольгою, котре небавом відбулося, зовсім не був чемніший до захвалюваної бабусею доньки о. Лановича, котра приїхала на весілля, як для інших паннів, що бабусю дуже журило і гнівало. Поступив собі так, якби для него всі дівчата були однаково милі або однаково байдужі.

Весілля було досить гучне. О. Левицький — як Славко на своє зачудування дізнався — позичив гроші від війта Костишина, щоби лише справити відповідне весілля для першої доньки. Славка дуже немило вразили такі ближчі зносини его батька з війтом, котрого мав за злодія, але мовчав. То найстарша сестра виходила замуж, годі було перед світом виявляти свої злидні... Бабуся Клавдзя була дуже весела і як обіцяла, так справді танцювала з Горошинським кадриля. Зоня, що приїхала зі Львова на весілля, була також вдоволена і весела; казала, що з Дорошем видається часом у Львові, за що Наталка зганила її і порадила уважати на себе. Мала Влодзя в колисці, що найбільше причинилася до того весілля, не могла ще, на жаль, брати участі в розривках весільних...

По весіллю був дома такий нелад, як по нападі ворога. Славко не міг собі спокійного кутика найти; кілька днів прятали хату і все переганяли его з місця на місце. Тому він і ходив трохи не цілим днями по селі та заводив нові знайомства, особливо з парубками.

— Єй-богу! — казав він.— Нема іншої ради, тілько перенестися до двора, куди мене Заборовський вже давно просив. Ту так тісно, хоч Ольга перенеслася до школи.

— То переносися! — говорила Наталка.— Панна Заборовська красна дівчина... Може, її зловиш замість Стефки...

— Ет, не говори! Саме для того не кваплюся до двора, що там панна є... Але,— додав по хвилі,— перенестися варто, там я мав би велику вигоду і міг би дещо робити.

Однак він не зараз зважився на се.

X

Цілий вересень і перші дні жовтня Славко лише доходив до двора і просиджував там із Стасьом по дві, по три години. Перших кілька днів більше розмовляв зі своїм учеником, як учив єго, бавився з ним та пізнавав, що «в нім сидить». Відтак втягав єго помалу в науку і скоро замічав у хлопцеві неувагу і втому, зараз науку вривав і йшов з ним в сад бавитися в пилку. Розповідав єму при тім дикі історії про індіан, які затямив ще з хлоп'ячих літ, а правдиву радість зробив хлопцеві, принісши єму «Робінзона», котрого той прочитав за два дні, а через цілий тиждень випитувався о пояснення. Наслідки такого поступування з хлопцем були такі, що по двох тижнях Заборовський сказав Левицькому:

— Але ж пане! мій Стасьо тепер вас любить більше, як мене, або Маню.

— Коли так, то тепер почнемо вчитися,— відповів Славко.— Я хотів перше призвичаїти єго до себе, аби не дивився на мене, як на свого ворога. Він свавільний, але талановитий.

— Урвитель, пане, кажу вам: урвитель, як рідко. Колись-то мало корови не застрілив, так що я тепер мушу патрони під ключ ховати. А вчера упав з яблінки; добре, що хоч єму нічо не сталося. Тютюн де зарве, то зараз папіросу крутить. На заяці вже хоче ходити стріляти. Гультяй він, пане, кажу вам! Мислить, що як має герб, то і без науки мусить бути паном. Го-го! мосьпане, повчися трохи; не вдавай пана так замолоду, на панство ще час... Я би дуже вас просив, щоби ви до мене перенеслися. Дам вам окрему кімнату, в мене дістанете все, лише допильнуйте мені Стася. Будете могти спокійно і собі щось робити; я маю, а властиво Маня має зовсім гарну бібліотеку, можете собі читати. Там і так у вас дома потісно.

— Добре,— відповів Славко,— я перенесуся, але аж коли слота і болото настане.

Але ще слота не настала, як він перенісся до двора. Розгосподарився широко і вигідно в гарній кімнаті, котрої вікна виходили на смерековий ліс. Наука Стася йшла гладко, хлопець поважав, любив і слухав свого учителя, не

збиткував уже так часто і сам не раз хвалився перед батьком тим, чого навчився.

Коли Славко лиш доходив до двора, він видався з Манею рідко і не дуже шукав її; навпаки — обминав. Але тепер він з Заборовськими обідав, підвечіркував і вечеряв, отже, мусив говорити і з Манею. У неї жаль по матері вже значно притих і являвся найчастіше тоді, коли хто згадав покійницю,— а се обминав і Заборовський, і Славко. Що найбільше у Мані подобалося Славкові, то се, що она прекрасно, з великим розумінням грала на фортепіано. Привикнувши до Заборовського і єго доньки, Славко відважився раз навіть співати до еї гри. А що в него був дуже приємний баритоновий голос і він сам знався на музиці, то з того вийшло таке, що на бажання і Мані, і Заборовського він мусив не раз співати різні пісні. І се ще мусив Славко признати панні Мані, що она була з лиця дуже мила, а в поступках своїх і розмові безпретенсіональна.

Приїхав раз із сусіднього села Мурованки пан Роман Більський, про котрого Славко чував від батька, що він женихається до панни Мані. Приїхав відвідати Заборовського, звиняючись, що так довго в него не бував через жнива та різні інші господарські клопоти. Був се околосорокалітній мужчина, черствий ще, рум'яний, але зі спорою лисиною на голові. В рухах жвавий і надскакуючий, в розмові о пустих річах невтомний, притім чоловік бувалий, бо прожив з десять літ за границею та їздив світами. Заборовський в порівнянні з ним виглядав на простого гречкосія старої дати, котрий лише в малій частині познакомився з новітніми справами, читаючи пильно щодня свій «Przeglad».

Пан Більський приїхав на бистрім коні, котрого славний родовід знав аж від прадіда єго. Увійшов жваво до салону, поцілував Маню в руку, привітався з Заборовським і допитливими очима глянув на Славка, котрий стояв збоку і не знав, чи виходити з салону, до чого мав більшу охоту, чи оставатися.

— Пан Більський! Пан Ярослав Левицький! — познайомив Заборовський обох, і Славко остався.

Він оглядав Більського докладно і жалував, що така молода і пристойна панна, як Маня, має дістатися такому пережитому кавалерові. Нехай він буде і добрий чоловік, і заможний — все ж він Мані не до пари.

Розмова цілого товариства не виходила поза щоденні справи. Більський сказав Мані кілька зручних комплімен-

тів, она легеньким усміхом дякувала за них, але більше нічого не міг Славко по ній замітити.

— Як же вам подобався мій сусід Більський? — питався Заборовський у Славка, коли Більський від'їхав.— Правда, світовий, салоновий чоловік!

— Правда! — відповів Славко коротко.

— Пане! він пів-Європи звидів! — говорив Заборовський одушевлено.— В Мурованці він гостем. Але і грошей видав на свої подорожі — село купив би за них! Тепер, каже, вже єму навкучилося їздити, але я не вірю, чи довго втерпить на селі. Хіба би оженився... А має маєток, о! має!

Славко мовчав, але того дня підвечір мав нагоду розмовляти про Більського з панною Манею. День був погідний, і вечір наступав такий тихий, осінній, що наводить на чоловіка задуму, мов похорон перед часом померлої красавиці. Славко сидів в огороді в альтані, на котрій листя дикого винограду прийняло вже всі відтінки червоної краски, і вдивлявся у фотографію Стефки, котру носив і досі при собі мов на муку. Вдивлявся в неї, щоб найти собі відповідь, для чого вона єму в свій час подобалася. Дивився і думав, але ясної відповіді не знаходив. При тім оглядянню застала єго Маня, що увійшла в альтану і хотіла зараз вийти, скоро замітила фотографію в руках єго. Але він зірвався і задержав її.

— Прошу,— казав,— можете і ви подивитися на неї... Се вона... Я не криюся. Скажіть мені, чи я мав добрий густ?

— Зовсім добрий! — відповіла Маня, оглядаючи з цікавістю фотографію.

— На красі пізнався, а на характері помилився. Але ж бо й справді годі вас, панни, пізнати; або ви занадто звичайні, так що се нас дивує, або ви такі скомпліковані, що ми розуму не доберем.

— Скорше занадто звичайні,— замітила Маня, віддаючи фотографію.

— Ви так думаєте? — спитався Славко здивований.

— Ну, що ж? Ми — люди і то більше люди, як ви, мужчини. Круг наших інтересів більше буденний, як ваш. Чи ми тому винні, чи се зле чи добре — в то не входжу; але факт фактом остається.

— Тому-то я не можу позбутися гадки, що женщини взагалі більше практичні в життю, хочу сказати: менше перебірливі у своїх вчинках... Чи так?

— Так би виходило... Чи ви не співаєте сього до мене? — спитала бистро, відгадавши тайну думку Славка.— Ні, пане,

така дуже практична я не є, і здогад ваш не має великої підстави. Се комбінації батька, а не мої. Пан Більський дуже милий чоловік, правдивий салоновець, але в мені по матері лишилося досить демократичної крові, щоб я на салоновість не клала великої ваги. Ви не повірите, як пам'ять на покійну матір мені все пригадує, хто я з роду, як настроює мене часто недовірчиво до всіх «szlachetnie urodzonych».[1] Мій брат, поручник, дуже зарозумілий на свій герб, батько лише часом нагадує єго людям, а я вдалася в маму-демократку.

— Демократизм не лежить в тім, аби маловажити гербы,— замітив коротко Славко.— А аристократизм сей, що шукає краси в життю і вміє віднаходити її, також не злий, навіть дуже добрий.

— Я знаю,— відповіла дівчина живо.— Демократизм треба ще зазначувати роботою. Бувши у Львові через два роки у тітки, я пізнала там одного пана, котрий мені докладно вияснив, що се таке демократизм.

— І якою роботою думаєте єго зазначити?

— Що ж я можу тепер робити?

— Е! ні, не кажіть так! Можете щонайменше робити се, що ваша добра мати робила; можете, наприклад, мати вплив на батька, щоб він не терпів у селі такого неладу, який є. Розуміється, коли пан Більський забере вас нам на другий рік та ще й виїде з села в місто, то з вашого демократизму користі не буде.

— Пане Левицький, не докучайте мені Більським,— промовила з усміхом,— бо я вам так само і з більшим правом буду докучати панною Стефкою. Ви самі винні, що вона рішилася вийти за кого іншого заміж.

— Вже вийшла,— замітив Славко невиразно.— Недавно читав я в часописі про єї вінчання і дивно мені було, що я прийняв сю вістку досить спокійно.

— Вже вийшла замуж? — повторила дівчина і, зміняючи голос на більш м'який, додала:

— Я, властиво, не повинна вам докучати...

— Можете, нічого не шкодить.

— Не хочу.

— Чому?

— Бо то вас, певно, болить.

— У мене досить сильні нерви.

---

[1] «Народженних шляхтичами» *(пол.)*.

Славкові забаглося немов висповідатися перед дівчиною, що пошанувала його чуття, і став їй оповідати про Стефку. Думав, що зможе оповісти все спокійно, а навіть з легким глумом. Тим часом, коли пригадував собі чимраз лучче пережиту подію, голос його м'як, він уривав і, не докінчивши, замовк та похилив голову в землю.

Настала мовчанка. Маня передумувала, від чого би почати свіжу, веселішу розмову, але не находила предмету.

Аж по добрій хвилі Славко підняв голову і, намагаючись до усміху, відізвався:

— Правда, який я ще дитинний!.. Не дивуйтесь і не смійтеся! Я до того перед рідними сестрами не признався, що вам тепер оповів. Мені здається, що вам можна було оповісти, а я чув потребу до того. Тяжко носитися самому із своїми думками.

— Не бійтеся; я вмію оцінити ваші почуття і зовсім не думаю брати їх на глум.

— Є, знаєте, люди, з котрими цілими літами живеться, а проте чоловік перед ними криється; а є знов такі, до котрих відразу мається довір'я. Ви, мабуть, одна з сих...

— Незаслужений комплімент...

— Мені тепер не до компліментів; я, можна сказати, зробився тепер байдужий до всіх женщин, та проте вірю ще, що є між ними щирі люди. Спокою бажаю...

— Борби повинні ви бажати, а не спокою; ви ж не старець.

— Авжеж, без борби годі, і я її шукаю, я її вже найшов, але не таку, як ви собі думаєте. От з нашим війтом поборотися, з нашими Мошками, з темнотою — оце тепер для мене борба, хоч не поетична, але зате цікавіша і корисніша, ніж ті стереотипні, все однакі любовні борби.

— Ви зробилися песимістом завчасу і без надто великої причини. Се стара історія... Бачите, як спадає листя з клена? А він на весну знов зазеленіє.

— Так-так! Се стара історія, мовляв Гейне, doch bleibt, sie immer neu... Але даймо сьому спокій! Шкода о тім говорити! Чуєте, панно Маню? Я числю на вас, що коли мені буде потрібно помочі вашого батька в користь громади, то ви вживете свого впливу на нього. Правда?

— Буду старатися.

— Якби ви знали ближче відносини Залісся, то вас би така сама лють брала на них, як мене бере, коли думаю про них. Я не раз і зовсім рад з того, що зазнав розчарування, бо тепер я чуюсь більше громадянином, членом суспільності.

І він розповів дівчині про нелад і злидні Залісся, розповів усе докладно. Маня чудувалася, що сидить у селі, а мало що знає про него.

Пізно ввечір думав Славко над своєю розмовою з Манею і соромно було єму лиш за одно: що виявив перед нею своє розчарования і жаль. Думав, що се єго піднесе, а тим часом воно ще єго прибило. Хоч Маня слухала єго із співчуттям, але він тепер підозрівав о недостачу чуття всі панни, навіть Маню, до котрої в деяких хвилях чув довір'я.

А тим часом панна Маня у своїй кімнаті грала допізна на фортепіано і якісь самі такі задумливі та смутні мелодії, що то старому Заборовському аж навкучило.

— Моя кохана, чому ти не йдеш спати? — спитав він її, зайшовши до єї кімнати.— Вже 11 година.

— Скоро тато хоче спати, то я, розуміється, зараз перестаю.

— Не в тім річ, любко, чи я сплю, чи не сплю; тілько ти повинна спати! Я такий рад, що ти вже лучче виглядаєш, отже, боюся, щоби знов не змарніла. Ой, ти моя рибко золотенька!

І старий Заборовський обняв доньку за голову та поцілував її в чоло.

— Якось не хочеться мені спати,— оправдувалася донька.— Бачите, тату, яка ніч красна; от місяць над лісом...

— Акурат найліпша ніч для спання,— закінчив прозаїчний тато.

XI

Скоро перший більший сніг покрив землю, Заборовський урядив лови у своїх лісах. В день ловів уже зрана в дворі стали приготовлятися для гідного прийняття гостей з міста і з околиці. Мали приїхати кілька урядників із староства і ради повітової, сам староста, і сам маршалок повітовий, і деякі сусіди, між ними і Більський.

Ще ніхто з гостей і не заїхав до двора, як рано по селу пішла чутка, котра зараз дійшла і до двора, що злодії обікрали громадську касу; мало бути в ній найменше дві тисячі, в тім і гроші, зложені на будову церкви. Злодії виломили вікно, розбили касу і все забрали. Вартівники спали в сусідній кімнаті і не чули нічого.

Коли о тім дізнався Славко, зараз вибрався в село, аби вивідатися дещо ближче. Але ще не вспів вийти за браму, як на подвір'я двора вступив сам війт Костишин,

одягнений в кожух, минув мовчки Славка, зняв лише капелюх і пішов до кухні. Славко вернувся. Війт хотів бачитися з дідичем. Мав міну налякану і безрадну.

Заборовський надійшов із стодоли і прийняв війта в канцелярії. Коли Славко хотів іти до своєї кімнати, Заборовський сам єго закликав:

— Ходіть, пане Левицький, послухайте! Може, що порадите! А то нечувано, щоби в Заліссі такі злодії завелися! Адже они і мене можуть обікрасти! Чи дали ви вже знати до жандармерії? — спитався у Костишина.

— Дав, прошу ясного пана,— відповів той.— Адже я тепер на жебрачу торбу зійду, як мені скажуть всі гроші звернути!

— Які ж там гроші були? — спитався Славко.

Костишин кинув спідлоба непевними очима на Левицького і відповів:

— Були гроші податкові, були братські гроші, вирятувані з церкви...

— Чому ж ви грошей податкових не занесли зараз до уряду, а ту тисячку до щадниці? — питався Левицький.

— Та я хотів нині занести!

— Акурат нині!.. Чому ж не вчера, не предвчера?

Костишин дивився лютими очима на Славка.

— Чого ж ви хочете від мене? — питався Заборовський.

— Порадьте, паноньку, що робити?

— Почекайте, може, гроші найдуться,— втихомирював Заборовський.

— А коли не найдуться? — допитувався війт.

— Ну, то пропало!

— Нещасна громада,— замітив Славко,— одна біда за другою. До кількох місяців — оркан, зливи і гради, пожар церкви, лихі жнива і крадіж громадських грошей. Люди мусять третій раз платити податок...— додав ще Славко нарочно.

— Як третій раз? — здивувався Заборовський.

— Пан війт скаже вам, як,— відповів Славко.

— Та я нічо... прошу пана... от жартують собі панич,— оправдувався війт.— А мені тепер не до жартів. Але я вже мушу йти; може, жандарм прийшов,— сказав війт і зараз винісся.

Жандарм справді небавом явився в село і пішов оглядати місце крадежі; казав спровадити вартівників і замкнути їх, аби не втекли; а сам став оглядати зсередини і знадвору стіну, до котрої була прибита громадська скар-

бона. Видко було, що злодій силувався перше відбити скарбону від стіни, щоб її цілком забрати, а коли єму се не вдалося, скарбону на стіні лишив, але розбив її, що єму видко легше пішло. Знадвору один гак, котрим була примоцована скарбона до диля, був відігнений. Жандарм найшов там малий кусень кожуха, а на відігненім кінці гака троха вовни; очевидна річ, злодій при роботі спішився і завадив кожухом о гак. Найдений кусень кожуха жандарм незамітно сховав.

Оглянувши місце, він переслухав усіх підозрілих людей, котрих єму вказав війт, перетрусив дві хати і зараз вибрався в дальшу дорогу.

Ідучи попри двір, він бачив, як саме в ту хвилю заїхало там кілька панів з міста, між ними і староста, і повітовий маршалок. Жандарм уважав потрібним подати старості і люстраторові Дзюбинському до відомості крадіж у громадській касі.

Всі панове дивувалися незвичайно, але, звісно, не могли нічого порадити. Жалували війта, що має такий клопіт, і брали все на карб «wyrzutków społeczeństwa» [1], які тепер, на жаль, всюди завелися з причини безвір'я і радикалізму. З жандармом не балакали нічого, злодій мало обходив їх, бо спішилися на обід; один лиш люстратор повітовий і з обов'язку свого, і з очевидної цікавості став випитувати жандарма о тім, що сей вислідив. Славко бачив сю сцену і не втерпів, щоб не приступити до них. Буцім хотів привітатися із знакомим люстратором, а по правді бажав почути дещо з оповідання жандарма. Сей оповідав, що ніяких познак не найшов, лише кусень шкіри, очевидно, із злодійського кожуха.

Почувши се, Славко прийшов нагло на дивний здогад; але не відважився єго виявити при люстраторові; тілько аж коли жандарм вийшов з двора на дорогу, здержав єго:

— Я би вам, пане, хотів сказати в справі сеї крадежі свій здогад. Очевидно, застерігаюся, що нікого не хочу підозрівати, але сказати я повинен.

— Прошу,— казав жандарм.— Я вам навіть буду вдячний за се.

— Рано був ту в дворі війт Костишин, одягнений в кожух, і, коли добре тямлю, на рукаві у него була видерта шкіра, так завбільшки, як сей кусень, що ви показували.

— У війта! — дивувався жандарм.— Та не може бути! Такий порядний чоловік!

[1] «Покидьків суспільства» *(пол.)*.

— Я не кажу, що він не порядний, але що вам шкодить, вступити ще до него і так мов від нехочу придивитися?

— Розуміється, піти — піду, але я не вірю, то не може бути...

— Підіть, підіть! — просив Славко.— Я маю таке підозріння і вважаю своїм обов'язком сказати вам се.

Жандарм вернувся до війта і зацікавлений, і при тім заклопотаний, бо не знав, що робити, коли би справді здогад Левицького показався правдивим. Застав війта коло стодоли в кожусі. Оправдався, що забув ще випитатися деякі подробиці про вартівників, отже, вернувся для того. Був при тім такий спокійний, як би ніякого підозріння не мав; але скоро вивідався від війта, що потрібно, і вийшов на дорогу, лице єго виявило і здивування, і радість, і заклопотання. На рукаві війтового кожуха побачив він справді вирване місце, до котрого найдений кусень шкіри зовсім надавався...

Що діяти?

Війт Костишин, знана права рука старости і маршалка при всяких виборах, чоловік, на котрого у всяких політичних справах можна було старості напевно спуститися — він злодій!..

Се так дивувало жандарма, що він спершу лякався ув'язнити війта. Але годі було довго надумуватися. Він завернувся ще раз до хати війта вже з дороги.

Війт здивувався, чого жандарм ще раз приходить. Але сей тепер не випитувався єго привітно, тілько схопив кожух з лавки, що єго війт перед хвилею скинув з себе, станув з ним у дверях, приміряв вирваний кусень кожуха до діри на рукаві і, заким стривожений війт і єго жінка опам'яталися, сказав твердо:

— Я вас арештую! Ви украли гроші! Кажіть зараз, де вони?

— Я украв?! — відповів Костишин тремтячим голосом.— Звідки на мене така напасть?

— Але то ваш кожух?

— То кожух не мій, а наймита!

— І ви ще крутите? Жінко, прикличте мені зараз наймита! Ну, чого стоїте?! — крикнув жандарм.— Наймита мені прикличте!

Прикликаний наймит мимо знаків Костишина потвердив, що то кожух війта.— Куди мені до такого дорогого кожуха! — казав невинно і здивований невміру.

Жандарм казав наймитові прикликати присяжних, а сам взяв війта на випит. Костишин не признавався до нічого, війтиха гірко плакала, але жандарм, проте, велів замкнути війта до громадського арешту. Відтак перетрусив ціле війтове господарство, але грошей не найшов. На сій роботі минуло єму ціле полудне і він, добре утомлений, впросився на ніч до учителя Горошинського, бо хотів ще на другий день вести далі слідство.

Чутка про арештування війта розійшлася блискавицею по селі, і люди до пізнього вечера вистоювали на вулицях та оповідали собі сю чудну новину. Одні вірили, другі не вірили, але всі то більше, то менше радувалися, що така пригода трапилася першому багачеві на селі. Однак вони немов не розуміли вартості украдених грошей, зложених ними самими. Один Головатий, посердившись з годину, не втерпів, щоби не піти до громадського арешту та подивитися ще у заграто̀ване віконце. Хоч вечером не міг там нічого побачити і навіть не чув нічого, але вже було єму на серці легше. Хотів ще побігти до «попового панича» на розмову, та нагадав собі, що він тепер на гостині в дворі, то ледви чи міг би бачитися. Писар і на очі не показувався нікому.

А в дворі вечором по ловах було весело. Всі мисливці сиділи за багато обставленим столом, гостилися, пили і розмовляли. Очевидна річ, о пригоді в селі було також багато бесіди. Всі знали, що війт ув'язнений.

— І хто би був по нім сподівався! — дивувався маршалок, сідаючи із старостою, з Заборовським і Більським в салоні за столиком коло чорної кави, коли інші гості так само позбиралися в малі гурти та забавлялися, хто картами, а хто розмовою з панною Манею (вона мала нині багато поклонників) або з ким іншим.

— Ано,— казав староста про війта,— коли він злодій, то нехай іде до криміналу! Тепер він нам не потрібний...

— Оповідав мені директор мого сина, пан Левицький,— замітив Заборовський,— що Костишин два рази податки вибирав від людей.

— Не може бути! — дивувався староста.— І є на то свідки?

— Є, Левицький вичислив мені кількох.

— А то бестія! Ану, будьте ласкаві, де той Левицький? Варто би єго розпитатися. Ну-ну, чи бачив хто таке? Такий лайдак!

Заборовський прикликав Левицького, котрий розмовляв з люстратором,— і Левицький засів з панами до розмови. Оповідав їм все, що знав про заряд Залісся, згадав між іншим про санітарні зарядження Костишина, з чого всі пани мали велику потіху (пан Більський казав, що то було аж «знаменито»), і вкінці дозволив собі на замітку, що уряди повітові не мають поняття о тім, що діється по селах. Замітка була колюча, і пан староста з маршалком повітовим почулися ображеними. Завважав то Славко в одній хвилі по їх мінах, і щоби оправдати свої слова, додав:

— Я не перечу, що у наших властей добра воля є, але раз, трудно їм все знати, коли сидять у місті, а друге; они дуже часто помиляються в доборі людей по громадах, котрим дають також власть у руки.

Панове урядники могли тепер сперечатися із Славком; він їх виправдав не дуже — не дуже, але все-таки виправдав. Повітовий маршалок перший відізвався:

— Позвольте, пане Левицький, спитатися вас: чи вся теперішня молодіж отак собі нас старих має за нездарів, що нічого доглянути не вміємо або не хочемо.

— Го-го! теперішня молодіж! — закинув староста.

Славко зрозумів глум у словах маршалка і відповів:

— Ні, пане маршалку, є між молодіжжю всілякі так само, як і між старими.

— Як і між старими! — вирвався Заборовський.— Де хто перше чував за соціалістів, за радикалів! А нині: бога нема, власності нема, все спільне, всі пани, а робити нема кому!..

— Правда! — потвердили староста і маршалок.

— За границею ті гасла, лише не так страшно стилізовані, дуже часто можна почути,— замітив Більський.— Возьмім приклад: такими побожними, як церква жадає, ми, певно, не є.

— Ну-ну; трудно ж, аби ми були такі, як селяни,— сказав маршалок.— Але ті гасла не для нас.

— У нас і не приймуться в масі, коли 70 % маємо анальфабетів! — додав ще Більський.— Вже то коли молодіж за се на старих нарікає, то має рацію. В Швейцарії я не стрічав неписьменного; кождий умів читати і писати.

— Від Галичини ще тілько маленькі краї — Буковина, Дальмація і Чорногора — мають більше анальфабетів,— відізвався Славко.

— Добре вам казати: анальфабети, анальфабети,— говорив староста,— та звідки грошей взяти на школи, звідки взяти учителів! Адже поступ є!

— Безпечно, поступ є! — відповів Славко.— Але мимо того поступу скрізь біда страшенна, особливо між нашим руським людом. І як відомо панам, є люди, що приписують се лихій господарці польської інтелігенції, котра має власть у краю.

— І ви, розуміється, тому вірите? — замітив глумливо маршалок.

— Особливо, що руський нарід передовсім скривджений! — докинув староста.

Славко сердився щораз більше.

— Чи я вірю, чи не вірю тим людям,— казав він,— то менше з тим. Я ж такий молодий і незначний чоловік, що всього докладно не можу знати і рішати такі справи також ні. Але я, проте, таки можу вже мати свою думку.

— Розуміється! — сказав Заборовський.

— Отже, яка ваша думка? — питався цікавий староста.

— Багато говорити...

— Ну, але преці як ви думаєте?

— Я думаю, що поляки не уживають своєї власті і сили так, як повинні. В теорії, при банкетах, люблять «братній» руський народ, але на ділі обходяться з ним, як з ворогом. Маєте силу, маєте власть, а в нас що? Недавна панщина, неволя, народ ще й тепер несвідомий, інтелігенції мало, провідників ще менше... Тут треба помочі, опіки, справедливості.

— Чи ви думаєте,— спитався староста,— що правительство або поляки можуть постаратися, щоби русини в Галичині стали відразу рівно з другими сильні, рівно багаті, рівно просвічені, рівно вироблені політично і соціально?

— Пан староста має рацію! — докинув маршалок, глянувши з маловаженням на Славка.

— І я кажу, що пан старост має рацію,— відповів Славко.

— І що з того? Конституція для всіх однакова, воля і русинам дороблятися! — сказав маршалок.

— В тім і лихо,— говорив Славко,— що конституція така, як наша, не для всіх має однакову вартість; для культурного народу она щастям, для некультурного нещастям.

— Може, російський абсолютизм вам би більше подобався? — нападав маршалок.

— То ні, пане маршалку; але що я, мабуть, не помиляюся, то всі бачимо, коли подивимося на ту нерівну борбу, яку тілько в різнонародній Австрії можна бачити під крилами конституції, свободи і гаслом любові до свого народу майже

безоглядне поборювання другого народу, з котрим доля судила сусідувати або і всуміш жити. Ви маєте силу, значить, за вами і справедливість, але яка та справедливість?

— Добре каже! — замітив Заборовський.

— Армія інтелігенції вашої взяла провід трохи не у всіх наших містах і містечках і господарить собі у свою користь, а не в нашу.

Маршалок ставав нетерпеливий.

— Хто ж тому винен,— почав він,— що ваша руська інтелігенція, в більшій часті священики, розкинені по тисячах сіл, проводить життя на дрібних клопотах життєвих і відзивається тільки рідко з сіл, частіше плаксивим голосом, як голосом одушевлення воєнного і побіди? Ваша інтелігенція роздерта між собою на два ворожі табори, віруючих і невіруючих в будучність народу, народовців і ренегатів, що безнастанно воюють між собою. Хто тому винен, чи поляки, чи наше правительство, що ви тратите більшу частину своїх сил на домашню борбу і спинюєте свій власний розвій! Ваш поступ — то поступ лінивого вола в порівнянні з поспішним поїздом! А ми не маємо потреби тягнути вола за роги.

— Правда, пане! — перебив єго Славко.— Та коли б у поляків платні ренегати довгі літа впоювали безнадійність на будучність народу, так як у нас, коли б розвій вашого народу поза границями Австрії, в Росії, спинили так безусловно, як наш, коли б ваш побут економічний був такий лихий, як наш,— то ви, певно, не мали би тілько охоти до борби з нами, як маєте. А проте наш народ живе; чей не заперечите, що велика частина нашої інтелігенції бажає життя народу і міряється з вами щосили.

— Ненавистю, а не роботою! — вколов маршалок.

— Ненавистю, виснованою з історичних подій,— боронився Славко.

— Які ваші ідеали? — приступав щораз гостріше маршалок, а староста і Більський тим часом з усміхом прислухувалися суперечці.

— Наші демократичні ідеали, певно, більше варті, як заскорузліть ніби-аристократів, як їх маловаження хлопа, як береження власних кастових інтересів і традицій! Відколи ви стали на серіо дбати о свій люд? Прошу мені відповісти!

— Певно, скорше, як русини.

— Ледви! — відповів Славко.

— Ненависть і завзятість розгніваної слабої дитини — от оружжя русинів!

Староста вважав за потрібне вмішатися тепер в сю суперечку спокійною заміткою, що правительство австрійське в році 1890 дало початок до полагодження руськопольських відносин. На се не Славко, лише Більський відповів, що думає інакше: правительство приглядається спокійно борбі і вижидає мира між суперниками, стає при нагоді по сій або тій стороні, звичайно, по стороні сильнішого, або заховується зовсім байдуже, лишаючи народи на волю судьби. Тим часом, на думку Більського, коли би вся амбіція поляків і русинів лежала в тім, щоби з тих 70 % анальфабетів поробити людей письменних, то поляки і русини на довгі літа мали би стілько роботи, що їм відхотілося би борби і посягання на чуже добро.

— Ні, пане Більський,— перечився маршалок,— si vis pacem, para bellum [1] — се одно і природне, і правдиве!

— Біда тілько в тім,— замітив ще Славко,— що ваше військо, уживане до тої війни, складається дуже часто з таких вояків, як наш війт Костишин... Їх ще й старшими роблять...

Колючі слова Славка поцілили добре, так що маршалок і староста звели зараз розмову на що інше. Не хотіли запускатися в дальшу бесіду, котра ставала щораз дразливішою.

— Руська молодіж складається із самих політиків,— закінчив староста.— Чому ви, пане Левицький, не вчилися на адвоката, тілько на священика? Шкода вас!

Але, прощаючись з господарем, староста ще іншу думку сказав про Левицького:

— Пане Заборовський, ви радикала тримаєте собі дома.

— Ну-ну,— успокоював його Заборовський,— радикал і священик в одній особі... ні, він не радикал... Але добре учить мені хлопця.

Тим часом сей учитель дідичевого «хлопця» стояв сам коло фортепіано, переглядав ілюстровану газету та передумував свою розмову з панами. До нього підійшла на хвилю Маня і здивувала єго словами:

— А то ви добре боронили своєї справи!

— Ні, зле боронив, тепер бачу. Ви чули нашу розмову?

— Чула дещо. Я вас обсервувала. А як ви виглядали!

— Як же?

---

[1] Хочеш миру, то готовся до війни! *(Приміт. авт.).*

— Такі запалені, завзяті, аж страшні! Так вам очі світилися!

— Я такий страшний?

Але Маня на се вже не відповіла, бо в тій хвилі надійшов Більський, щоби попрощатися з нею.

Гості від'їхали додому. Північ уже давно минула.

Славко довго ще не міг заснути. Він сердився на маршалка, що своїми доказами не раз загнав єго в кут; не міг не признати правди не одній єго замітці, але все-таки боліла єго та правда. І що з того виходить? — завдавав собі питання.— Треба праці і праці! Се одинока розумна відповідь ворогам.

Коли в духовній семінарії він незвичайно пильно вчитувався в історію руського народу, а часописи читав усі за порядком і в читальні заводив гарячі суперечки з противниками, єму здавалося, що треба тілько піти на село і вже в роботі для народу ніхто єго не перепинить. Тим часом рік життя по скінченню семінарії, знайомства з різними людьми, і теперішні досвіди в Заліссі переконали єго, що се так легко не йде, як єму здавалося. Заким почнеться в якім нашім селі орати на зерно, треба перше довгі часи чистити грунт.

Але проте Славко не міг жити без цілі; втративши суджену, він бажав бодай чимсь занятися, чимсь таким, що поривало би єго душу, єго думки, щоб не мав часу думати о своїй втраті. І він журився, пізнавши відносини Залісся, що робота в тім селі не по єго силам. Що занапащувалося довгі літа, то треба щонайменше стільки літ і направляти, хіба що зложаться якісь непередвиджені корисні випадки. Таким випадком було, безперечно, й арештування Костишина; хоч він покрав громадські гроші, котрі готові і пропасти, але, певно, тепер усунуть єго з війтівства, а се вже само річ велика.

Вставши досить пізно зі сну, Левицький пішов відвідати сестру Горошинську. Зараз на вступі почув чудну новину, що Костишин вночі утік з арешту: жандарм передав був ключ від арешту єго своякові, знаному славному радному Андрієві; а той, видко, небагато думаючи, випустив війта з арешту. Вийшло з того лихо і для него.

Вже пополудні розійшлася по селі вість, що Костишина переловлено в селі, що найдено гроші, хоч не всі, в Андрія Костишина і що єго також арештовано. Поїхали собі оба свояки, як пани, до арешту в місті. Ціле село мало з того велику потіху.

Коло від'їжджаючих злочинців був також Славко і Головатий. Головатий кланявся за від'їжджаючим возом і бажав Костишиним, щоби не вернулися ніколи. А відтак звернувся до Славка і каже:

— Як же буде тепер, паничу? Треба щось починати.

— Авжеж, треба. Чи ті крадені гроші були в облігаціях... таких паперах?

— Я знаю... Не в паперах, тілько готові сотки і десятки.

— Чому ж їх братство не дало до щадниці?

— Говоріть! або я їм то раз казав? Не вірять; кажуть, що пропадуть. Ліпше, як лежать без процентів...

— Дурний народ!

— Ба! звідки було єму розуму набрати? — спитався Головатий.

— І то правда.

— Зайдіть до мене, паничу, в неділю, Ви знаєте, що я в Коломиї був на вічу?

— Але?

— Був. Я читав у «Хліборобі», що ви мені дали, що має бути віче, і поїхав. Прийдіть, розповім вам. Я вже так давно з вами не бачився...

— Добре, добре; я прийду... я вже читав о тім вічу в газеті. Подобалося вам?

— О, ще й як! Я казав собі ту газету посилати. Зайдіть до мене, прошу, бо мені до двора ніяково. Я скличу людей.

XII

Надійшла зима.

Тиха, меланхолійна сільська зима. Сніг покрив білим покривалом усі низенькі хати Залісся, одягнув по-святочному убогі загороди, застелив болотисті дороги і пусті поля — село стало на вид чистіше, але заразом і скучніше. Менше руху на селі, менше новин — дрімота зимова...

Славко відчував сю сільську нудьгу дуже. Довгі проходи по околиці, котрими убивав час і розважав себе літом і восени, тепер відпали — треба було сидіти дома. Роботи такої, щоби було чим заповнити цілий день, не мав. Учив Стася Заборовського, помагав троха своєму братові Генкові при науці, але, проте, вільного часу оставалося єму ще багато. Ще день як день, минався скоренько — і так був недовгий — але прийшлося вечером, хоч по стінах дряпайся з нудьги. Видобув Славко свою цитру, на котрій вивчився грати в семінарії, переграв усі композиції, до яких мав ноти, поставив

цитру гарненько на шафу і забув її. Нових композицій не мав, а старі повторяти єму навкучилося.

— Ви нудитеся,— замітила раз панна Маня,— правда?

— Нуджуся. Але й вам, панно Маню, скучно, правда?

— Правда.

Обоє усміхнулися.

— Приємний з мене товариш, що не придумаю ніякої розривки для вас...

— Я сама не знаю, що ви за розривку могли би придумати!

Справді, Славко не знав, як панну Маню забавити. Довірочних розмов, крім тої по вінчанню Стефки, більше з нею не заводив, а навпаки, як спершу вважав її за одиноку особу, перед котрою міг говорити щиро, так тепер замкнувся і навіть дивувався, пощо перед нею висповідався зі свого розчарування. Очевидно, перше чув потребу перед кимсь виявити свій жаль, а тепер уже сеї потреби так дуже не відчував.

Сю зміну в єго настрої замітила Маня дуже добре і також стала перед ним менше щирою, вже лякалася зачинати з ним розмову про особисті справи. Але се її таки гнівало, що він так мало звертав на неї уваги. Она кілька разів придивлялася собі уважно в дзеркалі, а відтак і своїй фотографії, щоби відповісти собі, чи взагалі може який молодий мужчина бути зовсім байдужим супроти неї,— і не могла найти причини, для чого би можна так її маловажити, як маловажив Славко. Ні, зле сказано... Він не маловажив її, був навіть дуже чемний, але чому такий холодний? Що він у тій своїй Стефці найшов такого невиданого, щоб так за нею побиватися?..

І она раз в листі до тітки у Львові написала між іншим таке: «Наш Стасьо здоров і вчиться тепер дома. Учить єго син нашого пароха, окінчений питомець, чоловік розумний, досить приємний, о Стася дуже дбалий, але якийсь знеохочений до життя. Мав суджену, панну не дуже бридку, і не дуже гарну, котра єго покинула, і тому він тепер такий скучний. А я так не раз нуджуся, дорога тітко, так би хотіла з кимсь говорити багато-багато, сміятися, а най би вже й плакати, аби тілько не відчувала такої пустки довкола! Тато має свої вічні клопоти з господарством і не хоче знати того, що мені придалася би яка розривка. Я щось троха помагаю нашій господині Кристинській, але та мені й не дає до всього мішатися. А тут часу вільного стільки-стілько! Я жду і сама не знаю, на що...»

Тітка відписала, щоби Маня приїхала до неї по різдві. Хоч з карнавалу не скористає, бо в жалобі, але все буде їй веселіше. На таку раду Заборовський не хотів пристати, казав, що доньки з дому не пустить, бо сам не хоче жити, як на пустині; донька то сама бачила, що не годиться батька покидати хоч би на короткий час, але таки випросила собі в нього «відпустку» бодай на тиждень.

— Добре,— сказав батько,— але ж по різдві. Чи ти мене вже не любиш, що хочеш мене покинути?

— Але ж люблю, тату!

— Ой, ти! — погрозив батько і поцілував її в чоло.

Славкові о стілько було відрадніше життя в Заліссі, як Мані, що він мав у селі родину, мав ціле село знайомих, котрими міг займатися в потребі. Він і відвиджував свою родину трохи не щодня, раз був у батька, другий раз у Горошинського, і хоч розмов не чував там таких, щоб єго дуже займали, та все якось час минався.

Бабуся Клавдія розповідала про давні часи і про знакомих, викладала карти, плела панчохи, або бренькала на старій гітарі старі пісні для успокоєння малої крикливої Влодзі. Та гітара лежала занедбана на поді приходства вже довгі літа, аж зовсім случайно відкрив її Генко і нею спробував успокоїти плаксиву сестричку; проба повелася дуже добре, сестричці сей бренькіт дуже сподобався, бабуся пригадала собі давні часи, як ще грала на гітарі, і так тепер маленька Влодзя трохи не щодня мала старосвітський домашній концерт. Батько починав часом із сином розмову про політику і ніколи не міг з ним погодитися; мати бавила діти або поралася коло господарства, зовсім не виявляючи цікавості до політичних суперечок свого мужа з сином; Генко пустував з сестрами Мариною і Клавдзею, а Наталка читала романи з бібліотеки дідича. Про сю дідичку було не раз багато розмови, хоч і не знали нічого цікавого про неї: більше зацікавлював цілу родину кожний лист від Зоні зі Львова, а вже зовсім весело було в хаті, коли прийшов Горошинський з жінкою, обоє вдоволені з себе і з життя. З ними вступала в хату якась більша надія і відрада. Звичайна річ: прикро в товаристві, коли в нім находяться люди зажурені або пережиті, а веселіше стає, коли прийдуть люди, що зі щасливим усміхом споглядають на світ і з довір'ям дивлятся в будучину. Тоді у Левицьких складалася зараз партія преферанса, бабуся підсувала вище окуляри на ніс і не раз трохи не сварилася, коли їй карта не йшла, якби тому хто був винен. Славко завважав при тім, що жінки страх не любили

дати себе побити при картах і зовсім не соромилися в потребі дещо «покрутити» при грі, аби лиш на своє вийти. Бачив він се особливо у бабусі, усміхався іронічно, але не псував їй забави. При таких родинних сходинах перемелювалися наново давно знані новини, пригоди і плани на будуче; забава протягалася не раз і до півночі — і відтак усі лягали вдоволені спати. Звичайно ж Левицькі лягали досить скоро спати — і тоді Славко не мав що дома діяти та вертався до двора.

«Що я справді мудрого роблю,— думав він собі тепер,— що отак живу з дня на день і боюся думати о тім, що зі мною станеться? Отупів я, чи що за мара?.. Вкінці можна так жити і рік і два, але що потім?.. Можна і в селі дещо починати, та пощо починати, коли нема певності, що й до кінця се доведу? Або ж я тут буду до смерті жити?»

Так, але кудись треба було час подіти. І Славко, де міг, там єго подівав.

Заліські селяни дуже відчували потребу щирого дорадника, а що жодного іншого в селі не було, то вдавалися до Славка і з такими справами, в котрих він не знав, як і порадити. Щоби всім догодити і помогти, він мусив би бути і лікарем, і правником, і господарем, і бог знає чим — а тим часом він так мало знав того, що в житті селян потрібне! З того всего, чого в школах учився, і десятої частини не міг ужити для добра людей. І се єго не раз лютило. Шкода літ і праці на таку науку, з котрої і самому хісна мало, а другим уже зовсім нема. А селяни помочі і поради домагаються, потребують її доконче, без неї кроку не можуть ступити.

Славко був часто у великім клопоті, коли селянин прийшов до него з «папером» з суду о пораду, або селянка добродушно питалася єго о лік «на печінки». Він здогадувався часто, що, певно, не печінки її болять, хоч після мужицької анатомії чоловік ледви чи й має що більше в собі як самі печінки, але, очевидно, сам нічого не міг порадити, хіба відсилав хвору до доктора, а та й не думала єго слухати. Так само було й з єго правничими порадами; селянам ними не поміг, хіба сам зискав то, що пізнав їх потреби.

Ще якби селяни знали розповісти розумно, чого їм потрібно, то скорше й порадив би їм, а то они розповідають, як діти; відгадувати треба, що їх болить. А не відгадаєш або не догодиш, відвертаються або й гніваються.

Прийшов раз до Славка селянин, троха підпитий.

— Дай боже добрий день!

— Дай боже здоровля!

— Що скажете, газдо?

— Я до вас, паничу, як до тата рідного. Нема в кого порадитися, тільки ви одні в селі.

— Чого ж вам від мене потрібно?

— Як до тата рідного приходжу до вас, паничу, бо не можу витримати. І єму і собі смерть зроблю, щоби на другий раз не зачіпався.

— Против кого ви се говорите?

— Против кого, як не против него? Збив мене, паничу, так мене збив, на землю кинув...

— Та хто такий, коли, як?

— Коли? Вчера зночі! Іду я від Мошка, а вже було троха пізно, іду я, іду, тримаю гуску солі за пазухою — і нічо! Іду!...

— А кілько в Мошка порцій випили вчера?

— Присяй богу, іно три! Чекайте, зараз вам скажу: я поставив кватирку, потім Сеньків Іван — знаєте? — далі... чекайте... Козак... і ще хтось... от не пригадую собі. Але, бігме, паничу, я не був п'яний, борони боже!

— Ну і що далі?

— Так іду я собі, іду, іду, несу гуску солі за пазухою... аж ту коло перелазу Дорошихи дивлюся, хто іде? він іде!

— Та хто такий?

— Хто? Дорошихи син, Іван, той, що з війська восени вернувся, а брата має у Львові!

— І що далі?

— Що далі? Вибив мене, взяв і вибив мене!

— За що?

— Вибив так! раз поза вуха, другий раз поза вуха, на землю кинув і пішов.

— Але за що, питаюся вас?

— То знаєте, паничу, ще за єго небіжчика-тата... Мав я з ним процес...

— І хто виграв?

— Він, щоби в гробі перевернувся!

— Ага, тепер розумію. Ну?

— Так іду я коло перелазу Дорошихи — тої вдови, знаєте? — дивлюся, іде він. Я до него: «А! добрий вечір, пане Дорош! Добре, що я вас здибав!» А він мені на то: «Чого вам,— каже,— треба від мене?» А мене взяла така лють: «Чого мені,— кажу,— треба від тебе? Ти не знаєш? А що ж, ти не гадаєш направити тої кривди, що мені твій тато зробив?» — «Відчепіться!» — він мені так. «Не відчеплюся,— кажу,— най ту згину, а не відчеплюся! Добре, що я тебе

здибав». Та й за рукав єго хап! А він вирвався та й в ноги! Гов, чекай, не втікнеш від мене, пташку! І як вийму гуску солі, як кину за ним, а в нім аж гепнуло. Маєш за твого тата! А він тоді до мене та за ковнір, як тарахне сюди-туди, а потім в сніг...

— Чого ж ви від мене хочете? — вже знетерпеливився Славко.

— Я до вас, паничу, як до тата рідного: зробіть мені право, я вам і заплачу, а до криміналу мушу єго всадити!

—Та за що?

— Як, за що? Най покутує за свого тата і за себе!

Славко підійшов ближче до п'яного і відповів йому грізно:

— Я вам зроблю таке право, що не Дорош, а ви підете до криміналу? Розумієте?

Селянин отворив широко очі:

— Так ви кажете? Фі-ю-фі! Бувайте дорові!

Обернувся і пішов, а Славко засміявся. Мав одного ворога більше; вже на другий раз не прийде до него як до «тата рідного».

Сю сцену з п'яним селянином він розповів ще того дня Мані; думав, що її тим розвеселить. Але вона тілько усміхнулася і то так якось милосердно, як би жалувала Славка або селянина. Се здивувало єго і він замовк.

— Проза життя...— замітила вона коротко.

— Звідки ж узяти поезії життя?

— У п'яних селян єї не найдете, а коли й найдете, то ся поезія буде п'яна.

— Тверезої поезії нема,— відповів Славко, граючись словами.

— Так, однак упитись можна не лише сивухою, але й шампаном.

— Наслідок зовсім той самий, похмілля однакове.

— Але п'ється неоднаково.

— Звідки ж шампана взяти?

— Треба собі заробити.

Славка інтригували сі приспівки Мані. Що вона хотіла ними сказати? Шукати вдоволення не в простих розривках або й роботі, а в якихось вишуканих?.. «Кокетка! — прийшло єму на думку,— як всі польки. Пильнуйся, Славку!»

— В Заліссі шампана не дістати...

— В Зільбера, певно, ні...— відповіла на то дівчина, замовкла на хвилю, а коли Славко не відзивався, додала:— Прошу вас, пане Левицький, поясніть ви мені се! Ви так

все на розум берете, отже, що ви мені на то скажете? Молодість — то капітал, наприклад, сто тисяч. Дістається сей капітал, можна сказати, без заслуги, сам приходить і не минається якийсь час, наприклад, від 20 до 30 року життя, немов жде, щоби з него витягнути якнайбільше користі. Що робити, щоби сей капітал якнайбільше визискати, якнайбільше процентів зібрати?

— На старість?

— Не на старість; про старість молоді люди не думають Чи ви думаєте, що з вами буде за тридцять літ?

— Ні.

— І я ні; не думаю навіть, що зі мною буде за десять, за п'ять, за два роки; найдальше сягаю думкою на кілька місяців, на рік; на такий час можна ще якісь плани снувати, а на дальший час трудно.

— Се дуже справедлива замітка.

— Добре; отже, що почати з молодістю? Чи її пильнувати, щоб якнайдовше цвіла другим на потіху, чи її в приступі одушевлення випити душком, як часом п'ється на чиєсь здоров'я, чи, може, пити помаленьки, смакуючи так, як староста смакував старе вино у нас по ловах?

— Звідки вам такі думки прийшли, панно Маню?

— Менше о те; дайте мені відповідь!

— Що почати з молодістю? Справді, цікаве питання. Ми, бідніші люди, в молодих літах працюємо на то, аби в старших літах мали самі що їсти і другим могли дати їсти. Се доконче потрібне. Рівночасно у вільних хвилях бавимося більше або менше розумно.

— Добре,— відповіла Маня, а коли завважала допитливий погляд Славка на собі, замітила ще:— Ви не дивуйтеся мені; отсе питання мучить мене від якогось часу і я хочу найти на него хоч сяку-таку розумну відповідь... Отже, ви, мужчини, особливо менше заможні мужчини, працюєте замолоду, щоби мати обезпеку на будучність. Крім того, кажете, бавитеся більше або менше розумно. Що то є розумна або нерозумна забава?

— О тім би можна писати цілу розправу; не можу вам так відразу се означити. Мені видиться, що з розумної забави не повинно бути шкоди моральної або матеріальної, або одної і другої.

— Розумію... А що ми, дівчата, маємо з молодістю починати? Якийсь час учимося, а потім?

— А потім виходіть заміж! Се найрозумніше.

— Ні, пане Левицький, не жартуйте! Коли котра з нас

хоче і може виходити заміж, то, певно, виходить. Інша може вийти заміж і не лякається того, що буде комусь тягарем, але поки рішиться, має, наприклад, два, три роки часу. Роботи настілько не має, щоб за нею забула про потреби серця, отже, що має почати з вільним часом, з тими кількома літами молодості?

— Нехай бавиться!

— Бали, концерти, театри і т.п. можуть надоїсти.

— То нехай закохається в кім «на смерть», буде мати і рай, і пекло, властиво, більше пекла, як раю.

— Отже, кажете, нехай закохається.

— Так; се на всякий випадок найцікавіша історія в кождій молодості. Молодість, як ви кажете, се капітал, але чоловік, звичайно, аж коли має сорок літ, приходить на думку, що орудував тим капіталом, як дитина. Я ще не старий, а вже мені здається, що пусто-дурно стратив кілька молодих літ. Вже би я тепер не пішов в задушний, поганий шинок, коли можу піти в прегарний ліс або на концерт знаменитих співаків. Треба вміти збирати замолоду приємні враження.

— А ви вмієте?

— Не вмію, то правда.

— Коли заходитеся з селянами, то маєте приємні враження?

— Як часом; так, врешті, як у зносинах із іншими людьми.

— Але в зносинах з освіченими людьми можете приємних вражінь назбирати більше?

— Се правда; але сповнення обов'язку супроти нижчих від мене дає мені також вдоволення.

— Що ж мені тепер о тім всім думати? Чи ви мені відповіли на моє питання чи ні?

Славко засміявся:

— Якби я, пані, знав вам дати на то найрозумнішу відповідь, то перше всього сам би так поступив, як вам порадив.

— А ще одно спитаюся вас; як ви думаєте, чи можна когось до смерті любити?

— Сумніваюся. Візьмім: вийшла панна А. за пана Б. замуж з любові. Здається їй, що буде єго любити до смерті. А він по п'ятьох літах розпився і зовсім зледащів. Чи може вона єго любити дальше так, як досі?

— Ні; але якби він не змінився?

— То й тоді за чуття ручити не можна. Ану ж пізнала вона когось, що ще й лучше подобався, як муж? Чуття змі-

нюється разом з думками, з досвідом, з роками — змінюється так, як все на світі.

— І то ви говорите?

— Я говорю; іменно тому говорю, що маю вже троха досвіду. Все можна перетерпіти і починати наново, коли не кривдиться тим нікого.

Пашна Маня задумалася. Взяла альбом зі столика, похилилася над ним і стала нетерпеливо перевертати картки. На фотографії майже не дивилася, бо вже не раз їх бачила, але голови не підносила. Славко дивився на неї уважно та передумував над тим, звідки прийшла їй охота вдаватися з ним в таку дешеву філософію, з котрої виходила прибрана у балаканину стара рада: «уживати світа, доки служать літа». Вже ж нерозумно було би не уживати світа, та заки то чоловік зміркує, чого і як найрозумніше в світі уживати, вже й літа пішли. Одним словом, пуста всяка рада, коли не вгадати хвилі, коли і як, і в якім місці її послухати!

Маня все ще мовчала і не зводила очей з альбому. Славко не мав відваги починати знов розмову і сам майже не рушався. В комнаті було тихо, тілько годинник тикав на стіні і огонь тріскав у печі.

Маня замкнула з лопотом альбом, відкинула кучері, що їй зсунулися на чоло, і глянула на Славка — але як, він не міг зміркувати, бо в сій хвилі надбіг у комнату малий Стасьо і пристав до Славка з просьбою:

— Пане директор, ходім на зайці! Поза городом бігають і не бояться. Я сам тепер бачив одного. Ходіть, пане директор; тато не буде гніватися, казав, що можна.

— Але ж я, Стасю, не стрілець.

— То я буду стріляти.

— Тобі ще не можна. А чи тобі зайця не жаль? Він, бідний, бігає по морозі без черевиків і без калошів, не має що їсти, а ти хотів би його убити? За що?

Маня засміялася на думку про зайця в калошах, а Стасьо дався скоро відмовити від стрілецького запалу. Але зато мусив уже Славко пояснити хлопцеві деякі неясні єму уступи з оповідання «Дух пустині» — і так зайці могли до часу бігати собі спокійно поза городом. Коли того було хлопцеві замало, пішов ще з ним на ставок ковзатися.

А Мані того дня вечором прийшла охота написати до тітки, що вже не приїде до Львова. Она й сіла писати лист, написала кілька стрічок, але скоро відложила перо, лист подерла і взялася читати газету. Переглянула новинки, спиняючись на титулах, аж найшла новинку: «Самовбивство

з любові». Сю новинку перечитала цілу. Оповідалося в ній про дівчину, котру коханок зрадив і покинув — і вона втопилася з розпуки. Лишила лист, такий жалісний, що Маня аж сплакнула над ним, коли єго прочитала. «А все-таки і завидувала тій дівчині; она ж мала коханого чоловіка, через котрого й життя позбавила себе... Як она мусила єго любити! Ах, смерть з такої причини — гарна!..

Та нещаслива дівчина кілька днів не сходила з думки Мані.

XIII

В неділю по вечірні в хаті Головатого зійшлося кільканадцятеро людей. Був син Головатого (невістка винеслася з хати), прийшов учитель Горошинський, Славко Левицький, дяк і син Дорошихи Іван, той, що вернув з війська. Прийшли ще й інші господарі, цікаві послухати розмови. Головатий сподівався більше людей, бо й більше обіцялося прийти; але в хаті і без них було тісно і душно.

Минуло досить часу, заким розмова зійшла на громадські справи. Головатий став розповідати, що чув на вічу в Коломиї. Найбільше чудувало єго то, що там промовляли самі селяни.

— Виходить,— каже,— один мужик перед люди, стає вище на дошках і говорить: «Що то,— каже,— нам тепер через рибу не можна мочити коноплі і лен по ріках! А на шарварки ходи робити, чи потрібно, чи не потрібно! А дика вбити не можна, хоть шкоду зробить!» А другий стає і: «Мандаторів,— каже,— хочуть нам нових настановити, по кілька громад разом лучити і над всіма одного мандатора ставити. Нова панщина!» Дуже красно говорив. А третій знов стає і впоминається, щоби самі громади собі вибирали панотців, а не пани.

— А то справді не зле було би! — замітило кілька голосів.

— Та ще нарікали дуже на панів зі Львова, таки наших русинів, що з поляками пішли рука в руку, бо відома річ: від поляка поли втинай і втікай!

— А ще о однім була там мова: насамперед,— замітив Славко.

— Ага! — підхопив Головатий живо.— Говорили, щоби ми всі мали право голосувати на своїх послів, а не лиш самі виборці. «Що то? — казали.— То рекрута ми давати годні, а голосувати всі — то вже не годні?» Отого я добре не розу-

мію: де-де нашим людям до того! Як прийде вибір, то половина теперішніх виборців сидить у хаті, що вони, звичайно, люди заможні і цікавіші, а потім як буде?.. Не знаю, чи то їм удасться.

— Як буде? — спитався один старший селянин простодушно.— Так буде, як досі. Кого староста покаже, того ми і виберемо. Адже пани лучче знають, що хто варт... Пощо нам журитися?..

Славко слухав з усміхом сеї простодушної замітки.

— Чуєте? — спитав Головатий Славка.— От маєте наших людей! І робіть з ними, що хочете!

— Або що? — здивувався той селянин.— Не правду кажу?

— Але ж правду, куме, щиру правду! — відповів Головатий з глумом.— Та й говорили ще на вічу, щоби закладати братства при церквах.

— Та вже таке маємо,— відізвався парубок Іван Дорош.

— То не таке; у нашім братстві ладу нема; а то мало би бути братство... не знаю, як-то вони казали...

— На статутах,— піддав Славко.

— Ага, на статутах. Що то таке ті статути?

Славко пояснив усім се чуже слово і радив таке братство в Заліссі заложити. Відтак оповідав, як у багато селах позасновувалися читальні, християнські крамниці, шпихлірі, і як з тим людям добре.

— Та в нас була читальня ще тоді, як бився москаль з турком,— замітив старий дяк, що сидів під піччю і курив люльку.

— Була?

— Була. Кілька разів скликували нас єгомосць і читали нам за ту війну — сходилося людей досить — а потім кинули. І шпихлір був, та люди розібрали щось сорок кірців збіжжя і не звернули.

— Наші люди взяти знають, а віддати — ого! — відізвався один господар.

— Ну, а що, якби ми заложили собі нову читальню або братство? — спитався Славко.

— Годі, паничу! — відповів дяк.— Темні наші люди! Читати не вміють...

— Молодші вміють,— відповів Іван Дорош.— Я парубків стягну докупи.

— Я приймуся вчити парубків і дівчата співати! — сказав Горошинський.

— Та вони і так уміють співати! — відізвався голос.

— Ні, сусіде,— пояснив йому Головатий,— вони співають... от, знаєте, як вони співають... а пан учитель вивчили би їх так, як своїх школярів.

— Що ж, коли своєї церкви нема! Де будуть співати?

— Почекайте, буде і церква.

Зійшла бесіда на церкву. Славко радив, що скоро вийде по різдві контракт з Мошком Зільбером, треба відібрати від него ломи каміння і взяти їх у свій заряд. Пора вже почати возити камінь на церкву. Братство нехай би зайнялося будовою церкви. Церква має бути мурована. Три тисячі є з асекурації, тисяч двісті має братство (добре, що Костишинові не вдалося вкрасти), на ломах каміння можна заробити (адже Мошко заробляє!); при братстві треба крамницю заложити і дохід з неї складати на будову церкви; на потоці можна побудувати млин — і так близько в околиці млина нема — а з него також дещо капне; потім вибудується власну цегольню, аби своя цегла була, а й дідич мусить помогти...

Господарі слухали сего оповідання Левицького, зітхали: «Гей, боже, коли то в нас буде?» — і махали недовірчиво головами.

А Славко чимраз більше запалювався і змалював зібраним таке взірцеве село, на яке і сам не мав надії. Він бачив уже Залісся в добробуті, просвічене і заможне, цікаве до книжки і до школи, оборотне у громадських справах, сягаюче думкою і поза межі свої.

Головатий, єго син, молодий Дорош і ще деякі люди усміхалися з вдоволення, але коли Левицький замовк, майже гуртом відізвалися, що до такого ладу в Заліссі ніколи не дійде. Левицького чудувало, що селяни про своїх громадян думали далеко гірше, ніж він сам. Они справді тілько слухали, зітхали і помалу відходили з безнадійним видом, немов байдужі або безпомічні. Одно їх лиш переконало, що треба справді тепер відобрати від Зільбера камінні ломи, бо громаді самій потрібно каміння на церкву.

— Як до них найліпше братися? — радився Левицький у Горошинського, коли оба верталися вечором від Головатого.

— Бог знає! — казав той.— Вже вісім літ придивляюся селянам і не можу зміркувати. Але мені видиться, що найрадше хапаються того, що їм дає матеріальну користь.

— Се я знаю.

— А відтак, думаю, треба махнути рукою на старих, а з молодими починати. А там нині були майже самі старі господарі.

— То Головатий їх спросив.

— Я раджу тобі з молодими починати; зі старими не дійдеш ладу; я їх знаю. Ти бачив, що найрадше слухав тебе молодий Дорош?

— Ну, єго вже і брат-професор привчив троха. Але інші?

— І інші парубки скорше тебе послухають.

Що Горошинський говорив правду, Левицький небавом переконався, коли задумав зложити читальню і не міг навіть зібрати підписів на статути. Підписало двох-трьох, а інші — навіть ті, що були тоді в Головатого — не хотіли покласти свого підпису. Сердило то єго через кілька днів дуже, але вкінці погодився з тою думкою і став збирати коло себе молодих. Горошинський зацікавив їх співом; почалися в громадськім домі немов вечорниці для парубків і дівчат, не такі свобідні, як то устроїли би они собі без надзору, та знов і не надто скучні. Чудувалися тому старі і з невдоволенням помахували головами.

Удалося також Левицькому намовити Івана Дороша, щоби отворив у своїй хаті крамницю, бо братської ніхто не хотів вести. Поміг єму Славко її заложити, показав, як рахунки вести, навчив, звідки товар спроваджувати — і знов селяни тілько чудувалися, але купувати до Дороша мало ходили, воліли купувати у Мошка або аж у місті. Що у Мошка діставали гірший товар, що на дорогу до міста тратили даремно час, се у них нічого не значило; Мошко дав і танше, Мошко і поборгував, а Дорош, казали, захотів нараз на людях маєток зробити. Та й таки, говорили, крамарство, то річ жидівська, а не християнська; Дорошеві і не до лиця цим ділом займатися.

До одного місяця зміркував Дорош, що крамниця не йде, і став перед Славком жалуватися на се. Той додав єму надії, що помалу люди привикнуть, але сам надії не мав, і коли почув, що Зільбер глузує собі з них обох, єго брала і нетерплячка, і гнів на всіх заліських селян.

А ще й батько збільшав Славкове невдоволення.

— А що? не казав я тобі,— говорив він,— з нашими людьми не зробиш нічого!

— Хто ж тому винен, як не ви самі бодай в часті? — сердився син.— Двадцять літ сидите тут і не виховали собі навіть маленького кружка своїх людей!

— Ой, дитино, дитино! гаряча голово! — жалував батько сина, що такий недосвідний.

А мати, з наймолодшою донькою на руках, додавала:

— І десь у тебе охота береться до того? Намовив Горошинського мішатися у такі справи, а то ще готово єму пошкодити. Ти не чув, які польські інспектори шкіл?

А бабуся Клавдія все своє повторяла: радила їхати або до Лановича, або до Черминського, або до Красницького — і ще вичисляла єму цілу купу знайомих священиків, у котрих були доньки. Она знала при тім розповісти, яке положення кождої з тих родин, з ким посвоячені, які вигляди на посаг, які протекції можливі, які самі панни, що у котрої добре, а що лихе — все те бабуся вважала своїм обов'язком розповісти, хоч Славко запевняв її уже сотий раз, що шкода єї слів.

— Ти собі тут з нашими хлопами голову морочиш,— говорила мати,— а тим часом найліпші панни тобі з рук вирвуть.

— Оно би не було зле,— казала бабуся,— зробити щось для тих бідаків, навіть треба, але звідки ти, такий молодий, приходиш до того? Та хто таке видав? Женитися не хоче! Хто? — питомець! Видко, що вас так тепер в семінарії виховують...

— Я чекаю, аж Наталка вийде замуж! — шукав Славко викруту.

— Що тебе Наталка обходить? — питалася мати.

— Обходить мене, бо вона моя сестра!

— Але не ти її будеш замуж видавати!

— Певна річ, але трудніше їй вийти замуж, як мені оженитися. А, може, я буду для неї і для інших сестер потрібний?

— З ним не договоришся! — кінчив о. Левицький нетерпеливо.— Заїхала єму та Стефка, як фіра сіна в голову, і він зовсім здурів.

— Добре, добре! — відповів Славко, і невеселий вертався до двора.

«Справді,— думав він собі,— коли би мені так дальше не вдавалося нічого доброго зробити, так тоді шкода би тратити житє на пусту роботу. Виходило би, що треба би собі шукати якоїсь ближчої цілі: жінки, родини...

Коли родичі намовляють єго до того, навіть з можливою шкодою для себе і інших дітей, то в тім, безперечно, видко їх добре серце... Але як же можна брати сю річ так тверезо, як вони? Мов яке купно!..

Від кого помочі сподіватися?

Від Заборовського? Він так само думає про громаду, як батько. Від єго доньки? Та як она й поможе? Піде у хлопську хату агітувати, чи що?

Яка ж би та поміч мала бути?

Матеріальна! Отсе селяни розуміли би. Коли б вони були заможні, то були би цікавіші і до просвіти... Чи справді так? Адже є в селі кілька заможних родин — вся родина Костишиних — а вони зовсім до просвіти не цікаві...

Треба їх учити самопомочі! Гарно! Хотів собі помогти Іван Дорош і як поміг? Адже без помочі громади він сам у тім ділі собі не поможе!

Що воно за круговорот такий, що з него розумного виходу нема при таких слабих силах, як мої?» — думав собі Славко, вступаючи у свою хату в дворі.

Сів читати «Народа» і лютився на автора статті, котрий круту справу народного добробуту рішав одним скликуванням віч...

Між тим і свята надійшли...

Польське різдво у Заборовських було скучне. Не було в дворі і звичайно гамірно та весело, а під час свят якось ту скуку відчувалося ще більше. Мав приїхати на свята поручник Заборовський, але не приїхав. Якусь там подав причину до того і тілько видер у батька сотку, очевидно, на гулянку. Гостей у Заборовського не було, лише він виїхав був з донькою і сином на один вечір до сусіда. Тілько було все і розривки.

Маня і Стасьо і в святий вечір і на другий день плакали, нагадавши собі, що се перше різдво без матері. Старався їх утихомирити і Заборовський, і Левицький, зводячи все розмову на веселіші речі.

Між іншим зацікавила тоді Заборовського вістка, вичитана в „Przeglad-i", що сусідні Новосілки, село о милю від Залісся купила якась вдова Маєранська, про котру він не чував. Бувши у гостях у сусіда, дізнався лише, що то ще жінка не стара — літ около сорок, пристойна — і що у неї тільки один син. Мала она бути вдовою по якімсь бароні, бо і кликали її бароновою, але де она жила досі, сусід не знав. Сю баронову згадував Заборовський кілька разів, мабуть, з недостачі іншого предмету до розмови. Говорилося ще про всякі інші новини, вичитані в газетах — і на тім свята минули. Скучні були!

Мані прийшло на думку порадити батькові, щоби запросив родину Левицьких до себе; він се і зробив, хоть не з великою охотою, але Левицькі не прийшли ніби для того, що їмосць була нездорова. Один Славко знав, що мати тому не хотіла прийти до дідича в гостину, бо і сама, і донька Наталка не мали відповідних суконь.

Вже веселіше було на руське різдво в о. Левицького. Приїхала зі Львова Зоня, прийшли Горошинські — і в хаті було гамірно та весело. Семінаристка Зоня старшувала тепер між сестрами деякими досвідами з великого міста, оповідала, чого учиться і як їй ведеться.

Слухаючи її, Славко замічав, що вже більше «світа» знає, як її сестра Наталка, котра не докінчила навіть виділової школи в Яворові. Пані Горошинська не визначалася також великою освітою; осьмилітня сестричка Мариня щойно починала вчитися читати. Розмови тих сестер і навіть родичів були плиткі, буденні; Славко не пригадував собі, щоб у них коли дома велася між родичами з доньками розмова о справах вищих. В краю досить багато говорилося і писалося про емансипацію жіночу, про потребу гімназії для дівчат і було навіть жіноче віче в Стрию з ціллю емансипаційною,— але сей рух нічим не зацікавлював дочок о. Левицького, дівчат, щоправда, пристойних і господарних, але освітою зовсім не замітних.

І Славкові прийшло на думку, що чей же то єго обов'язок зайнятися наукою бодай Наталки і Марини. Він береться освічувати селян, а тут власні сестри неосвічені. Взяв він по святах сестру Наталку на розмову, пояснив їй, чого вона не знає, і просив, щоб вона читала ті книжки, які він їй буде приносити з бібліотеки дідички або і зі своєї. Готов був навіть спровадити декотрі книжки нарочно.

Наталка згодилася, але коли Славко попри романи радив їй читати і научні статті — от хоч би про таку важну для неї справу, як емансипація жіноча — Наталка ніяким чином не могла себе перемогти. В романах шукала бодай змісту, цікава більше на долю героїв, як на ціль і спосіб писання автора; а в научних статтях навіть не бралася шукати чогось для себе. «Я вже застара до того» — казала розгніваному братові.

Вже скорше слухала бесіди єго о таких справах, про котрі не мала охоти читати. І він сам уже при кожній нагоді старався сестру вчити живим словом. Ішло се гладше і з більшим успіхом. Наталка помалу-помалу щораз більше зацікавлювалася, хоч не раз нарікала на брата, що зробився такий «скучний».

Зате наука Марині ішла зовсім гладко.

— Ти вже зовсім зійшов на домашнього учителя,— говорила мати до Славка, коли той поясняв Марині тайну складання букв докупи.

— А що маю робити?

— Карнавал настає; ти повинен виїхати кудись...

— Ви вже знову зі своїм?.. Отже, Мариню: м у читається му — так! — х а — ха — добре! А разом?

— Муха.

— Добре, Мариню. Тепер дальше!

Пані Левицька відходила мовчки від своїх дітей.

І так щодня; рано учив Славко дідичевого сина, пополудні сестру, ввечері вертався до двору і читав сам. Маня виїхала до тітки до Львова, отже, не мав з ким і поговорити. В той час про село немов забув; зазнане розчарування ще не втихомирилося в него.

Але коли батько перед Йорданом ходив скроплювати свяченою водою хати селянські і потім Славкові оповідав, яку нужду застававав у багато хатах, Славко зараз вирвався:

— Тату, треба би доконче щось для села зробити.

— Що ж зробиш? Та-бо ти все говориш, як дитина! Люди потребують грошей — ти даш їм гроші? Люди потребують землі — ти даш їм землю? На всю селянську біду ти один не поможеш, а зробити щось дрібне та незначне, то радше ніщо. Заостриш у голодних апетит, а попоїсти добре їм не даш. І я, і ти, і всі ми безсильні супроти непорадності, глупоти і нужди. Адже ти вже пробував щось робити! І як тобі повелося?

Отець Левицький був готов сказати синові цілу проповідь, але той уже дальше не слухав. Вийшов з хати...

Тим часом і Заборовський устроїв Славкові велику несподіванку. Він, звісно, не думав, що се буде для него несподіванка, а хотів собі якнайлучче зробити. Але Славко дуже зчудувався, коли раз в гостях Заборовського застав двох мазурів, порядно одітих господарів, і дізнався, що вони прийшли умовитися з дідичем щодо продажі частини грунту, яких сто моргів. Для порятування своїх фінансів рішився був Заборовський продати частину свого грунту, надто віддаленого від села, мазурам.

— Чому не нашим селянам? — питався відтак Левицький.

— Наші не мають грошей. А мазури зараз платять. Я вже ту справу обдумав добре.

— Будуть в селі нарікати...

— А що то мене обходить?

— А коли б мали гроші, то ви би їм продали?

— Н-ну, може би, я й надумався; хоть, бачите, мазури мають для поляків ще спеціальну місію.

— Польщити.

— А польщити! Як же ви думаєте: не вільно нам?

— Звічна річ, вільно; а що буде, коли они зрусчаться? так буває...

— Ну, то ваша користь.

— Все ж таки, пане, варто би обдумати спосіб, щоб ті парцелі, призначені на продаж, дісталися заліським людям, а не чужим.

— Пане Левицький, не гнівайтеся, але ті ваші руські селяни — то, вибачте, худоба.

— Ліпші мазури, що вас різали 1846 року... То правда. То люд живий, має кров у жилах, а наш під опікою панською так розжився, що ні думкою, ні рукою не рушить...

— Радикал ви, бачу, пане Левицький... Но-но, але я таки з мазурами зроблю інтерес. Впрочім, якби хто з Заліся зараз при контракті дав гроші, то я, може би, й єму грунт продав.

Тою невідрадною вістю поділився Славко зараз з Манею, коли вона вернулася зі Львова і гаряче поручив їй, щоби батька інакше настроїла. Маня прирекла і додержала слова: не раз і в товариській розмові закидала про заліських селян та боронила їх перед закидами батька.

Але сам Славко напитав собі тим тільки нового клопоту. Ішло о те, щоб роздобути щонайменше десять тисяч зр. на початок. Звідкі ті гроші роздобудуть заліські люди?

Довідавшись о тім, Головатий скликав раду з кількох господарів. Був при тім і Славко. Всі нарікали, що землі мають тільки клаптики, всі мали величезну охоту купити сей грунт, але справи, звідки взяти гроші, не бралися рішати і не придумували навіть способу. Славко мало знався на таких купнах; все ж таки думав, що якби на енергічних людей, то сю землю могли би задержати у своїх руках.

Поїхав до міста, розвідався в адвоката, як би сю землю можна купити, і скликав знов нараду господарів. Повторилося знов те саме, що й за першим разом; охоту мали, але план Славка, купувати грунт на спілку, здавався їм чимсь неосяжним, чимсь таким, що й вірити тому годі. Притім майже призналися самі, що при поділі посварилися би цілком певно о парцелі, а чи всі спільники складали би відтак правильно гроші на рати в банку (бо треба задовжитися) — за те ніхто не ручив.

Скінчилася справа на нічим.

— Але ми таки мазурів у село не пустимо! — грозив один господар.

— І що ж їм зробите?

— Не пустимо, і вже! То грунт наш, заліський, хоч він і дідичів.

Славко не розбирав сеї дивної логіки селянської; знав тільки, що селяни безрадні і він сам також безрадний, ще до таких великих діл не доріс. Свідомість своєї безрадності зробила єго похмурним і непривітним, мовчаливим. Він щораз більше оправдував байдужість батька і не дивувався єму. Але як же так без цілі дальше жити?

— Чого ви такі смутні? — питалася єго раз Маня.

— Глупе то житє, та й годі! — відповів Славко коротко.

— Не сумуйте, пане; нащо се здалося?

— А нащо здасться веселитися?

— Все ж розумніше...

Славко не відповів на се нічого. А Маня по хвилі сказала:

— У інших тепер карнавал, гуляють... А ви?.. Жаль мені вас.

— Се дрібничка, пані. Я з того виросту. Оно певна річ, коли саме житє глупе, то глупо і сумувати над тим. Але приходять на чоловіка хвилі і цілі дні смутку. Почуття своєї немочі — то найпоганіше почуття. Ну, нічо!

— Ходіть, я вам заграю щось веселого. Добре?

— Добре.

— Але ви будете співати?

— Не зможу тепер, хіба іншим разом.

— Заграти вам думки українські?

— Прошу. Ви знаєте, що я їх дуже люблю.

— І я люблю.

Славко усів недалеко від фортепіано на фотелю і слухав. Єго бурливі думки і почуття не втихали від музики, противно, змагалися, але з ними було єму тепер мило. Коли ж по смутних думках наступила весела шумка, він і сам став веселіший...

XIV

Маню боліла трохи голова і вона сиділа смутна у своїй комнаті. Хотіла читати книжку — не могла, і всяка інша робота не бралася єї.

— Ви би проїхалися санками,— радила господиня Кристинська,— вам би зараз відійшло. Як не має вас боліти голова, коли так безнастанно сидите дома?

— З ким же поїду? За дві години буде вечір, уже темно.

— Може би, тато поїхав з вами, або Стасьо?

Господиня пішла спитатися дідича, що пильнував роботи в стодолі. Сказав, що не має часу, але порадив попросити Левицького. Стася заборонив брати за кару, бо збив велику шибу в вікні.

Маня не мала великої охоти просити Левицького о товариство. Але Кристинська пішла таки сама по него. Він прийшов і також радив Мані просанкуватися, а певно біль голови устане.

— Надворі,— казав він,— так гарно, мороз невеликий, а санна добра. Я би-м дуже радо проїхався; і я занадто засидівся в хаті.

Маня дала намовитися.

Санки були зараз готові; бистрі коні стояли нетерпеливо, рвалися наперед. Посідали в санки і поїхали лісом в сторону Дуброви.

— Не їдьте так скоро! — наказала Маня старому наймитові Миколі.— Мені аж в голові крутиться від такої їзди.

Микола звільнив.

— Правда, що нині гарно надворі? — спитався Славко.— Подивіться на сніг на галузях сосон... А як тихо! Одні тілько дзвінки дзеленькотять на конях.

В тій хвилі здалека дійшов гук від падаючого дерева.

— Так дуже тихо воно не є,— замітила Маня.— Се Дуброву рубає Зільбер. Шкода такого гарного лісу. Поїдьмо там!

Приїхали в Дуброву і казали здержати санки. Довкола лежали зрубані дуби; робітники обтісували з них галуззя. Дуброва, колись густа, прорідилася вже значно.

Мошко Зільбер сварив саме в ту хвилю, коли они приїжджали, на Криворукого, котрий хотів зігрітися коло ватри, бо був дуже лихо одягнений.

— Чому не стягаєш галуззя на купу? Вже знов дармуєш? — кричав, але скоро замітив санки, зараз покинув Криворукого і підійшов до Заборовської і Левицького.— На спацир виїхали вельможна панна? — питався він і кланявся при тім низенько.

— Отак троха провітритися.

— О, нині тілько санкуватися!

Рубачі перестали на хвилю робити і дивилися на Мошка і на Заборовську. Криворукий притягнув одну галузь до купи, кинув, став коло ватри і собі видивився. Левицький вискочив з санок, щоби до ватри закурити папіросу, бо не мав сірників при собі, а Зільбер балакав тим часом з панною про Дуброву; нарікав, що переплатив.

— Що ж там, Криворукий, чувати? — питався Славко у знаного п'яниці, закурюючи папіросу.

— А що ж би? — відповів той бездушно.

— Все ще горівку п'єте?

— Пив би, та нема.

— Не дає Мошко?

— Ет! — махнув Криворукий рукою.

— Чи вам Мошко платить за роботу?

— Платить шістку.

— А то чому так мало?

— Ну, що ж, у мене нема сили і за дитину.

— З чого ж ви живете?

— У Мошка дещо дістаю. Я вже в него і ночую. Коли звів мене на діда, то нехай мене до смерті годує.

— З хати ще не викинув?

— Ще ні, але вже збирається. Нащо єму квапитися? Скорше чи пізніше дістане в свої руки... як не він, то син, як не син, то зять... все одно.

— Бідні ви! — замітив Левицький і подав Криворукому милостиню.

Той сховав скоро гроші, але не відізвався. Лише кутики уст у него тремтіли, мов від зворушення.

Левицький усів на санки. Поїхали дальше. Чули знов через кілька хвиль приказуючий голос Зільбера, але небавом заїхали у глибокий ліс, де справді була величава тишина.

— Бачили ви того чоловіка при ватрі?

— Того, що ви з ним розмовляли? Бачила!

— То жертва Зільбера. Зовсім уже зруйнував чоловіка і матеріально, і морально.

— Ну, Зільбер... Я єго знаю,— говорила панна.— Мені тілько дивно, що батько з ним робить інтереси. Се виходить справді на таке, що шляхтич без жида не обійдеться.

— Він зруйнував так кільканадцять родин. Я присяг би, що він був у спілці з війтом-злодієм. Ціла шайка злодійська; війт, єго свояки, жид, писар — маленька компанія, але чесна... Я сподіваюся, що і він, і писар ще підуть також до криміналу. При люстрації громадської каси найдено значний дефіцит; писар викручується, що нічого в тім не винен і поки що остається на вільній стопі... Знаєте, пані, як-то трудно серед таких обставин, як в Заліссі, зробити щось добре для громади! Я й не думав, що так оно є. Одно лиш мені вдалося з тяжкою бідою: я переконав людей, що камінні ломи нам тепер потрібні і з Мошком зірвано

контракт. Він і так тепер кінчився. Так уже починають звозити каміння на церкву.

Маня слухала і мовчала.

— Болить вас ще голова?

— Вже мені значно легше... Я думаю, що ще потрафлю відмовити батька від плану продавати грунт мазурам.

— Дав би то бог! Якби була надія на се, то я би таки зложив спілку з селян, що сей грунт купили би.

— То справді прикро прикликувати чужих людей, коли свої потребують.

— Панно Маню, хоч я зневірився троха в дівчатах, але таки вірю, що де мужчина не може вимогти чогось, там проворна женщина, певно, зможе. Вам батько не відмовить... Я уявляю собі, як би то гарно було, коли б я був у Заліссі священиком, а ви вийшли за якогось розумного і прихильного до селян чоловіка замуж і також остались в Заліссі — разом ми могли би таки з часом піднести село. Тепер, звичайно, священики не жиють з дідичами в згоді,— єсть і розумні причини до того,— але коли я буду мати таку ласкаву дідичку, як ви, то, очевидна річ, на тім тілько громада виграє і я.

— І ви?

— Очевидна річ, і я, бо знаю, що ви не схочете мені перешкоджати в роботі. Хіба чоловіка дістанете неласкавого.

— Що ви о якихсь чоловіках говорите? Я й не думаю, а ви пригадуєте.

— Тепер не думаєте, але небавом прийдеться вам доконче о тім подумати.

— Щоб не стати старою панною?

— Розуміється. Пощо дівувати, як можна вибрати у цілій громаді мужчин чоловіка відповідного до подружжя?

— Дайте спокій! Не говоріть таке!

— Добре, я не буду таке говорити. Але правда, панно Маню, що в потребі колись буду міг числити на вашу прихильність до мене, чи властиво до громади?

— А якби і до вас? Чи не можна мені?

— Але ж і овшім. Дуже вам буду вдячний. Воно-то справа приязні поміж молодим нежонатим мужчиною а панною — взагалі досить непевна і я в ту приязнь не дуже вірю, але здається мені, що на світі і така приязнь є, бодай повинна бути. Розумієте, пані? Приязнь, а не любов. Приязнь — то чувство далеко вище і достойніше, як любов, бо приязнь не основана на інтересі, на бажанні безусловного

посідання себе, а любов самолюбна, то контракт серцевий поміж двома людьми.

— Отже, ви в таку приязнь, як кажете, взагалі не вірите? Здогадуєтеся лише, що й она можлива?

— Не бачив я такої приязні, отже, не знаю певно.

— А я вірю в неї!

— То дуже гарно. Але я читав раду одного гумориста, як випробувати таку приязнь; він каже: нехай лиш ті приятелі, т. є. він і она, обоє молоді, остануться на самоті на десять хвиль, то певно забудуть за свою приязнь і стануть цілуватися, як залюблені.

— То досить сумно...

— Що сумно? То, що цілуються? Противно, се дуже весело...

— Певно-певно,— усміхнулася Маня,— але сумне, бачите, се, що ми такі слабі, такі самолюби! О приязні говоримо і навчаємо других, а прийдеться в практиці: ми або зовсім байдужі, або пристрасні. Дві крайності, а золота теорія о приязні лишається собі теорією.

— Хто ж, як не жінки, майстри в тім — в байдужості або в любові? Такими холодними, немилосердно байдужими, якими они не раз чиняться, лише й они потрафлять бути.

— Стара казка, пане! «Die Weiber werden zu Hyänen»[1] — правда?.. Або ангел, або чорт! А ми ні ангели, ні чорти, а люди такі самі, як ви. Вміємо любити, отже, мусимо вміти і ненавидіти — одно з другим дуже часто тісно злучене — а коли ви кажете, що мужчини не вміють бути такими немилосердними, байдужими, як ми, то, очевидно, мусите признати, що не вміють так само і любити когось чи щось, як ми. Значить, вони ні теплі, ні зимні, або вигорілі вулкани, або, може, нестоплений лід... А що се так у мужчин не є, то я маю доказ на вас самих. Як ви восени сумували по своїй судженій, а як ви тепер уже значно збайдужніли! Що, неправда?

— Правда ваша! Не думаю вже так часто о своїй пригоді, як перше.

— А видите! — тішилася дівчина і, заохочена своєю риторикою, додала:

— Отже, коли б я, припустім, хотіла з вами жити в приязні, то се не була би якась диковина, тільки щось зовсім звичайне, чувство таке, за яке соромитися не треба і яким

[1] Жінки стають гієнами *(нім.)*.

навіть похвалитися можна. Ліпше ж мати приятелів як ворогів і треба шукати собі приятелів.

— Певна річ, се не було би нічого дивне в тім випадку, коли б я оженився і ви вийшли замуж — ми як дві родини могли б жити, хоч знову великі пани з малими не дуже-то любляться — але коли б, наприклад, я остався безженним, а ви вийшли замуж, то вже наша приязнь не подобалася би світові...

— Світові...— повторила дівчина.— Хто такий світ? Я, ви, мій батько, ваш батько, село і т. д. і т. п. Або той світ ліпший і розумніший, як я — а тоді повинен і мене розуміти, або той світ гірший і нерозумніший, як я, а тоді я не маю що на него зважати.

— Закидували ви мені теорію, тепер я вам закину. І я, і ви, і всі ми числимося з світом.

— З розумним — додайте се... Гей, пане Левицький, дивіться: серна стоїть! Бачите, яка красна?

Тим окликом перебила нараз розмову і не докінчила єї вже і пізніше.

Серна стояла справді хвилинку поміж деревами, дивилася на переїжджих, але небавом скочила і щезла в корчах. Мабуть, дзвінки налякали її найбільше.

— Пора би вже нам завертати додому, вже смеркається,— казала Маня.

Микола завернув додому.

— Мені справді зовсім перестала голова боліти.

— І які ви рум'яні зробилися на лиці! Отак ви гарно виглядаєте!

Дівчина видивилася на Левицького:

— А, звичайно, то ні, правда?

— Хто ж вам се каже?

— Ви самі!

— Хочете, видко, компліменту. Сказати вам?

— Ні, ні, не хочу. Але правда, що є кращі від мене?

— Є, розуміється...

— Брр, які ви нечемні! — засміялася дівчина.— Хто ж так говорить панні?

— Скиньте мене за то в рів, нехай мене вовки з'їдять...

— Ні, не скину, було би шкода... Передусім я би нудилася ще гірше, як нуджуся, а так є з ким поговорити. Знаєте, пане Левицький, тоді як ми вас стрінули на цвинтарі вліті, ви мені видалися якимсь таким мовчаливим, занадто поважним... Як мені і не до сміху було, а та — даруйте за слово — надутість у молодого чоловіка видалася мені тоді надто претензіональною.

— А тепер як про мене думаєте?

— Тепер думаю, що годі на перший вид чоловіка судити. Ви казали раз,— я собі то затямила, бо то був комплімент (Маня при тім значущо усміхалася) — що є люди, до котрих відразу мається довір'я... Такою ніби-то маю бути я. Ну, видите, про вас я такої думки відразу не мала. Я була вам вдячна за співчуття по смерті матері, але... тепер бачу, що ви можете й подобатися.

— Кому?

— Навіть паннам, хоч ви їх не любите...

— Навіть паннам! — повторив Славко.— Чи то найвища інстанція для молодих мужчин? Я думаю, що ми, мужчини, не дуже повинні гордитись тоді, коли подобаємося паннам... нашим паннам. Ви повинні знати, хто їм найбільше подобається?

— Хто ж такий?

— Мужчина молодий, пристойний і заможний. Може бути при тім чоловік безхарактерний і глупий, аби лиш добре гуляв, умів правити компліменти і анекдотами сипав — вже він паннам мусить подобатися і може собі вибрати хоч яку...

— Красне поняття про нас! — відповіла Маня.— Розчарувалися при одній панні і вже всіх судите однаково. То не справедливо. Ви не знаєте дівчат!

— Розуміється, суджу о стілько, о скілько знаю.

— Але ж ви їх зовсім не знаєте!

— Всіх, певно, ні, але кількадесять знаю з різних сторін і різних родин. Ви знов, пані, не думайте, що всі такі, як ви. Коли ви кажете, що я можу паннам подобатися, то хочу вірити, що чей добрими своїми прикметами, характером.

— Коли б не ті добрі прикмети, то я з вами і слова не говорила би, пізнавши вас. Я мушу обстати за дівчатами: лише бідній подобається заможний — се ж зовсім природне.

— Перепрошаю, хочете, може, дальше сказати: лише неосвіченій подобається мудрий... Як же вона ту мудрість може оцінити? Інстинктом вгадує?

— Почекайте, пане: бідна хоче позбутися біди, неосвічена цілком певно відчуває свою нижчість і може бути тілько горда на розумного чоловіка; характер і желізна воля нам незвичайно подобаються — сафандулів хоч би з золотим серцем ми не любимо — а вже про красу не говорю, бо то річ припадкова. Очевидно, як ви, так і ми волимо пристойних. Ви не дивіться на то, що дівчата так часто

приневолені обставинами «вибирати» кого-небудь; коли б справді могли вони вибирати по своїй волі, так як їм серце і розум каже, то мужчини, певно, думали би про них інакше. Візьміть же ви тепер на увагу наших «панів світа», тих, що справді вибирають поміж нами, які вони?

— Я ваших панських кругів не знаю,— говорив Славко, признаючи дівчині в не однім правду,— але в моїх кругах я замічав таку некультурність...

— Ви песиміст — от що!

— Я песиміст? Пані, мені здається, що більшого оптиміста нема! Що попадаю від часу до часу в зневіру, то не диво; та проте охота до життя, до красного життя, хоч би в невеликих достатках, у мене дуже велика.

Обоє замовкли. Славко сидів задуманий.

Тим часом санки виїхали з лісу на дорогу до села. На заході було небо червоне на виднокрузі, а щораз вище та червоність блідла і переходила у синяву краску. Мороз брав на ніч.

Далеко дорогою ішов мужик. Зачувши дзвінки, він станув, уступився набік і чекав згорблений. Славко зараз пізнав Криворукого. Він ще здалека зняв шапку, спер її і руки о палицю, вдивився в санки і, коли ті над'їхали, поклонився мовчки до землі. Лице єго було тупе і бездушне.

— Ох, який же бідний чоловік! — замітила Маня.— Се той самий, що там коло ватри стояв. Пане Левицький, я вам завтра дам дещо для него, може би, ви єму якось то передали... При собі не маю ані цента...

— Добре, я єму передам.

Санки поминули мовчки Криворукого і за кілька хвиль в'їхали в село. Вид Криворукого, що остався обоїм в пам'яті, не допускав до дальшої розмови, такої, яку вели... Обоє задумалися...

XV

Того самого вечора пізною годиною — се було з п'ятниці на суботу — Мошко Зільбер був сам в хаті. Жінка єго з сином виїхала вже тому два дні до рабина порадитися, як викрутити сина від бранки, і ще не вернула; доньки і другий син виїхали були в сусіднє місто до тітки в гості.

У Зільбера світилися чотири свічки на столі, як звичайно під шабас. Він щойно помолився богу, положив спору книгу на шафу, скинув із себе широкий талес з чорними пасками, на краях сріблом шитий, поцілував єго, приложив

палець до чорної скриночки на чолі і на рамени, котрим була обкручена ліва рука, поцілував палець і помалу з побожностію скидав з себе ті прибори до молитви. Потім, не скидаючи куною обшитої шапки, обмив пальці водою і засів до застеленого стола, на котрім коло ліхтарів лежала тарілка зі смачною рибою, приправленою перцем і цибулею. Коло тарілки лежав шабасовий колач і стояла флящина з рожевою горівкою. Все те ще перед вечером принесла єму добра невістка з другої коршми в Заліссі, що стояла в іншім куті села. Мошко випив малу чарку і почав вечеряти.

В комнаті, в котрій сидів, було тихо. Тілько часом в шинку через сіни чути було уривану розмову двох осіб. Се розмовляла з Козаком Марта Чайчиха, що в шабас замість Мошка продавала горівку і відбирала гроші.

— Марто! — гукнув Зільбер на всю хату, не встаючи від вечері.

— А що там? — почувся голос з шинку і за хвилю увійшла в хату Чайчиха.

— Козак ще сидить?

— Та сидить. Такі вам речі оповідає, що аж страх! Каже, що єго донька — та, знаєте,— вийшла заміж за великого пана там за морем. Тілько, каже, той єї чоловік тепер хорує.

— І ви тому вірите? Він то вже давно говорить.

— Та як не вірити? Присягається! Листи дістав... Ще, каже, паном буде.

— Ну-ну, заким стане паном, викиньте єго за двері! Випив що?

— Випив два келишки і сидить.

— Кажіть єму, най іде додому. Мені більше світла випалиться, як він вип'є. І пізно вже. Ага, а закличте мені ще Криворукого із стайні, най дров доложить до груби, бо ту зимно. А дурнуватий Антошко де?

— Спить.

Добра хвиля минула, як у сінях почулося ступання спершу Козака і Чайчихи, котрі відходили додому, а відтак Криворукого. Він помалу отворив двері, замкнув і станув коло них. Мошко піднявся з-за стола і глянув на Криворукого.

— Худоба напоєна?

— Напоєна.

— Коням оброку дав?

— Дав.

— Принеси ще дров і докинь до груби... Ну, чого стоїш і дивишся, як вовк?

— Та я нічо,— і Криворукий пішов по дрова.

За хвилю прийшов з полінами і докинув дров до груби. Зільбер уже розбирався і клався в ліжко.

— В алькирі також докинути дров? — спитався Криворукий.

— Не треба, там грані досить,— говорив Зільбер, простягаючись у ліжку.— Подивися там, може, час заткати грубу! Загаси потім свічку і забирайся спати. Двері позамикані?

— Позамикані...

— Ну, пам'ятай же собі, бо як що пропаде, то нажену!

— Добре, добре! — відповів Криворукий якимсь гробовим голосом, пішов в алькир, і хоч грані було ще багато в грубі, заткав її, лишив двері від алькиря отворені, згасив свічку, ту, де Мошко спав, і вийшов з хати.

Мошко скоро захропів; перемерз був троха в Дуброві, провітрився добре, находився і тепер смачно спав.

Криворукий вийшов затилками з коршми. В руках мав спору бляшанку. Заглянув знадвору в кухню, де спала вже наймичка, постояв хвилю і пішов у стайню. Подумав тут хвилю на порозі, зайшов у середину, вийшов звідтам у дранім кожусі, вже без бляшанки, примкнув двері, підійшов під вікно кімнати, де спав Мошко, подивився і знов постояв хвилю.

Відтак скоро, як тілько міг, вибіг на дорогу і пішов поваго в середину села. Він трясся від зимна.

В Заліссі було темно. Вправді ту і там мерехтіли звізди на небі, але світла від них не було багато; здавалося, що білий сніг на дорозі блистів ясніше, як ті зорі.

Було темно і тихо. Колись, доки церква була, то коло неї вночі відзивалися вартівники. Відтак ночували коло громадського дому, де була каса. Тепер ті гроші були в судовім депозиті — не було чого пильнувати: ані церкви, ані каси... Славна поліція громадська в Заліссі безпечністю цілого села від огню не дуже журилася — і Криворукий був переконаний, що вартівники десь сплять.

Але він про них і не думав багато, пристанув лиш раз на дорозі, послухав і, не почувши нічого, ступав дальше. Він ішов до своєї хати. Застав її замкнену. Сперся о приспу, звернений лицем до маленького вікна, і водив безрадно рукою по чолі.

— Жінко, отвори! — відізвався по хвилі, застукавши у вікно.

— А хто там? — почувся голос з хати.— Ага, то ти!

Заскрипіли двері хатні і сінешні, і Криворукий увійшов до хати.

— Чого ж ти так пізно? — питається єго жінка і ховається чимскорше на піч.

— Отак, спати не міг... Маєш чим засвітити?

— Нема, каганець вийшов. Засвіти скалку, сірка на комині.

— Я маю при собі... А що діти? — питається Криворукий, сідаючи потемки біля вікна.

— А що ж би? Голодні.

— Я приніс тобі шістку,— дав мені попів панич,— на, маєш! Купи завтра дітям бараболі.

Криворукий підійшов до груби і подав жінці напотемки шістку. Усів знову на лавку і мовчить. Жінка також мовчить.

В хаті темно, діти сплять: одно на припічку, друге на печі коло матері, третій, хлопець Михась, на ліжку.

— А що Михась? — починає знову Криворукий.

— Га?

— Михась, питаюся, вчиться?

— Вчиться. Професорка щодня єму дає їсти. Єму ще найліпше... Ти чо' не кладешся спати?

— Не можу.

Мовчанка. За хвилю жінка вже сопе так, як би спала. Криворукий засвічує скалку і держить її в руках. Жінка піднімає голову і дивиться:

— Чого ти собою шибаєш? Не поклав би ся та спав каменем! П'яний ти, чи що?

— Ні, не п'яний; адже ти знаєш, що я тепер не п'ю...

— Опам'ятався тепер, коли вже пізно... Ой, п'янице, п'янице, зав'язав ти мені світ!.. А ти чого там коло Михася шукаєш?

Криворукий стояв коло ліжка із горючою скалкою в тремтячій руці і дивився на хлопця. Хлопець застогнав крізь сон, закліпав очима, бо світло разило єго, обернувся на другий бік і спав дальше.

— Чого шукаєш? питаюся,— говорила жінка на грубі.

— Хочу на діти подивитися. Я їх три дні не бачив.

— Не мав коли, та тепер! Здурів чоловік, чи що?

Криворукий оглянув ще дитину на припічку, виліз на лаву, подивився на дитину на печі і на жінку.

— Ні, присяй богу, ти нині п'яний! Геть мені, п'янице, з хати! Я рада, коли тебе не бачу!

— Не кричи, жінко, нема чого! Я зараз іду.

Криворукий зліз з лавки; скалка вже гасла в його руках. Блисло ще раз тускле світло по хаті і погасло. Криворукий кинув ще оком довкола, відтак недогарок скалки затоптав ногою на землі, перехрестився тихцем до образів і станув у дверях.

— Ну, стара, я вже йду до коршми спати.

— А йди собі в трістє на зломану голову!

— А дітей мені пильнуй!

Жінка мовчить.

— Чуєш?

— Та чую, чую.

— Будь здорова!

— Іди собі до чорта, не при дітях згадуючи...

Криворукий вийшов в сіни.

— А хату не забудь замкнути!

— Ну-ну, не бійся; таких маєтків призбирав ти, що нема що замикати; не злакомиться жоден злодій. Замикай двері, бо зимно!

Криворукий замкнув хатні і сінешні двері і вийшов на подвір'я. Подивився ще раз на свою хату і вийшов на дорогу. Прийшовши під коршму, застукав сильно у вікно кімнати, в котрій спав Мошко. Ніхто не відзивався. Крізь вікно видко було тілько догоряючу грань у печі. Тоді він нишком через сіни закрався до сеї кімнати, отворив двері і станув. В хаті був великий чад з печі в алькирі. Мошко спав. Криворукий замкнув ще й другу піч, стояв хвилину і дивувався, що ніхто не відзивається. Постояв і вийшов.

Приніс із стайні бляшанку і поставив її в куті коло дверей пивниці, що находилася в великих сінях, де часом заїздили вози на ніч. В тій пивниці стояли бочки з горівкою і пивом. Криворукий приніс ще околіт соломи, поклав єго на двері пивниці і зляв єго горівкою з бляшанки. Воня міцної горівки розійшлася по сінях.

Досі робив він все досить спокійно, немов з розвагою. Але тепер, коли мав вийняти сірник і запалити солому, став надумуватися. Він засвітив сірник, але взяв єго обережно в долоню, відійшов від соломи і загасив. Щоби набрати відваги, він прихилив бляшанку, в котрій ще було з літра горівки, до рота і потягнув кілька чарок нараз.

«Ще час,— думав собі,— нехай Мошко ліпше загорить. Щойно первосни минули».

Але горівка, від котрої сподівався набрати відваги, завела єго. Як звичайно, робила єго добродушним, так і тепер почув він єї відрадний вплив. Зробилося єму тепліше і він з вдоволенням усів собі на солому...

Але тілько на хвильку. Бо небавом зібрався, вхопив бляшанку в руки, вибіг на двір і з цілої сили потиснув ліктем в одну і другу шибу вікна від комнати Мошка. Шиби вилетіли, а з кімнати вдарився сопух і чад аж надвір.

— Мошку, спите? — крикнув ще крізь вибите вікно.— Вставайте!

Але Мошко не вставав і спав дальше.

Криворукий з бляшанкою в руках майже вибіг на дорогу села. Біг так довго, поки минув останню хату, а коло лісу пристанув і потягнув кілька ликів з бляшанки.

«Ще жидюга насмерть загорить! — став він говорити сам до себе.— Піду до суду, скажу, що я хотів зробити, нехай мене замкнуть, я вже й так нікому не потрібний».

І він пішов до суду. Ніс бляшанку в руках так довго, поки в ній була горівка, а там і кинув її в корчі, попрощавши її словами:

«Шкода, добра була... Але се вже останній раз я горівку пив! В криміналі не дадуть... Ну, нехай і не дають... обійдуся!»

Ступив ще мовчки кількадесять кроків, заточуючись по дорозі, і станув перед зламаною наполовину сосною. Вдивлявся в неї добру хвилю і нараз промовив:

— То ти мене, жінко, проганяєш з власної хати? Кажеш, аби я до дідька йшов, дух святий при мені! То така ти зробилася?.. Ов, не сподівався я по тобі, жінко, не сподівався! До дідька — каже, а я не до дідька, а до криміналу піду... до криміналу за того злодюгу Мошка, що мене обрабував, що мене обікрав, що мене... що мене з хати моєї хочете вигнати... А я єго і не спалив, як хотів, і він встане і хату забере... Гей, боже, я єму того не подарую, вернуся ще і підпалю.

Він ледви стояв на ногах, але могучий, грізний голос єго лунав у темнім лісі на морознім воздусі.

— Підпалю, і він згорить... Приїде єго Сура, приїдуть бахурі, а тата нема, спікся... Діти в плач... що діти винні?..

Що мені з того, що Мошко згорить? Хата моя і так пропаде. Забере син, забере зять єго. Один Мошко в гріб, а натомість других сім кіп! Гріх на душу... а я в життю лише пив, а злого діла не творив... не крав... одну ту горівку вкрав, що аж ту приніс... Ух! але добра була!

А Мошко схоче рано встати, піднімає голову... болить, руки... болять, ноги... болять, в голові тяжко... Ха-ха-ха! Добре єму так, котюзі!

Ану, далі... до суду! Будь здорова, стара, я йду... А дітей пильнуй! — наказував він зламаній сосні, мов жінці.— Най Михась учиться... може, що з него буде».

Ступив кілька кроків і перевалився в рів. Він того мов не замітив, бо говорив дальше:

— Вчися, Михасю, я тобі кажу! І ти, Гандзю, вчися, і ти, Олексо, вчися... бо я вам не поможу.

При тих словах він силувався видобутися з рова, але кілька разів зсунувся з берега дороги, застряг у сніг і вкінці покинув думку вилазити. Почав хреститися, відганяти від себе злого духа, говорив щораз невиразніше якісь слова, щораз менше термосив собою, сон єго брався, він спер голову на купині снігу і почав дрімати...

В селі за лісом вже півні піяли, і мороз над раном тис дужче. Але Криворукий морозу не чув, єму дуже любо спалося...

В той час Мошко Зільбер рушився у ліжку, напівсвідомий. Крізь розбиті шиби просто на єго ліжко, що стояло недалеко вікна, віяв морозний воздух. Він чув, що у відкриту руку і плече зовсім змерз, але не мав сили сховати її під перину. В голові єму шуміло, а ціле тіло було тяжке, як олово. Він силувався відгадати, що се таке, і не міг. Пам'ять покидала єго. Зібравши всю силу волі, він зсунув перину з себе, але тут і почув зараз зимно на цілім тілі, котре єго більше протверезило.

«Насте!» — хотів він крикнути на наймичку, щоби прийшла, але то слово вимовив захриплим і тихим голосом. Накрився знов периною і лежав.

В голову дуло єму з вікна. Помалу, мов кулю олова, обернув він голову в сторону вікна і зрозумів, що шиби вибиті. Хотів встати з ліжка, але не мав сили. Скулився, сховав голову під перину і лежав.

Під периною зробилося єму нараз душно, віддиху не ставало єму. Знов виставив голову на верх — і єму зараз полегшало. Почув, як когут запіяв в сінях.

— Насте! — Голос був єго сильніший.

Наймичка Настя саме тоді пробудилася, як звичайно, досвіта. Здавалося їй, що чує десь якийсь голос, але не вірила.

— Насте! — кликав Мошко.

Настя прийшла в хату.

— Гей, який тут загар! — крикнула зараз на порозі.— А як постуденіло!

— Насте, рятуй мене!

— Загоріли?

— Загорів! гину, Насте! Ратуй!

— Що ж тут сталося? — дивувалася наймичка.

Засвітила світло, зміркувала, що бракує Мошкові, і трохи не винесла єго у коршму разом з постелію...

Коли рано стали люди приходити до коршми, Мошко лежав у своїй алькирі, а коло него стояли зять і невістка і ще кілька заліських жидів. Мошкові було вже легше; він слухав гарячої суперечки зібраних о Криворукім, котрий десь щез. Сам порадив роздивитися по господарстві, чи Криворукий чого не вкрав і віднайти єго та передати жандармам.

Стали шукати Криворукого, але не могли найти єго. Аж перед полуднем привезли єго замерзлого на санях...

Славко дізнався о тім аж підвечір, коли йшов до Горошинських. Переймив єго Козак на дорозі і оповів єму пригоду. А відтак вийняв з-за халяви зім'ятий папір і подав єго Славкові.

— Може би, ви мені, паничу, перечитали лист від доньки з Америки?

— Добре, дайте, я вам перечитаю. Ви ще не знаєте, що в нім стоїть?

— Та знаю; читав мені дяк, але ви то ліпше прочитаєте.

Козакова донька, Анниця, писала з Гавани, як з Царгорода забрав її один пан на корабель і завіз за море; як там она пізналася з одним багатим реставратором і вийшла за него замуж. «Все,— писала она,— було би добре, я жию тепер у великих достатках, тілько біда в тім, що мій чоловік хоровитий і довго не потягне і я сама нездорова, часто також хорую. Тепер мені дуже жаль за Заліссям, я би там на крилах злетіла, але виїхати не можу, занадто далекий світ. Збираюся вам післати яку сотку, щоби вам легше було жити».

І ще писала, що чоловік єї — він звався Сміт — записав на неї велику частину свого маєтку, тілько она тим маєтком може розпоряджатися аж по єго смерті. Мала надію вернутися до Залісся і просила батька і матір, щоб молилися за єї здоровля. Казала також з тих грошей, які пришле, замовити службу божу в церкві. Лист був писаний невправною рукою, але на краснім папері,— віяла з него якась туга і невдоволення мимо достатків Анниці.

— Она не знає, що єї мати вже небіжка, і що я вдруге оженився і що церква згоріла, і що в нас було таке нещастя минувшого літа...

— Ви до неї писали?

— Або я знав, де вона є!

Козак просив Славка, щоби написав до Анниці довгий лист і все описав.

— Просив би я,— казав,— кого іншого, щоби мені написав; але в нас ніхто не потрафить. А той лист аж за море мусить іти, то треба єго добре написати.

Славко обіцяв єму написати лист і зараз пополудні зробив се. Описав широко все, що Козак хотів.

— Я вам віддячуся, скоро гроші дістану,— казав Козак, послухавши, що панич написав.

— Ну-ну, аби ви тілько дістали.

— Ви не вірите, що то правда? Десь ніхто не хоче вірити! — нарікав Козак.

— Всіляко буває,— відповів Славко.

Ще місяць не минув, а Славко пересвідчився, що Анниця писала правду. Від неї прийшло сто зр. для батька і лист, в котрім писала, що чоловік єї помер. Нарікала при тім знов, що сама нездужає і тужить за Заліссям. Обіцяла приїхати сама, скоро тілько троха прийде до здоровля.

— Ще хто єї маєток забере! — журився Козак.

— Вас то не гризе, що вона хора, тілько маєток вам в голові,— зганив Славко.

— Бо пропасти може,— оправдувався Козак.— Ану, помре, потім гроші вкрасти легко... Напишіть ви їй, паничу, най гроші добре замкне в скриню і ключ ховає, а слугам не вірить.

— Не бійтеся, є ще ліпші способи ховати гроші! — успокоював Славко.

— Я прийду завтра замовити службу божу, а ви мені напишете лист. Добре? Я вам того не забуду.

Славко став писарем Козака і писав всі листи до Анниці, більше з цікавості до чудної історії, як з чемності для тупого Козака або підозрілої Анниці. Одно лиш в єї листах промовляло єму до серця, а то єї очевидна туга за рідним краєм...

XVI

В початках квітня кілька днів було таких гарних, що зовсім весною запахло. Двірський парк виглядав ще так, як в остатніх сонячних днях осені, але життя було в нім більше; всюди більше радісного ожидання, як осінньої сонливої задуми. Між зів'ялим листям на землі перші

купки зеленої трави з фіалками, по корчиках весла дрібна пташня, у воздусі тужний бренькіт пчіл, десь над парком невидимий жайворонок — перша негрімка музика на привіт молодої весни.

Під проводом старого наймита Миколи сільські дівчата роблять порядок в парку, змітають зів'яле листя, поправляють доріжки та співають собі для розради:

Грай, музико, як би-сь міг,
Та й не жалуй моїх ніг!
Мої ноги насталені,
Літали би, як шалені!

Одна почала, друга підхопила, третя прилучилася, за ними ще дві — співають усі.

— Гей, дівки, чого ви так розверещалися, як сороки! — сварить Микола, котрий в недостачі правдивого економа приписує собі гонори економські.— Пан з Мурованки в дворі, а ви так кричите!

— Кривда вам? Помагайте і ви співати! — відповідає одна дівчина.

— Що він поможе! — каже друга.— У него голос, як розбитий горнець.

І співають дальше. Микола розгортає рінь на доріжках й скоса дивиться на «сороки».

— Що за нарід,— воркотить собі під носом,— ніколи не посидить тихо! Робила би одна з другою — ні! ще мусить співати або язиком молоти.

Слухає, що они дальше співають:

А Микола робив кола,
А Микита сани,
А Микола їздив кіньми,
А Микита псами.

Старому Миколі подобається така похвала для Миколи, він мовчить. Але нова пісня:

На дорозі калюжа,
Я робити недужа;
Коби скрипки, цимбали,
То би ніжки скакали...

— Ага! ось чого їм дай! — воркотить знов Микола.— Не питають, що піст.

Ой мамуню, кохай мене,
За старого не дай мене!
В него сива борода —
Я дівчина молода!

— А будете ви раз тихо, безбожниці! — кричить знов Микола, бо єму зробилося маркотно; він нежонатий, а вже сивий... І в тій хвилі, побачивши Славка на доріжці, наказує:

— Тихо, панич іде!

Але дівчата не питають:

Ой по горі терлич сходить,
До дівчини панич ходить;
Ой терличу, терличу,
Люби мене, паничу!

— Пссс! — псикає Микола.— Так розкудкудалися дівки, що їх погамувати годі,— оправдується він перед Славком.

— Нехай співають! — каже Славко.— Співайте!

Але дівчата тепер на хвилю замовкають.

Славко подає наймитові папіросу. Старий знімає легко капелюх і бере.

— Дякую,— каже.— На спацир вийшли? О, нині сонечко пригріло! Аби так дальше, то би троха з роботою впорався. Нема кому за всім доглянути, а ще як погоди нема...

— Вам самому тяжко?

— Тяжко, паничу. І коло коней ходи і коло людей ходи, пильнуй... Аби хоч було за що. А то пан збіднів та й ми всі разом з ним,— додає він тихше.

— Він колись ліпше мався?

— О! ще й як! Тепер той син у війську дуже єго скубе! Ну, та й земля не родить від кількох літ. А небіжка пані довго хорувала... От, біда у всіх! Ще якби доньку видав за того пана з Мурованки, то би добре на тім вийшов. Той би доньку взяв, а маєтку не праг би, бо сам досить має.

— А не шкода би такої молодої за такого старого?

— Та він ще не такий старий... То між панами побираються не так, як між мужиками... А добра панна, така, як небіжка мама.

— Гарна панна!

— Подобалася вам? — питається Микола і злегка усміхається.— Она собі, як я міркую, вас також вподобала.

— По чім так міркуєте?

— Ми знаємо... адже то видко.

— А того пана з Мурованки не вподобала собі?

— Она за ним не тягне... Він дуже би рад, а вона — ні. Кристинська казала... А чого ж би до нас так зчаста приїздив? От і нині...

— Може, з інтересом?

— Вже ми знаємо, з яким інтересом! Що ж він нашому панові ні брат, ні сват, а приїздить частіше, як свояки... Гей, дівки, не дармуйте! — обернувся Микола знов до дівчат, котрі хотіли почути єго розмову.— Ще грядки маємо копати!

Славко пішов дальше доріжкою. «Вже плещуть у дворі,— думав він собі,— хоч я не дав ніякої причини до поговорів».

Дівчата знов співали, та вже сумної:

Ой у саду вишня, за садом ліщина,
Любив я дівчину, а мене дівчина;
Ой та любив я дві літі,—
Тепер мені тяжко на світі!

«Ой та любив я дві літі, тепер мені тяжко на світі!» — повторяв собі Славко в думці слова пісні... «Тепер мені тяжко на світі...»

— Пане Левицький, до побачення! — почув він нараз голос з подвір'я.

То Більський від'їздив і з коня заздрів Левицького в городі. Левицький відклонився. На ганку стояв Заборовський і дивився за від'їжджаючим сусідом. Відтак він відійшов, а за добру хвилю появилася на ганку єго донька. Она оглянулася довкола, як би лякалася з кимсь стрітитися, помалу зійшла по кількох сходах і задумана пішла до брами парку.

Левицький приглядався їй уважно і дивувався єї очевидному неспокоєві. Чим ближче она підходила, тим лучче бачив він єї нетерпеливі рухи, почервоніле лице і живі очі, в котрих пробивався не то гнів, не то жаль на когось.

Встав і вийшов їй назустріч.

— Що вам таке, панно Маню?

— Не можу сказати.

Не хотіла казати, але Славко здогадувався, що так немило настроїло її ніщо інше, лише певно гостина Більського. Не мав відваги питатися її дальше і мовчав.

Маня сіла на лавку і задуманими очима вдивилася в групу безлистих акацій. Славко стояв оподалік. Робітниці співали в далекім куті города дальше:

Тепер мені кажеш: «Зоренько ясная»,
А потому скажеш: «Доле нещасная!»
А хоть ти не скажеш, то мати:
«Ліпше було бідну не брати».

Мелодія пісні була така сумна, а слова було чути так виразно!

— Що вони співають, пане Левицький.

Левицький повторив їй слова пісні і пояснив їх:

— Звичайна драма, в котрій виступають дві особи: він багатий, а вона бідна; він любить її, хоче її брати, а она вагається; знає, що потім може гірко покутувати за свою незаможність. Як не він сам, то єго родина затрує їй житє.

— То таке співається в тій пісні?

— Таке.

— Дивно мені.

— Чому дивно?

— Я щолиш перед хвилею пересвідчилася ще раз, яка правда в тій пісні... І коли вже раз перестануть мені зневажати мою добру маму? Що вона їм завинила? А то тепер і тато такий самий...

В очах Мані закрутилися сльози.

— Знаєте, пане Левицький, які люди не раз безсердечні, брутальні! І за свою безсердечність ще жадають поважання! Кілько разів уже від родини чули ми, що батько зле зробив, оженившись з такою бідною дівчиною, якою була покійна мама; кілько зневаг зазнали ми з тої причини, ніхто не хотів з нами жити... а тепер уже й мами нема, а ще батькові випоминають єго давній поступок! Що гірше, сам батько признає тепер, що зробив нерозумно. І то при мені, я сиджу при столі, а они таке говорять...

— Хто такий? — спитався Славко.

— Більський і тато. (Маня втерла сльози). Він думає, що я за него вийду, що я єго не зрозуміла!.. Розуміється, про маму не було ані слова, але він злегка закинув, що ми з ніким досі не жили — так якби ми людей, а не люди нас відреклися! — що тепер би можна почати знову товариські зносини (особливо тоді, якби я за него вийшла заміж!..), а тато на се тілько потакує і каже, що те все правда, сам немов до вини признається... оба пам'ять мами зневажають... За що? Мама була з роду бідна, але така добра!

Маня заплакала тихо, але по хвилі махнула енергійно рукою:

— Ні,— каже,— то не буде так, як тато хоче! Я вже не дитина!.. Чи вони не бачили, як мене то боліло? Чи они такі тупі? І то говорили так при мені, і, мабуть, їм і на думку не прийшло, що ранять моє серце... Перше «зоренько ясная», потім .доле нещасная»...

Славко не відзивався; думав про жаль Мані і слухав заразом нової пісні робітниць.

— Чи всі мужчини такі? — спиталася она в него по хвилі з якимсь невиразним усміхом...

Заким Славко відповів, робітниці відспівали:

«Скарай, боже, воріженьки!
Зводять мене з доріженьки!
Скарай, боже, хто з нас винен,
Хто не любив, як повинен!»

Ой знаю, що за причина,
Що не любить мя дівчина:
Любить того, що багатий,
Буде потім жалувати...

Славко усміхнувся, зачувши ті слова пісні.

— Чуєте, що вони співають?

— Чую,— відповіла Маня.

— Чи всі дівчата такі, як та, що о ній співають?.. Так у мужчин, як у женщин, по коротких хвилях пориву, забуття, любові, радості наступає холодніша розвага, журба о будучину, бажання обезпечення життя... А то просте, неромантичне бажання буває звичайно таке сильне, що ми і не шукаємо радості, аби лише потім не зазнати смутку. Так безнастанно думаємо о тім, що буде, що майже не застановляємося над тим, що є, що переживаємо. А то, що переживаємо, буває не раз таке гарне! Потім вічно жалуємо, що гарної хвилі не визискали. Кілько прегарних, щасливих хвиль ми самохіть відкидаємо від себе! Все нам здається, що щось краще настане, а тим часом щонайкраще ми з рук випустили.

Маня слухала уважно і, хоч Славко на хвилинку замовк, не відзивалася, немов ждала на єго дальшу бесіду.

— Розповісти вам одну пригоду, панно Маню?

— Прошу.

— Це буде маленька ілюстрація до того, що я сказав. По третім році теології під час ферій я і ще другий товариш були ми в гостях у батька Стефки, тої моєї Стефки, що я вам розповідав про неї. (Славко усміхався при тих словах глумливо). Панною Стефкою я не дуже й займався. Ми бавилися разом і танцювали на празнику, але она мене не займала більше як другі. Панна була молоденька, пристійна, господарна, мало інтелігентна і не раз така дитинно-невинна, наївна, що з того можна було і сміятися і за то її найбільше любити. Так не я перший, тілько она перша звернула на мене більшу увагу. Трафилося раз, що я з нею сидів у городі, в альтані. Она складала з нарваних квіток

букет, а я — по якійсь єї дуже наївній замітці до рожі чи до іншої квітки — дістав велику охоту докучити їй. Ішла розмова про любов, розуміється. Квітки дали до того причину. У неї любов була щось таке величаве, гарне, невидане, нечуване! Звичайно, як у дорастаючої панни. А я захотів перед нею удавати дуже досвідченого і почав єї ідеал любові обдирати досить цинічним способом зі всеї краси, так як она в тій хвилі, під час моїх заміток, нетерпеливо обдирала рожу з листя. Я сам ще був дурний... Слухала она мене добру хвилю, мінилася на тварі, ставала щораз сумніша, кинула на мене наляканими очима, а вкінці як заплаче, як зачне за серце хапатися! Я остовпів! І що ви скажете? Замість у таку хвилю забутися, припасти до неї і почати потішати її, як можна, і самому тим тішитися, що она з моєї причини так плаче, я в першій хвилі сказав собі: «Дивися, що за гарна сцена! Жаль мені її, варто би потішити, поцілувати, приголубити — вона ж пристойна і мила! — але ні! бо що з того готово вийти?» Так, пані; і я воркнув кілька глупих слів і відійшов. А она там плакала... Плакала на мене, що я їй сподобався, був єї ідеалом, а ту єї тугу за ідеалом, то бажане щастя зобразив чимсь простим, низьким, нікчемним... Той плач мене переслідував цілий день, я думав про него, прозивав себе всякими прізвищами за свій дурний розум та за тверде серце... я оминав її і не міг її забути... оминав до третього дня, поки їй не сказав, що її люблю... Так, але тоді не наступила така гарна сцена, як та в альтані... А тепер я собі не можу простити отої глупої журби в ту хвилю, тої обави, що з того могло вийти. Що з того вийшло? Нічо! а гарна хвиля не вернеться.

— Чи такі хвилі оминається все лиш із самолюбства? — спиталася Маня і взяла з лавки газету, що з собою принесла.

— Ні, часом жаль не себе, а другої особи; часом з собою упоратися можна дуже легко, можна перемогти себе... так, але, наприклад, дівчина не зможе. Пощо ж кому влазити в дорогу, коли хто все лиш думає о тім, що ще має тілько а тілько миль іти пішки дорогою життя. Скажи їй: «Сядьмо собі! подивімся, який красний світ!» А їй то не в голові, вона думками все витає дома при родиннім вогнищі. Вкінці се й природнє... От не знати, як собі і другим догодити. Я вам тут немов ради даю, ви мене так слухаєте, а тим часом, правду вам скажу, всеї щирості в моїх словах нема.

— Як-то?

— Прошу вас, не допитуйтеся... Не дивіться так на мене і не думайте о тім, що буде... шкода тратити таку гарну ілюзію... Мені шкода...

Хоть Славко говорив загадочно і, як сам признався, не зовсім щиро, але ему здалося, що Маня таки его зрозуміла. І тоді він пожалував нараз навіть сеї дрібки щирості, з якою розповідав їй свою пригоду із Стефкою та свої досвіди.

Маня глянула на него такими наляканими очима, що ему відразу пригадався такий самий погляд Стефки тоді в альтані, прийшли на думку всі довірочні, майже приятельські розмови з Манею, і незвичайно ясне в ту хвилю питання: «До чого доведуть такі розмови?» — налякало его. Радив не відрікатися приємних хвиль, радив не дбати о будучину, а сам затремтів перед можливим розчарованням... Чиїм? Коли б тілько своїм, а то ще чиімсь?

В одній хвилі зрозумів, що легко радити перейматися поривами хвилі, але коли хвилеве вдоволення має сумно кінчитися, то краще перемогти в собі ті пориви і не піддатися їм.

Він бачив виразно, що Маня вподобала собі его; він любив з нею розмовляти; его тішило, що по розчарованні зі Стефкою пізнав дівчину, кращу і розумнішу від неї, що заслужив собі на єї прихильність і приязнь, але чому всі его довірочні розмови з нею виглядали як теоретичні, зовсім неосновані розправи? Мудрагельство оно, а не щирість! Рід облуди товариської! Убирання таких святих почувань, як приязнь чи любов, у дешеві лахи!

Ах, те все правда, свята правда! Коли ж годі, годі інакше! Єму годі, бо страх бере его за себе,— ні! не так за себе, як за неї!

Смішно! він радить не питати о будучину, а що ж з таких его рад може вийти для неї, може вийти для него! Він, а она!.. Чи нарочно приготовляти собі нове розчарування, і то н е м и н у ч е розчарування?.. Собі і їй?

Славко глянув скоса на Маню. Она ніби читала газету, але так, як би кождої хвилі готова була сама щось сказати або дальше слухати его бесіди.

— Я вас розумію,— відізвалася она по кількох хвилях.

Він стрепенувся.

— Розумієте мене?

— Розумію. Не бійтеся і... і не говорім більше о тім.. Почасти маєте навіть рацію...

Але в тих словах Мані, хоч вона старалася виповісти їх спокійно, все-таки бриніла сумна нота, котру годі було не замітити.

Славко засоромився нараз своєї трусливості і не міг того затаїти, що збирався оправдувати себе. Але Маня не дозволила єму оправдуватися, встала з лавки, сказала:

— Ходім збирати фіялки! — і він послушно пішов за нею.

Хотів почати знов яку розмову, зовсім просту, буденну, хоч би про погоду, і не міг перемогти себе. Відійшов від неї о кільканадцять кроків і збирав мовчки фіялки.

Але розворушені думки не покидали єго. Він уже не знати котрий раз повторяв собі в думці, що є останнім дурнем, котрий в теорії радить не випускати з рук приємних хвиль, а в практиці сам ніколи того не робить. І коли б хоч з яких важних причин! А то що? жаль єму і себе, жаль єї... ні! глупа та вся історія! краще про неї не думати, бо й так нічого з неї не вийде.

— Панно Маню, прошу, фіялки!

— О, ви вже тілько назбирали! А як пахнуть!.. Ви вже не гнівається на мене? — спитала майже зі страхом.

Славко здивувався:

— Або ж я гнівався на вас?! Ані мені на думку не приходило!

— Справді ні?

— Слово даю. Коли гнівався, то тілько на себе.

— Можна вас спитатися, за що?

— За що? Як би то вам сказати?.. Так трудно відповісти на то коротко... Різні думки прийшли мені до голові. Почали ми, правда, розмову від Більського, від зневаги,— та ось куди зайшли, т. є. я зайшов! Може, і вас яким словом нарушив?

— Ні, ви нічого обидного не сказали.

— Не дивуйтеся мені, панно Маню,— просив Славко,— я часом такий неконсеквентний... Других посуджую о безсердечність, о трусливість і т. д., а сам не ліпший, як другі, може, ще й гірший.

— Но-но! тілько не судіть себе так остро; нехай вас уже другі судять! — потішала єго Маня.— От ходім на підвечірок! Якось то буде...

Обоє пустилися доріжкою до двора. А тим часом з далекого кута парку на них пильно дивилися цікаві дівчата-робітниці.

— От, най би побралися! — замітила одна з них.

— Була би гарна пара! — докинула друга.

— Ади, як ідуть собі вкупці! — завидувала третя, спершися на рискаль.

— Не знати, чи видасть її дідич за него?

— Що, за него? — спитався Микола.— За простого попа?

— Або ж він не гарний хлопець?

— Але що він має? — сердився вже старий наймит.— Як не той з Мурованки, то інший пан її візьме, але пан — розумієте? — багатий.

— Шкода! — жалували дівчата.

— Ба! — відповів їм Микола так, якби хотів сказати: «На то нема ради».

— А ви коли женитеся? — спиталася одна збиточна робітниця в Миколи.— Я би зараз за вас вийшла.

— Хе-хе-хе! — сміявся Микола.— Чекай, по великодні поговоримо; най піст мине.

— Адже твій тато молодший, як Микола! — обізвалися дівчата.

— Що з того, коли мені Микола сподобався,— боронилася дівчина.— Та вже хіба почекаю, заки піст мине.— І вона заспівала собі:

Ой все пости, ой все пости,
Чей будуть м'ясниці,
Як не піду восінь замуж,
То піду в черниці.

— Ано! дівчата, до роботи! — напоминав Микола.— А вже котрусь з вас возьму.

Не прибив передновок у дівчат охоти до життя і веселості.

XVII

В Заліссі передновок був незвичайно тяжкий. Люди мерли, як мухи, в пізній осені. У вдови по Криворукім померло двоє дітей молодших; лишився один Михась, школяр. Отець Левицький мав що другий-третій день похорон. З похоронів тих не то не мав ніякого зарібку, а ще й перестудився раз у слоту тяжко, так що аж на великдень підвівся з ліжка. З того часу він завсігди покашлював та чувся нездоровим.

Ті похорони напровесні приймалися людьми байдужно. Они, немов по звичаю, плакали на них; але до кількох днів

забували, а то й дякували богу, що забрав з-поміж тих злиднів з двадцять осіб, котрі так само не мали що їсти, як і другі. Трохи не завидували їм.

Впрочім в селі було глухо і непривітно. На кілька днів розбурхали єго вісті о процесі Костишина, арештування писаря і Мошка Зільбера. В процесі тім був свідком і о. Левицький. Не багато він міг сказати, бо селом не займався, але мусив признатися до дуже немилої річі, що на весілля доньки позичив від Костишина 300 з[олотих] р[инських]. У справозданнях газетних з того процесу вправді не було сказано, на що він позичив ті гроші, але вже сам факт, оголошений перед світом, що о. Левицький мав діло із злодієм Костишиним, дуже згриз і єго родину, і Горошинських — а вже Славка таки найбільше. Він рад був під землю запастися, коли Заборовський прочитав в газеті о процесі і почав з ним о тім розмову. Процес скінчився так, що Мошко Зільбер вийшов з него безкарно, війта засудили на півтора року, писаря на рік в'язниці, а війтового брата Андрія на вісім місяців. Всі прихильники тої спілки в Заліссі по тім процесі дуже притихли і, як перше всюди було їх повно в селі, так тепер поробилися дуже маленькі і маломовні. Навіть сам Зільбер притих і не чути було, щоби шукав собі якої нової жертви.

Наслідки процесу були ще й такі, що цілу раду громадську, котра й так мала рядити тілько до осені, розв'язали, а комісарем установили власті дідича Заборовського.

Другий раз зворушилося значно село, коли дізналося, що мають приїхати мазури оглядати грунт Заборовського, скоро тілько сніг трохи щезне.

— Що то,— казали,— пан чужинців спроваджує, а своїх не має?

Пішла навіть окрема депутація до двора, підмовлена Головатим, просити пана, щоби він або почекав з продажею, заким роздобудуть гроші і самі куплять, або взагалі покинув ту думку. Депутація убрала ту просьбу в дуже нещасливі слова, один газда вихопився, що грунт Заборовського — то таки їх грунт, заліських людей (виходило на таке, що Заборовський тілько тимчасовий посідатель),— дідич слухав-слухав того з усміхом, а вкінці спитав грізно:

— Гроші маєте?

— Не маємо,— відповіли гуртом.

— Як же ви смієте, сякі-таки, мені ту приходити та ще дурниці говорити! — скрикнув він раптом.— Геть, fora ze

dwora![1] Лайдаки! кажуть, що грунт їх. Чули ви таке? — обернувся він до Славка, коли депутація виходила засумована з двора.

Славко старався їх оправдати. Казав, що, може, вдасться єму зложити спілку, котра би сей грунт купила. Він старався вже о се і єму не вдалося перший раз; але має надію, що другим разом поведеться. Тілько треба виждати.

— Говоріть своє! — відповів Заборовський.— Мені грошей зараз потрібно, розумієте?

Але того дня вчепилася єго і донька та стала просити, щоби здержався з продажею грунту або зробив велике добро для громади і продав своїм, хоч — казала — яке-то воно й добро, коли заплатити треба.

— Як же ти хотіла, щоби я дармо дав? — угнівався Заборовський.— Не сердь мене, Маню, раджу тобі. Не мішайся мені в мої справи! Ти на тім не розумієшся.

— Не гнівайтеся, татунцю, прошу вас,— стала Маня примилюватися,— адже я не чогось злого хочу!

— Але ти не розумієшся на тім!

— Може, і не розуміюся, але мені здається...

— Ет! — перебив їй мову батько.— Тобі так здається, а мені інакше. Тут нема що багато говорити!..

В цвітну неділю приїхали чотири мазури оглядати грунт. Заборовський опровадив їх по цілім полі і принимав відтак у себе перекускою. Притім годилися, як і що зробити.

Було вже полудне, а они ще не полагодили справи. Заборовський походжав нетерпеливо по комнаті, коли нараз зачув, що хтось заїхав на подвір'я. Він виглянув і здивувався: се приїхала пані баронова Маєранська з Новосілок. Він уже бачив її кілька разів у місті і зараз пізнав. Забувши мазурів і продаж грунту, вибіг з кімнати, мов молодець, і звітався з бароновою на порозі.

— Я приїхала вас, сусідо-добродію, відвідати і з вами пізнатися,— говорила пані баронова.— Ми найближчі сусіди, отже, годиться, щоби ми знались.

— Але ж цілую руці пані баронової... то правдива честь для мене... Прошу ближче, прошу ближче!

Заборовський немов відмолоднів, так жваво увихався коло баронової. Обоє вступили до салону. Там познайомилася баронова з Манею.

---

[1] Геть звідси! *(Пол.)*

— Яку ж ви гарну і рослу доньку маєте, пане Заборовський! — одушевилася баронова панною, коли Заборовський клав єї футро на крісло.

— Маю, пані добродійко, маю,— говорив Заборовський, як в гарячці.— Пані позволять, що я на хвилиночку відійду взяти інший сурдут, бо я собі, звичайно, як дома вигідно, а при гостях не випадає.

— Але ж, пане Заборовський,— просила баронова любеньким голосом,— тілько ви не задавайте собі ніякого клопоту! Я ж не панночка, що на таке дуже зважає... А ще і сина, чую, маєте?

— Маю, пані! Гультяй такий, що пошукати. Я єго зараз закличу.

Заборовський вибіг у другу кімнату і кликнув на Стася. Притім в одній хвилі і переодягнувся. Увійшов разом зі Стасем до салону.

— Мій син Стасьо!

Стасьо поцілував баронову в руку і стояв заклопотаний. Але баронова втішилася і ним:

— Цілком такий самий, як мій Владзьо,— казала вона і гладила Стася по голові.— Мій учиться в Хирові у єзуїтів,— додала.— Сідай же собі, Стасю, ту коло мене; сідай, дитинко! не встидайся!

— Здичів хлопчисько на селі! — замітив Заборовський.

— Ох, як же на селі і не здичіти! — нарікала баронова.— Так нудно, ані де вийти, ані з ким поговорити. Ще доки робила порядки у себе, спровадившись до Новосілок, то мала зо два місяці роботи і не нудилася. А тепер сиди та й сиди! От я й рішила пізнатися з сусідами, щоби мала з ким жити.

— Я вже також вибирався до вас, пані, а тим часом ви мене випередили! — сказав Заборовський, видумавши на борзі чемність, про яку й не думав.— Дуже мене то тішить, вірте мені, пані.

— І ми тут живемо скучно,— замітила Маня.

— Вірю, вірю, та й ще по такій страті, по смерті матері. Давно то, як мама померла?

— Небавом рік буде.

— Жаль мені вас дуже, мої сироти! — говорила баронова, гласкаючи Стася дальше ласкаво по голові.— Знаю я, що то страта рідної матері, сама того зазнала...

Пані баронова говорила помалу і солоденьким голосом. Заборовський дивився на неї пильно і вдоволено усміхався. Дальша розмова велася про відносини Залісся і Новосілок,

про відносини господарські (Заборовського чудувало значне обізнання баронової з господаркою) і родинні. Заборовський дізнався, що она походить з Познанщини; коли повдовіла, обридла їй вся сторона, в котрій жила; тоді продала свою посілість і перенеслася до Галичини.

— На велике вдоволення наше,— додав Заборовський чемно.— То знаменито, сусідко-добродійко, що будемо мати нагоду бувати не раз у вашім товаристві! Від смерті жінки я засидівся, як борсук в ямі, зовсім здичів. Нікого майже не відвідую, нікуди не виїжджаю... А тут до того клопоти господарські, не треба вам, пані, казати...

— Розуміється, розуміється,— впевняла баронова.

Баронова посиділа собі з годину у Заборовського на розмові о різних справах і при малій перекусці. Заборовський незвичайно радо розмовляв з нею, здержував її, коли она збиралася скорше від'їжджати, обіцював приїхати до неї на великдень разом з дітьми; просив її також до себе — а на відході поцілував в руку і поміг їй також сісти в карету. Глянув притім оком знавця на коні — видко було, що подобалися єму. Поклонився кілька разів за від'їжджаючою каретою і вернувся у сіни. Аж тепер нагадав собі, що мазури чекають.

Они сиділи собі спокійно в панській комнаті і балакали.

— Не гнівайтеся, панове господарі! — перепросив їх Заборовський.— Я мав гостя.

— Нічого не шкодить,— відповіли ті.

— Ну, як же буде?

— Ласкавий пан мусить спустити дві тисячі.

— Не спущу.

— То ми не погодимося.

— Як ні, то ні,— відповів Заборовський рішуче,— я о вашу ласку не стою. Пораджу собі іншим способом; я вже знаю, як.

— Продасте своїм людям?

— То ні; я, мабуть, зовсім не продам грунту. Шкода мені. Двох тисячів не хочу дармо тратити...

Мазури дивувалися, що Заборовський так нагло змінив свою думку; готові були вже по довгім торзі накинути ще сто зр., але сі малі причинки, які вони в торзі додавали, вивели Заборовського зовсім з терпеливості і він рішучо заявив, що не продасть грунту.

Мазури вийшли з двора. До пізнього вечора они то радилися на дорозі або в коршмі, де стояв їх віз, то верталися до двора. Вкінці з чим приїхали, з тим від'їхали, не добивши

горгу. Дідич уже не думав грунту продавати. Славко був дуже тому рад, хоч також дивувався Заборовському.

Але про похвальну постанову дідича громадяни Залісся сего дня нічого не знали. Багато з них бачили чотирьох мазурів, походжаючих з дідичем по полях і по селі, і відказували один перед другим, що якісь заволоки находять в село, їм землю відбирати.

І самі мазури вечером пересвідчилися, що в Заліссі приятелів не найшли. Їхали дорогою з села лісом. На дорозі до гостинця було велике болото, тому ішли пішки. Назустріч їм з лісу вийшло кілька селян і почали ще здалека лаятися:

— Гей, заволоки мазурські, ви по нашу землю прийшли? А не дочекати вам!

— Cego chcecie? — спитав один мазур, не розуміючи русина, і виступив наперед.

— Чого хочемо? — говорив русин, приступаючи до мазура.— Ось того хочемо! — і махнув мазура рукою поза вухо.

Мазур крикнув на своїх і як схопив слабосилого русина, зараз єго запхав в болото. Той тілько спльовував.

Прискочили інші мазури і русини та почалася бійка на дорозі в болоті. То болото, славне густе галицьке болото по коліна, незвичайно спиняло їх воєнне одушевлення. З краю дороги, де було ще сяк-так сухо, всі залізли всередину, а зсередини перевалилися — хто скорше, хто пізніше — в рів у болотнисту воду, там хлюпалися, як качки, товкли собі добре боки і голови, так що аж відляск ішов; аж коли позаліплювали собі болотом очі, набрали повні халяви води та вимарали одежу в болоті на всі боки, перестали і добровільно чимскорше розбіглися.

Хто побідив, годі було знати; мазури не менше били, як русини, хіба з більшим запалом, а русини не менше стогнали, як мазури... Тягнулося те не довше як десять хвиль, а по яких кількадцять хвилях на темнім побоєвищі лежали тілько поломані палиці, два втоптані в болото капелюхи, люлька — ну, і досить крові... Тяжких каліцтв у тій битві не було; руські селяни приготовляли напад на пізнішу годину і не мали навіть в руках колів, без яких они звичайно бійки не ведуть. Они вже як кого б'ють, то конечно мусять голову розбити; легше бити не вміють...

Незвичайно чудувалися вночі жінки заліських героїв, оборонців землі, коли ті прийшли до хати, обваляні від ніг

до голови болотом та з підбитими очима і з напухлими лицями. Кілька днів усі ждали, чи мазури не заскаржать їх: то вижидали жандарма, то потішалися, що мазури не могли їх уночі бачити, хвалилися нишком, що добре ворогів побили, так що відійде їм охота ще раз приїздити до Залісся,— а вкінці й забули цілу пригоду. Мазури не скаржили нікого і слух про них загинув.

Та хоч они грунту від Заборовського не купили, в Заліссі від того людям не полегшало. Які були злидні, такі й остались; ще й погіршали. Заборовський не думав уже і залі-ським людям відступати грунт, хоч би за гроші; так якось несподівано змінив свій намір, що аж Маня казала до Славка:

— Що таке сталося батькові?

— Як же вам подобалася пані баронова? — питався Левицький в неї.

— Досить симпатична жінка.

На то надійшов Заборовський і дізнавшись, о чім мова, признав також, що Маєранська дуже мила женщина. Казав, що мусить разом з Манею і Стасем відвідати її на великдень.

Так они й зробили. Цілий вечір першого дня свят були у Маєранської. Заборовському дуже у неї подобалося.

— Що ви, сусідко-добродійко, зробили з сего двора! — казав він.— Колись тут було так бідно і непривітно — я ж тут бував! — а тепер!..

— О, ще порядку нема! — говорила пані баронова.— Я спровадилася взимі, а взимі, знаєте, годі яку мулярську роботу починати. Треба ще і знадвору прибрати будинок!

На свята приїхав і Владзьо Маєранський, котрий із Стасьом зараз заприязнився — і они оба, не довго думаючи, взялися до збитків, на велику потіху Заборовського і Маєранської.

— Знаєте, пані,— говорив Заборовський,— дивна річ: діти зараз відгадують, де їм можна так свобідно поводитися як дома, а де ні.

Заборовський гладив притім свої тугі вуса, а єго рум'яне, здорове лице сіяло вдоволенням. А баронова, як господиня дому, майже не допускала до послуги службу, а сама увихалася, як молодичка.

«Видко, що з Німеччини приїхала!» — думав собі Заборовський; тут господарність Маєранської він знав оцінити.

XVIII

Між Славком а Манею настало мале непорозуміння; она стала оминати єго. Славко старався відгадати, яка би тому могла бути причина, але здогади єго були різнородні. Прикро було єму. Вже знайомство з Стефкою навчило єго, що дівчата не раз гніваються за марницю, про яку мужчина і хвилі не погадає. Отак з доброго дива погніваються, щоби потім тішитися, коли їх будуть перепрошувати. Примха така, чи що...

Славко знав уже такі примхи дівочі; не дуже на них і зважав, але все ж було єму немило, що іменно Маня на него погнівалася. Він пригадував собі розмови з нею і не находив у них нічого злого. Звичайні чемні розмови, веселі і смутні, о річах поважних і пустих. Тепер він з нею навіть менше мав що говорити, як спершу. Перше одно для другого було чимсь новим, інтересним; Славко все находив якісь нові теми для розмови, Маня знала також піддержувати зручно розмову,— а тепер від якогось часу немов більша нудьга настала для них обох у дворі, немов життя менше стало.

«Що за морока? — думав собі Славко у своїй комнаті, перебираючи мольові акорди на цитрі.— Не що інше, тілько пригода під час великодня, другого дня по вечірні».

На свята приїхав Дорош і Зося. От они обидвоє, Наталка, і Славко, і Маня Заборовська захотіли побачити гагілки дівчат, що зібралися на місці спаленої церкви. Особливо Маня бажала бачити гагілки; казала, що ніколи не мала нагоди їм добре придивитися.

День був погідний, хоч великдень був дуже ранній, в половині квітня. Весна вже починалася. І люди самі, прибиті злиднями, при великодні виглядали веселіше. По молодежі і пізнати годі було, що також розкоші не зазнає. Хіба змарніле лице в сеї або тої дівчини чи парубка, або убога одежа свідчили о тім; але то не спиняло їх веселості та збитків. Звісна річ, щоби вони більше відчували свої злидні, то повинні були колись жити в добробуті; тим часом у них рік від року мало чим різнився.

Попри церковний паркан лежало купами каміння, звезене взимі з камінних ломів на церкву, і недогорілі балки з розібраної по пожарі церкви; посередині, де колись стояла святиня, стояла тепер громада дівчат, парубків і дітей. Старших осіб було мало.

До тої громади надійшли Славко, і Маня, Дорош, і Зоня, і Наталка. Побачивши їх, дівчата занепокоїлися і замовкли.

— Чому не співаєте? — спитався Дорош.— Співайте, не встидайтеся!

Дівчата надумувалися. Але кілька відважніших переморгнулися, щось собі шепнули і рішили:

— Граймо: «Ой ніхто ж там не бував»...

З двадцять дівчат уставилося в коло, взялися за руки і почали грати гагілку.

При сій гагілці співачки «заручують» молодців з дівчатами. Вони звичайно знають, котрому молодцеві котра дівчина припала до вподоби і зараз їх імена уплітають у гагілку. А коли не знають, то навгад вибирають пару. Отже, співали:

Ой ніхто ж там не бував,
де я явора рубав,—
ой яворе, яворонько,
явір зелененький!

Ой було ж там, було
дві зіроньки ясні,
дві панянки красні,—
ой яворе, яворонько,
явір зелененький!

Перша паняночка —
Дідичева дочка,
друга паняночка —
то попова дочка,—
ой яворе, яворонько,
явір зелененький.

Маня стояла здивована, а Зоня і Наталка сміялися... Дівчата співали дальше:

Ой ніхто ж там не бував,
де я явора рубав,—
ой яворе, яворонько,
явір зелененький!

Ой було ж там, було
два місяці ясні,
два парубки красні,—
ой яворе, яворонько,
явір зелененький!

Перший парубочок —
то попів синочок,
другий парубочок —
Дорошихи синочок,—
ой яворе, яворонько,
явір зелененький!

А на панні Мані
зі Львова віночок —
а хто ж єго купував?
То попів синочок.
На паничу Славку
вишита сорочка —
а хто ж її вишивав?
Дідичева дочка...

Панна Маня почервонілася по самі ушка... Так само почервонілася за хвилю і панна Зоня, котру збиточні дівчата «заручили» з Дорошем. І їй Дорош привіз зі Львова віночок, а вона єму вишила сорочку...

Обі «заручені» як би змовилися, відразу сказали: «Ходім!» — і відійшли. Славко був заклопотаний і мовчав, а Дорош питався Зоні простодушно: «Що в тім злого? Адже то жарт!»

— Грубий жарт! — відповіла Зоня поважно.

— Чого ж ви жадаєте від тих дівчат? Сальоновості, а властиво нещирості? Як думають, так і співають. Тим навіть вище стоять від не одної панночки.

— Добре, добре! — воркнула Зоня роздразнено.

А Маня мовчала. Славко не мав відваги пояснити їй сей звичай народний; здавалося єму, що якби не він, то такої «неприємності» Маня не зазнала би. Чувся винуватим перед нею, хоч вини своєї не міг добре розібрати. Відвів засумовану дівчину додому — і вже того дня з нею ані не бачився.

Вечір провів дома у родичів, а відтак на проході з Дорошем.

— Звідки дівчатам прийшла гадка співати про тебе і Маню в гагілці? — питався єго Дорош.

— Або я знаю? Мабуть, тому, що я в дворі жию.

— Ей, небоже, щось оно мусить бути на тім, коли вже й сільські дівчата о тім плещуть!

— Чуєш, Дорош! Не говори дурниць! Подумай лише: она донька дідича, що має на кількадесять тисяч маєтку, а я хто такий, чим я буду? Мізерним попом! Чи то для неї пара?

— Ну-ну, але дуритися в дівчині можеш... Она нічого собі...

— І се неможливе,— оправдувався Славко.— Адже знаєш: ще року нема, як я свою дійсну любку видав замуж...

— І що з того? Хіба другий раз залюбитися не можна? Ще ліпше, як перший раз!

— Мені здається, що годі, бодай мені... Я знаю, що почуття зміняються, але на то, видко, потрібно довшого часу.

— Я там твоєї душі не знаю, але вір мені, що можна і другий, і третій раз любитися зовсім не гірше першого. Поети не вірять у таку любов; їх поезія все має тільки вісімнадцять літ; она не сміє зважати на прозу життя і сама себе висмівати; але правдиве життя учить нас чого іншого.

— Другий раз любитися,— замітив Славко задумчиво,— ні, се неможливе...

— Чому неможливе? — питаюся тебе.

— Тому неможливе, бо, коли любов була правдива, то она скінчитися не може навіть тоді, коли не довела до якогось успіху. Скінчилася она, то значить, що не була правдива...

— Ой-йой! — жалував Дорош товариша.— Та бо ти говориш, як школяр. От видиш, я кручу папіросу, завиваю спрепароване зілля в бібулку. Процедура зовсім проста і непоетична. З того зіллячка не було би найменшої приємності, коли б не було огню. Отже, добуваю огню (Дорош засвітив сірника) і запалюю, розуміється, такий тютюн, який маю. Коли б мав ліпший, то закурив би ліпший... Бачиш: куриться, огонь подав мені ту приємність, що мені від нікотина в голові троха замакітриться. Того люди також потребують, тому і шукають того. Так... Тепер же ти сам знаєш, що огонь сей за кілька хвиль погасне. Я викурю папіросу і оставлю зовсім непахучий недогарок, котрий можна лише кинути на землю. Отсе маєш одну любов... Але одної тобі мало, отже, ти шукаєш другої... Закурюєш нову папіросу. Маєш ти добру цигару, то і цигару закуриш...

— Ти вже, бачу, зовсім зійшов на професора,— перебив єму Славко,— цілий наочний виклад мені держиш. Певна річ, житє не таке поетичне, як поети єго описують, але всі ми повинні старатися вливати красу в житє, а властиво добувати з життя те, що в нім красне, а не прикривати ще єго земним болотом. Сама природа прикриває всяке болото і падло зеленою гарною травою, прибирає квітками, нищить єго, нове житє вливає в него, а ми сіру буденщину приймаємо за найвищу мудрість життя і ставимо її за правило життя. Ні, на таке я не згоджуся!

— Sunt lacrimae rerum [1],— сказав на це Дорош.— І твій рожевий погляд на світ має сумний бік... Але почекай-но ти, скажи мені по щирості: чи ти за своєю Стефкою ще так само тужиш, як торік восени? Правда, що ні! А фотографію єї носиш?

---

[1] Кожда річ має свої сльози *(латин.).— (Приміт. авт.).*

— Не ношу і не тужу так, то правда. Іноді й на кілька днів зовсім забуваю свою пригоду...

— А бачиш! — тішився Дорош.

— Чекай: з того ще ти не можеш виснувати собі, що я підпер твій погляд. Коли я тепер, пригадавши собі Стефку, чуюся деколи байдужим до неї, то се лише доказ, що я її не любив так, як потрібно.

— Як потрібно...— повторив Дорош.— Любові не міриться ані метром, ані літрами! Коли ти можеш знати, чи любив так, як потрібно, чи ні? Як же ти хочеш: «щогодини ложечка», як лікарство?

— З тобою годі договоритися!

— Чому годі? — питався Дорош.— Ти договорився до того, що Стефки не любив як потрібно, а властиво, що вона не заслуговувала на правдиву любов. Ну, добре! Отже, коли ти досі нікого не любив, то ти на моє питання, чи не дуришся в дідичці, не повинен був закриватися тим, що ти вже раз любив, а другий раз не можеш. Се ж логічно! ні?

Загнав Дорош Левицького своєю логікою в такі нетрі думок, що той не міг з них вибрести. Тому покинув боронити себе теоріями, а сказав просто, хоч роздразнено:

— Хто підозріває мене, що я дурюся в Мані, той мусів хіба на голову впасти. Люди все більше знають сказати щось про чоловіка, ніж він сам про себе. Она багата, а я... Дай спокій, не дошкуляй мені!

— Почекай, Славку! — обставав при своїм професор.— Homines sumus [1] — і я, і ти, і Маня. Она, так само, як ти, не має серця з золота, хоч сама заможна, тільке з м'яса... таку саму торбину з м'яса в грудях, як ти. Отже, може залюбитися в тобі... Може, і любиться вже, хто там дівчину відгадає?! Так ти возьмися гарненько до діла і дідичку хап! разом з її грішми. Будеш паном! А она сама також нічого собі.

— Она в мені не дуриться! — успокоював єго Славко.— Не бійся! То не сільська гуска, що леда в кім залюбиться.

— Ну, адже ти не є леда-хто!

— Ет, глузуй собі з кого іншого, а не з мене!

Оба на хвилю замовкли.

— Чей ти не загнівався на мене? — спитався знов Дорош.

— То ні, але підозріння твої пусті!

— Коли пусті, то киньмо їх! Однак що ти властиво думаєш з собою починати?

---

[1] Ми люди *(латин.).— (Приміт. авт.).*

— Жду!

— На що?

— На хвилю, котра мені скаже або женитися, або висвячуватися безженним. І за одним, і за другим промовляє багато обставин, тому й рішитися трудно. Так я і жду.

— А тим часом?

— А тим часом бавлюся в патріота, працюю для народу,— передразнював Славко сам себе.— Ні, знаєш, Петре, поважно кажу тобі: я вчуся тепер в школі життя. Щотижня відкриваю в Заліссі пречудні річі і вже відкрив їх стілько, що аж налякався і почувся безрадним супроти них.

Славко оповів Дорошеві свої заходи і розчарування. Дорош слухав і, коли сміявся, то все з оптимізму Славка. Той не тратив надії на успіх, а Дорош дуже не вірив своїм братам з-під сільської стріхи.

— Я,— казав Славко,— досі тілько орієнтувався в селі, агітував, але тепер возьмуся добре до роботи, коби тілько я чимскорше уладив свої власні діла... А то ся непевність мучить мене...

Дорош дав ємy раду таку:

— Роздобудь для села сто тисяч, господарюй ними розумно, не давай їх, борони боже, в руки хлопські, тілько дай їм їсти, одягни їх і справ їм музики — а станеш заліським пророком. Хлоп — то несвідомий, але найзавзятіший прихильник «жолудкових ідей» і притім великий любитель забави.

Ту розмову з Дорошем, практичним хлопським сином, що ще хлопцем в гімназії мусив заробляти на власне житє, розважав Левицький принагідно довший час. Особливо спонукала єго та розмова придивитися ближче своїм відносинам до Мані. Досі не здавав він собі з них справи. Жив з дня на день, учив Стася, учив свої сестри, ходив по селянських хатах, або без цілі на проходи, читав дома багато, розмовляв з Заборовськими о звичайних річах — і що ж більше? Ніщо, ей-богу, ніщо! Тим часом не лише сільські дівчата виявили свій здогад в гагілці, не лише Дорош відважився дошкулити ємy дідичкою, а навіть проворна бабуся Клавдія перевідала, мабуть, дещо і раз взяла єго на випит. Він і слухати не хотів того, тілько й чув замітку бабусину, що «то було би не зле, якби вдалося!»

«Якби вдалося!..» Коли ж бо Славко був пересвідчений, що раз, оно ємy не вдасться, по-друге, він за тим зовсім не тужить, навпаки, маєток Мані будить у нім підозріння, чи взагалі може він любити її щиро (коли би того маєтку

не мала, то ще би уважав то можливим), а по третє: що він Стефки ніколи не забуде. Хоч він про неї часто так тепер не гадає, як колись, та чому єму так прикро, коли згадає? Що за чуття будиться в нім тоді? Чи то жаль по страті, чи вражена гордість, чи таки та дійсна любов, що ніколи не кінчиться, хоч би її й які розчарования прибили? Мабуть, се таки не що інше, тілько ся любов... Що ж то? чи кожда любов мусить вести під вінець? А коли не заведе, то мусить скінчитися? Житє — то не роман, писаний для покоївок і студентів!

Маня... що таке велике вона? Она й небагато гарніша як Стефка! То правда, що вона має більше доброго серця і розуму, більше, сказати б, делікатна в поступуванню своїм; але ж такі прикмети можна подибати у тисяч дівчат і проте молодці за ними не тужать, не шукають їх, а не раз і оминають... А ту з поговорів виходило би, що він як не на гроші, то на се дався зловити. Він! Славко Левицький, що тому кілька місяців свою суджену «видав замуж»!

А може, Маня залюбилася в нім? Коли б залюблені поступали собі так, як тепер вона поступає собі, то справді чудна була би то любов! Кілька днів по великодні явно оминала єго, що єму, розуміється, не могло бути приємне, бо приходив на різні здогади; але відтак знов з ним розмовляла, як звичайно, хоч не вияснила єму, чому єго оминала. З цілого «непорозуміння» лишилося тілько щось, що здавалося Славкові занадто великою повагою. Він пригадував собі, що давніше она не раз щиріше з ним розмовляла, навіть жартувала... так, се правда... але се також правда, що і давніше не розмовляла о чімсь дуже сердечнім. Звичайні розмови інтелігентних людей... Годі ж від Мані жадати, щоби она все була в однаковім настрої. Їй уже двадцять один рік, то і повага та спокій їй до лиця.

Минув квітень і більша половина мая минула — а в їх спокійних відносинах ніщо не змінилося; Славкові тілько прибула нова журба, що батько западав на здоровлю. Аж при кінці мая, в перші роковини смерті Заборовської, склалося, що Славкові роз'яснилося троха згадане непорозуміння. Маня була того дня дуже розжалоблена; она провела трохи не цілий ранок на могилі матері, а й пополудні походжала смутна по парку. Потішав її батько, потішав і Славко.

Він сидів у тіні старих лип та читав книжку, коли она надійшла також з книжкою.

— Дозволите коло вас сісти?

— Прошу дуже. Ви, певно, перед хвилею знов плакали?

— Що ж діяти?

— То правда, що спиняти сліз не треба, від них легше, але все ж можна собі найсумніші пригоди в житті вияснити спокійно.

— Не потішайте мене,— відповіла Маня,— я знаю, що у вас добре серце... Знаєте, пане Ярославе, я вас недавно скривдила.

— Як? — спитався Славко здивований.

— Ви не замітили, що я оминала вас?

— Замітив.

— А знаєте, чому?

— Не знаю.

— Аж смішно мені тепер самій: я налякалася тоді при гагілці людського поговору про нас обоє. Нащо мають люди сплетні робити, коли між нами нічого не було. Правда?

— Правда! — потвердив Славко.

— Ви чей перед ніким не говорили щось про мене, або радше про нас обох?

— Борони боже, що ж я міг говорити «про нас обох»?! Адже ми не залюблені! Ви не гнівайтесь, що я так одверто кажу.

— Не гніваюся. А я справді вже налякалася, що ви, може, чим похвалилися... Ну, коли так, то добре. Нас не можна о нічо підозрівати...

— О нічо,— потвердив Славко.

— Але проте ми собі добрими приятелями можемо бути?

— Можемо, розуміється.

Отже, рішилися обидвоє бути собі добрими приятелями. Таким чином, «непорозуміння» скінчилося на вдоволення обох сторін.

XIX

Щоби зробити приємність Славкові, прийшло раз Мані на думку спитатися в батька, як він собі уявляє будучий заряд громадський. Вчинила се без намови Славка, щоби потім похвалитися перед ним новиною.

— А що ж се тебе обходить? — здивувався батько.— Хочеш бути війтом?

— Отак з цікавості. Приємніше мешкати в селі, в котрім заряд розумний і котре розвивається, аніж поміж злодіями і жебраками.

— Адіть! як говорить! Маєш рацію, Маню, то правда, я то сам бачу, і вже такого Костишина на війта не пущу.

— Пан Левицький каже, що найлуччий був би Головатий.

— Пан Левицький так каже, а я кажу інакше. Головатий радикал; я найду іншого.

— Але розумний чоловік.

— Чи ти єго знаєш?

— Ні.

— То пощо єго борониш?

— Я би хотіла і дальше жити в Заліссі; тому думаю...

— Ет, дитино, не балакай! Передовсім хто знає, чи ти останешся в Заліссі. А в Мурованці ти би не хотіла жити?

— За Більського я не вийду замуж,— відповіла дівчина, почервонівши.

— А то чому? Адже він чоловік під кождим взглядом порядний!

— То правда, але застарий для мене.

— Застарий! Кілька літ менше або більше — то нічо не значить. А він чоловік заможний, світовий.

Заборовський став їй розповідати, як би то було, коли б вона вийшла замуж за Більського. Говорив так довго, поки дівчина розплакалася; тоді і перестав.

Часи були і для Залісся і для него тяжкі. Торік не зародило, оркан і зливи пошкодили всім грунтам; сего ж року і в маю, і в червні падав кілька разів град, була кілька разів буря і злива — і знов не було надії на врожай. В селі з причини злиднів приймалися дуже радо занесені з торгів вісті про еміграцію до Бразілії і до Росії, хотя й ще ніхто не відважився вивандрувати. Заробків ніяких не було; в дворі платили найбільше 15 кр. за цілий весняний довгий день роботи; лише в Новосілках у Маєранської платили троха більше і тому туди ходили люди, мов на прощу, на велике пересердя Заборовського. А Заборовський не міг настарчити грошей і на банкові рати за довг, і для сина поручника, і на домашнє господарство. Жив він зовсім не виставно, хоч і не скупо, та проте ся бідна, градами і зливами збита і сполокана заліська земля потрібних на всі видатки доходів дати не могла.

Так він укладав собі, що серед таких обставин було би добре Мані вийти замуж за Більського. Він розумів се, що Більський міг доньці єго не подобатися задля свого старшого віку і пережитого вигляду, але ліпшої партії для доньки не сподівався. Вже ж молодих «смиків», як казав

раз Маєранській в довірочній розмові, охочих до женитьби з Манею найшлось би багато; все ж она красний маєточок дістане; але перший ліпший «смик», хоч би з гладким личком, то не пара для неї. Пані баронова була тої самої гадки — і Заборовський надармо побивався думками, що чинити.

Тепер жалоба по матері минула, Більський цілком певно попросить єго о руку доньки, а тут она не похочує... Що діяти? Навіть порадитися нема кого. Донька вправді ще не стара, почекати може, але знов і не така молоденька; саме найліпша пора для неї вийти замуж. Хіба до Львова післати її знов до тітки, може, там хто скорше найдеться.

Між тим Більський справді приїхав і освідчився о руку Мані, хоч не мав ніякого рішучого слова від неї. Заборовський був у клопоті; відповів, що дасть єму за кілька днів відповідь — інакше не може. По від'їзді Більського ще раз пробував намовити доньку, але не вдалося єму. В тім клопоті поїхав до Маєранської, ніби без цілі, а властиво порадитися в справі Мані, притім ще й просити її, щоб не платила заліським робітникам більше, як він платить, бо інакше єго люди розволочуться. Як там нарада випала, Маня не дізналася; лише здогадувалася, що на її користь, бо батько вже не намовляв еї віддаватися за Більського, а противно згодився на се, щоб єму відмовити. Говорив навіть, що єго донька найде собі ще ліпшого жениха.

І сам з того часу значно повеселішав, став краще прибиратися (не так, як звик при господарстві), їздив до Львова за чимсь; з єго голови щезли нараз ті сиві волоски, що сріблилися поміж чорним волоссям; рад був з себе, що «не зробив дурниці» і не продав грунту мазурам,— одним словом, дивував доньку і Левицького.

Коли ж у липні єго син Стасьо зложив у Львові зовсім гладко іспит (з ним їздив туди і батько, і Левицький), Заборовський був такий рад, що цілувався з Левицьким, як із сином, і мимо очевидного недостатку гроша, купив єму на пам'ятку золотий годинник. Дякуючи Левицькому за науку сина, він виговорився, що рад би єго по часі мати парохом в Заліссі і що коли до того прийде, то певно єго не забуде. А сина, казав, дасть по феріях до єзуїтської гімназії в Хирові, там, де і Маєранської син учиться.

По іспиті хотів Славко випровадитися з двора до свого дому, бо вже не мав причини там мешкати; але Заборовський казав єму, що ще через ферії може цілком сміло остатися; в дворі місця досить, а так бодай Стася часом догляне.

Той мав тепер товариша до забави, молодого Маєранського, котрий часто приїздив до Залісся, або Стасьо їздив до Новосілок.

До того всего Заборовський заінтересувався більше і будовою церкви; сам навіть роздобув план для неї від знайомого архітекта і радився в тій справі у будівничого, котрого прикликав до направи двора. Тепер також не грозив, що не дасть нічого на церкву, бо не може; навпаки, говорив: «Но-но, якось-то буде; тілько помалу!» З причини чуток о холері постарався навіть о такий порядок в Заліссі, якого там эроду-віку було. Селяни нарікали і перед самим Заборовським на ті «непотрібні порядки», але він як скрикнув — ті мовчки робили, що казав. І тілько поза очі нарікали.

Коли в жнива заліські люди цілими купами стали ходити на зарібки до Новосілок, де платили о кілька центів більше, Заборовський знов угнівався:

— То певно не баронова псує так людей,— казав він при нагоді до Левицького,— тілько той економ єї, швабисько. Як він притім може вийти, того не розумію.

— Даруйте, пане, але ви справді страх мало платите.

— Добре вам казати; грунт як дає в наші часи 3 % зиску, то певно більше ні; якби не випас худоби, пропав би чоловік. Звідки ж я можу платити більше робітникам?

—. Все ж таки рахуйте ви, що ви з того доходу утримуєте цілий дім і оплачуєте інші видатки...

— Ага, з того доходу,— пробурмотів Заборовський.

Славко не мав тепер ніякого заняття і скучно було єму. Він жив немов у двох домах, раз у дворі, другий раз дома, хоч тут вид хоровитого батька все наводив на него журбу. Вправді батько сповняв свої діла і ходив коло своїх улюблених пчіл в пасіці, але якось в'яло, без енергії; бувало, що цілими днями лежав у садку в тіні, такий чувся утомлений. Ту скуку перебила перша радісна новина, що Генко Левицький зложив іспит зрілості і вже міг іти на теологію; а о другу мілу пригоду постарався Дорош, приїхавши на ферії до Залісся.

Раз взяв він Славка на розмову і по довгім загальнім вступі заявив єму, що хоче просити єго родичів о руку Зоні; що він о тім думає?

— Я думаю, що згодяться,— відповів Славко, котрий уже давно був замітив, що Дорош і Зоня собі посполу прихильні.— Але даруй, товаришу, ти ще іспиту не маєш. З чого гімназіальний суплент може виживити жінку?

— Не бійся, Славку,— успокоював єго Дорош,— іспит я здам, а на скромне житє зароблю.

— Я вірю, що ти потрафиш заробити, але то велике різіко. (Хоч і то правда, що Зоня без посагу не може дуже перебирати, подумав собі). А що Зоня на то? — спитався Дороша.

— Годиться; ми любимося обидвоє і вже у Львові дали собі слово.

— Так? Ну, то вона добре вчилася в семінарії!..— засміявся Славко.— А як же з твоїми теоріями про любов? Чи се, може, не така любов у тебе, як та історія з папіросом?

— Е, ні, Славку, я справді люблю твою сестру!

— Але ж вона бідна, без посагу!

— Тим більше її люблю за то.

— Ой ти, з тебе правдивий професор!

Доки Дорош не попросив родичів Зоні о єї руку, она ходила як виновниця, задумчива і маломовна. Коли ж се сталося і родичі згодилися, она знов хотіла бути поважною, що їй при єї веселій вдачі мало коли вдавалося і з того було багато потіхи дома. Одна лише сестра Наталка прийняла заручини молодшої від себе сестри плачем на самоті — о неї ніхто не старався...

— Отже, ти вже скінчила семінарію, також здала матуру! — жартував собі з Зоні єї брат, окінчений гімназист Генко.

— Іди геть! пильнуй своєї матуральної палиці, на котру ти такий гордий, а не мене! — відповіла Зоня.

— Так кінчити семінарію, то не штука,— дошкулював Генко дальше.— Іди, подякуй своїй найменшій сестричці, що тобі до того помогла...

Генко говорив правду. Наймолода донечка Левицького, котра вже на велику потіху матері і бабусі лепетала: «Мама, баба і тата» — найбільше помогла в тім, що родичі Зоні не багато думали над вибором жениха для неї та не дуже брали се на розвагу, що Дорош професорського іспиту не має. Маленька Влодзя сиділа на руках бабусі, плескала при єї помочі в свої дрібненькі долоні і не здогадувалася свого впливу в родині... Тепер уже сестри не плакали на неї, бо число осіб, незабезпечених на будучність, зменшилося о троє: о Ольгу, Зоню і Генка; тепер уже і Зоня, і Ольга бавили її, а батько, мати і бабуся були глибоко переконані, що маленька Влодзя буде незвичайно розумна, бо вже тепер дала не раз докази своєї дитинної мудрості. Звичайні

«чудеса» у немовлят, які тілько родичі розуміють і подивляють...

Феріі випали сего року, особливо для молодих людей, далеко веселіше, як минувшого. Левицькі мимо страшної спеки, яка була в серпні 1892 року, віддихали свобідніше, бо уступилися їм важкі клопоти з голови. О. Левицький був би навіть дуже рад з життя, котре він досі приймав без участі, якби сам був здоров; але все ж і він віддихав свобідніше, відчував менше журби. Гриз єго троха Славко, що не жениться і не висвячується, але о него не боявся; він же окінчений богослов і скорше чи пізніше стане священиком. За те знов і єму, і жінці, і бабусі правдиву радість устроїла небавом Горошинська; дав їй бог сина, на котрого вся родина була горда, а бабуся взяла єго зараз в опіку, перенісшися до будинку шкільного. Одні панни Левицькі, Зоня і Наталка не були цікаві піти подивляти «красного» молодого Горошинського, мимо того, що він колись мав їх кликати тітками. Они навіть посмішкувалися з тої причини, походжаючи по городі.

Таким чином в домі Левицьких настала веселіша година; всі мали надію, що житє їм зложиться краще, ніж можна було торік думати. День за днем минав їм спокійно; они не лякалися тих страшних справоздань по газетах про холеру, яка лютувала тоді в Гамбурзі і в Росії, і в близькій Угорщині прокидалася. На тій холері они навіть зискали, бо тепер аж приємніше було їм ходити по селі; не видко було звичайних гноївок перед порогами хат, і кирниці були понаправлювані, відвічні багнисті баюри поспускані, а щонайчудніше: бачили не раз навіть вікна у хлопських хатах отворені, чого і в найбільшу спеку селяни не роблять, бо їх вікна позабивані цвяхами. То Заборовський таке завів не ласкавими словами, лише криком, щоби — як казав — хата була хатою, а не вонючою стайнею. Таку прислугу зробила холера Заліссю, хоч і сего року до села не навідалася.

І відносини між двором і приходством стали сего літа живіші завдяки молодому товариству, до котрого увійшла і Маня. Старі Левицькі і тепер не жили по-приятельськи з Заборовським і не відвідували єго, але молоді на прогульках мали дуже часто нагоду сходитися і бавитися разом. Маня шукала їх радо і нікому найменшим словом або поведенням не дала відчути, що вона дідичка. Єї зараз полюбили обі панни Левицькі, Наталка і Зоня. Заходили також до парку Заборовського, бували там і Славко, і Генко,

і Дорош, находили все якусь розривку, так що ферії минули мов один тиждень.

А закінчилися ті ферії найліпше, бо весіллям Дороша. Він не думав відтягати справу і Левицькі також не думали. На весіллі було знов багато панночок: була і Лановичівна, і Черминська і Красницька,— бабуся Клавдія не могла втерпіти, щоб не звернути особлившої уваги Славка на них. На весіллі була також мати Дороша, прибрана вправді поселянськи, але так добірно, як ніколи (о се вже син постарався); она сиділа поруч з Левицькими за столом, а єї лице сіяло з радості. Видко, ніколи не сподівалася такого щастя, щоб один з єї синів брав у панотця доньку. А ті сини єї, що остались і на будуче бідними хлопами, сиділи там у другій кімнаті разом зі Славком, без котрого не були би вміли і рушутися серед такого панства.

Маня була на шлюбі разом з батьком, але на гостину і на забаву батько єї не пустив... Казав, що не жив так з Левицькими, щоб се було можливе. Славкові було дуже прикро...

XX

Минули ферії, Дорош від'їхав з жінкою до Львова, Генко виїхав до вуйка-священика, малий Славко Заборовський до гімназії, повесільні враження притихли, і в Заліссі зробилося знов для Славка і Мані глухо і скучно. Они й самі сходилися тепер рідко.

Але не довго було так скучно. Склалася пригода незвичайна і цікава. Всі заліські люди без виїмки заінтересувалися нею.

В неділю зрана, тілько осіннє сонце ясно засвітило, Козак уже походжав по своїм біднім газдівстві. Молився. Відмовляв вголос «Отче наш» і «Богородицю» і притім випускав на пашу корову, котру купив собі за гроші доньки. А далі вже на городі почав молитву: «На осіянській горі росте зілля в долині; матенька божа спочивала, свого сина визирала. Сину мій возлюблений, приснив ми ся сон пречудесний: що тебе жидове ймили, на три дерева розп'яли, на калину, на щедрину, на мандрину. (Ано, краса! — крикнув ту на корову, що не хотіла йти). Рученьки на розп'ятті, ніженьки на прибитті, на голову терновий вінець клали, гвоздями прибивали. Місяць змінився, сонечко зайшло, матінка божа прийшла, свого сина знайшла і повела на синє море, з синіх морів на божі рани, з божих ран на золотий камінь...»

І тут Козак урвав молитву, так здивувався, коли глянув на дорогу. Дорогою над'їхала повозка, а в ній пані. Се ще ніщо — але ж та повозка і та пані станули перед Козаковими воротами. Пані злізла помалу з повозки і, замітивши Козака, пустилася просто до него. За нею зараз вибігла з хати друга жінка Козака і два сини єго, стали собі перед хатою і дивляться. Пані, знати, молода, але лиця не видко, заслонила собі серпанком. Аж в городі перед Козаком підсунула серпанок на чоло. Цікава річ... Всі троє підходять ближче.

А Козак забув і про молитву, і про корову, стоїть простоволосий і з місця не рушиться. Поправляє на собі драну кожушину і очей не зводить з пані. А она, як підійшла до него ближче, то й кинулася єму з плачем на шию, обіймає єго, по руках цілує і жалібними словами промовляє:

— Татунцю мій рідненький, ви мене не пізнаєте?!

— Гм...— каже Козак,— та се ти, Аннице!

— Я, татунцю!

— А що, гроші привезла?

Анниця опустила на хвилю безрадно руки... Але зараз прийшла до себе і каже сухим голосом:

— Привезла, привезла... я до вас приїхала вмирати...

— Що? А нащо вмирати, як гроші є? А де вони?

— Маю в куфрі. Треба куфер зняти з воза.

Козак кликнув синів, побігли до повозки, зняли куфер з воза і занесли єго скоренько до хати.

Тим часом Анниця стояла засумована хвилинку в городі, кинула оком на свою мачуху, але не важилася до неї приступити. Відтак пішла заплатити візникові, котрий також немало чудувався, що таку паню привіз до такої бідної хати, і вернулася до хати.

Хата була брудна, вогка, закоптіла і стухла. Мале порося рохкало вдоволено під лавкою. Мачуха виганяла вперті кури з великим криком, а брати стояли мовчки коло жовтої величезної груби, на розі котрої було чорне місце, де палилися вечером замість лампи скалки, а дим ішов у малий чорний димар, що із стелі звисав над сим місцем. Старий Козак засував з тяжким трудом великий куфер доньки в кут, мов хотів єго сховати перед людськими очима, і дивувався, чому він такий тяжкий.

Анниця увійшла в хату і привіталася:

— Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки! — відповіли всі гуртом.

Хвиля мовчанки. Всі не знають, що з собою починати.

Найскорше орієнтується старший брат Анниці, Андрій, підбігає до розбитого віконця і змітає долонею лавку.

— Сідай, сестро! — каже.

— Чекай, Андрію, я ще з вами не привіталася,— відповідає Анниця слабо і покашлює.— Ви мене, здається, не пізнали?

— А не пізнали! Якже — така пані!

Анниця цілує мачуху в руку, хоч та не дається, відтак цілується з братами в лице. Діється то незручно, бо парубки не привикли цілуватися з панями. Молодший Микола хапає несвідомо сестру за руку і цілує її.

Анниця сідає на лавку під розбитими вікнами.

— Що чувати у вас?

— А що ж би? біда! — відповідає Козак.

— Ти з-за моря? — питається брат Андрій.

— З-за моря. Три неділі їду і їду, аби тілько скорше до вас... аби ту...

Анниця не договорює, тихий плач не дає їй.

— Ти-бо, сестро, чогось дуже змарніла? З дороги, видко?

Сестра мовчить і обтирає сльози.

— Ні, не з дороги,— каже по хвилі,— а так, я дуже хора. Груди мене болять... Ходім на двір, тут мені годі дихати.

Молодший брат чогось здогадується і виганяє порося з-під лавки. Але Анниця проте виходить з хати; а за нею всі. Сідає на стільчику і розглядається по околиці. З лиця єї не уступаються випеклі гарячкою рум'янці, в прекрасних, глибоко осаджених, великих меланхолійних очах являються щохвилі сльози... Вона мовчить і дивиться, а родина не знає, що з нею почати...

Отаке було привітання Анни Смітової, вдови по американськім реставраторі,— привітання просте, грубе, без ніяких любощів.

Того дня Анниця, відпочиваючи по довгій подорожі в городі в тіні тичкового гороху, де казала собі постелити, майже нічого не їла, а тілько плакала тихо, без сліз. Загриз її тупий батько своїми першими словами і дальшими порадами, котрих не вмів убрати у делікатнішу форму. Казав собі дати ключі від куфра, де донька сховала гроші, бо у него они ніби безпечніші, ніж у неї. І не успокоївся доти, доки донька з портмонетки, яку мала при собі, не дала єму п'ятдесятки. Козак пішов зараз у коршму, розголосив, що донька єго приїхала з великими грішми, і на радощах

запився так, що сини мусили вночі принести єго з коршми і мов мертвого кинули в солому в стодолі. Там лежала і Анниця в засіку і сею новою сценою так зворушилася, що до самісінького рана не спала.

На другий день Анниця перенеслася зі всім своїм добром до вдови по давнім економі Заборовського і замешкала в неї. Заплатила так, що сама вдова перенеслася до малої кімнати по другім боці сіней, а Анниці відступила більшу кімнату, разом з цілим урядженням. Бідне було се урядження, але хата була бодай чиста, ясна і суха. Протверезившись, Козак був страшно невдоволений з такого вчинку доньки, хоч сам не знав, де у себе міг би її примістити; одно лише зміркував, що сваритися з донькою годі, бо она єму потрібна — гроші має. Цікава лише річ — кілько?..

Поява Смітової в Заліссі зворушила всіх селян. Вже була спровадилася до вдови-економки, коли стали являтися у неї люди, що відступали їй далеко кращі хати на мешкання, як в економки. Прийшов навіть сам Мошко Зільбер і казав, що своє власне мешкання відступить, а оно таки найкраще в селі... Смітова слухала утомлено чемностей Мошка і казала, що не випровадиться. Тоді Мошко почав сварку з економкою, що як можна хору особу тримати в такій нужденній хаті, як єї — і се не помогло. Економка висварила Мошка і трохи не викинула єго за поріг. Пішов Зільбер, як змитий, але з дороги ще завернувся і спитав Анницю через отворене вікно, чи їй чого не потрібно, він все доставить і що найліпше. Анниця сказала, що скористає з того — і сама притім значущо усміхалася... Було в тім справді дещо веселе, була розривка.

Але сі останні вражіння разом з грудною недугою і втомою по подорожі так її прибили, що она кілька днів не вставала з постелі. Навідувалися тоді до неї ближчі і дальші свояки і тілько томили її ще гірше своєю великою прихильністю, котрої причину она відгадувала аж надто добре.

Скоро їй тілько легше зробилося — перша дорога єї була на кладовище на могилу матері. Пішла туди з наймолодшим братом Миколою, котрого взяла, щоб їй показав, де мати спочиває. Микола показав, постояв хвилю і відійшов, а сестра осталася. Она сіла біля могили і просиділа в думках та сльозах годину.

Від так просто з кладовища рішилася піти до о. Левицького, замовити поминальне богослужіння за матір і поговорити ще о деяких справах. В самій брамі приходства стрітила Славка, котрий думав кудись іти.

— Чи отець Левицький дома? — спитала єго, коли той хотів її мовчки поминути.

— Дома,— відповів він.

— То ви писали листи до мене? Батько мені казав...

— Я писав.

— Які ви добрі! Я без них була би вже на чужині загинула, особливо відколи хорую. Дякую вам за них дуже!

— Нема за що! Прошу ближче!

Славко в першій хвилі мав намір обійтися з нею холодно, та коли глянув на її помарніле лице і в сі великі блискучі очі, в котрих було стільки задуми і смутку, як у тихім озері серед глубокого лісу, жаль зціпив єму серце і він зараз пом'як. Завів її до батька і сам був при розмові.

О. Левицький прийняв її в канцелярії сухо і холодно, так що се аж Славка разило. Він не називав її в розмові ні *ти*, ні *ви*, ні *пані* — оминав се. А она, як покутниця, тихим, прибитим голосом розповідала коротко, що її пригнало до Залісся.

— Ви здогадуєтеся,— казала,— як я жила... їздила світами, поки мій покійний чоловік взяв мене за жінку. Ви не схочете вірити, але я любила єго — і він мене. Що ж, коли не довго жила з ним... Він помер і мені життя небагато осталося.

— Можете ще виздоровіти,— потішив Славко, хоч сам у то не вірив.

— Дай боже... я би хотіла ще прожити чесно кілька літ, щоб відпокутувати свої гріхи ще тут за життя... Так, знаєте, коли мій чоловік помер, мене взяла така туга за рідним селом, що я місця не могла собі найти. А ще й моя недуга... Можу тепер жити справді по-панськи, та що мені з того? Здоровля нема... сумління гризе мене... я вас прошу, єгомость, коли помру, поховайте мене коло матері...

— Ет, пощо таке говорити? — відізвався о. Левицький трохи ласкавіше.

— А ще хочу у вас, панотче, наймити богослужіння за матір. Отут гроші...

І Анниця поклала на стіл п'ятдесятку.

— Коли я не маю видати,— промовив о. Левицький.

— Не треба, приймiть цілу п'ятдесятку.

О. Левицький відразу пом'як.

— Коли ж ви хочете, щоб було богослужіння?

— Якнайскорше, щоб я дочекалася... Мої дні вже пораховані... Я знаю від лікарів і не дурюся...

— Но-но, у нас воздух гарний, можете до здоровля прийти; тілько, певна річ, треба шануватися...

Смітова мовчала хвильку.

— А ще би-м мала одну просьбу до вас, панотче.

— Прошу, яку?

— Гріхи мої великі,— говорила она покірно, немов сповідалася,— а тепер мені на душі так тяжко...

— Прийдіть висповідатися, легше вам буде.

— Я прийду. Чи можна зараз завтра?

— Можна. Прийдіть до каплиці. Церква нам згоріла...

— Власне про церкву хотіла я вам сказати. Я би хотіла на будову єї дещо дати, щоби ви молилися за мене грішну. Боюся, що як помру, то гроші пропадуть, або їх в мене може хто украсти; так я — поки жива — теплою рукою хочу їх дати.

Панотець і син видивилися здивовано на покутуючу грішницю. А Анниця тим часом вийняла портфель і стала вибирати банкноти та класти на стіл.

— Отут повинно бути разом десять тисяч гульденів... Прошу вас, порахуйте, чи є всі.

О. Левицький почав рахувати банкноти. Руки єму притім тряслися, він кілька разів помилився, але вкінці порахував. Було рівно десять тисяч. Тим часом она сиділа мовчки і безучасно, а сум не уступався з лиця єї.

— Пані! — відізвався о. Левицький радісно, стискаючи руку Анниці,— Такої добродійки ще Залісся не мало. Останеться про вас пам'ятка по вічні часи.

І він не втерпів, щоб не прикликати зараз матері, і жінки, і доньки Наталки та не сказати їм про добродійство Анниці. Жінки, як було їх три, так всі привіталися з «панею Смітовою» і попросили її зараз у гостину на підвечірок. Холод щез, всі розмовляли з Анницею якнайпривітніше. Она усміхалася з очевидного вдоволення, але усміх сей був переминаючий і немов жалісний. Про житє єї ніхто не допитувався, але всі інтересувалися єї здоровлям, радили, де би лучче мешкати, а бабуся Клавдія вже й придумала цілу курацію для неї.

Она просиділа у Левицьких до пізнього вечора і ще на відході просила, щоб про єї дарунок на будову церкви нікому не говорили, бо не буде мати спокою від батька і свояків. Она їх не скривдить, запише їм також дещо, але нехай їй не затруюють передчасними напастями останніх

днів життя. Власних дітей не має, то про них не забуде...

О. Левицький відпровадив її аж до брами, а Славко аж до дому. Ціла та сцена, а особливо поведення батька спершу, а потім, так вразили Славка, що він, відпроваджуючи Смітову, чув потребу, оправдати батька і закидав щось о тім манівцями. Але Анниця відгадала зараз усе і відповіла просто та одверто:

— Нічого дивного: на інше обходження я не заслужила і не жадаю.

Ся відповідь, сказана тремтячим голосом, по котрім ось-ось можна було сподіватися плачу, зворушила Славка так, що він схопив її за руку і своє здивування виявив словами:

— Я вас не розумію...

Але она не відповіла на се; аж по хвилі зітхнула.

— Боже! — каже.— Якби я рада жити — жити! А тут вмирати треба! Ви знаєте, я маю сухоти... лікар мусів мені сказати, що се... дурив мене спершу... але я вже знаю... Добре, що хоч помру як християнка, зробивши бодай одно добре діло.

— Киньте ви, пані, ті цминтарні думки! — радив Славко і старався її розвеселити.

Она принимала се з очевидною вдячністю.

Коли Славко відпровадив Смітову і вернувся додому, там все ще балакали про неї.

— Яка вона красна мусіла бути! — казала Наталка.

— Ще й нині як виглядає, хоч схорована! — говорила пані Левицька.

— І хто би то був по ній сподівався! — дивувався о. Левицький.— П'ятдесятку дає на службу божу! Як жию в Заліссі, ще тілько від нікого не дістав!

— Тепер можна вже насміло братися до будови церкви,— рішили всі.

Анниці забули люди всі єї гріхи, она викупилася від злого поговору дарунком на будову церкви, она стала добродійкою села...

Про єї дарунок на церкву в селі таки дізналися. Від Левицьких пішла вістка до Горошинських, а від Горошинських дальше. Дізналися о тім і Заборовські — і Маня незвичайно заінтересувалася Анницею. Просила Славка, щоби вишукав нагоду десь на самоті і познайомив її з нею. Але до того не прийшло, бо Анниця по кількох днях мусила знов покластися в ліжко. О. Левицький спровадив до неї лікаря, той щось записав, але перед Левицьким казав, що дні хорої почислені. Її відвідувала вся родина Левицьких

і пильнувала; она дякувала їм сльозами радості. Нарікала перед Левицьким лише на свояків, що їй спокою не дають; всі ждуть на єї смерть, і коли хто з них жалує її, то по-фарисейськи.

Але вкінці, чуючи близьку смерть, прикликала батька і розпорядилася привезеними грішми. Кілько дістав Козак на руку, того ніхто не знав, бо він навіть жінці не признався; дістали й свояки, хто більше, хто менше (казали, що по кілька соток), а вкінці й о. Левицький дістав наперед за похорон сто п'ятдесят зр., коли причащав Анницю на останню дорогу. А ще просила, щоби її поховати скромно, без паради, та доконче коло матері. Так розпорядилася спокійно та побожому, що о. Левицький аж прослезився.

Анниця була готова на смерть. Але смерть все ще не приходила; она ще дожила того, що Славко Левицький приніс їй раз великий букет з рож — як казав, в подарунку від дідички Мані. Сей букет, котрий казала собі поставити коло ліжка, справив їй велику приємність, але вже й остатню. Саме коли по двох днях з зів'ялих рож стали опадати листки на стіл, і Анниця опала зовсім з сил та вночі померла.

Не сталося так, як вона собі бажала: похорон був не скромний, а величавий. Єї батько казав гордо перед о. Левицьким: «Що то? мене не стати на красний похорон?!» — заплатив ще від себе о. Левицькому, і так на похороні було аж чотири священики.

Ціле село було на кладовищі, прийшла і Маня. Сам о. Левицький мав промову над могилою Анниці, викопаною зараз біля могили єї мами. Він звеличав пам'ять покійниці гарячими словами і порівняв її з Марією Магдалиною. Всі жінки плакали і зітхали.

Похоронили покутницю Анницю, що через місяць занимала всі уми Залісся. Приїхала она в село, немов яка спізнена заморська пташка заблукалася, і відлетіла в кращі світи. Спочила у тій землі, за котрою так тужила і до котрої аж із-за моря приїхала, щоб в ній зложити своє немічне, грішне тіло...

XXI

Вчинок покійної Анниці мав спасенний вплив бодай на світліших господарів з Залісся. Они стали займатися будовою церкви. Віджив і комітет церковний, котрий досі як від нехочу звозив каміння на церкву, бо тепер був уже певний, що церкву збудує. Славкові вдалося зложити спілку із стар-

ших людей, котрі пристали на те, щоби заложити братську крамницю та щоби її вів молодий Дорош. Крамниця, що вже давно була заснітилася, тепер знов віджила; частина зиску з неї була призначена на церкву. А Горошинський прийнявся учити читати і писати з десятьох старших господарів, котрих зібрав Головатий. Була се річ найневинніша, за яку Горошинський міг попри співі взятися, без обави, що за се дістане догану або кару від вищих властей.

Але в селі настав час виборів до ради громадської; ліста виборців, зладжена Заборовським при помочі Славка, відлежала свій час у громадській канцелярії, і треба було оглядатися за громадською старшиною. Повстали в селі дві партії, з котрих одна була противна такій господарці, як за Костишина, і бажала мати війтом Головатого, а друга під проводом свояків Костишина і Мошка Зільбера не хотіла дати собі вирвати власті з рук. В тій другій партії найбільше увихався Мошко Зільбер і слідив за всякими підозрілими сходинами в селі. Замітив він, що трохи не щовечора сходяться газди в школі і, хоч дізнавшися, що на науку, але тому не повірив. Доніс о тім до староства і до інспектора шкільного — і Горошинський зазнав такої пригоди.

Раз у неділю пополудні учив він саме своїх старих учеників і поправляв на таблиці кривов'язе письмо газди, що тут при нім стояв з крейдою в руці, коли до шкільної комнати зовсім несподівано вступив шкільний інспектор. Станув у дверях, кинув грізним оком по громадці селян, що, показуючи пальцями на букви, вголос читала і, підійшовши до наляканого учителя, спитався єго:

— Що ви тут робите?

— Учу.

Інспектор глянув ще на здивованих усатих школярів, на таблицю, записану буквами і числами, на господаря з крейдою і губкою в руці — і незамітно усміхнувся. Справді такі школярі з букварями перед собою виглядали досить оригінально.

— Я думав, що ви тут яку агітацію проводите,— замітив інспектор.

— Борони боже,— відповів Горошинський, в котрого дух вступив,— я знаю, що мені вільно, а що невільно.

Інспектор став перепитувати декотрих господарів — ті знали що лиш початки читання і писання — а по хвилі як прийшов, так і пішов. На відході казав Горошинському, що такої науки зборонити не може, але радив держатися здалека від політичної агітації і бажав собі, щоб селян учити

радше польської мови, як руської. Від'їхав до двора. Старі школярі були вдоволені, що перед самим інспектором здали іспит, а Горошинський рішився більше пильнуватися, але свого не покидати. Відколи мав жінку і сина, котрих любив, працював радо. Хто на него доніс, не міг відгадати; аж вибори до ради громадської відкрили єму донощика.

Дивний кандидат на війта виринув у селі; ніхто би був перше і доброго слова не сказав про него, а тепер він був найважнішим кандидатом Мошка Зільбера, за котрим той вів широку агітацію. Кандидатом тим був Козак. Відколи дістав гроші від доньки, з того часу все село стало інакше на него дивитися. Тої думки, щоб стати війтом, він ніколи не мав, аж Мошко навів єго на неї.

По похороні доньки прийшов він до коршми гордий і неприступний. В коршмі було кілька господарів і дурнуватий Антошко. Він кинув оком на Антошка, сягнув у кишеню і кинув єму кілька срібняків:

— Знай пана! — каже.

Антошко схопився, щоби єго поцілувати в руку, але Козак відкинув єго від себе і каже до Мошка:

— Чуєш, Мошку, от якби ти мене поцілував в руку, то дав би-м тобі десятку.

— Ей, брешете!

— Пес бреше, а не я, жиде. При свідках кажу, що дам.

— Дайте за руку отсему газді.

Козак дав десятку, а сам наставив руку до поцілунку. Мошко схопив руку і ледви діткнувся устами.

— Не так, жиде, поцілуй добре, як єгомостя! Чи так цілується, панове сусіди?

— Не так,— відповіли сусіди, сподіваючись почесного від Козака.

— Ано, цілуй! Ти думав, що мене на діда зведеш, а я тепер більший пан, як ти! Цілуй!

Жид поцілував Козака, як належиться, в руку, сховав десятку, і не робив собі нічого зі сміху господарів, котрим Козак поставив цілий горнець горівки. Навпаки, він ще дальше піддобрювався Козакові і вихопився притім із словом, що Козак повинен тепер бути війтом. Всі зібрані згодилися на то однодушно, мовби на доказ, що чия горівка на столі, того правда на селі.

Гадку ставити Козака на війта розважив собі потім Мошко добре і рішився єго підпирати. Хоч би Козака і не вибрали, то можна видурити від него гроші на підкупства; а коли виберуть, то з того, для кого як для кого, а для Мошка

шкода не вийде. От він і закликав Козака до себе, поговорив з ним розумне слово,— і Козак вийшов з тої наради цілком певний, що стане війтом Залісся. Ся почесть єму так подобалася, що він, хоч війтом ще не був, а вже згордів.

Заким наступили вибори, він тим часом шукав собі розривки в селі і в сусіднім містечку. Приклад з Мошком додав єму охоти спробувати таке і з іншими жидами і жидівками. Він давався цілувати по руках і платив за се. Жиди цілували радо, а він з того мав велику потіху. Раз по п'яному на торзі порозбивав гончареві всі горшки палицею, потоптав чоботами і заплатив готовими грішми. В шинках розбивав склянки і фляшки — і платив. Оселедці купував цілими бочівками, переплачував завсігди і кидав ними жидам в очі. Подібних розривок він придумував більше, але фантазія єго не могла ніколи видумати якусь кращу розривку; єго одежа мало що була лучча, як перше,— а в хаті так само терпів порося під лавою, як доки став багачем. Жінка і сини по змозі спиняли єго від марнотратства, але він десь більшу часть грошей заховав і розпоряджався ними, як умів, не слухаючи нікого.

Гадкою стати війтом займався у тверезіших хвилях і ходив на наради до Мошка. Мошко брав на підкупство десятками, а підкуплював шістками, а найбільше гульденами і горівкою та оселедцями. По виборах, казав, дасть більше.

Однак вибори випали в некористь Козака. Вийшла рада така, що вибрала війтом Головатого, на котрого вкінці і Заборовський згодився, а Козак дістав лише кілька голосів. Мошко разом з Козаком подали протест — і заряд громади лишився далі в руках Заборовського. Той уже сварився з Мошком, казав, що з села єго вижене, але Мошко вперся, він був певний, що ще видере немало грошей від Козака,— а єму о ніщо більше й не ходило.

— Дивіться, що той жидисько собі мислить! — говорив розсерджений Заборовський перед Славком.— Він думає зі мною справу виграти! Пане, прийдіть-но, напишемо і ми письмо до виділу повітового — ви маєте красне письмо. Хочу ту справу чимскорше полагодити, бо я тепер запрятаний іншими справами.

Які були ті інші справи, Славко дізнався аж від Мані.

Коли раз єї батько виїхав до Новосілок, а Славко прийшов переписувати письмо, Маня сказала єму новину, що батько жениться з Маєранською, і була при тім така невдоволена, нетерпелива, майже гнівна, що Славко ще єї ніколи такою не бачив.

— Женитися?

— Женитися! Так довго їздив учити баронову, щоб робітникам не платила більше, як сам платить, поки ось що з тої «науки» вийшло! Крився переді мною!

У словах Мані чути було глум.

— Мені так жаль,— говорила она по хвилі,— сама не знаю, чому... Видко, забув уже мою маму... Потішав мене, що тепер за такого Більського вже би мене не видав, що Маєранська має далеко лучших женихів для мене... А я...

В очах Мані явилися сльози, але она їх скоро обтерла і говорила дальше:

— Хотів, бачите, порятуватися в своїх клопотах матеріальних і таке придумав. Я не сподівалася... другої матері я не потребую... нащо мені? нащо Стасьові? він же дома не сидить! Що мені робити? — радилася у Славка так, якби він справді міг що у тім порадити!

— Що робити? Нічого не робити! Адже ви на тім зле не виходите!

— Але подумайте: ледви рік, як мама померла. Він її так любив, а тепер... чи так годиться?

— Буває так. Пані баронова, оскільки я мав нагоду її пізнати, добра женщина... Опікується вами...

— І вже, чую, найшла мені жениха... Мачуха... ні! я єї не послухаю! Я не хочу мачухи, не хочу, нащо мені? Я єї не люблю... я не буду її слухати,— нарікала дівчина.

— Будете слухати, панно Маню, не кажіть так! Впрочім, як в чім добрім, то і треба послухати...

— Але в женитьбі, в женитьбі, пане Левицький! Подумайте собі: приводить чоловіка вам незнайомого, зовсім незнаного. І він починає «старатися» о моє серце, о мою руку... Я можу пізнати єго лише з доброї сторони. Він чемний, він надскакує, не жаліє компліментів, товаришить мені, стає моїм лицарем. І я все бачу єго в настрої такім, як на балі, усміхненого, ласкавого, нудного, як лукреція... Ми сходимося цілий рік, мене видають вкінці замуж і я аж тоді дістаю нагоду справді єго пізнати, коли вже, може, запізно... Ні, пане, се така іронія, яку тілько в нашім товаристві можна найти. Пан жених любив уже десять дівчат, а своїй судженій приносить самі останки чуття.

— Чуття відновлюється... Ви самі казали мені торік, вказуючи на клена... Пам'ятаєте? Якраз жених може вам дати ненарушене, правдиве чуття, якого нікому не жертвував.

— І то ви кажете, ви, що торік так жалували за своєю панною?

— Я помилявся... Життя — то рамки, з одного боку емблема колиски, а з другого — домовини. В ті рамки можна всадити бохонець хліба і молитися до него, можна всадити банкнот на великі гроші і так само молитися до него, як до святого, а можна всадити і краєвид, повний світла, і тепла, і весняного чару. Коли один такий краєвид зів'яне, зблідне, то треба старатися вложити натомість другий. Така моя думка тепер.

— Се справді цікаво,— замітила Маня.— Але щоб так думати, на то доконче потрібно бути молодим, а не таким, як наприклад, мій батько.

— Він же ще не старий.

— Все ж таки п'ятдесят літ має.

— І виглядає ліпше і здоровіше, як не один тридцятилітній. Рум'яний, сильний, а груди... ви знаєте, як він уміє крикнути.

— Як же ж би то виглядало, коли б він тепер оженився, а я, донька єго, в карнавалі вийшла замуж? Смішно якось... А ще най би тепер і мій старший брат женився, вийшла би правдива комедія: батько, син і донька... Але яка я нечемна! — зганила себе вкінці сама.

Славко не знав, що на се сказати. Она була така нетерпелива, роздразнена, так у неї мішалися чуття, так скоро переходила від одної справи до другої, що Славко приглядався їй з немалим здивуванням. Тут щойно говорила з плачем, а ту вже й усміхалася.

— Мій тато жениться! Чи то не смішно, пане Левицький? В такім віці! Буду мати другу маму... таку солоденьку... але баронову! Перша була селянка, а та баронова! Зачнемо і ми бути панами... А ви коли думаєте женитися?

— Не знаю,— відповів Славко і почервонівся.

— А на весілля мене запросите?

— Під тим услів'ям, що ви мене на своє запросите.

— Добре, прийдеться вам, мабуть, довго ждати!

— І вам також...

— Ні, справді, пане Левицький, чому би ви не мали оженитися, коли вже першу суджену забули?

— Вона не була моя суджена, я лиш думав її брати. А чому би я мав або не мав женитися, на то є багато причин pro і contra [1]. Передусім мушу уважати на численну родину

[1] За і проти *(латин.)*.

і на то, що трудно би мені тепер прийшлося шукати панни. Відвик...

І так они дразнили себе дальше різними недомовками, червоніючися наперебій.

«Що за чорт! — злостився того дня Славко і на себе, і на Маню.— Кпить собі з мене, чи що? Не штука їй жартувати собі, а най би вона знала в моїм положенні, що чинити!»

Але проте та розмова наводила єго на різні здогади, котрі єго дразнили і томили. Дома дошкулювали єму сестри, що «бігає за дідичкою» і тому маловажить попадянки. Він боронився як міг, і відтак розбирав собі, чи справді «бігає за дідичкою». Ну, вже ж бігати не бігає, але що любить поговорити з нею, подразнити її і себе — то правда. В Заліссі так скучно, що годі єму обійтися без товариства. Дома і в Горошинських не має з ким поговорити по душі, громада не все одушевляє єго, навпаки не раз огірчує до крайності і він рад би єї не бачити навіть,— що ж почати з собою?..

Може, зачасто заходить тепер до двора і без причини, так що се мусили замітити родичі і Заборовський? Ні, тепер не буває він в дворі зачасто. Відколи перестав учити Стася, бував там щокілька днів, або й то ні, звичайно, з якоюсь орудкою, от хоч би польські газети позичити перечитати. Хіба то замала причина?

Маня любить з ним порозмовляти — то правда. Мабуть, замітила се вже ключниця, бо від якогось часу слідить їх, слідять і наймички та значуще усміхаються, але сам Заборовський ледви чи що замітив. А хоч би і замітив, то вже ж нічого непевного, підозрілого. Він, правда, відколи сам рішився женитися,— а рішився, видко, вже вліті і умовився тоді з Маєранською — занадто зайнятий своєю женитьбою, і громадою, і господарськими клопотами, щоб міг пильнувати доньку на кождім кроці; але ж і пощо пильнувати, думав собі Славко, коли донька розумна, а й він же не падкий на збитки! Хіба вважають єго спосібним до невідповідних збитків?.. Сего він не сподівався по нікім...

А тепер Заборовський жениться... В Залісся, певно, спровадиться Маєранська,— на то ж і казав Заборовський відновлювати двір,— она візьме Маню під свою опіку, годі вже буде з нею сходитися і розмовляти, настане дома більше панський вимушений тон — пропали всі розмови з Манею, треба буде сидіти дома і вчити молодші сестри, скликувати господарів на відчити... Тим ліпше, коли так...

Тим ліпше... А проте таки шкода, що так станеться... Якось привітніше досі жилося, відчувалося молоду кров у жилах. Міг чоловік задурити себе чимсь на хвильку. Іменно задурити себе, бо вже ж, Славко добре розумів, що нехай би він справді попросив дідича о руку доньки, той видивився би на него, як на божевільного. Він, бідний священик! Такого випадку женитьби, мабуть, ніде не бувало... А ще тепер, коли Заборовський своєю женитьбою поправить свої матеріальні відносини, коли Маєранська зі своїми планами щодо Мані увійде в дім — то, очевидно, і подумати собі не можна, щоб могла сповнитися така мрія, яка снувалася часом по голові Славка. Гарна мрія, шкода тілько, що мрія...

Славко перестав ходити до двора...

Весілля Заборовського відбулося восени перед постом в Новосілках. Славко весілля того не бачив, чув тілько, що було дуже гучне. Селяни оповідали єму. По весіллю остався Заборовський на якийсь час в Новосілках, до Залісся тілько доїжджав, а донька Маня вернулася і мала заліський двір у своїй опіці. Она ходила смутна і не відповідала ключниці, коли та старалася її потішати.

XXII

Був теплий, тихий день осінній. Сонце клонилося вже сполудня і озолочувало пожовкле листя на деревах і на землі. Славко сидів у себе в городі і читав свіжу газету, коли хтось кликнув єго з-поза плота: «Паничу!» Він обернувся і побачив старого наймита Миколу. Микола приніс, як казав, письмо від панни і передав єго.

— А пан є?

— Вже від'їхав.

«Прошу прийти нині до мене о годині 4. Буду в альтані. *М.*» — писала Маня.

«Не піду!» — рішився Славко спершу і держався сеї постанови аж до пів до четвертої години. Але перед четвертою причепурився, взяв нову одіж, нову краватку — і пішов.

— Як ся маєте, пане Левицький! — привітала єго Маня, сидячи на лавці в альтані.

— Добре, дякую вам.

— Чому ви тепер ніколи не зайдете до нас?.. Сідайте, прошу, ту коло мене, а не так далеко... боїтеся мене?..

Я тепер сама господарюю в дворі і нуджуся смертельно... А вас невидати! Забули вже на мене?

В голосі Мані чути було і ласкавість, і докір, і нетерпеливість.

— Не можу, пані, приходити,— відповів Славко.

— А то чому? Загнівалися? Чи я вас, може, чим уразила? Коли так, то вибачте!

— Ні, я не гніваюся; справді нема за що. А так, годі мені приходити і вже...

— Може, до свого весілля готовитеся?

— Ні!

— І не дізнаюся причини — від вас, що ви звичайно були такі щирі?

— Як же ж би то вам сказати?.. Сам не знаю.

— Така трудна відповідь! Дивно мені.

— Відповідь не трудна, але прикра і для мене, і для вас. Мені здається, що ви могли би мати з того неприємності, коли б я з вами частіше сходився, особливо тепер. Перше що інакше було; перше вчив я вашого брата; мешкав тут...

— А коли б мені се було приємно? Тепер батька нема; мама спровадиться ту аж за які дві неділі.

— Справді, я не знаю, що вам на се відповісти.

— А от ви нині прийшли!

Маня дивилася Славкові просто в очі, певна себе, а Славко все що глянув на неї, то опускав голову і дивився на зільник з пізніми осінніми рожами і хризантемами.

— Прийшов, бо ви казали!

— Не казала, борони боже, я не можу вам приказувати, лише просила! — і дівчина при тім хитро усміхалася.

— На одно вийде!

— Ви, може, не находите тепер приємності в розмові зі мною?

— Пані! — просив Славко благаючим голосом.

Маня знов усміхалася.

— Коли так, то мені дуже дивно, що ви мене ігноруєте...

Славко тілько видивився на неї, але погляд єго, видко, вдоволив її. Аж тут він раптом немов засоромився свого благаючого тону і відповів поважно:

— Пані, я вже одну кризу пережив і другої лякаюся. Не мучте мене!

— Ото відважний! А ваші знамениті «рамки життя» чим заповните? Як ви в теорії думаєте, а як у практиці поступаєте?

— Правда ваша; тільки до тих рамок ви не надаєтеся.
— Запогана?
— Ні!
— Занерозумна?
— Ні!
— Забідна?
— Ні!
— Ні, і ні, і ні! а проте до ваших рамок не надаюся. Це щонайменше дивно... Знаєте, пане, ви або дорожите надто собою, або...
— Панно Маню! майте милосердя наді мною! Розважте, хто ви, а хто я, чи ви можете так поступити собі, як би бажали, особливо т е п е р! Розважте, що з того всего може вийти?
— Я думала, що ви мені більше прихильні.
— І що з того, що з того, що я вам прихильний, що я, мабуть, і люблю вас! — перехопився Славко і в другій хвилі жалував своїх слів.
— «Мабуть, і люблю!» — повторила Маня з глумом.— Я за вами цілими днями тужу, думаю про вас, а ви «мабуть, любите».
— Ви?
— Я, я! Ви хотіли доконче, щоб я вам то перша сказала? Самолюб! «Що з того? що з того?» А хоч би і ніщо з того не вийшло, то не вільно мені вас любити і не вільно вам мене? Як ви недавно ще мене вчили? Я ваша учениця! І я мушу вас шукати, а не ви мене!

Славко тільки розводив безрадно руками. Такого наглого «нападу» він ніколи не сподівався. А вона говорила:

— Я вже від весни придавлюю в собі то чуття, а дальше не можу. Не можу, Славку, не можу!

І она з тихим плачем сперла голову на єго плечі.

— Скажіть мені, чи ви мене хоч троха любите?

Славко затремтів із зворушення. Але в тій хвилі пригадав собі зовсім подібну сцену із Стефкою, холодна рефлексія підмила то зворушення, яке почув, і він відповів:

— Не знаю, Маню, я вже тепер сам собі не вірю і дурити нікого не думаю.

Маня опустила руки, вражена, і відсунулася мовчки набік.

— Не дивуйтеся, Маню, прошу вас; що в тім дивного? Соціальне наше положення таке, що годі нам обом дуритися якимись надіями. Я себе переможу в потребі, а вам буде тяжко.

— І без того буде тяжко,— відповіла Маня спершу глухо, відвернувши лице набік.— Але я се переможу, ще ліпше, як ви — тілько не знаю, пощо? Так мало тих радісних хвиль в житті, і ті ми силоміць відкидаємо від себе... Ви так мене вчили.

Послідні слова вимовляла дівчина вже твердо; голос єї вирівнявся.

— Ви не хочете мене зрозуміти! — дорікав Славко.

— Розумію вас,— відповіла гордо.

Обоє замовкли на довгу хвилю. Она сперлася плечима о поруччя лавки і дивилася у простір, а він спер лікті на коліна і дивився в землю.

— В такім випадку я прогрішилася супроти вас, що вас ту просила,— почала вона знов розмову тихим рівним голосом.

Славко мовчав. Она глянула на него нишком і додала:

— За се ви на мене чей не гніваєтеся?

— Ні! — відповів Славко захрипло і відкашлянув, щоб голос здавався також спокійним; але очей з землі не зводив.

Маня глянула знов на него, але вже мовчала. Она не виглядала сумно, лише вичікувала нетерпеливо єго слів, а які они вже будуть, не сумнівалася. Він справді відізвався по хвилі:

— Я би не рад... я би так не рад був, щоб ви через мене мали яку неприємність... щоб на вас родичі гнівалися... щоб ви самі терпіли, а ви мені дорікаєте!

Голос єго тремтів.

— Що я вам прихильний, як рідній сестрі,— говорив він дальше,— о тім ви мали аж надто часту нагоду пересвідчитися; а ви мені дорікаєте за те, що я притім не забуваю, хто ви, а хто я...

— Я женщина... женщина передусім, а потім донька дідича,— відізвалася Маня.

Славко повів безрадно рукою по очах і по чолі і знов замовк. Він досі ані разу не глянув на дівчину, а говорив вперед себе. Она щораз веселіше і сміливіше дивилася на него...

— Чого ви так посумніли? — питалася тихо і з легеньким усміхом.

— Не мучте мене, панно Маню, прошу вас! — просився Славко.

— Чим же я вас мучу? Чи я така немилосердна?

— Легко вам казати, а якби ви знали мої думки...

— Які ж они? Адже ми собі приятелі... пам'ятаєте, від великодня... а між приятелями повинна бути щирість.

Чи не так? А ви передо мною ховаєте свої думки... То не гарно, пане Левицький, то не по-приятельськи,— примовляла Маня, мов хотіла Славкові додати відваги.

А коли Славко таки мовчав, она присунулася ближче до него і спиталася єго просто:

— Правда, що ви мене любите?

— Люблю! — прошептав Славко і як глянув притім на тріумфуюче личко Мані, ухопив єї руки і став цілувати.

— А видите! — жартувала Маня, видираючи свої руки.— Крився, як панночка!

Славко вже тепер не крився і не викручувався. Могутнє чуття, здержуване досі силою волі, перемогло тепер і залило всі сумніви єго — він обняв Маню і поцілував, хоч вона ніби боронилася.

А відтак уже пішла люба розмова гладко і без перепони. Славко дотепкував собі, що на тлі сего осіннього краєвиду вони зовсім такі, як сі пізні осінні рожі, що цвітуть аж тепер. Она пригадувала єму цілий рік, перебутий разом, як спершу не вважала на него, аж відтак зворушив її, коли з жалем згадував покійну матір і старався її саму потішити у смутку. Она бачила, що сі старання були щирі. А потім пізнала єго з оповідань про Стефку — і жалувала єго.

— А ти Стефку вже забув? — питалася єго, шуткуючи.— Ах! я забулася! Знаєте, пане Левицький, нащо ми маємо собі *ви* казати? Говорім ти. Добре?

— Добре.

— Отже, Стефку ти вже забув?

— Вже.

— А як ти мене так забудеш? Я на те не згоджуся...

— То, знаєш, Маню, був лише приготовляючий курс із Стефкою; а справді любити навчила мене аж ти. Добра учителька!..

— Така, як і ученик. То ще питання, хто кого навчив... Ти, певно, не замітив, як я тебе слухала...

— Замітив.

— І нічого не здогадувався? Ой, ти!..

І вже того дня про ніякі перешкоди та сумніви у них мови не було. Не могли нарозмовлятися та натішитися собою доволі. Аж вечірній сумерк нагадав їм, що пора розійтися. На відході цілувалися, як того треба.

На другий день випала слота — зійтися в городі, де альтана мов сотворена була на любовні сходини, було годі. Славко походжав ціле рано по селі та дивився, чи їде

Заборовський, чи ні. Він не приїжджав, а Славко тратив надію, чи буде міг нині бачитися з любкою. Уже й полудне минуло, а він не був певний. Умовилися були зійтися в городі — а тепер не знав, як то зложиться. Але коли він не находив способу, Маня тепер на все находила раду і була відважна така, що, здавалося, не налякалась би була нічого. Післала старим Миколою ніби книжку до читання, а в книжку вложила картку, щоб він приходив без обави до двора, бо нині батько не приїде; а для претексту нехай принесе газети.

Славко не мав відваги, але в означений час таки пішов. Застав її разом з ключницею, котра плела панчоху. Та хотіла зараз відійти, але Маня здержала її:

— Прошу, пані Кристинська, можете сидіти; ми не маємо ніяких тайн між собою.

Ключниця осталася.

— От добре, пане Левицький, що ви прийшли. Я так нудилася. Газети принесли?

— Приніс.

— Я хочу фейлетони поперечитувати разом. Сідайте, пане Левицький, от тут! А я вам заграю, добре?

— І овшім.

— Може, будете співати? Ви так гарно співаєте! Правда, пані Кристинська, що пан Левицький красно співає?

— Дуже красно,— відповіла ключниця.— Я так люблю їх слухати.

— І я також! А може, ви, Кристинська, також заспіваєте? — жартувала Маня.

— А, борони боже! Ото мали би що слухати!

Маня перевертала між нотами і видобула німецьку композицію «Сон нареченої».

— Чекайте, перше вам то заграю.

Ударила кілька акордів і кинула:

— Пусте! — каже.— Німецькі сентименти, солодкавомлаві, як лукреція.

Винайшла циганські мелодії Ліста і ті відіграла помайстерськи. Так перейнялася була грою, що на єї личку знати було все: від безмежного смутку цигана на угорській пушті аж до дикої радості в чардаші. Грала немов для себе самої, а тим часом Левицький добре пізнав у грі всю бурливу єї душу. Він перевертав ноти і бачив єї лице добре.

А потім уже без нот перейшла на якусь фантазію, в котрій Славко віднаходив мотиви українських народних пісень,

але автора композиції не знав. Не докінчивши, покинула грати і встала.

— Я вас,— каже,— не хотіла нині мучити; колись іншим разом заспіваєте. А ви, пані Кристинська, може би, принесли нам тепер підвечірок.

— Зараз принесу.

Кристинська відійшла, Маня тоді нараз подала Славкові на привітання руку, котру він поцілував.

— Ти, Славку, мусиш до нас приходити! розумієш? мусиш! я тобі кажу! — говорила вона напівповажно, а напівжартома.

— Коли ж трудно...

— Вже я спосіб найду; а як ні, то листи мусиш писати і я буду. Ах, я ще нікого не любила так, як тебе!

І вона поклала свою голову на єго грудях.

— Всі мої давніші симпатії проти сеї смішні і дрібні.

— Отже, ти також мала когось, з ким давно симпатизувала.

— Ет, пусті знакомства з балів та з гостин, нещирі... Але ша! Кристинська іде. Уважай!

При підвечірку розмовляли обоє,як давні добрі знайомі, так що Кристинська ледви що могла зміркувати. Тішилася тілько з того, що панна Маня була дуже весела; казала, що такою вже давно єї не бачила.

Другого і третього дня не могли бачитися, бо по Маню прийшов повіз з Новосілок і она поїхала туди до мами в гості.

Погода знов була гарна і Славко ходив на далекі прогульки; був навіть під Новосілками і бачив двір тамошній, але завернувся додому. Дорогою, котрою Маня мусіла вертатися, ходив найбільше. Вижидав її.

І діждався. Она над'їхала, але з батьком.

Порівнявшись з повозом, він поклонився. Маня почервонілася, але батько того не замітив.

— А ви що тут робите, пане Левицький? — спитався Заборовський.

— На прохід вибрався.

— Та так далеко? Сідайте з нами!

В дорозі додому Левицький дізнався від Заборовського, що за кілька днів спроваджується разом з жінкою до Залісся. Мусив у Новосілках побути якийсь час, щоб довести до ладу заряд села по виїзді властительки до Залісся. Маня мішалася в розмову, але говорила так спокійно, якби їй на Левицькім цілком не залежало.

І ще раз, заким Заборовські приїхали на певний осідок до Залісся, найшла Маня і Славко спосіб зійтися. Знов таки в дворі, при Кристинській.

Переглядали обоє ілюстровані журнали. Кристинська сиділа якийсь час, а потім нагадала собі, що має роботу і вийшла.

— Дивися, Маню: кедри на Ливані. Правда, чудовий образ!

Маня нахилилася над образом:

— І якась пара молода сидить ще під кедрами.

— А які гарні обоє! — замітив Славко.— Сидять собі любенько, а вітер з пустині шевелить зеленим листям відвічних кедрів; веселі пташки повторяють безконечну стару пісню пісень. Маню, ти знаєш ту Соломонову пісню?

— Не знаю! гарна?

— Прегарна. Скажу тобі один уступ; я його напам'ять вивчився:

Ти прекрасна, подруго моя, ти прекрасна!
Як платок гранатового яблочка таке твоє личко під буйним волоссям твоїм.
Як в голубки невинної очі твої визирають з-під кучерів твоїх.
А твої буйні кучері, мов отара тих кіз, що вертають з гори галаадської.
Як рожевая лента, такі твої губи, а мова твоя така люба!
Як обстрижені вівці, що вийшли із купелі, такі твої зуби!
Ти прекрасна, моя ти подруго, уся і у тобі порока нема!
Гей! зі мною з Ливана, моя ти кохана, зі мною з Ливана ходи; вершиии Амана, вершини Сеніра й Ермона, леговища львів, леопардові гори покинь і зі мною ходи!

Голос Славка тремтів при тих словах давньої пісні; він урвав і замовк...

— А далі? — спиталася Маня тихесенько, не сміючи поглянути на свого товариша.

— І далі звичайна пісня про любов. Чи ти знаєш, що тій пісні вже близько три тисячі літ?

— Три тисячі літ! — повторила дівчина здивовано.

— Ах! і давніше вміли любити,— замітив Славко тужно.— Кромі кількох дивних порівнянь, ціла пісня така, якби її недавно зложив якийсь залюблений поет. Як то гарно сказано дальше в тій пісні:

Ти взяла моє серце в полон, моя сестро, княгине моя; ти взяла моє серце в полон одним поглядом твоїх очей і намистом на шиї твоїй.
Сама патока капле із уст солоденьких твоїх, моя суджена! Мед з молоком під язиком твоїм, а одежа твоя запашна, наче запах з Ливану!
Ти мов сад гранатовий з пахучими плодами; в нім ростуть кипери, нарди, шафран і цинамон, алої, і калмус, і мірра пахуча.
Ти мов те джерело в огороді, колодязь живої води, що спливає з Ливана!

Пробудись, тихий вітре, з півночі! прилети, тихий вітре з полудня; на сад мій повій, нехай запах єго розіллється!..

— Чи не гарно?

— Дуже, але порівняння такі дивні; «Як обстрижені вівці, що вийшли з купелі, такі твої зуби!» Смішно навіть!

— Так, але Соломонові, коли співав се своїй Суламиті тому три тисячі літ, смішно не було. А се, наприклад, вже цілком по-нашому: «Ти взяла моє серце в полон, моя сестро, княгине моя; ти взяла моє серце в полон одним поглядом твоїх очей і намистом на шиї твоїй!»

— Намиста я не маю! — замітила дівчина півжартом, але тужливий усміх не щезав з рожевих уст єї.

— Але очі твої, як те небо...

— То ще мало... Ти ж казав сам не раз, що того замало.

— Але ж і «сама патока капле із уст солоденьких твоїх, моя суджена». Та... що я кажу? Не гнівайся на мене, Маню! Я вже справді сам не знаю, що говорю, а все через тебе...

Він перевертав, мов без думки, дальші картки журнала, а она дивилася крізь вікно в город і мовчала. Тихий смуток розлився по єї лиці.

Коли в комнату вступила знов Кристинська, застала їх у тій невинній ситуації. Але Маня, немов налякалася чого, приступила до фортепіано і стала перебирати одною рукою по клавішах.

Розійшлися того дня обоє в задумчивім настрою. Славко ще довго ходив по лісі. Тут він шукав розради на свою журбу, яка тепер єго з цілої сили напала.

«Що діяти? Що з того всего вийде?» — питався він сам себе і не находив відповіді. Третій рік уже почався, як скінчив духовну семінарію, а він ще ні священик, ні взагалі чоловік з сякою-такою будучиною. Як довго се ще потягнеться?

XXIII

І вже більше не мали Маня і Славко доброї нагоди зійтися на розмову без свідків. Одно, що небавом настали слоти осінні; а друге: в заліському дворі була нова пані, друга жінка Заборовського, що взяла Маню в свою опіку і не спускала єї з очей. Вже й придумала для неї розривку, а іменно обіцяла післати її на карнавал до Львова, щоб забавилася. І так висиділася зо два роки в Заліссі.

Славко дізнався о тім з листа Мані, що прислала єго старим наймитом. Писала коротко:

«Пропали щасливі дні! Я жию тепер тілько споминами. Мама дуже занимається мною; висилає мене на карнавал, щоб я собі шукала жениха. І сама поїде на якийсь час до Львова. Будемо мешкати в тітки. Як я без тебе буду жити там? Порадь мені, мій Славку!»

Славко не знав, що порадити і як.

Они писали до себе листи дуже часто — старий наймит мовчав як заклятий, бо дещо заробив притім,— але в їх листах пробивалася щораз виразніше безнадійність.

У Левицьких настали знов гіркі часи: а іменно о. Василь хорував щораз тяжче. Мати і батько Славка щораз більше напирали на него, щоб він рішився, що з собою чинити; нехай би вже і безженним висвятився, але не тратив так дармо літ. Коли б, не дай боже, батько помер, міг би зараз стати адміністратором Залісся; не потребували би хоч рушатися з дому, в котрім тілько літ прожили; могли би при нім остатися. А так що буде?

Ніхто сего так виразно Славкові не говорив, але він розумів положення родини дуже добре. Коли би батько помер, остались би по нім: бабуся, вдова, чотири доньки: Наталка, Маруся, Клавдзя і Влодзя (Генка не рахуючи, бо той уже не пропаде на теології) — шестеро душ без забезпеченої будучності. Нехай би Горошинський взяв до себе навіть двоє душ (хоч се було би єму незвичайно трудно), то таки останеться ще четверо, котрими ніхто інший не буде міг опікуватися, лише Славко. Се єго жде — він то розумів добре.

Коли б можна оженитися з Манею, то певна річ: добробут родини піднісся б значно, не треба б лякатися чорної години. Але се не може бути... Се просто було самодурство зі сторони Славка і Мані (так думав він собі); коли б Маня і не знати як благала родичів, то таки повірити годі, щоб єї послухали. Особливо тепер, коли Заборовські справді маючі люди; коли баронова увійшла в дім. Що з того, що Маня такі гарні листи пише; вони, певно, і щирі — Славко в се вірить; але конець сеї історії таки їх обох не вдоволить. А сей конець от-от уже й надходить; треба рішатися, годі дуритися.

Він написав такий лист до Мані; писав спокійно і поважно о своїх гірких обставинах і закінчив лист радою, щоб ним собі голови не морочила; він для неї не пара. Щасливих хвиль, прожитих з нею, не забуде; він за них і вдячний; рад

дуже з того, що пізнав женщину, гідну справді любові,— але на то не згодиться, щоб ставав їй в дорозі життя перешкодою; краще забути себе посполу.

Славкові здавалося, що розумнішого листа написати не міг. Але відповідь Мані, яку дістав, зовсім розбила єго пересвідчення. Она писала свою відповідь вночі, щоб ніхто не замітив.

«Пишу і плачу. Вже північ давно минула, а я перечитую вже з десятий раз твій лист і не можу повірити, щоб ти єго міг написати. Ти вже мене не любиш! Ти думаєш, що мені так легко тебе забути! З твоєї ради не скористаю і т. д. і т. д.»

Коли Славко ту відповідь дістав в руки і перечитав, трохи волосся не рвав на собі.

«Пощо, пощо писав я сей лист?!»

У відповіді Мані було стілько жалю і розпуки, що Славко вибіг з дому, аби з дороги завернути старого наймита і передати через него хоч коротку відповідь. Написав на білеті: «Маню моя! не доводи мене до розпуки своїми здогадами і підозріннями! Я тебе люблю так само, як перше! Заклинаю тебе: не плач, бо не маєш причини. Ширшу відповідь пішлю тобі ще нині».

Сховав білет у папір і передав наймитові; а сам вернувся писати «ширшу відповідь».

Сівши писати, почув нараз такий гнів на самого себе, що пірвав на кусні початий лист, зірвався і кинув пером. «Якого біса себе дурити?!» — напала єго злюща думка, мов оса. «Що гірше! пощо її дурити! Але ж я її не дурю — я її люблю! Боже! позбувся одної журби по Стефці і напитав собі нової! І то тепер, в таку нещасливу пору!»

І він став ходити по батьківській канцелярії та тручав кріслами в пересердю. Надбігла сестричка Клавдзя до канцелярії — їй уже на шостий рік пішло — і вчепилася поли сурдута Славка.

— Чуєш, Славку, я навчилася нової співанки.

— Від кого? — спитався Славко, станувши.

— Від Марти. (Так звалася наймичка).

— Яка ж та співанка?

Дитину вразив трохи шорсткий голос Славка, вона видивилася на него. Славко зміркував се і усміхнувся:

— Співай, співай, Клавдзю!

Дитина заспівала тоненьким голосочком:

Чоловіче біснуватий,
нащо жінку продавати!

Видить то сам господь з неба,
на податок грошей треба!
Що лишиться із податку,
куплю собі стару бабку,
потім з бабки шкіру злуплю,
а за шкіру дівку куплю!

— О, гарна співанка, нема що казати! — замітив Славко.— Але ти її не співай, Клавдзю! Не будеш співати?

— Ні! Але як співанка зла, то я тобі байку скажу: «То був собі такий хлопець бідний, він у пана став овець пасти, на службу. Дав єму пан пообідати, хліба кавалок і казав наймитові другому випровадити єго де, щоби він знав, де вівці пасти, на лан».

— Моя дорогенька Клавдзю,— перепинив її Славко,— може би, ти мені коли іншим разом оповіла ту байку?

— То дуже красна байка,— захвалювала Клавдзя.

— Я знаю... Ти мені оповіш її нині вечером. Добре?

— Добре.

— Бо я тепер маю писати. Увечір, Клавдзю; а тої співанки не співай; я тебе кращої навчу.

— Пам'ятай щоби-сь навчив! — допоминалася дитина на відході.

«Боже! Боже!» — зітхнув Славко, сів на софу і закрив лице руками...

Рішився листа не писати.

Але підвечір бачив добре, як коло приходства снувався Микола з двора. Написав знов білєт: «Будь спокійна! Мені перешкодили написати довшу відповідь! Твій С.» — і передав наймитові.

Настав для Славка прикрий час. Він перестав лякати Маню сумним відгадуванням кінця їх любові, успокоював її, але сам спокою не мав і не вірив, щоб та історія скінчилася так, як Маня собі думає. Та чи взагалі думає она, як те все скінчиться! Славко не вірив у се; з єї листів видно було лиш одно, що не хотіла собі давати відібрати ту мрію, яку викохала собі. Она писала раз зовсім виразно: «Коли мій батько міг оженитися перший раз з селянкою, то я мушу тим легше віддатися за теолога». Виразніше годі було писати, а проте Славко за ніщо в світі був би не відважився піти до Заборовських з просьбою о руку Мані. Набрався б сорому, що й до Залісся не міг би показатися... Ні! даремна річ дуритися якимись надіями!

І коли вкінці Маня писала розпучливо, що родичі вже зміркували, що вона залюблена, і здогадалися вже навіть

в кім, та взялися її усовіщувати, Славко почув правдиву полегшу на серці. Она писала вправді, що ніколи в світі не піддасться волі родичів; але Славко так надто не вірив у жіночу неподатливість. Тепер же з причини, що Заборовські відкрили тайну доньки, Славко перестав і листи писати; боявся, щоб хто їх не переловив,— ще готов бути сором...

І вже й в околицю двора не ходив, хіба у село. Там уже війтував Головатий, бо власті відкинули рекурс і вибір ради громадської затвердили. Славко мав немалу відразу з того, але село займало єго тепер мало. Більше робив Горошинський; єго вусаті школярі вже читали книжечки, а єго хор виспівував так у неділю вечером у школі, що на ціле село було чути.

Цікава була для Славка ще й історія про Козака, про котрого марнотратство ходили правдиві байки по селу; Славко навіть підбунтував при одній нагоді синів проти Козака, щоб присилували єго купити бодай який грунт, а не пускати так дальше гроші на вітер,— але більше сею історією не займався, бо мав доволі своїх клопотів, щоб над ними думати.

Не раз пересиджував цілими днями дома, читав батькові, що лежав у ліжку, газети, читав і сам багато — і поза подвір'я приходства не показувався. В січні настали великі морози — і ті ще більше придержували єго в хаті.

Сумне було того року різдво в домі Левицьких. О. Василь був уже такий слабий, що не міг відправляти богослуження; сусід-священик з Новосілок мусив єго виручати в головніших ділах.

Наслухався тоді Ярослав немало докорів від родини, що потратив марно літа і тепер не може ще батька заступити. Він успокоював родину обіцянкою, що при найближчій ординації — а тої сподівався в лютому — певно висвятиться; вже чи жонатим чи безженним, а певно висвятиться. Він сам бачить, що годі довше зволікати.

Бабка Клавдія спробувала ще раз намовити внука, щоб взяв собі Лановичку за жінку тепер у м'ясниці, а як ту ні, то Черминську або Красницьку, промовляла єму до розуму і до серця щонайдобрішими мотивами,— Славко справді ті мотиви брав на добру розвагу, але рішитися — не рішив і з дому не виїздив.

Тим часом дістав від Мані письмо, що виїжджає на карнавал до Львова. Обіцювала писати до него часто, а собі казала посилати листи в означені дні під шифрою poste

restante [1]; писала, що сама їх буде відбирати. Довідувалася за здоров'я батька, а Славка поздоровляла та цілувала.

Славко сумно усміхався, коли читав сей лист. Він їй відповів на сей лист, і на другий, і на третій — але вже без пристрасті, спокійно. Писав дуже обережно, щоб її серця знов не вразити, а тим часом передумував над великою несподіванкою для неї, над висвяченням в безженності, на котре вже більше-менше рішився. Що се справді буде несподіванкою для неї, він-то знав, але інакше поступити не міг. Потішав себе думкою, що Маня не повинна гніватися на него, бо ж він преці не жениться з якоюсь іншою, а просто замикає собі раз на завсігди дорогу до женитьби.

Він уже й подався до ординації і збирався виїхати до Львова. Подався, хоч не був пересвідчений, що робить добре. Якби не недуга батька, ще зволікав би, а так уже годі було. Ходив на вид спокійний, хоч мовчаливий. Але чим ближче надходив речинець від'їзду і чим більше батько занепадав на силах, тим більше Славко ставав нестерпимо дразливим. Просто не вміли з ним дома говорити.

Він поїхав до Львова з Наталкою, котра хотіла спробувати в м'ясниці щастя.

Приїхали на дворець завчасно і ждали з годину. Але ось уже і надходила хвиля від'їзду; по почекальнях повідомлено подорожніх, що каса отворена. Славко вийшов з комнати і здивувався дуже, побачивши Заборовського коло каси. Сам не знав що з собою почати. Але Заборовський побачив єго і зачепив:

— А ви, пане Левицький, куди?

— Отак троха в світ, жінки шукати! Вже крайній час! — зажартував собі Левицький.

Покупували білети. Левицький думав розлучитися з Заборовським, але той здержав єго і в сінях мав з ним таку тиху розмову:

— Пане Левицький, я вам маю щось сказати. Ви знаєте, що я вас дуже поважаю. Але ви мені останніми часами устроїли таку комедію, що я сам не знаю, що про неї і думати. Ви знаєте, яку?

— Яку?

— Адже ви мені цілком збаламутили дівчину!

— Я о то не старався; так якось само зложилося...

— «Зложилося!» — повторив Заборовський.— Та я сам знаю, що дівчина не залюбиться в тім, котрий їй не сподобається, але ви повинні були їй то з голови вибити.

---

[1] До запитання *(фр.)*.

— Я старався!

— Старався, старався! — сердився Заборовський.

— Що ж я іншого міг зробити?

— Гм... Та се правда! Але чи ви думали, що моя донька для вас відповідна пара?

— Думав над тим.

— Ну, і...

— Ну, і видумав, що чому би мені панна Маня не до пари?

— Як же то ви думаєте? — обурився Заборовський.

— Думаю, що коли я чесний чоловік,— а ви самі кажете, що мене дуже поважаєте,— то ваша донька може бути для мене зовсім відповідна пара.

— Здурів хлопчисько! — не втерпів Заборовський.

— Не здурів, пане,— відповів Левицький, призвичаєний до таких слів дідича,— бо з другої сторони я добре пам'ятаю, що я незначний і бідний теолог, а ваша донька заможна.

— Так є, в тім сук! — потвердив дідич.— Я би на ту женитьбу ніколи не пристав і моя жінка також ні. Я проти вас, як чоловіка, не маю нічого, але ви і найменшою надією не дуріться, раджу вам.

— Не бійтеся, пане! Зависокі пороги на мої ноги — чи так? — спитався Славко глумливо.

— Ет, не говорили би-сьте! Я сам зробив дурницю, що перший раз з селянкою оженився, сам трохи не збанкротував через свій ідеалізм — отже, тепер дітей своїх на ту саму дорогу не пущу. Розумієте?

— Розумію.

— Ліпше останьмося добрими приятелями.

— Радо на се годжуся.

На пероні задзвонили вдруге. Оба розлучилися. Заборовський усів у віз другої класи, Левицький з Наталкою до третьої класи і поїхали до Львова.

В переділі Левицького численні подорожні — від часу до часу здивовано зглядалися на него; їх, певно, дивувало, чому він до нікого не хотів відзиватися, навіть до сестри мало що говорив.

XXIV

Наталку примістив Славко у Дороша і сам замешкав у него на два дні, поки перенісся на пресвітерку до св. Юра. У Дороша застав Славко недостаток. Нічого дивного; плата Дороша не вистарчала на дороге львівське життя. Хоч він

і єго жінка старалися свої злидні закрити перед гістьми, але Славко не потребував довго розглядатися по двох тісних бідних комнатках, не потребував нічого випитуватися у швагра і сестри Зоні, щоби знати, як живуть. Бути може, думав він собі, що молоденьке подружжя в тих перших місяцях спільного життя не відчуває своїх злиднів так, як він то відчуває; але ж на таке бідне життя в'язатися з кимсь — то справді треба мати відвагу.

Дороші приймали гостей дуже сердечно; оправдувалися, що ще не загосподарилися як треба, але мали певну надію, що чим далі, тим лучче буде їм поводитися. Славко слухав їх оправдання і, хоч сам мав іншу думку, надій їм не відбирав. Дивився на се подружжя, як батько дивиться на дитячі збитки. Нехай, думав собі, живуть у мріях, поки молоді. Вразило єго лише, що Дороші і Наталка зовсім не противилися тепер намірові єго висвячуватися безженним. Славкові мимоволі прийшло на думку, що всі в тім можуть мати свій рахунок; заболіло се єго на хвилю, а там і роздумав, що дивуватися їм годі. Зоня хотіла собі лиш зажартувати з брата і спиталася єго про Маню, чому не зміг єї «зловити»; брат відповів так одверто, що панна за ним, а родичі проти него, що сестрі відійшла охота дальше брати єго на глум. Ще й стали єго всі потішати: хто знає, казали, як ліпше; донька дідича все-таки пані, привикла до іншого життя, за священиком з часом почулася б нещасливою... Славко просив їх, щоби ним не журилися, і звів розмову на інші справи.

Але сам про себе думав над тим, чи шукати тепер стрічі з Манею, чи таки не давати про себе знаку цілий місяць і аж по висвяченні станути перед нею, обезпеченим від усяких мрій про шлюбний вінець і перстінь. Виїжджаючи до Львова, він не писав Мані нічого про свій намір; тепер же, у Львові, думав над тим, що мав би їй сказати, якби з нею стрітився. Чи признатися їй до всего, чи ні? Чи розстроювати її на цілий карнавал — тепер, коли вона може якнайлучше забавляється,— чи мовчати? Рішив, що краще зовсім не шукати стрічі з нею.

Та знов прийшло єму на думку, що она, не знаючи нічого, готова посилати дальше листи до него в Залісся, а там ще мати отворить їх — і вийде непотрібна неприємність. Ще не рішився, як би тому зарадити, як зовсім несподівано побачив Маню на улиці з тіткою.

Дороші, Наталка і Славко вибралися в гостину до тітки Горошинського, в котрої жила торік Зоня. Ішли ринком, аж

тут зі склепу вийшла Маня з тіткою. Славко зараз пізнав її, майже несвідомо схопив за капелюх і поклонився. Она зчудувалася, почервонілася, склонила легко голову, сказала щось тітці, очевидно, хотіла її здержати, щоби привітатися зі знайомим, але тітка на се не згодилася. Сіла у повіз, що ждав на неї, мусила й Маня сісти. Повіз затуркотів по камінню і від'їхав.

«От і добре! — подумав собі Славко.— Тепер уже до Залісся не буде писати; знає, що я тут». Був рад, що так склалося, і не ломив собі над тим голови, які підозріння могли повстати у Мані. Певно подумає собі, що я приїхав у гості до сестри — і більше нічого. А се і добре.

Та коли вечером вернулися з гостини в тітки Горошинського і Славко поклався спати разом з Дорошем в «салонику», то довго не міг заснути. Спершу балакав хвилю з Дорошем, відтак слухав розмови сестер у сусідній кімнаті, хоч не міг багато почути; вкінці всі вже спали, лише єго сон не брався.

Нагадав собі розмову з Заборовським на двірці. Правда! адже Заборовський тепер також у Львові, разом приїхали! От з ним мав би Славко охоту ще раз розмовитися. Що він собі гадає? Каже, що поважає єго, але проте доньки за него не видав би! Глупий, зарозумілий шляхтич, що сам у своїй молодості нарушив шляхетські традиції, тепер свій молодечий поступок називає дурницею, жениться з бароновою, бере маєток, стає щораз гордим, починає інакше вести дім, жадає більшого поважання для себе, переоцінює себе, а Славка понижає. Що ж се таке, як не пониження: «Здурів хлопчисько!»

Ковальські уважали єго женихом, невідповідним для своєї доньки, видали її за Порубського, а єго обідили відмовою. Він то перетерпів, другої панни не шукав, аж Маня заступила єму дорогу. Не старався він її собі зискати, не дбав дуже о її ласку, поважав її, бо є за що, але думки не мав її любити, її брати. Сама вела розмови так, що годі було не зміркувати з того її прихильності до Славка; він то мусив оцінити, мусив її за се поважати, мусив її любити як сестру, бо за прихильність годі відплачуватися байдужістю. Але ся друга любов чи була така, як та перша до Стефки?

Стінний годинник вибив помалу дванадцяту годину. Славко перевернувся на другий бік, отворив очі, глянув по темній комнаті, не побачив нічого і знов замкнув очі. Ах! коби вже раз заснути! А то снується по голові бог знає

що! І коли б хоч з того був який хосен!.. Але заснути проте не міг.

Чи любив він Маню так, як Стефку?.. Ет, пусте! Любив чи не любив, але жодної не взяв. А чому не взяв? Раз Ковальські не схотіли, другий раз Заборовські не хочуть. А коли они не хочуть, то нехай їх бог милує; Славко настільки цінить себе, що о таку ласку не стоїть. Покаже їм всім, що єму на женитьбі зовсім не залежить, не дасть себе обиджати і понижати.

От подурився ще раз в дівчині — вже послідній раз в житті — і досить того! Є ще на світі інші цілі, для котрих не шкода й житє посвятити. Є родина, є Залісся...

«Коли б так можна в Заліссі остатися!» — думав собі Славко. Вже село пізнав потроха, тепер би можна почати роботу.

На ціле житє.

В дворі Маня, єго бувша любка, а на приходстві він, Ярослав Левицький, сотрудник батька.

Батько хорий, чотири сестри необезпечені, бабуся, мати — ах, боже, яке то житє!

. . . . . .

На другий день Славко пішов до голяря, казав обголити собі вуса і бороду, подивився в дзеркало, засміявся сам із себе, бо змінився відразу, і вернувся до сестри. Переодягнувся в реверенду і вийшов в місто за орудками. Мав діло і до консисторії. Ішов певним ходом, рад у душі, що вже раз рішився, що чинити. Нині мав зголоситися до висвячення і мав замешкати в «пресвітерці» у св. Юра на який місяць або й більше, поки не випустять на волю.

В міськім городі стрітив Заборовського і поздоровив єго. Дідич здивувався, станув, засміявся і поглядом здержав Славка.

— А най же вас,— каже,— качка копне! Та я вас ледви пізнав! Так змінилися! Що ж ви задумуєте чинити?

— Висвячуватися.

— Безженним?

— Безженним.

— Гм...— задумався Заборовський.— То є мудра постанова і заразом глупа.

— Як все на світі,— доповів Славко.

— І то правда,— признав Заборовський.— А не будете пізніше жалувати свого поступку?

— Не знаю: годі знати. Здається, часом буду, а часом ні.

— Гм... А де думаєте осісти?

— В Заліссі... Хочу батька виручити.

— Се добре... Навіть дуже добре. Для мене, для села, для вашої родини... се гарно з вашої сторони... Лише...

— Лише що?

— Ну, байка! І се уладиться...— говорив дідич як би сам до себе.

— Що таке? — питався Славко цікаво.

Але дідич не сказав. Славко здогадувався, що дідич мав, певно, на думці свою доньку. Прийшла єму охота посперечатися з ним, чому єго обідив тоді на двірці, але розважив і дав спокій. Він же батько Мані, не ворог їй, не хоче бути ворогом і єму, так нехай вся пригода помалу забувається. Заборовський розмовляв ще добру хвилю зі Славком, і так очевидно прихильно, як би хотів дякувати єму, що дав Мані спокій, і як би притім не дивувався ні єму, ні своїй доньці.

Розійшлися. Славко дивувався сам собі, що був такий спокійний. Як нині рано обголив вуса і одягнувся в реверенду, щоб піти до св. Юра, так від того часу немов забув цілу пригоду з Манею, а навіть не бажав собі бачитися з нею. Бо і що ж би мав з нею говорити? Всяка любов по якімсь часі збирається в однім питанні: «Поберемося, чи ні?» Коли можна побратися, то можна ще якийсь час по-давньому любитися, бавитися мріями і надіями; коли ж годі, то щонайменше не розумно мучити себе і дівчину.

Славкові здавалося се таким ясним, що й не думав над тим — в перших днях. Перенісся спокійно до пресвітерки в св. Юрі і ждав на висвячення. Було їх там разом чотири питомці, що мали висвячуватися, всі, крім Славка, жонаті.

По першім висвяченні на субдиякона в неділю вечером Славкові товариші пили пиво, а він лежав нероздягнений на ліжку і думав.

— Отче Левицький, вставайте до компанії! Що ви так думки думаєте! — відзивалися товариші.

Левицький не хотів пити пива; слухав розмови молодих субдияконів.

— Ех! коби тут наші жінки були!

— А я щойно дві неділі тому оженився!

— І розлучили вас! То прикро... На цілий місяць. Я вже три місяці тому, як справив весілля, і за жінкою тужу...

— Отче Левицький! Та-бо шануйте свій стан і держіть з нами! Правда, що ви, coelebs [1] можете колись бути нашим єпископом, але поки що випийте з нами!

Занесли єму пиво аж до ліжка. Славко встав.

— Журитеся, що жінки не найшли собі? Не журіться, менше клопоту. Моя мене вже раз висварила. Остро береться.

— А моя як зварила раз клюски, то можна було ним скрині ліпити, як столярським каруком.

— А моя,— говорив третій, що оженився тому дві неділі,— вже мені пригадує, як я раз на празнику дав їй петрушку продавати. Не забула мені.

Славко присівся до товаришів, закурив і став сам жартувати.

По другім висвяченні на диякона в тижні відвідали єго на пресвітерці сестри Наталка і Зоня і брат Генко, питомець духовної семінарії. Прийшли і зовсім прибили єго сумною вісткою, яку одержали від матері, що батькові щораз гірше. Сестри плакали, Наталка не знала, що чинити: хотіла бути на висвяченні брата і хотіла хоч би зараз їхати додому. Мала іти ще раз на вечерок, та тепер уже не піде. Без потреби приїхала до Львова; для тих двох вечерниць у львівській Руській Бесіді не варто було трудитися...

Стали ще раз перечитувати лист матері і виміркували, що Наталка може ще остатися кілька днів, поки брат висвятиться, а потім чей єго зараз пустять на волю, то всі разом поїдуть додому. Наталка осталася. Славко вже не жартував з товаришами.

В суботу перед третім висвяченням прийшла до него Наталка. Розповідала єму новину, що на улиці припадково стрітилася з Манею Заборовською. Він налякався.

— І що ти їй сказала?

— Сказала, що завтра ти вже будеш священиком...

— А вона?

— Так поблідла, що страх! Питалася, чи ти оженився. Я їй кажу, що ні. Кілька хвиль не відзивалася, ішла зі мною, потім просила мене, щоб я відвела її до тітки... а говорила так тихо, як би мала зімліти. Вона тебе любить, Славку!

— А далі що?

— Питалася, чи могла би завтра прийти подивитися на твоє висвячення.

— І прийде?

---

[1] Целебс; нежонатий священик у римсько-католицькій церкві *(латин.)*.

— Прийде.

— Нащо? То цілком не потрібно.

— Що тобі шкодить?

— Я не хочу,— боронився Славко нетерпеливо.

— Я ж не піду завтра казати їй, щоб не приходила.

— Ну, врешті, нехай приходить. Нічого страшного. І більше ти з нею не говорила?

— Она, видко, не знала, що ти задумав висвятити себе безженним.

— Повинна була знати; я ж єї батькові казав.

— Може, їй батько не сказав.

— І кажеш: поблідла дуже? Бідна, нехай родичам подякує!

Отся новина була для Славка дуже прикра. Він не бажав собі, щоби Маня була на висвяченні єго, боявся стрічі з нею, хоч не почував за собою ніякої вини; не міг придумати перших слів, які би міг промовити до неї — і заразом здавалося єму, що таки, коли б зійшовся з нею, рад би був тому, як той чоловік, що був виставлений на велику покусу, а не піддався їй.

Цілий вечір і пізно в ніч думки єго снувалися то біля ліжка хворого батька, то біля зажуреної дівчини. Одна журба другу перемагала; спомини з минувшини мішалися з почуттям сумної теперішньості; сумніви розбивали душу, як подзвінне. Веселі розмови товаришів вночі, до котрих приїхали жінки, щоб на другий день бути на їх висвяченні, пригадувалися єму в одно, як збитки безжурних школярів, а власні думки немов робили єго перед часом старим, багатим в досвіді. В серці єго відзивалося на хвилю щось, немов заздрість до товаришів, котру в другій хвилі поборювало почуття доброго несамолюбного вчинку. Пробуджений на хвилю жаль за ближче неозначеною стратою, зникав чимскорше перед холодною думкою, що до розбору єго положення приступала зі старечим спокоєм.

Тяжкий вечір мав Славко перед своїм висвяченням.

В неділю під час висвячення Славко кілька разів споглядав у ту сторону, де в лавках сиділи сестри, Дорош і брат Генко. Мані там не було. Дивувало се єго троха, але заразом і рад був з того. Аж коли вже церемонія скінчилася і він, утомлений та почервонілий, вертався з пресвітерії до сестер, нараз в дальших лавках побачив її. Сиділа з похиленою головою і не дивилася на него.

— Маня є,— шепнув він сестрам так, як би просив у них поради, що єму чинити.

Сестри оглянулися:

— Ходім до неї!

— Ото з тебе зух! — закпив собі Дорош з Левицького.

Левицький зрозумів ті кпини і з міною, на хвилинку надто жалісною і розчарованою, а на хвилинку надто поважною і гордою, приступив з сестрами до Мані. Маня вже вийшла з лавки.

— А ми й не знали, що ви також тут. Чому ж ви до нас не присіли? — почала Зоня.

— Я спізнилася,— відповіла Маня тихо, підійшла до Славка і подала єму мовчки руку.— Ви не гніваєтеся на мене, о. Левицький, що я спізнилася на ваше висвячення? — питалася з таким задумчивим, а любим усміхом, з таким легенько докірливим поглядом! — Я не могла: тітка не пускала.

Левицький мовчав; добре хоч, що сестри виручили єго в розмові...

Вийшли з церкви.

— Коли їдете додому? — питалася Маня в Левицького, не в сестер єго.

— Я вже тепер просив, щоби мене пустили. Мушу доконче їхати до батька...

— Дасте мені знати, коли поїдете? Дайте, дайте знати; то поїду з вами, з Наталкою, з Зонею. Зоня, чую, також їде; то мені не потрібно іншої опіки в дорозі.

— Ваш батько готов гніватися.

— Не журіться: я вже не дитина.

— Мене пустять, мабуть, уже завтра. Нині мені скажуть. Я вас повідомлю.

Вийшли на площу св. Юра і пустилися в місто. Славко чудувався спокоєві Мані. Розмовляла зі всіма, а кілька разів і зажартувала собі так легенько, незначно, як би не бажала обидити товариство, зажурене тяжкою недугою батька.

Відвели її додому, а самі пішли до Дороша на обід.

На другий день прийшла телеграма від матері, щоб доконче всі приїздили, бо батько жде... Се вижидання батька затривожило всіх не в міру.

Славкові і Генкові дозволили зараз від'їхати.

Післанцем повідомили Маню, що їдуть. На двірці справді застали її разом з тіткою. Тітка познакомилася зі всіма і повірила братаницю опіці о. Левицького. Нарікала, що Мані ні з того ні з сего нараз доконче забаглося вертатися додому, так що годі було їй відмовити. Видко, навкучилося

їй уже у Львові. Наталка і Зоня були маломовні; они нині вже кілька годин плакали і раді були на крилах злетіти до Залісся. Наталка нарікала на себе, що далася намовити їхати до Львова в такий час, коли батько дома хорий. Здавалося їй, що тій недузі вона винна, і не могла затаїти тихого хлипання навіть поміж чужими людьми на двірці.

А вже в окремім переділі воза, де всі, крім Дороша, що не міг виїхати, засіли, обі сестри не могли здержати сліз і знов заплакали. Довго старалася Маня їх успокоїти, поки і сама заплакала, але так гірко, що то не лише сестри, але і братів здивувало. Тоді сестри сіли собі коло Мані праворуч і ліворуч, взяли її за руки, стали її просити, щоби не плакала, цілували її, самі крізь сльози усміхалися, аби тільки її розвеселити.

Славкові переходив мороз тілом, коли дивився на ту подію; він розумів сей плач Мані...

Але розмови між ними і до самого дому не було такої, щоби Маня хоч яким словом виявила скриту причину свого смутку. Жалувала Зоню і Наталку, пригадувала собі недугу своєї матері, і їй жалко стало. Казала так, але в еї сумних очах, якими не раз спозирала на о. Ярослава, можна було вичитати ще одну причину плачу...

На станції, де висіли з залізниці, вже ждали на них сани, на котрі зараз сіли. Цілу дорогу тілько часом перекидалися словами поміж собою; сестри все лиш наказували фірманові, щоби поганяв скорше та випитувалися, що чувати дома. Фірман знав лиш одно, що з панотцем зле. Нині вже по двох лікарів їздив.

Перед двором в Заліссі станули. Заборовський був тоді на подвір'ї і здивувався, побачивши Маню. Вибіг проти неї, зачав випитуватися, але Левицькі вже не слухали їх, казали гнати додому.

Дома на ганку стояла заплакана Горошинська і привітала їх словами:

— Добре, що ви вже приїхали...

Брати і сестри і не віталися з нею, а просто пішли до комнати, де лежав хорий батько. Ступали легенько, мовби батько спав, а они не хотіли єго збудити. Але батько не спав, тілько лежав, тяжко віддихаючи і мов без пам'яті.

Увійшли в комнату, оскілько можна було, без стуку. Там стояла бабуся і мати. І з ними приїжджі не віталися, не чули потреби. Переглянулися тілько всі своїми почервонілими від плачу очима і вже себе розуміли. Доньки мали очевидну охоту припасти до ліжка з великим плачем, але бабуся

суворим поглядом здержала їх від того. Сама приступила до ліжка і промовила над головою недужого:

— Василю, діти приїхали.

О. Василь тільки застогнав глухо. Діти ледви здержувалися від плачу. Славко тремтів на цілім тілі.

— Василю, діти приїхали.

Треба було недужому ще кілька разів повторити сю вістку, заким він по тяжкім отупінню прийшов троха до пам'яті.

— Славко є? — були єго перші слова.

— Є, вже висвячений,— відповіла мати.

— Піднесіть мене троха,— просив хорий.

Єго піднесли на подушках, він блукав хвилю очима по комнаті, поки не замітив Славка навколішках у свого ліжка. За Славком всі інші діти попадали на коліна та поспиралися на ліжко.

— Всі ви тут? — спитався о. Василь.

— Малих нема,— відповіли єму.

— Прикличте їх!

Прикликали Мариню, Клавдзю, а малу Влодзю принесли на руках.

О. Василь оглянув цілу свою родину — а всі заховувалися так тихо, навіть мала Влодзя мовчала, тілько дивилася на всіх цікавими очима — оглянув і став відмовляти молитву, похиливши голову на груди. Потім з тяжким трудом троха підняв тремтячі руки і прошептав:

— Най вас бог благословить і я благословлю.

Доньки не могли здержати плачу і захлипали. Але бабуся сказала їм таким голосом «тихо», що всі відразу замовкли, лише Влодзі і малій Клавдзі вже на плач зібралося.

О. Василь не міг відтак добру хвилю промовити, опустив руки безсильно на покривало, а голову на груди, поки знов отворив очі і вдивився в Славка:

— Славку?

— Що, тату?

— Я всіх лишаю на твою опіку.

— Добре, тату.

— Пам'ятай, ти найстарший...

— Буду пам'ятати...

— Дороша нема?

— Не дали єму відпустки. Він не знає, що ви такі хорі. Ми єму напишемо.

— Не потрібно, най пильнує школи.

— А тобі, Зоню, як?

— Добре, тату.

Зоня сказала се таким жалісним голосом, що маленька Клавдзя і Влодзя, мов на знак, вголос розплакалися, а Мариня сховала голову в сукню Горошинської. Почувши плач дітей, о. Василь затремтів і опустив голову на подушки. Застогнав притім, але в тім стоні більше було глухого, придавленого плачу, як почуття болю від недуги.

— Забирайтеся, діти! — приказала бабуся, що при цілій тій сцені заховала таку рівновагу духа, якби се не її рідний син лежав на ліжку.

Діти винеслися тихо з комнати. Доньки утікли на кухню і там уже дали свому жалю волю.

Славко з мамою пішли до батькової канцелярії. Влодзя прийшла за ними. Вчепилася мами, просилася на руки і здивованими очима дивилася на брата; не пізнавала єго, тепер обритого і в реверенді.

— Ходи, Влодзю, до мене; мама змучені.

— Я тебе не знаю,— відповіла дитина.

— Та се Славко,— об'ясняла мати.

— Славко не такий, не хоцу.

Надбігли ще Мариня і Клавдзя і обступили брата. Він їх обняв за шиї, цілував і примовляв: «Бідні мої маленькі хробачки!»

А ті маленькі хробачки на другий день були справді бідні; помер їм батько, опікун цілої родини, що і сам гаразду не зазнав і дітей в гаразді не міг лишити...

Залісся втратило свого пароха.

. . . . . .

XXV

В рік потім посвячували нову церкву в Заліссі. Невелика і недорога та святиня божа, в порівнянні з давньою дерев'яною церквою, була правдивою прикрасою бідного села. Вибудували її на тім самім місці, де перша стояла, поміж старими липами на горбку.

Сірі високі муровані стіни церкви, три бляхою криті бані, блискучі хрести на них виглядали далеко величавіше, ніж почорнілі балки і латаний дах давньої церкви. Тому й не диво, що ціле Залісся було на свою церкву горде. Ще вона не була готова, а вже і найменша дитина оглядала її знадвору і зсередини з великою цікавістю; тепер же, коли її посвячували, ціле село прийшло помолитися і подивитися на велике свято. Приїхав сам владика, приїхало з десять

священиків, парада була така велика, що в Заліссі подібної не запам'ятали. Було на що подивитися.

А з чого були заліські селяни найбільш вдоволені, то з того, що дістали нову гарну церкву, так сказати б, даром. Не коштувала она їх ані гроша, хіба що котрий дав добровільно. Того дня ім'я Козакової доньки, Анниці, споминали всі, почавши від владики аж до дурнуватого Антошка, з належним поважанням, і заразом нагадували собі сумну долю її батька Козака, котрий так довго запивався, поки раз не замерз на дорозі. Казали також, що Мошко Зільбер мав украсти у него багато грошей, але ні сам Козак, поки жив, ні родина єго не могли того Мошкові доказати — і так, як легко прийшли Козакові гроші, так легко і пішли. Тільки й користі з них було, що сини Козака купили собі кілька куснів грунту більше, як перше мали.

Того дня, коли посвячували церкву, бабуся Клавдія і її невістка, вдова по покійнім о. Василю, тілько на коротку хвилинку показалися в церкві, бо не мали часу. Треба було готовити велику гостину для владики і інших гостей. Тілько гостей і таких знатних, як нині мали бути, вже давно на приходстві в Заліссі не було. Під доглядом старої їмості не лише наймички, але і невістка і внучки мали нині гірку годину. Всі дома знали, що при таких нагодах стара їмость робиться така гостра, як би не знати о що ходило; а нинішнє свято она, видко, вважала незвичайно великим і вже від трьох днів приготовлялася як до великої битви. І спати стара не хотіла, все щось собі пригадувала, розказувала, в найтемніший куток заглядала, найменшої дрібниці не забула — все лиш на то, аби гостей гідно прийняти. Сама вдова о. Левицького, хоч далеко молодша від бабусі Клавдії і не менше рада прийняти гостей якнайкраще, сідала утомлена і безрадна та дивувалася невсипущій запопадливості і пам'яті старушки.

Але зате гостина, яка почалася вже добре сполудня, випала просто величаво. Бабуся увихалася, як молодичка; все бачила крізь свої окуляри: і то, що діялося в гостинній, і то, що в кухні. Тут она щойно була коло владики, дідича і дідички та їх доньки Мані, щоб подивитися, чи внучки Ольга, Наталка і Зоня, котра приїхала зі Львова, добре звиваються коло гостей; тут она щойно пожартувала собі зі старим деканом, а ту вже в другій хвилі в кухні чути було єї приказуючий голос до наймичок, котрих висилала з полумисками. І аж тоді успокоїлася та присіла до гостей, коли ті вже почали говорити промови. Тепер її вже виручав Славко

з братом Генком і Горошинським, котрі, як мужчини, вміли лучче «ходити коло скла».

Бабуся підсунула окуляри на ніс і слухала з побожністю різних промов. Пили на здоровля владики, дідича-колатора, декана і цілої родини Левицьких в руки бабусі. Бабуся ні з того ні з сего нагадала собі свого покійного сина о. Василя і прослезилася. Послухала ще кілька промов — і вийшла до кухні подбати за чорну каву.

В комнатах зробилося весело і гамірно. Славко походжав вдоволений і доглядав, щоби кому чого не забракло. Збирався і він випити на честь селян, але вичікував, бо мав надію, що хтось его в тім виручить, і хотів, щоб перше старші говорили. Тим часом ждав і ждав, і нікому на думку не прийшло, згадати при цій нагоді і менших братів.

Так він промовив сам.

Як господар дому, подякував гостям за участь, вказав на те велике вражіння, яке нинішнє свято зробило на всіх, згадав Анницю Смітову і перейшов до селян. Розповів коротко свої досвіди, які зібрав у Заліссі, підніс добрі прикмети селян, потребу їх освіти і опіки над ними — і випив на їх честь.

Промова его зробила вражіння. Сам владика зараз прикликав его і розмовляв з ним привітно. До розмови вмішався дідич і на радості при владиці заявив, що хоче мати Левицького парохом в Заліссі. Владика випитувався про село. Особливо хотів знати, кілько в нім є диких супружеств. Дізнався від Ярослава, що аж сім.

— Так багато? — дивувався владика.— Ану, кажіть їх прикликати.

Славко післав за дикими супружествами, а тим часом завів розмову з Манею. Нині говорили вони собі вже, не як колишня пара залюблених, але не менше приязно. Ті усміхи, що являлися на їх устах, ті недосказані думки їх свідчили не раз, що мали би собі багато дечого сказати, пригадати, але обоє не хотіли рушати минувшини.

По пирі гості розійшлися по комнатах і по городі. Владика вийшов на ганок і відсапував. Славко привів перед него чотири дикі супружества; інших не міг післанець віднайти. Владика встав і мав до них правдиву проповідь на тему, що нема щастя і благословення без бога.

Проповідь его була повна цитат із св. Августина, евангеліста Луки, апостола Павла, св. Амврозія і Давидових псалмів — а закінчив окликом св. Матея: «Боже, поможи нам, бо пропадемо!»

Селяни і селянки зітхнули і вдарилися побожно в груди.

Відтак владика почав з ними розмову. Приступив до першої пари.

— То ви не живете з собою?

— Не живемо.

— Ти не любиш свого чоловіка?

— Люблю,— відповіла жінка.

— Любиш? — здивувався владика і питається селянина: — А ти її любиш?

— Люблю.

— А чому ж ви не живете разом?

Селянин поклонився, вхопив владику за руку, поцілував і каже:

— Та я би, прошу владики, не від того. Жив би разом, але єї тато обіцяли мені дати загін поля і не дали. То я єї не хочу.

Владика не знав, що на то сказати. Він не міг зрозуміти, що наш селянин задля загона поля покине жінку, хоч її любить...

Чернівці, 1896 року

ЯРОШЕНКО

Історична повість

I

Тринадцятого дня місяця серпня 1621 року був торг у Сереті. Людей з'їхалося до міста багато, але не з далеких сторін, тільки з близьких околиць. Не було між ними, як звичайно, ані львівських купців із сукном, ані угорських з кіньми, сріблом і шкурами з куниць, ані семигородських з воском на свічки,— були тільки самі свої, серетські та сучавські купці, та й то далеко не всі. Час був непевний, заносилося на велику війну, як на бурю,— небезпечно було сторонським людям вибиратися в далеку дорогу з товаром. Навіть деякі заможніші серетські купці повтікали вже заздалегідь зі своїм добром у безпечнішу Сучаву, в Ясси, в Семигород,— і тому торг не виглядав, як бувало.

Осталися в Сереті тільки менші крамарі з татарським товаром: шовком, перцем, ладаном, вином, а люди з околиці пригнали дуже багато худоби на продаж. Волів, корів і овець було всюди повно: і коло Городища, і коло церкви св. Трійці, і далеко понад потоком Какаїною, аж до кам'яного моста, під котрим у ті часи жив, як люди казали, якийсь дивний чорт, що любив гратися з людськими дітьми. То селяни, молдовські бояри і вірмени поназганяли стілько худоби, щоб її й запівдармо збути, бо, звісно, ліпше тепер хоч що-небудь узяти за неї, аніж за тиждень-два дивитися, як її, не заплативши, заберуть із пасовиськ турки і татари або польські і козацькі чати. Гроші легше сховати, як худобу. Користали з сего вірменські купці і скуповували товар запівдармо, щоби небавом перепродати його з добрим зарібком турецькому війську.

Проте, хоч торг і не був такий, як давнішими часами, гамір у місті був незвичайний. Так і видко було, що багато людей прийшло у місто не на те, щоби що-небудь продавати або купувати, але щоби розвідати дещо більше про війну. І тому вже зранку по господах при вині та при меду велися довгі розмови про недалеку війну; і на торговицях люди ставали купками та слухали оповідань якого бувалого чоловіка, що більше знав, як вони. На всіх слухачів находив страх, і кожний думав зараз про себе, як би то заховати перед ворогами надбане добро та куди й себе з родиною подіти, щоби перебути живим та здоровим тяжкий час.

Сей неспокій видко було і в серетян, що, на всякий випадок, заховували по льохах та закопували в ями по своїх садах усе добро, з яким годі втікати, а яке шкода віддавати ворогові. Добре сим, що повтікали в гори та в далекі сторони,— їм не страшно; але не всім же можна і не всім легко покинути своє господарство; от вони і прятали свої маєтки, а самі готовилися кождої небезпечної хвилини заховатися або в лісі на горі Руїні, або в інших околичних лісах, що вінком окружали Серет.

Того дня, коли був торг, у загороді старого Семена Ярошенка вся челядь його — жінка, і син Микула, і невістка Роксанда — пильно заходилися коло того, щоби постягати докупи, поскладати та поховати де що було, нехай би не попалося чужому в руки. Саме передучора прийшла вістка, що турецький султан зі страшним, невиданим військом уже недалеко, над Прутом; а хоч Молдова — султанський край і Серет — його місто, проте військо військом — не пощадить і своїх, усе забере, що в руки попадеться. А молдовський господар Олександр уже й без того вибрав доволі данин на турків.

Загорода старого Ярошенка стояла під горою Руїною, над потоком, що в'ється у підніжжя гори, на лівий бік від церкви св. Тройці, як іти у місто від ріки. Вузенька доріжка вела попід гору Руїну, вверх потоком, у місто, а при сій доріжці, рівно з Городищем, жили Ярошенки. Коли було з другого боку міста подивитися на їх загороду, то її не було й видко за деревами. Високо понад нею здіймалася гора з відвічним густим буковим лісом, де колись стояв кам'яний замок, що тепер щораз більше розпадався і заростав усяким лабузом; нижче білілися спадисті стіни гори, що їх усе полокали дощі та вимивали наверх білий камінь і пісок; а вже у підніжжя починалися сади кількох серетських міщан, між ними й Ярошенка. Сі сади також не були рівні і нахилялися до потоку, але вода шкодила їм тільки у великі зливи; покопані рови відводили воду у потік — і сади могли зеленітися у всій своїй красі.

Семен Ярошенко поклав собі хату при дорозі. Вона виглядала як соборна церква в Радівцях, тілько була значно менша: з високою, стрімкою кришею і з малими вікнами та дверми. Лише поклади на причілку хрест — і звичайна тоді молдовська церква готова. Таких хат було тоді у Сереті більше — любили люди жити в них. За хатою у саду розвів собі Ярошенко пасіку і в ній проводив ціле літо.

І сегодня з самого ранку він у пасіці. З вощини витопив камінь воску і приніс його в хату. Віск був ще теплий, жовтий, і від нього так і понесло медовими пахощами по хаті. Стара Ярошенчиха саме тоді переглядала одежу; виймила із скрині чоловікову і синову рясу «антірев», і широкі шаровари, і довгі зелені хустки, що ними опоясувалися по штанях, виймила їх святочні кучми і свої та невістчині кацавейки з лисами, зубони, три пари нових постолів і ще якісь хлоп'ячі річі — усе те поскладала на постелі і задумалася.

— Куди ж я те все подію? — спиталася вона в чоловіка, коли той увійшов з воском у хату.— Як же се у землю заховувати? Погниє, понівечиться.

— Ну то нехай лежить у хаті! — відповів старий.

— Та-бо зле і в хаті. Наскочить біда несподівано — наша хата при дорозі,— забере — шкода.

— Найліпше разом із скринею в льох покласти. Льох сухий і широкий,— зміститься. А його за хащами й не видко, травою заріс. Зложи все у скриню і засунь; а Микула і Роксанда нехай зараз занесуть. Чи вони вже змолотили пшеницю?

— Уже, здається.

Старий приступив до стіни від подвір'я і відчинив мале віконце з болоною з міхура замість скла. Глянув на подвір'я. Там біля стога стояла пара волів, що саме перед хвилиною витоптувала ногами зерно із снопів; невістка згортала набік солому, а син пересівав зерно на решеті. Ранішнє сонце освічувало молоду вродливу пару — і старий Ярошенко з охотою дивився на неї хвилину.

— Микуло, як упораєшся, прийди у хату! — сказав батько і зачинив віконце.— От нещасна доля! — говорив він далі до жінки.— Коли так подивлюся на наших дітей, страшний жаль бере мене. Нема та й нема нам спокійного життя! Як було зранку, так буде й до останку і нам, і нашим дітям: усе тремти, усе не спи спокійно, усе бійся, що буде завтра, усе держи шаблю в руках...

Стара не відзивалася добру хвилину, мовби думала свої думки, далі зітхнула і каже:

— Не знати, де то наш Ілаш обертається? Чи живий він ще, чи вже покійник? Снився мені сеї ночі...

— Та як? — зацікавився старий.

— Цілком так, як тому шість років: молоденький такий. Сидить собі отак коло скрині і каже мені: «Пійду з князем Корецьким на війну!» Я його прошу, я плачу, а він — ні та

ні! І пійшов... Цілком так снився, як тоді зробив. Десь пропадає, бідний, у неволі турецькій...

— Або ворон кості його вже давно розніс,— додав смутно старий.

Обоє замовкли. Згадка про Ілаша, їх старшого сина, що так без вісті і чутки заподівся перед кількома роками, усе засмучувала їх. Вони вже і поминки справляли по нім, і все ще мали надію, що, може, він не пропав, може, ще вернеться. Тим часом роки минали і минали, Ілаш не вертався, і надія на його поворот щораз меншала.

Але сумні гадки старих розвіялися небавом, бо у хату вбіг малий чотирилітній хлопчина, здоровий та веселий, з рум'яними щоками. Се був внук старих, Тодір.

— А ти куди бігаєш? — ніби з гнівом скрикнула бабуся.

— На Руїні був.

— І казала я тобі: не лазь туди, там страшно, а ти все своє.

— Я не сам був,— боронився хлопець.

— І що з того? Каміння з замку розсувається, ще привалить тебе колись, і буде по тобі...

— Е! ні! я вилізу... Але я так хочу їсти!

— Може би, ти меду попоїв? — спитався дід.

— Давайте, діду, а багато!

Дід подав внукові меду на деревляній мисчині, відрізав йому кусень хліба — і хлопець почав їсти з жадобою.

Небавом надійшов і Микула.

— Чого вам треба, тату?

— Чуєш, сину: возьми-но ти сей камінь воску та понеси до Агопси; казав мені колись-то, що потребує. Вертаючи, купи у татарина коло церкви добру шаблю турецьку, бо треба буде, час непевний...

— Адже в нас є їх три; є й луки, і самопал...

— Нічого! Купи, коли кажу. Не дай боже напасті, чим би боронилася твоя Роксанда? Кочергою? Скілько душ у хаті, стілько збруї треба.

— І мені купіть, тату,— відозвався хлопчина,— таку маленьку шаблю а остру!

— З патика?

— Не з патика, правдиву!

— Ну-ну, куплю, а ти тим часом обітри собі рот з меду. От як замурзався! Ще до тебе бджоли злетяться на мід і пожалять у сам носик.

Хлопець утер скоренько рот рукавом.

— А у пасіку не йди,— остерігав дід,— бо пожалять тебе знову, так як передучера, і будеш плакати.

— Ні, ні, вже не пійду, не хочу! — запевнював хлопець.— Але шаблю мені купите? Або лук? Або — ні! Може би, таку маленьку стрільбу, щоби я собі стріляв?

Дід засміявся:

— Ей, синку, стрільба не для тебе! А лук я тобі зроблю. Ходи, зараз змайструю! Ні, чекай, перше винесемо скриню у льох. Поможи нам, Микуло! А ти, стара, зложи сюди одежу!

Задніми дверми хати винесли скриню на подвір'я, а з подвір'я в сад між корчі, де була будована яма. Там Микула й лишив старих, а сам вернувся у хату.

— В місто йду,— сказав він мимоходом до жінки,— віск продавати.

— А не бався там! — відповіла Роксанда, що в'язала тоді околіт соломи повереслом.

Микула одягся у довгу одежу, неначе рясу, поклав на голову кучму, взяв камінь воску під паху і пійшов до вірменина Агопси, що торгував усякими річами і мав свою господу для гостей.

Перейшов кладку над потоком і вуличкою поміж плотами пійшов у сторону церкви св. Тройці, де находилася господа Агопси. Було саме під полудне, жара пекла велика, і торг мовби трохи притих, бо годі було встояти на сонці. Зате у господах було гамірніше: люди полудновали, пили вино і чимраз завзятіше спорили про війну.

Микула продав вірменинові віск і на хвилину вступив до господи. Тут за столом сиділо кількох вірменських купців, пили вино та закушували вуженину. Вони розмовляли по-вірменськи, але від часу до часу закидали і по-руськи. Один із них, чорний, як смола, вірменин, був уже підхмелений, бо саме тоді, як Микула входив у господу, кинув малою порожньою коновочкою з вина об землю так, що вона розлетілася на дощинки. Інші купці стали його спиняти та втихомирювати, але він тільки тоді успокоївся, коли явилася друга повна коновочка на столі.

Микула знав сего вірменина: се був відомий у цілій Молдові багатий купець Дзерон Семен, що знався з Ярошенками здавна і не раз бував у них дома. Через жінку Микули він був і посвоячений з ними. Дзерон вибудував своїм коштом церкву на честь св. Симеона у Сучаві — такий був багатий. Микула хотів нишком винестися з господи, але Дзерон уже помітив його своїми очима і скрикнув:

— Микуло, не втікай! Маю тобі щось сказати. Я саме збирався до вас пійти.

Потім устав із-за стола і, мовби нічого не пив, узяв Микулу під руку і вийшов з ним на вулицю.

— Батько здоров?

— Здоров.

— Має троха своїх людей чи ні?

— Найдуться, та що з того? Сю гадку треба закинути та й годі!

— Не закинути! Ні! Тепер саме час, коли Могили можуть знову стати господарями. Заплатять нам добре. Нас у Сучаві ціла громада за Петрашком. Чую, що Копачовський має приїхати до Сучави; певно, привезе якісь новини. О! коли діло пійде гладко, дешево се Могилам не обійдеться. Скажи старому, що Петрашко Могила писав до мене і до Бичка: казав усюди мати своїх людей...

— Коли ж батько мій уже такий старий! — відповів Микула спокійно, вислухавши гарячої бесіди вірменина.

— Такий старий, як і я! Ще говорити може...

— Але сили в нього нема такої, як у вас.

— Ну-ну! Я там ще сегодня зайду до вас підвечір. Аби старий не виходив нікуди. Розумієш? А може, ти пап'єшся вина?

— Ні, спасибі, маю діло.

Дзерон вернувся до господи, а Микула пійшов купувати шаблю до купця-татарина коло горішньої церкви. (У Сереті було в ті часи ціле татарське передмістя). Татарин мав усякої зброї багато: луки, списи, самопали, всякі шаблі, молоти, ножі; на все те був тепер значний попит, як звичайно перед війною.

Микула став перекидати різні шаблі. Найбільше сподобалася йому коротка, але доволі тяжка і вже виострена крива шаблюка у похві зі шкіри. Держак був вигідний, шабля не могла вихопитися легко з руки.

— Сю шаблю носив сучавський паркалаб [1],— прихвалював татарин.— Я її наострив.

Микула не дуже вірив словам татарина, але шаблю купив, ще й ремінь до неї, і зараз-таки припняв собі її до боку. Припнявши, випрямився на увесь зріст. Мужчина був дужий, плечистий, а шабля при боці зараз додала йому грізнішого вигляду.

— З вами я б не зачіпався,— замітив татарин з усмішкою.

---

[1] Паркалаб — з німецького Burggraf — начальник замку. *(Приміт. авт.)*.

— Бо нема чого.

— Вам нащо шаблі?

— Так, на всяку пригоду. Самі знаєте, час тепер непевний.

— Ой непевний, непевний,— почав татарин нарікати.— От я трохи доробився, а тут за одну хвилину може все пропасти: спалять, пограбують, ще й уб'ють... Чули ви, що наш султан веде триста тисяч війська з собою? Такої війни ще не було! Сам султан Осман їде!

— І не знаєте ви, де зійдуться?

— Чую, що ляхи уже під Хотином окопи роблять.

— Котрою ж дорогою іде султан?

— Іде поміж Прутом і Дністром.

— Се ж не попри нас.

— Ну-ну, побачите, скілько турецьких чат перейде через Серет, скілько ще в нас добра заберуть. А польські чати люди вже бачили...

Тим часом, коли Микула розмовляв з татарином, на горі Руїні скраю вартовий запалив чугу — великий стовп, обкручений соломою і облитий смолою. Ніхто спершу й не замітив сего вогню, і тілько коли угору знявся дим, що закрив великий пласт зеленого лісу, у місті тут і там дехто скрикнув з острахом: «Чуга горить!» Але на торговицях не дуже ще сим стривожилися: не розуміли, звідки і хто би то йшов на місто.

Микула з татарином зовсім не чули сих окликів. Тілько по добрій хвилині серед розмови чудно їм стало, чому кількаро людей побігло так скоро вулицею попри склеп. Далі хтось скрикнув страшним голосом: «Утікайте!» Обидва вибігли на вулицю.

— Чуга горить! — скрикнув татарин і кинувся, мов божевільний, замикати двері свого склепу.

Микула вже нічого не сказав, тілько зараз побіг у сю вулицю, що вела до його дому. Назустріч йому надбігла череда волів і овець, що її гнали люди із скаженим криком, вимахуючи батогами. «Очевидно, звідтам ворог іде! Що там мої роблять? Коли б хоч видобутися звідси!» — мигнуло йому в голові. Він скочив у сад і побіг далі. На вулиці зчинився великий стиск — воли збилися у таку купу, що тин подався, завалився. Вся череда кинулася в сад. Воли стали колотися і ревіти, а вівці блеяли і самі не знали, що з ними сталося: то ставали й оглядалися, то під напором худоби втікали, переполохані, наперед.

Микула на хвилину оторопів. У цілім місті настав нечуваний галас. На вулиці перед ним діялося щось несамовите. Досі тілько в один бік бігли люди і худоба, а тепер тою самою вулицею з противного боку надбігла інша череда худоби і розбіглася по саду. Микула підняв поли своєї одежі, перескочив якийсь рів, думав вийти на доріжку, що веде попід гору Руїну,— коли дивиться: там, де його хата, уже ворог їде і блискає шаблями. «Хто він такий? Се ж не турки!» — приходить Микулі на думку. Він біжить до потока, перескакує його, вилазить на високий берег і опиняється знову між наполоханою отарою овець, що трохи не збила його з ніг. Тепер уже не гадає йти дорогою, тілько біжить поза сади під гору стежкою додому.

Біжить щосили і бачить, як на дорозі — отам, нижче від нього,— кіннота завертає череди волів назад і гонить їх у сторону ріки. Ніхто, мабуть, і не боронить напасникам, тілько десь-не-десь чути немов сварку.

Насилу добігає Микула до свого саду, перескакує перелаз, біжить пасікою і що перше бачить: низом у шопі стріха куриться. «Ох, господи! ще все згорить!» Він кидається до стріхи, що вже займалася полум'ям, скоренько зриває кички, мече на землю і затопчує ногами. Біжить потім до хати, але з дороги вертається ще раз, бо приходить йому на гадку, що, може, недобре погасив вогонь. Здається, уже не горить, топче ще раз солому, відсуває її набік і тілько тоді йде до хати.

Що се? Нікого не видко?.. Поховалися, може?..

Дивиться: у хаті пусто; вибігає на подвір'я — нема нікого; ворота відчинені; вихоплює шаблю з похви і біжить на дорогу перед хату: ані перепхатися! Всю дорогу залягли воли — більше сотні їх,— а кількадесят кінних поганяє їх. Де не взявся коло Микули якийсь чура на коні — із саду вискочив чи звідки,— верещить, як скажений, та вимахує списом. Побачив Микулу і замірився в нього. Микула відскочив набік, але зараз знову підбіг, лівою рукою вхопив за спис чури, а правою вдарив шаблею його по голові чи по плечах — уже того не бачив, бо в тій же хвилині і чуру, й його коня потягла череда худоби з собою; в руках Микули тілько спис остався.

«Де мої поділися? Може, сховалися в льох? Господи, що з ними сталося?» — спам'ятався Микула і побіг у сад між корчі. Припав до дверей льоху: «Є ви тут?» — спитався хоч і не голосно, але так, що могли почути. Ніхто не відзи-

вався. «Я Микула!» — сказав він знову, однак у льоху було тихо. «Може, вони в шопі?» Побіг до шопи. І тут не було нікого. «Може, на горищі хати?» Виліз туди по драбині, дивиться — також нема. Пійшов знову на подвір'я: тільки тепер помітив, що його двох гарних волів не було, певно, військо забрало. У хаті, здається, нічого й не рушали; на подвір'ю коло шопи, видко, з кимсь боролися, бо ось на колику кров... ой, чия ж се кров?! Де батько, мати, жінка, дитина? Господи, а се що сталося? Та невже ж се правда, що їх нема?

Микула немов тільки тепер зрозумів своє нещастя й, як божевільний, побіг за сад на стежку, що вела попід гору Руїну, в сторону ріки Серета. Звідтам хоч побачить, куди ворог завернеться. З гори побачив тільки, як громада людей утікала дорогою до Сучави, а польська кіннота — бо се, певно, була польська чата — всіма вулицями гнала худобу до ріки Серета. Уже декотрі були по тім боці ріки, а декотрі завертали поза гору Руїну і щезали з очей за садами. Микула дивився, чи не побачить де полонених — не побачив між кіннотою піших людей,— здається, тільки худоби було треба їм для прожитку і тому напали. Багато їх було? Може, кілька сот. От збираються над рікою... уже вертаються в обоз...

А се що? Коло церкви горить? Ой боже! Недоле наша! Там так густо хати! Ще вогонь перекинеться, і ціле місто згорить! А сегодня так сухо надворі!..

Микула мов у сні маячить; не розбере, що йому діяти. Сходить знову стежкою на своє подвір'я, а з подвір'я на дорогу. Тут уже пусто, тільки вівці пасуться преспокійно над потоком і кури порнають у піску...

«Коли б хоч зібралися серетяни і відбили награблене добро!» — приходить Микулі на думку, і він іде дорогою до ріки.

Іде й чує: у церкві дзвонять на тривогу, а десь подальше калатають у ялову дошку. Тільки тепер надумалися! А ворог уже втікає! Треба би пійти над ріку... Та чого?.. А вогонь коло церкви? Хоч вітру й нема, проте лихо не спить... Лучче шукати своїх. Може, де у сусідів поховалися? Може, на Руїні? Може, у стайні?.. Боже, що діяти?

Микула знову вернувся до хати. Перешукав стайню,— пари коней не забрали, вони спокійно стояли у жолоба і їли, але з родини не було там нікого. Пійшов знову у льох і тільки тепер замітив, що він був замкнений знадвору. Виходило, що всередині нікого нема. Але Микула ще

не вірив, відчинив льох і увійшов до середини: ні! таки нема! Зачинив знову і вийшов. Що ж тепер почати?

Він станув у саду на стежці. Сонце світило ясно почерез галуззя дерев, і бджоли бриніли весело довкола вуліїв. В місті далеко лунав крик, дзвін далі відзивався на тривогу, а тут, у саду, було так тихо, що чути було кожду бджолу на лету. Що діяти?..

Микула пійшов ще до сусідів спитатися, чи не бачили його родини? Ні, не бачили. Не диво, кождий пильнував свого,— хто б там дивився у такий час на інших? Метушня на вулиці була така, що годі було й зміркувати, хто йде чи втікає.

Тепер уже Микула пійшов просто дорогою до ріки. Застав тут громаду людей, що плакали і проклинали, але не важилися пуститися навздогін за польською чатою. Її вже й не було видко. Погнала перед собою кількасот волів та череду овець; здається, і декого з людей забрала для «язика»; отам — показували люди,— по тім боці ріки, скрутили попід ліс і щезли. Дорогу, котрою верталася чата, було справді видко: траву і збіжжя столочили воли, а де була жовта стерня, то вона й зовсім почорніла.

— Що ж? Будемо їх здоганяти? — спитався Микула.

— Здоганяй сам, коли охота! — відповіли йому.

— Мені всю родину забрали! — скрикнув Микула з розпукою.

— Та де?! Нащо їм твоєї родини? Пошукай ліпше і знайдеш дома.

— Я шукав — нема! Ви не бачили її?

— Ні! Може, й забрали, хто там знає...

— І се християни?! Свої на своїх нападають! — обізвався хтось із громади.

— Чого будемо тут ждати? Вони вже не вернуться. А в місті вогонь,— промовив хтось інший і сим словом опам'ятав людей, що стояли над рікою, мов зачаровані.

У місті коло церкви справді курилося, але дим не був уже великий: день був спокійний, вогонь почали гасити зразу, і він, видко, унимався.

Микула вже не хотів говорити з людми, тілько вернувся додому. Перешукав ще раз усе своє господарство, кликав батька і матір так голосно, що й під землею могли почути, та коли ніхто довкола і словом не відозвався, пійшов у місто. Тут торг мов замело. Де перше було глітно, тепер стояли тілько де-не-де остовпілі люди та блеяли вівці. Усі розбіглися та поховалися по лісах.

В місті було спокійно. Дзвін уже затих. Кождий розумів, що се тілько мала чата впала до міста на рабунок і вже не вернеться, а проте страшно було всім, боялися вийти із своїх захистів. А від тих, що зважилися вийти на місто, Микула не міг нічого довідатися. Всі тілько вбезпечували його, що чата людей не забирала — нащо їй? А коли й забрала, то небагато.

З чим пійшов у місто, з тим Микула й вернувся додому. Усів на лаві і розглянувся по хаті. Нема нікого! Нема ні батька старого, ні неньки, ні Роксанди, ні Тодірка. Та хіба се може бути? Невже ж се на нього впало несподівано таке нещастя? За яку провину, за які гріхи?

Доки Микула ходив та шукав родини, доки вірив, що її віднайде, він і не думав, яке велике лихо спіткало його; тепер же у самотній хаті, як розважив, що сталося, де могла дітися родина,— може, її порубали, може, забрали? — він ухопився за голову руками, встав і зарув, як ранений медвідь. «Господи! що ж я тепер вдію? Сирота я! круглий сирота!»

Але надія його не вся пропала. Прийшло йому на думку, що родина могла утечи на Руїну. Хоч старі ледви чи так скоро могли вилізти на гору, все ж туди було найнебезпечніше утечи: у льохах старого замку, що ще не завалилися, могли поховатися. Ліс там дуже густий, місце певне. Може, вартовий при чузі бачив, як вони втікали?

Микула пійшов на гору. Скраю під лісом стояв вартовий.

— Чи втікали які люди в ліс? Може, моїх бачили?

— Та туди втікали якісь. Або я знаю хто? — відповів вартовий.

Микула пійшов стежкою у ліс. Руїни старого замку були недалеко. В гущавині сторчали ще деякі грубезні стіни, на котрих росли корчі, і з-поміж стін, з давніших світлиць, піднімалися буйні дерева високо вгору. Довкола ж мурів і на звалищах росли непрохідні хащі, трава і кропива. Микула застав тут громадку людей, що вже збиралися вертатися в місто.

Діти плакали, наполохані і голодні, матері втихомирювали їх, а дехто ще сидів, як пикований, на камінню і мовчав. Микула сказав їм, що вже чата давно забралася з міста, можна людям вертатися; однак про своїх не дізнався нічого. Ніхто не бачив їх, а повинні би були бачити... Може, чата забрала? Чати забирають часто людей, щоби вивідатися від них, чого їм треба.

— То їх, певно, під Хотин пігнали? — спитався Микула не то в людей, не то в себе.

— Та вже ж; коли чата польська, то під Хотин і вернулася. Там, кажуть, уже стоять ляхи.

Микула пішов мовчки додому. Йому мовби думок не стало в голові. Уже сонце ішло добре з полудня, а він ходив то по хаті, то по саду мов без пам'яті. Усе здавалося йому, що ось-ось надійде звідкись родина; тим часом кругом було так тихо, як на кладовищі, там, коло церкви. Тільки пес Босий надбіг звідкись і став ласитися до нього,— видко, був голоден. Тоді Микула пригадав собі, що й коні, певно, голодні, ненапоєні та й він сам із самого ранку нічого не їв. Де йому тепер до їди?.. Але до коней пійшов і напоїв їх, дав і собаці їсти. Тут і згадав, чи не зайняла чата й його коров із пасовиська, що їх пігнав громадський пастух ще вранці разом з іншими коровами. Чому не пригнав на полудне? Згадав і свої воли, такі гарні, круторогі, випашені... Дивне діло, що нічого з хати не забрали... Тільки воли побачили на подвір'ю і вигнали на дорогу.

Микула ходив як неприкаяний по двору і за думками про господарство забував на хвилину про родину. Але тяжка журба верталася несподівано знову — і він уже без ніякої відради снувався то сюди, то туди, а з грудей його добувався не плач, а якийсь глухий зойк, стогін, мов у тяжкій недузі. Його висока, плечиста стать похилилася — він мов ув'яв, постарівся.

До самого вечора ходив так і втомився несказанно. Все ще здавалося йому, що або з саду, або з хати виходить хтось з його родини; все причувалося йому, що його батько ось іде дорогою і приносить вістку, що вся інша челядь зараз також прийде. Скричала дитина у сусіда — він аж стрепенувся, гадав, що се Тодірко. Однак усе те був тільки обман його втомленої душі.

Настав уже і вечір. Пастух не пригнав коров — таки чата забрала. Микула вже й не думав довго про се, лежав, мов без думки, у саду: і їсти не їв, і спати не спав,— так тільки щось недоладне снувалося йому по голові, чого він і розібрати не мав сили.

Тільки по півночі від ранішнього холоду нараз затрусився. Розкрив очі: на небі вже зорі блідли. Він піднявся із землі такий слабий, мовби перебув тяжку недугу. Тільки одна постанова неначе дозріла у нього через ніч: треба, неминуче треба йому йти слідом за чатою, нехай і під сам Хотин. Пропаде, то пропаде,— йому й так нема життя, коли вся родина пропала.

II

Ще сонце не зійшло, як Микула був готовий до дороги. Вороний кінь стояв уже осідланий на подвір'ю, а на приспі під вікном лежали самопал, шабля, великий ніж і харчі. Із горшка, закопаного під лавою в хаті, Микула виймив гроші і заховав частину у своїм широкім поясі і в мішок на грудях, а другу частину зашив в одежу. Потім вивів другого коня із стайні і повів до сусіда. Старий сусід саме вийшов із хати і молився голосно на подвір'ю до сходу сонця, коли Микула відчинив ворота.

— Сусіде, маю до вас просьбу. Я від'їжджаю...

— Куди?

— Під Хотин. Їду зараз і не знаю, коли вернуся. Коли віднайду своїх, то вернуся, а як не віднайду і ніхто з моїх не вернеться, то...

Микула спинився; не знав, що далі казати.

— І ти думаєш, що там віднайдеш своїх? Між тисячами війська?

— Я повинен їх шукати.

— Адже зараз над Прутом зловить тебе Бернавський зі своїми опришками. На всіх бродах повно розбишаків, не заїдеш під Хотин. А чати вже всюди снуються.

— Все одно пропадати! Яке мені тепер життя?

— Та се правда... але загинеш, хлопче, кажу тобі!

— Нехай! А моя просьба до вас така: усе господарство лишаю на вас; коня от зараз беріть до своєї стайні, а другого я беру з собою. Більше живого не лишаю вам нічого, хіба бджоли; коли хочете — догляньте їх, коли ні — нехай пропадають. Може б, ви пішли до мене, нехай би я вам все показав і передав... А ще одно: може, будете в Сучаві та побачите мого тестя Чамчана, то скажіть йому, що сталося з нами.

— А де ж він тепер буде дома? — відповів сусід.— У такий час він, певно, будує мости для війська.

— Може, вже вернувся з-під Ясс... А коли його дома нема, то хоч родині скажіть! Нехай знають. Або, може, не кажіть, щоб не журилися?.. Ні, таки перекажіть! Може, кого пішлють, щоби доглянув господарства, бо все пропаде...

Микула показав сусідові, де що було, розповів, що ще в полі треба би зробити, позасував усе і почав одягатися. Поклав в'юки на коня, припоясав шаблю, набив самопал і закинув на плече, перевісив через плечі порошниці, гаманець з кулями, насунув кучму на голову і всів на коня.

— Бувайте здорові, сусідо, може, ще побачимося. А як не вернуся, наймiть поминки за наші душі.

— Ет, пощо таке казати!.. Їдь же здоров, а вважай! Над Прутом сокотися!

— Однаково погибати! Бувайте здорові!

Микула ще раз глянув на своє господарство і затиснув зуби. Важкий жаль підступив йому до серця, але він зараз же рушив з місця і виїхав на дорогу. І не оглядався, щоб не завдавати собі ще більшого жалю. Тільки сусід дивився вслід за ним довго та хрестив його на дорогу. Коли ж Микула щез на скруті вулиці, сусід замкув ворота і пійшов до себе. Весела ще вчера загорода Ярошенків опустіла і затихла, мовби всі єї мешканці вимерли. Тільки воробці цвірінькали безжурно на стрісі та бджоли бриніли у пасіці.

Уже як Микула мав брести рікою Серетом, помітив він, що за ним біжить його пес Босий. Увесь час не було його видко, мовби боявся, щоб його силою не лишили дома, а тепер прибіг і ждав, чи Микула скаже йому завернутися додому, чи, може, позволить йому іти з собою. Микула не казав нічого. Тоді Босий, не надумуючися, кинувся в ріку і, де було глибоко, плив за конем. На березі стріпався з води і, вже веселий, вибіг поперед коня.

Ще поки було видко Серет, поки Микула бачив, що ось недалеко живуть знайомі люди, його думки розлiталися, і він думав то се, то те. Але як тільки завернув під ліс, на ту саму дорогу, котрою верталася чата до Прута, його родина стала, мов жива, перед ним, і він мов бачив її своїми очима. Де то вона тепер? Де його жінка, з котрою не нажився, де його Тодірко любий? Чи годен же синок перейти таку далеку дорогу своїми ноженятами? «Коли б господь дозволив віднайти їх, увесь вік ходив би я на прощу до св. Івана Сучавського! Запишу поле на церкву св. Тройці,— думав собі Микула.— А мої старенькі батько й мати — ото дочекалися гаразду на старі літа! І давніше не мали ніколи спокою, і на старість не мають. Чи не краще було батькові сидіти там, де родився, ніж нещасний вік свій коротати у тій проклятій Молдові?»

Старий Ярошенко був родом із Кам'янець-Подільського. У Молдову прийшов він із військом, що прогнало господаря, цигана Степана Резвана, 1595 року, а Єремію Могилу посадовило на господарський престіл. У Сучаві Ярошенко й подружився, і став на службу у Могилів. Спершу був панцерним у Сереті; звідси вернувся знову у Сучаву і був ватагом, себто старшим возним при суді, далі сотником сто-

рожі під рукою сучавського паркалаба. На тім становищі перебув найдовше і пережив з Могилами всі їх пригоди. Знав він усю їх родину: і Єремію, і Сем'яна, і Констянтина, і Олександра, що жили то в Яссах, то в Сучаві; а син Сем'янів, Петрашко, не раз-таки грався у замку із старшим сином Ярошенка, Ілашем.

Микула знав також декого з Могилів, затямив їх ще хлопцем. Жилося Ярошенкам хоч і не зовсім спокійно, бо не раз треба було боротися за непевний молдовський престіл, та все ж і не без деякого гаразду. Бували й цілі роки тихі та безпечні. Тілько коли Єремія помер і почалася війна із Степаном Томшею, годі вже було спокійно жити у Сучаві. Зяті Єремії — Самійло Корецький, Михайло Вишневецький і Іван Пшеремберський — хотіли здобути престіл для Сем'янового сина — Петрашка Могили; тим часом турки хотіли мати Томшу господарем. Почалася довга війна. Ярошенків син, Ілаш, пристав до війська Корецького і погиб десь під Яссами при облозі, а може, в неволю дістався разом з Могилами і Корецьким,— ніхто не знав, що з ним сталося. З того часу старий Ярошенко зненавидів Сучаву, купив собі господарство в Сереті, оженив другого сина, Микулу,— в Сучаві найшов йому жінку, вірменку, доньку славного будівничого Чамчана,— і зажив спокійнішим життям. Могили дбали далі про те, щоби всюди мати в потребі своїх людей, числили і на Ярошенка в Сереті, але старий уже любіше сидів у своїй пасіці, ніж цікавився тим, хто там засяде на престолі, на котрім тоді ніхто не міг посидіти довший час — усе один одного стручував з нього. Другого сина, Микулу, вже не пускав на війну — хотів прожити старі літа при нім. Та от не судилося!

Микула згадав отсю нещасну долю своєї родини і звісив смутно голову. Кінь ішов помалу та скуб то тут, то там траву при дорозі, а пес бігав то в ліс, то в поле і все вертався до коня та зглядався на свого господаря. Довкола було тихо. Звичайно на пасовиськах видко було худобу і пастухів — тепер нігде не було ані живої душі. Витоптана чатою дорога ішла направо, на північний схід, почерез поля та ріки. Чата обминала ліс, де було невигідно гнати худобу, але й не дуже відходила від лісу, щоби в потребі схоронитися. Микула знав сі сторони, бо їздив кілька разів у Хотин з посилкою до хотинського паркалаба і на торг; не дуже й розглядався по околиці, тілько думав свою важку думу.

Нараз на Обчині над потоком загавкав пес у корчах, а до Микули долетів тяжкий людський стогін. Він схаменувся

і глянув довкола. Нікого не було видко, але стогін таки було чути. Він зліз з коня і прив'язав його за поводи до дерева. Зійшов над берег потока і тут між корчами найшов чоловіка. У нього була пов'язана голова; по запалім лиці лазили мухи, а сонце світило просто в очі. Чоловік сей уже не міг кинутися і, видко, погибав.

— Що тобі, чоловіче? — спитався Микула.

Але нещасний не відозвався. Тільки троха відчинив повіки і знову замкнув.

Микула начер у кучму води з потока і приніс раненому. Хорий напився з жадобою і по хвилині знову відкрив очі. Микула хотів його ще підсунути у корчі у тінь, але він так тяжко застогнав, що Микула лишив його на місці і тільки наложив галуззя та встромив у землю, щоби тінь падала на хорого.

— Рятуйте мене! — промовив той вкінці тихенько.

— Як же я тебе порятую? Се тебе хтось порубав, чи що?

— Вчера, у Сереті...

Микула глянув на нещасного уважніше: се ж чи не сей самий чура, що він його вчера почестував шаблею? Він, справді, він! От як покинули його серед дороги, як собаку! Не далеко заїхав по тяжкім почестунку! Чура замкнув знову очі.

— Чи чата забрала і людей? — спитався Микула.

— Забрала,— відповів хорий тілько по добрій хвилині шепотом.

— Були там дві жінки, і хлопець, і сивий дід?

— Були.— Хорий сказав се слово, але не можна було зміркувати, чи розумів він те, що сказав, чи так лише сказав, мов у гарячці.

Микула замовк і не відзивався довший час. Хорому, мабуть, здалося, що той хоче відійти. «Води!» — попросив ще раз тихенько. Микула подав чурі ще раз води, але той уже води не приймив, вернулася йому з рота. Не минула і хвилина — і чура не жив. Микула затяг трупа у корчі, у якусь яму, поклав там і прикрив густо галуззям. «Нехай хоч ворони не розносять костей його! — подумав собі.— Хто знає, як мені прийдеться умирати?.. А нащо було тобі замірюватися на мене списом? — немов питався ще Микула покійника на відході.— Був би-сь жив, а так от як марно погиб ти!»

Невеселий сідав Микула на свого коня. Тепер хотів він хоч кого-небудь мати коло себе, щоб не чутися таким опущеним. Отся смерть чури нагадала йому, що й він же не такий

безпечний перед смертю; до полудня може бути вже над Прутом, а там опришків повно,— сегодня, хто знає, може, і він буде лежати між корчами.

— Босий! де ти?

Босий вискочив з-поміж корчів, облизуючися; очевидно, найшов якесь стерво і поснідав собі.

— Ходи! — сказав до нього Микула, радий, що хоч до звірини може відозватися.

Дальша дорога вела через пусті поля і ліси — ніде не бачив ані живої душі, усе повтікало в безвісті.

Чим ближче було до Прута, тим помаліше їхав він і оглядався на всі боки. Але довкола було так пусто і тихо, що йому аж чудно було. Пес виполохував лише із трави птахів і заяців, але людей ніде не було ані сліду. В однім місці під лісом пес загавкав і сполошив ціле стадо ворон. Микула вже гадав, що там, певно, якісь люди — живі або неживі,— але коли під'їхав ближче, побачив лише витолочене місце, на котрім, очевидно, ночувала чата. На землі в кількох місцях було випалене місце і лежало кілька свіжих шкур, ноги і роги з волів чи корів; видко, на вечерю з'їли вояки кількаро худоби. Недалеко від того місця в лісі зліз і Микула з коня, щоби відпочити. Сонце було вже під полуднем і парило немилосердно; він був утомлений і голодний — і самому треба було попоїсти, і коня попасти. До Прута недалеко, там, певно, прийдеться добре мати себе на осторозі, треба перед тим відпочити. Коня пустив на траву, а сам поснідав, що мав, і поклався дрімати.

У лісі було так мило-холодно! Хоч і зазирало сонце крізь листя старих буків у середину лісу, проте віяло тут прохолодою. Микулі зібралося на сон, але він не рад був заснути, щоби кінь де не загубився. Так тільки лежав із замкненими очима, котрі відмикав щокілька хвилин, щоби подивитися за конем. Мушки бриніли тихенько у повітрі, і від часу до часу ворони кракали на деревах коло нічного леговиська чати. Босий позганяв їх із жиру і сам вишукував що смачніше для себе, не дав воронам і приступити.

Уже було з полудня, як Микула встав і усів знову на коня. Їхав помалу й осторожно, хоч і не було чого боятися. Дивувало се його немало, бо в Сереті наслухався стілько оповідань про опришків, що гадав їх застати всюди над Прутом; тим часом нігде не було їх видко.

Він повернув коня направо і їхав довгий час лісом, високим берегом Прута, шукаючи броду. По тім боці Прута простягалася широка, рівна низина, заросла лозою, з балтами,

в котрих і досі блистіла до сонця вода. За долиною піднімалися легенько вгору бессарабські степи з буйною травою і з темними лісами по лівім боці, ближче Буковини. З високого берега Прута видко було далеко і широко простір, залитий сонцем. Микула дивився довгу хвилину з лісу на степи; думав, може, побачить кого, але не побачив нікого.

Їхати берегом Прута було дуже невигідно, бо спиняли яри і корчі. Треба було злізти з коня і вести його за позоди. Микула йшов довго берегом і все не находив вигідного броду. Вода в Пруті попри берег була темна, очевидно, було тут глибоко. І тілько за добру годину ходу берег в однім місці обнизився; широкий яр з потічком провадив до ріки. «От тут буде можна перебрести»,— подумав собі Микула, сходячи вниз,— коли чує: Босий у яру загавкав, і за хвилину стадо птахів злетіло вгору. Микула станув і вхопив за шаблю. Добру хвилину слухав, чи не почує людського голосу, але в яру було тихо. Помалу звів коня в яр, прив'язав до дерева і пішов на те місце, де все гавкав Босий. Уже здалека побачив двох трупів: один з них був такий покалічений, що його лиця не можна було розпізнати; голова другого лежала окремо, відрубана від тіла. Оба трупа були голі, і птахи уже повідривали з них кусні м'яса. Микула приглядався обом довшу хвилину; думав, чи не знакомі, припадком. Не пізнав жодного. «Може, то сюди йшла чата і тут, у яру, видко, билася з опришками? А може, нещасні, хотіли утікати і їх убили? Може, тут де вбили і кого з моїх?» — прийшло Микулі на думку, і він з острахом почав перешукувати цілий яр. Найшов покаліченого коня між корчами, що ще не здох і милосердними очима дивився на Микулу, коли той переходив коло нього, але більше трупів не найшов. Здається, вчора тут билися або сегодня, коли ще кінь живий...

Микула вернувся до свого коня, відв'язав його від дерева і повів над ріку. Іде корчами, коли дивиться: по тім боці Прута — на горбах за долиною — видко цілу громаду людей: кінні поганяють піших, пов'язаних за руки і за шию один до другого; інші ведуть ціле стадо коней на арканах, а за ними їде кільканадцять возів. Усі спускаються з горбів у долину, саме в той бік, де Микула. Се, очевидно, опришки їхали на здобичу над Дністер, бо коли б се була чата, то було б їх більше,— а тепер вони вертаються до своїх криївок над Прутом.

Чимскорше завернувся Микула вверх яром у ліс, сів на коня і руслом потока в'їхав у саму глибину лісу. Тут розважив, що ненаручно йому вертатися дорогою, котрою сюди

прийшов,— і так бродів там нема,— ліпше їхати дальше вниз попри Прут; чей там, далі, найде ще якийсь перехід через ріку. Перебрести ріку треба буде, очевидно, вночі, так десь досвіта, бо тепер, за дня, уже таки зовсім непевно; крім того, перед вечором не доїхав би до Хотина; треба би заночувати десь у степу, а там, певно, чати ходять, спостережуть, зловлять — недобре; ліпше лишитися на ніч в лісі по сім боці Прута; тілько треба завчасу найти добрий брід.

Таке роздумував Микула по дорозі. Від'їхав спорий кусень дороги від яру і завернув знову коня до Прута. Тут уже не було стрімких берегів над самою рікою, тілько треба було перейти лози і балти по сім боці,— ріка була подальше від горбів. Вода мала куди розлитися, тому він сподівався найти тут плитке місця. Оглянув ще з горба околицю, зліз із коня і повів його вниз до ріки. Яр був дуже широкий; найвигідніше було іти попри високу пісковату стіну його. Верх яру над сею стіною росли старезні дуби, з котрих декотрі просто звисали над головою, так що їх коріння було видко, а низом у березі були ями, виполокані водою.

Микула зовсім не сподівався найти тут когось; тим часом не успів пройти ще кількасот кроків, як його пес задзявкотів перелякано, а назустріч Микулі вибігло кількадцять мужчин. У першій хвилині Микула гадав скочити на коня і втікати, та тут і пригадав собі, що кінь угору поміж корчі не побіжить: пропав! нема ради!..

Ні! є рада! Спасенна думка прийшла йому блискавкою до голови, і він не тілько не завернувся, а сам пійшов проти опришків, що вже замірилися на нього з буками.

— Стій, не бий! — крикнув він остро і схопив за шаблю.— Не бий, коли не знаєш, з ким діло! Бернавський між вами чи ні?

— Нащо тобі?

— Питаюся: чи є, чи нема?

— Ти хто такий, пташку? — відозвався один опришок глумливо.— Не бійся, ми тебе не вб'ємо... шкода... Ми тебе лише продамо татарам. Добре заплатять за такого медведя; маємо такиж уже більше!

Микула вихопив шаблю з похви і станув у грізній поставі. Опришки засміялися:

— Ти собі думаєш, що з нами виграєш? Подивися, скілько нас! — сказав один.

— Я зовсім не думаю з вами битися,— відповів Микула,— я хочу пристати до вас, розумієте?! І маю щось сказати Бернавському. Є він між вами чи ні?

— Нема,— відповіли йому опришки вже лагідніше,— він при іншій ватазі.

Микула сховав шаблю у похву. Кількох опришків прискочило тепер до нього, з них двох ухопили його за руки, а третій узяв коня.

Микула тільки тріпнув руками — і оба опришки аж покотилися вбік.

— Якого чорта чіпляєшся, коли кажу тобі, що я ваш? — озлобився він.— Такого голодника, як ти один з другим, ще подужаю! А ти, чуєш, коли береш коня, так пильнуй же мені його! Ну, де ваша вовча яма, нехай відпічну! Ледве найшов вас, вже від вечора шукаю.

Бачать опришки, що Микула, поводиться як свій, і нічого не кажуть. Ще тільки один питається:

— Ти сам?

— Бачиш же, що без самиці! А правда, пес причепився до мене. Боїшся, може, його? Ну, ведіть мене до своїх за́мків! А! от і вони!

З недалекої печери у березі, до якої надійшли, визирало ще кільканадцять опришків і цікаво дивилися на нового гостя, що з охотою йшов до них. Коло печери Микула станув і оглянувся.

— А де той, що коня забрав? Там мої харчі! Я не хочу зараз зразу у вас з голоду здохнути!

— Ну-ну, не журися! — втихомирили його.— Найдеться і у нас дещо попоїсти.

Микула скинув з плеча самопал і припер його до стіни печери. Декотрі опришки зачали зараз оглядати зброю.

— Не руш! — сказав Микула напівостро, напівжартовливо.— Се моє. Я не гадаю битися буком, так як ти!

— Ну я б з тобою змірявся і без самопала,— замітив один плечистий опришок.

— Хочеш? я зараз!

І Микула в тій хвилі вхопив опришка за обі руки, загнув йому їх назад на плечі, так що аж затріщали, кинув його наознак на землю і притоптав груди коліном.

Опришки гуртом засміялися.

— Отакого медведя нам треба! Ну-ну, пусти його! Не бий свого!

Микула пустив. Опришок встав із землі і почав оправдуватися:

— Він мене несподівано взяв попід силу, а так я би не дався!

Сподобався Микула чесній компанії відразу. Ще дехто не довіряв йому, але він уже поводився зі всіма, як би здавна був знакомий.

— Дайте ж мені що попоїсти! А вранці поведете мене до Бернавського.

— Новина яка?

— Новина, ще й яка! Такого добра наберем! Уже я знаю де!

— Ти звідки?

Микула не сподівався такого питання, але відразу відповів преспокійно:

— Я з Браги.

— А! се по тім боці Дністра, за Хотином.

— Еге!

— А як тебе звати?

— Зви як хоч! Можеш мені тут другі хрестини справити і сам бути за кума — не бороню тобі. Досі кликали мене Микула... От морока з вами! Як тяжко було вас найти! Та я об'їхав півсвіта, заким вас найшов. І як же вам бог помагає?

— Отак, як спочатку. Ще діла небагато.

— По дорозі находив я небіжчиків. Се ваші?

— Мабуть, і наші. Вчора з польською чатою билися; багато худоби і людей зайняли.

— Хто? ви? — спитався Микула, а серце в нім забилося.

— Були й ми там.

— І куди ж ви людей дієте, тих, що зловите?

— Туркам продаєм! Їх чати вже снуються сими сторонами.

— І добре платять?

— Та де! Вони ж того добра наловлять тепер тисячами, то ми відступаємо їм за що-будь, бо нащо нам?

Микула дуже хотів розпитатися, чи тих половлених людей уже продали, чи ні, чи не було там його родини, але не зважився зараз усе розпитуватися, щоб не зрадити себе. Душа боліла його, але з виду він був спокійний і веселий. Попоїв сухарів і солонини, напився води і пішов подивитися, що діється з його конем. За ним назирцем пійшли два опришки. Кінь ходив поміж лози і пас траву.

Тим часом опришки у печері радилися між собою.

— Що ж? Приймем його?

— Чому б не прийняти? Здається, чоловік годний. А силач! Таких нам треба! Нам нічого боятися.

Микула вернувся до громади. Поклався на траву під печерою і збирався спати. Але він тільки очі замкнув — не до сну було йому. Уже лежачи, спитався опришків:

— Ви сегодня вибираєтеся куди?

— Ні! Інші ходили над Дністер; ми стережемо броду.

— Ну то я просплюся трохи; уже давно не спав.

І Микула лежав спокійно, мовби спав. Інші опришки також поклалися — і так діла не було ніякого.

«Що ж діяти тепер? — думав собі Микула.— Не дай боже, коли відбили його родину від польської чати і продали туркам, то вже не побачить її ніколи. А коли не відбили, то польська чата повела її, певно, під Хотин. Сяк чи так, до Хотина треба добутися, бо звідтам найлегше можна буде шукати родину. Там десь збираються всі — і турки, і ляхи; кажуть, що і козаки прийдуть,— там і невільники будуть. Ой боже, боже, чого я дочекався! Адже й я у неволі! Як мені передовсім видобутися! Сю ніч треба з ними перебути, щоб не підозрівали, а завтра побачу».

Микула перевернувся на другий бік і, щоби вдавати далі із себе веселого товариша, промовив до опришків:

— Гей, хлопці, а не маєте ви там якої перини, бо страшно твердо лежати на землі, аж кості болять!

— Поклади собі камінь, буде тобі м'яко,— відповів йому один з опришків.

— Коли у вас таке панське життя, то я довго у вас не побуду. Так собі лише погуляю з вами, бо звірилося дома сидіти,— відповів Микула жартом.

Хоч постеля була тверда, проте помічав він, що сон його морить. Він думав ще над тим, чи ліпше тепер переспатися, чи відкласти се до ночі — се, нарешті, однаково тут небезпечно. Коли б опришки хотіли його вбити, могли би се вчинити хоч тепер, хоч уночі — против стілько людей не оборонив би себе. Ліпше тепер переспатися; уночі, може, буде нагода втечи. І Микула обернувся на той бік, де у поясі мав гроші, підложив кулак під голову і заснув.

Збудили його уже підвечір і казали збиратися в дорогу. Микула вже гадав, що поведуть його продати туркам, але опришків вибиралося з двадцять; стілько на одного чей не було потрібно.

— Що нового? — спитався він у опришків.

— Польська чата надходить; у Молдову ходила, ми вже три дні ждемо на ню.

— Ся, що вчера?

— Ні, інша, далеко більша; буде їх з тисячка.

— Що ж ми з нею зробимо? Нас же так мало!

— Нічого! Нам їх не потрібно. А так, коли ведуть худобу, то ми легенько деякого вола і стягнемо до себе. Ходи!

Микула узяв свій самопал і пішов з товаришами. Всі йшли пішки. Зайшли зовсім недалеко і засіли в лісі над яром. Недалеко від них сиділа вже між корчами інша ватага опришків; сам Бернавський мав бути у ній. Микула сперся сидячи плечима об дерево і думав, що сказати ватажкові, коли з ним стрінеться. Очевидно, треба буде здорово збрехати.

— Тихо! йдуть! — кликнув хтось із ватаги Бернавського.

З горба було справді видко, як стала у яр спускатися кіннота.

— О! Копачовський передом,— шепнув опришок,— а коло нього сей панок — то Бичок із Сучави.

— Ти звідки їх знаєш? — спитався Микула, що чув і в Сереті про Бичка і про Копачовського, бо се мали бути прихильники Петрашка Могили.

— Нам перше показували, коли вони їхали в Молдову.

— А чого ж вони за турків перебрані, з завоями на головах?

— Щоб їх у Молдові не пізнали. Шкода, що нема більшої сили турків близько; ми б їх були не пустили так гладко.

Багато з тої кінноти, що з'їздили тепер у яр, мали на собі турецьку одежу. Микула не міг начудуватися.

— А ви з ким тримаєте: з ляхами чи з турками?

— Кого більше, з тим тримаємо. Тепер з турками,— відповів опришок.— Цікавий я знати, чи ватажко скаже напасти, чи ні?

Чата ішла другим боком яру: одні вже були на броді, другі тільки з'їздили у яр. Усі опришки сиділи тихо, поки останній кінний не спустився в яр. Ждали ще хвилину, чи не веде чата якої худоби з собою; тим часом за чатою уже ніхо не йшов.

— Ідем чи ні? — спитався хтось у сусідній ватазі.

— Сидіть! шкода заходу! — сказав хтось там рішучим голосом, очевидно, сам ватажко.

— Та хоч якого коня смикнемо!

— Почекай, не спішися! Побачимо.

Чата переходила брід нескоро, бо годі було всім нараз іти у воду. Плитшого місця у Пруті було небагато, а по тім боці

коні мусили частину ріки перепливати. Уже зовсім стемніло, як чата в більшій частині була вже за рікою. Деякі опришки не втерпіли і збігли у яр. Микулі прийшло на думку, чи не кинутися би й йому за чатою на те, щоб таки з нею пійти; коли саме у ту хвилину надійшов Бернавський.

— Маємо нового товариша,— доповіли йому.

— Прийміть мене! — сказав Микула.— Я придамся. Сили у мене багато.

— Dobrze, dobrze! [1] — сказав Бернавський по-польськи.

Микула не міг добре оглянути лице ватажка; бачив тілько, що се був дужий чорний з лиця мужчина, одітий по-шляхетськи.

Більше розмови з ним не вів і був рад із того, хоч на випадок придумав уже собі казку, як під Хотином в однім місці буде можна легко сховатися і виходити відтам на добичу.

Над рікою зчинився крик: опришки таки захопили, видко, якогось кінного. Розлягся вистріл, і небавом усе затихло. Тілько по тім боці шуміли лози, розтручувані кіннотою.

Сеї ночі опришки не виходили вже нікуди. Розставили вартових і поклалися спати.

Досвіта став падати дощ, і ті, що спали надворі, прийшли у печеру. Тут стало тіснійше. Микула вийшов з печери і усів собі з краю єї. Перед печерою сидів також вартовий. З ним і почав Микула розмову. Говорили обидва про самі байдужі речі, поки зійшла бесіда на те, що Микулі було потрібне. Він хотів довідатися, чи не переловили они від польської чати його родину; очевидно, говорив тілько подалеки. Вартовий казав, що відбили якихось людей, але де вони є, не може сказати, бо тим порядкує Бернавський.

— А де ж їх переховують до часу? — питав Микула.

— Тих, що вчора зловили, тут уже нема. Їх відвели зараз на Радавець та Липкани. Та й уже, певно, продали або там заховали, ближче до турків. Ми і там маємо своїх.

— Пійдем, може, ще раз під Хотин?

— Тепер ледви! Починає бути занадто гаряче. Військо стягується з різних сторін.

Більше не можна було дізнатися від вартового. Дощ падав щораз більший. Микула вернувся у печеру. Тяжко було йому на серці; надії було в него щораз менше...

---

[1] Добре, добре! *(Пол.)*

Цілий тиждень просидів він у опришків. Кілька разів збирався вже утечи, але непрошені товариші, мабуть, по приказу Бернавського, не пускали його з очей, не позволяли спати і ходити самому; усе було коло нього скількох. Але якби був завзявся утечи, міг би і утечи; коли ж здержувала його відомість, що опришки коло Радавця і Липкан в лісах переховують своїх невільників. Невеличка оселя Липкан була татарська; сі татари були посередниками між опришками і турками. Микула надіявся найти там свою родину і просто викупити її від опришків — стілько грошей найшлося би у нього; невільники були дешеві — і тому не втікав.

Бажав він собі дістатися до тої ватаги, що пильнувала бранців, і був дуже рад, коли вкінці казали йому разом з іншими гнати стадо волів на ріку Радавець. Звідки опришки добули волів, Микула не знав. За цілий тиждень він тілько всього робив, що стояв часом на стійці, пильнував коней і покраденої худоби та варив обід для своїх товаришів. До важнішого діла опришки його не брали, хоч самі не раз ходили на добичу. Тепер він надіявся хоч дещо нове довідатися; а коли б з того не було хісна, то задумав утечи.

III

В тім місці, де потік Радавець глибоким проваллям несе свою брудну чорну воду на зарінок Прута, околиця гориста і скалиста. Прут розливається тут широко, одним раменом б'є об лівий берег, обриває його споконвіку так, що зробив високу, стрімку стіну, на яку не можна ступити певною ногою, щоб не злетіти разом з обривом у воду; а другим раменом опливає спокійно острівець, зарослий лозою та засипаний рінню. Потім оба рамена сходяться і бистрою течією пливуть на полудне, минаючи височенний лівий берег, у котрім жерела і зливи повидовбували камінисті провалля.

По правім боці, над Радавцем, росли букові праліси, котрими вела з Молдови невелика і не дуже вбита дорога до ріки. Тут, на сім широкім коліні Прута, був у погідний час добрий брід, котрим легко можна було переправитися на той бік ріки, де жила невелика громада липкан — татар. Дивним дивом, лісів по тім боці ріки не було, мовби ріка спинила їх дальший розріст; зате околиця ставала щораз більше степовою, тихою і мертвою. Против неба сіріли

високі незарослі горби; а там, за горбами, здавалося, западалóся все в безодню, з котрої не було виходу.

В отсій околиці над Радавцем находився головний склад добра, награбленого опришками. Сюди збирали вони всіх своїх бранців і худобу, переводили їх на другий бік Прута і там продавали татарам, котрих передні сторожі крутилися вже степами між Прутом а Дністром. Микулі оповідали, що за рікою, нижче Липкан, находиться ще одна ватага опришків, котра в потребі бере товар із сего боку і там у себе продає.

Справді, се стадо волів, що пригнав Микула з іншими в ліси над потік Радавець, зараз перегнали на той бік Прута. Мов із землі, виросла там громадка опришків, забрала воли і щезла небавом на горбах, а та ватага, що в ній був Микула, вернулася на високий берег Прута заночувати.

Бýло вже перед вечором. Сонце уже потало за лісами та остатніми промінням освічувало стрімкі береги Прута. Опришки засіли собі у підніжжя горба, що високим валом піднімався над самою рікою і стіною спирався о воду; розвели огонь і стали весело гуторити. Ярошенко скористав із того, що не дуже на нього зважали, і почав ходити по лісу. Недалеко відкрив велику яму, мов яр, під горбом; тут сиділо кільканадцять оружених опришків, котрі видивилися на нього зчудовано. Але один з них знав уже Микулу, сказав лише товаришам: «Се наш»,— і його припустили до гурту.

«Чого ви тут пильнуєте?» — хотів Ярошенко спитатися, але в тій же хвилині і сам помітив, кого пильнували. В ямі були невільники опришків, призначені на продаж. З тремтячим серцем глянув Микула поміж них; не пізнав нікого, тілько людські голоси почув із глибини. Щоби дізнатися, чи нема тут і його родини, він подалеки спитався:

— Маєте тут і які жінки?

— Ні, нема. Се чури з-під Хотина, самі молоді парубки. Де тепер жінок візьмеш? — відповів лукаво один опришок.

— Тому тиждень мали ми кілька,— сказав другий.

— Гарні були? — питався Микула знову подалеки, а серце в нім завмирало зі страху.

— Були й гарні. Одна була з дитиною і з мамою — отсе була гарна молодиця. Така чорнява. Вірменка, мабуть, або циганка. Тілько плакали всі троє увесь час, аж очі їм почервоніли.

— Де вони тепер?

— Е! вони вже давно по тім боці. Може, вже який татарин ними тішиться.

Ярошенко лишився у сій ватазі і помаленьки вивідався усе, що можна було дізнатися.

Виходило, що то могла бути його мати, жінка і хлопець; але чи певно се вони були, не міг довідатися; опришки казали, що малих хлопців було більше; не знали, звідки були невільники, і нічого не згадували, що могло би вказувати на те, що й старий Ярошенко був з родиною.

З неясних відповідей зложив собі лише Микула думку, що опришки могли відбити від польської чати добичу і продати туркам чи татарам.

З такою думкою він і вернувся до своєї ватаги, поклався на землю і не відзивався вже до нікого, мовби спав.

Тепер він уже зовсім не знав, що дальше діяти: вертатися в Серет не було чого, а найти своїх не мав надії. Лишатися між опришками не хотів; а не знав, куди утікати і пощо. Адже нехай так сам утече, то з голоду згине в полі. Кінь його лишився коло тамтого броду; пішки не втече. Микула чувся крайньо опущеним, круглим сиротою у світі; навіть Босий покинув його; як пішов у ліси, так десь пропав на нинішній день.

Ватага поклалася спати; заснув і Ярошенко. Ніч була спокійна; місяць світив ясно; ліси шуміли легенько; здавалося, ніякої пригоди не буде сеї ночі. Тим часом досвіта збудив Микулу вистріл з рушниці і крик, що зчинився в лісі. Він схопився зі свого місця, поправив ремінь із шаблею на собі, вхопив свою рушницю і розглянувся, що діяти. Коло ями, чути, б'ються. Його товариші біжать у ту сторону; він за ними. Шаблю вийняв з похви, готов боронитися і битися, хоч сам не знав, з ким. Із сумерків лісу — бачить — вибігають люди і кричать: «Бий!» Хто се? Кричать по-руськи, значить, не татари і не турки. Багато їх? Здається, багато. Се козаки, козаки!

Опришки стріляють із-за дерев, але нема часу зарядити знову рушниці, бо козаки вилазять кругом із корчів і рубають кождого стрічного. Микула стоїть саме коло ями, де пов'язані бранці кричать, щоб їх розв'язати: «Спасайте нас, хто в бога віруе!»

Микула скаче в яму, виймає ніж із пояса і розтинає мотузи. «Рятуйтеся!» — кричить до невільників. Ще не вспів кількох увільнити з пут, коли до невільників прибігли вже козаки.

— Не бийте їх! се бранці! — скрикнув Микула.— Поможіть розв'язати!

Невільників було небагато: всего тридцять душ. За хвилину вони були вже вільні і вискочили з ями. Вибіг і Микула. Козаки билися вже подальше з опришками. Невільники кинулися до козаків, що надходили з лісу. Микула пійшов з ними; на нього не звертали тепер уваги, бо всі бігли в сю сторону, де велася боротьба. Крики і удари небавом затихли, і козаки стали сходитися в один гурт. Було їх не більше як сотня. Невільники з Микулою підійшли до них.

— Возьміть нас із собою! — просили вони.

— Та ходіть! а хто вам боронить? На плечі вас брати? — відповів один козак. Але побачивши у Микули самопал і шаблю, він сказав: — Щось ти мені, братку, не подобаєш на невільника; ти опришок!

— Ні! він нас розв'язував! — сказав один з невільників і приступив ближче.— Ярошенко! — скрикнув він, глянувши на Микулу.— А ти звідки тут узявся?

— А! се ти, Логофет! От де ми стрітилися! Се нас, панове козаки, польська чата із Серета викурила, опришки переловили, а тепер воля ваша діяти з нами, що хочете,— сказав Микула.— Я не опришок!

— Ну то ходи з нами, коли хочеш, а не хочеш, то вертайся домів,— відповів козак і дав Микулі спокій.

Козаки і невільники зійшли на зарінок і тут посідали. Вони ждали ще на дві сотні козаків, що осталися троха позаду і мали небавом надійти з возами. Микула дізнався, що се була частина козацької чати, котра ходила аж під Сучаву на звіди та на добичу. Чата мала зо три тисячі людей, але порозбивалася в дорозі ще перед кількома днями,— отсих триста козаків заблудили в лісах і не могли вже потім віднайти своїх. Вони й верталися тепер самі над Дністер, де мали гадку найти ціле військо козацьке. Провадив їх сотник козацький Сава Проскуренко, отсей самий, що розмовляв з Микулою, козак ще молодий, та, видко, неабиякий, коли вже сотником був.

Уже розвиднювалося, як надійшла решта чати. Вона вела з собою худобу і з двадцять возів з припасами. Всі козаки були піші, так що Микула не міг начудуватися, як вони зважилися йти пішки у таку далеку непевну сторону. Проте вони були веселі, хоч і втомлені.

— Ану! наперед! — приказав Проскуренко, і та сотня, що вже відпочила, пустилася вбрід через Прут.

Щоб вода котрого не звалила з ніг, козаки почіплялися за руки і йшли навскіс до противного берега. Посередині ріки було глибше, так що декотрий менший зростом мусив вихоплюватися із ряду і плисти, щоби без потреби не пити води.

По тім боці ріки було вже дев'ятьдесять козаків.

Ярошенко і Логофет уже збиралися лізти також у воду, коли із сего боку надбіг із горба вартовий і крикнув грімко:

— Ховайтеся! Турки йдуть!

— Звідки? — спитався Проскуренко.

— З полудня понад Прут! Вони ось-ось над'їдуть!

Сі козаки, що вже перейшли Прут, хоч почули осторогу, не мали гадки вертатися; вислали тілько кількох козаків на високий берег подивитися, а самі тим часом зібралися коло просторої печери, що її вимив у кам'янім березі потічок. Ті, що пішли дивитися, збігли небавом з горбка.

— Ховаймося! Не дамо ради!

Козаки поховалися в печеру, а ті, що лишилися за Прутом, вернулися в ліс і стали на високім горбі у хащах. З того боку не було їх і видко, хіба що декотрий сам виліз із корчів.

Микула з Логофетом стали і дивилися, що діється за Прутом.

— Добре, що ми по сім боці,— сказав Логофет.

— Ще не знати, кілько є турків. Хто знає, як буде і з нами,— відповів Микула.— А дивися, як заходять кругом печери. Нашим тілько в воду дорога, а більше нікуди.

Турки справді не зараз надійшли до печери. Здавалося, що вони й не зараз її помітили. З горба крутими стежками спускалося до ріки на зарінок кількадесят кінних турків, коли нараз із печери гримнуло кількадесят вистрілів, сивий дим з пороху розстелився по ранішній росі. Турки скричали і розбіглися, мовби утекли. Кількадцять з них лишилося на землі. Але небавом побачив Микула, як усі горби понад печерою вкрилися турецьким військом — тисячі були там.

— Пропали наші! — озвався сотник Проскуренко близько Микули і обернувся до своїх.— Ставайте табором і копайте окопи! Найбільші з правої сторони! Ми звідси живі не вийдем.

У Микули пійшли мурашки поза плечима; сотник сказав се таким зловіщим голосом, що вся надія Микули відразу пропала. Він стояв як укопаний у землю, тілько вхопив Логофета за руку і тихо промовив:

— Що ж буде з нами?

— Те, що й з іншими,— відповів той остріше і тим неначе спам'ятав Микулу.— Прийдеться, певно, погибати. Треба собі хоч якого дрючка пошукати, а то чим я буду боронитися?

Логофет відійшов, а Микула не міг рушитися з місця. Усе снувалося йому по голові, що й його родина пропала і він тепер пропаде, не нажившися. Голосні вистріли з рушниць і оклики «аллаг!» збудили його з задуми. Печеру по тім боці Прута обступили турки, як гайворони, а одна частина їх то прискакувала до неї, то втікала, бо не могла приступити: козаки стріляли вже безустанно. Видко, не могли вороги взяти печери приступом, і затихли; козаки перестали стріляти. Але по часі коло них закурилося від великого диму.

«Викурюють їх з ями, як борсуків»,— подумав собі Микула, і се справді так було.

Коло печери із сего і з того боку розвели турки вогонь; на вогонь кинули соломи і пороху, дим узявся страшенний і почав заходити у печеру козаків. Козаки трималися часок, а потім уже несила було висидіти в печері — один за одним почали виходити з ями, а тут, уже при вході, раптом спадало на кождого стілько шабель, що тіло кавальцями падало на землю.

Яничари відтягали ранених набік, відрубували їм голови і бігли до своїх старших чванитися ними. Коли ж ті не давали їм нагороди, вони шпурляли голови далеко в ріку. Декотрий козак вибігав наосліп з печери і дорого продавав своє життя. Перед ним стіною стояли яничари, він з розмахом і скаженістю кидався в їх гурт, рубав шаблею на всі боки, та вкінці і сам падав порубаний на землю. Інші не могли отямиться з диму, що жер їм очі і замикав дух, виходили з ями і ще не роздивилися вколо себе, як уже лежали на землі. Усі дев'ятьдесять козаків згинули; ні один не вирятувався. Їх трупи залягли увесь вхід до печери або зсувалися, мов живі, по спадистім березі до ріки.

Микула не бачив за димом нічого, але по скажених окликах і дзеньканню шабель здогадувався, що там за рікою діється. Дим коло печери меншав і розходився. Турки, що крутилися понад берегом Прута, вийшли на горби. Микула бачив добре, як на один горб закотили турки кілька гармат і вимірили просто в сю сторону, де він стояв. Він завернувся до козаків. Ще не дійшов, як грімкий

вистріл луною роздався по околиці і куля з гармати вдарила в дерево зараз за ним, відломила велику галузь і впала в корчі. Микула вже не оглядався, лише побіг до товаришів.

Кількасот кроків від берега ріки, в лісі на неприступнім горбі, козаки копали вже окопи. Робота була нелегка, бо лісову землю з корінням тяжко було вибирати; тому поки що чимскорше окопувалися з правого боку, звідки могли найлегше надбігти турки, і тут копали найглибший окіп. Усі були при роботі, мовби їх зовсім не цікавила доля товаришів по тім боці Прута, що так марно погинули. Серединою майдану на горбі походжав Проскуренко і порядкував, як що має бути. Микула узяв рискаль від козака, що вже втомився, і почав копати рів. Гармата загриміла знову за рікою, але куля упала, мабуть, у ріку, бо у корчах і не зашуміло.

— Моркотун! — кликнув Проскуренко на одного козака.— Возьми-но ти собі кількох хлопців з рушницями, йди з ними направо кількасот кроків дальше від нас і давай там туркам ясу раз попри раз, нехай собі думають, що ми там, а не тут. А то щоб деяка турецька галушка не залетіла до нас.

Моркотун з кількома козаками пішов, куди їм велено, і завели небавом таку пальбу, як би було їх з кількадесят. По тім боці Прута на зарінку, куди долітали козацькі кулі, настав крик, і турки завернулися з-над ріки на горб. Зате повернули вони декотрі гармати в той бік до козаків і стріляли пусто, бо кулі перелітали в ліс.

Микула, що в таких пригодах ще ніколи не бував, цікавився всім і при тім думав, що із того всего може вийти. Козаки працювали мовчки; кождий пильнував свого діла.

Коло самого Микули звивався якийсь старий, уже сивий козак. Щось йому у роботі Микули не сподобалося, і він промовив:

— Ти клади землю не так, а ось як! — показав йому.

— Не дивуйтеся, діду, що не знаю; я ще такого не робив.

— Ти, бачу, не наш? Ноша в тебе не наша. Хоч і зовсім козак, та чуб не так.

Микула оповів йому коротко свої пригоди.

— Шкода тебе, хлопче! — пожалував дід Микулу.

— А як ви думаєте: вирятуємося звідси чи ні?

— Я гадаю, що ні! — відповів козак.— Ти не бачиш, скільки їх там? Се ж ціле військо турецьке! Обступили нас з усіх боків, і ми не порадимо.

— Прийдеться піддатися? — спитався Микула.

— Піддатися? — зчудувався дід і видивився на Микулу.— Зелений ти, бачу! Гадаєш, що пожалують нас, коли піддамося? Позрубують голови, як капусті. Ні, синку, коли силою не переб'ємося і не оборонимо себе, то ласки від турка не сподіваймося.

— А не краще би нам вернутися в ліси й утечи, коли ради не дамо? — питався далі Микула.

Дід не міг начудуватися Микулі, як мало він розумів діло, але пояснив йому, в чім річ.

— Ні,— каже,— не краще нам утікати, бо одно: треба нам до своїх вертатися над Дністер, а друге: турки, коли ще не є по нашім боці, то ось, надійся, небавом надійдуть і з лісу. Не пустять нас. А окопи робимо на те, щоб дармо не померти, не післявши хоч з кількох турків ік чорту.

У тій самій хвилині, як козак се казав, за Прутом гримнуло, і куля, перелетівши Прут, впала трохи не на голову його. Однак не поцілила його, тілько застрягла в землю. Микула аж відскочив, а козак тілько скрикнув:

— Чи бачиш, як вимірив! Та й здоровенна ж куля, як малий гарбузик! Ну, нічого, не бійся, хлопче; козак з бідою, як риба з водою. Хоч ми й загинем, та козацькому роду нема переводу.

Легко було казати таке старому козакові, що хоч, може, розкоші і не зазнав, та доволі нажився; та не так легко було слухати таку бесіду молодому Ярошенкові, що тілько збирався жити і ще так недавно думав, що буде щасливий. Слова козака зовсім позбавили його надії на рятунок, і він постановив собі також дорого продати своє життя. Замовк і копав далі окіп.

Перед полуднем широкий чотирикутний майдан, у котрім крутилися дві сотні козаків, був уже прочищений і обведений з усіх боків окопами. В однім куті стояли коні, що везли передше вози; а кругом попри окопи розложилися козаки, готові до боротьби. Сюди знесено і харчі з возів, що лишилися над рікою. На окопах тут і там стояли вартові, а один виліз аж на бука, щоби бачити поза Прут. Моркотун вернувся зі своїми товаришами в обоз, і так усі були вже прикупі. Почали харчувати, бо ще звечора нічого не мали в роті.

Ярошенко з Логофетом присілися в однім кутку окопа, де вже сиділа громадка козаків і кілька чурів, визволених з рук опришків. Чури оповідали, що пасли коні по сім

боці Дністра коло Хотина, коли Бернавський з опришками напав на них несподівано, кількох убив, з тридцять забрав живцем у неволю, а до того і всіх коней забрав. Під Хотином було тоді — тому з десять днів — уже кілька польських полків з гетьманом Ходкевичем і розмірювали та копали окопи. Однак більша часть війска сиділа тоді у Жванці і в Бразі, по тім боці Дністра; тепер вони вже, мабуть, переправилися під хотинський замок.

Козаки тим часом жалувалися, що Бородавка, козацький гетьман, так необачно вислав їх чату; а то ж погибіль очевидна; доокола вже вся сила турецька — як же ж кількасот людей оборониться против тисячів?

Розмову перебивали вистріли з гармат з того боку Прута, але турецькі пушкарі, очевидно, не бачили у лісі обозу і стріляли наосліп. Кулі не долітали звичайно до обозу і падали на землю між корчі або навіть у Прут. Дехто з козаків так мало журився сими вистрілами, що спав преспокійно в окопах, мов дома. Тілько сотник Проскуренко ходив по обозі та оглядав окопи і зсередини, і знадвору, казав їх ще декуди поправити та дивився поміж корчів за Прут. Побачив небагато, бо дерева закривали вигляд, і знову походжав поміж козаками. Вартовий з верха бука не подавав також ніяких новин; казав тілько, що турки залягли все поле за рікою і спочивали; лише частина їх пушкарів стріляла на козаків, мов для іграшки.

В полудне припекло сонце; промені його пробивалися почерез листя в обоз та перескакували по постатях козаків, що, втомлені, лежали зі своїми самопалами і шаблями на землі. Гамір між ними щораз затихав; ніхто з них і не думав стріляти, бо шкода було марнувати порох,— і так ворога з лісу не видко, а за рікою не досягнеш,— усі немов дрімали. Коли гармати замовкли і луна затихла в лісах, чути було, як у промінних сонця гралися і бриніли мушки і як над рікою скиглили риболови. Десь-колись озвався котрий козак, інший вставав із землі і на приказ сотника виходив з другим козаком у ліс подивитися, чи не надходить звідки яка біда; вартовий злазив з бука і казав, що шкода дивитися, краще спати,— нудно було цілій громаді. А турки стріляли дальше, мов ясу давали, і кулями шукали людей у лісі.

Так пролежали козаки спокійно аж до вечора. Із турецьких куль тілько одна заблукалася якось в обоз і вбила коня — чоловік не погиб ні один. Підвечір усе втихло;

гармати зовсім замовкли. Козаки сподівалися знов нападу з лісу, але не напав ніхто; лише вартові помітили, що по лісі, подалеки від обозу, снуються поодинокі турки і шукають, видко, вигідної дороги, котрою вночі, або вранці могли би напасти більшою силою на козаків.

Але і ніч минула спокійно, ніхто козаків не займав. Тільки, доки місяць світив, чули над Прутом гамір,— очевидно, частина турецького війська переправилася на сей бік ріки. Козаки не важилися виходити з окопів, де їм було ще найбезпечніше, і ждали. Отсе вижидання мучило всіх більше, як боротьба; ніхто не міг спокійно заснути; всі слухали, чи не почують чого у лісі, чи не впадуть на них хмарою турки. І тільки коли місяць зайшов, а в лісі зовсім стемнілося, дехто задрімав на хвилину.

Ярошенка сон не брався. Він відзивався час до часу до свого товариша Логофета. Логофет відповів словом-двома, і обидва потім довго мовчали та думали кождий свою думу. Логофет, котрого дід був колись справді молдовським логофетом, через що і всю родину прозвали Логофетами, був маючим міщанином; мав жінку і діти; польська чата зловила його на торзі — і він тепер так само, як Ярошенко, не знав, що з ним далі станеться. Кождий, хоч і не радо, годився з думкою, що, може, того дня, який ось наставав, уже не переживе.

Від Логофета дізнався Микула, що польська чата справді забрала його родину. Матір, і жінку, і дитину Микули були би пустили, але старого Ярошенка, Логофета і Дзерона, котрого п'яного чата зловила також на улиці, за нізащо не хотіли пустити — вели для «язика» під Хотин. Родина Ярошенка ще проводила старого батька до Прута, плакала, благала — не помогло. Над Прутом уже думала родина розстатися із старим Семеном, коли ненадійно уночі напали на чату опришки. Що далі сталося з Ярошенками і Дзероном, Логофет не знав. Знав тільки про себе, що грішми, які мав при собі, ублагав опришків, щоб не продавали його туркам. Вони його й не повели зараз з другими бранцями за Прут, але й не пустили домів, тільки забрали разом з іншими бранцями, з польськими чурами. А тепер один бог знав його дальшу долю...

Досвіта уже кождий козак був на своїм місці в окопі. Микула поклав свою рушницю на насип і дивився вниз на корчі перед собою; коло нього лежав Логофет, що від козаків дістав якусь зайву шаблю. Безоружні чури сиділи в ровах, готові помогти хоч дрючками.

Ждали доволі довго, поки сонце зійшло. Тоді зачули внизу понад Радавцем спершу невиразний шелест, а там потім і тупіт. Не минуло багато часу, як з того боку з-поміж корчів під горб, де був обоз, стали лізти яничари.

— Не стріляйте скорше, поки зовсім близько не підлізуть під окопи, а тоді разом! — приказував сотник.

Яничари збиралися між корчами і загадували лавою кинутися на окопи та взяти їх відразу приступом. Микула бачив виразно, як ті, що вихопилися наперед, приставали і ждали на інших і як потім усі стали бігти, оскільки позволяли корчі і стрімкий горб. Голосний крик «аллаг!» залунав по лісу.

— Стривай! не пали ще! — крикнув сотник зараз за Микулою.

Микула справді уже трохи не вистрелив, такий був нетерпеливий. Виміряв рушницю в одну купу яничарів і ждав. Ті вже підійшли не більше як на яких кількадесят кроків і з вереском пхалися наперед.

— Пали! — скрикнув сотник, і враз загриміло з яких п'ятдесят рушниць.

У корчі повалилося з кількадесят яничарів, але за хвилину надійшла друга лава. Козаки чимскорше заряджували свої рушниці. Із корчів стрілили тим часом яничари, але що їм приходилося стріляти знизу, під горб, то кулі їх застрягали в окопі або перелітали понад головами козаків. По сім вистрілі кинулася друга лава яничарів на окопи; як за першим разом, припустили їх зовсім близько, і знову стрілили. Знову впало багато забитих і ранених у корчі. Яничари тепер з сего боку, де було надто стрімко, вернулися у корчі і ждали, поки інше військо нападе окопи з правого боку. Справді, звідси надбігло кількасот яничарів з великим криком. Тоді й сі вибігли з корчів знову. Гримнуло з окопів на всі боки, і густий дим закрив корчі. Яничари стрілили також, два козака зсунулися з окопа в рів з покровавленими головами.

— Бий! — скрикнув хтось над самим вухом Микули. Микула, що саме перед хвилею вистрілив, уже не мав часу ані зарядити рушницю, ані вхопити за шаблю, коли перед ним із диму на окопи вихопився якийсь здоровенний яничар і замахнувся на него шаблею. Против шаблі наставив Микула дуло рушниці, і в тій самій хвилі, коли яничар вдарив шаблею по зелізі, Микула штовхнув його цівкою рушниці у груди так здорово, що той перевернувся стрімголов у корчі. Кров підступала йому до голови, і він чимраз

менше тямив, що робив. Логофет вискочив із шаблею на окіп; Микула за ним, також із шаблею. Не було часу заряджувати рушниці, краще бити шаблею. Микула сперся на бука, що припирав до окопа, і вже не зважав, що кулі летять попри нього, тілько ждав на тих смільчаків, що важилися дертися на окіп. Коли тілько яничар вихоплювався з гурту на окіп, він розчереплював йому одним замахом голову, а то просто й ногою копав так сильно, що жоден не встоявся на місці. Козаки були спокійніші, як він, і радше стріляли із криївки, а не показувалися верх окопів.

На всі боки кипіла боротьба. То з сего, то з того боку прискакували яничари до окопів і все подавалися назад — не могли здобути. Густий труп застелив землю перед окопами, однак яничари нападали скажено все наново. Вкінці число їх так поменшало, що не важили вже ся підходити і завернулися в ліс. Пальба притихла; дим знявся з-поміж дерев угору і щез.

Микула зліз з окопа і тілько тепер побачив, що в рові лежав Логофет.

— Що тобі? — спитався Микула, але той не відповів. Із його грудей плила кров; мабуть, у серце поцілили його, і він уже не жив.

Микула став себе обшукувати, чи не ранили його,— ні, не ранили, він був цілий. Полою обтер лице з поту і виліз з рову в обоз. Козацькі ряди порідшали; дехто з них лежав ранений на землі в обозі, а кого й зовсім не стало в обозі, тілько трупи їх лежали поза окопами в корчах без голов, бо яничари відрубували голови і несли за Прут хвалитися перед старшиною та взяти нагороду. Від раненого яничара дізналися козаки, що султан сидить там, по тім боці ріки, на високім березі, під наметом, і сам розпоряджає військом. Козак, що виліз на бука подивитися, потвердив се; бачив намет і нове, більше, військо, що збиралося брести через Прут.

Пополудні справді зароївся ліс знову від турків. Уся сила вдарила в правий, найслабший, бік окопу; якийсь паша, як видно було по багатім його наряді, провадив їх. Козаки збіглися густіше в сей бік і, як рано, ждали, поки підійдуть ближче. Не повелося туркам і сим разом — мусили відступити. Горб з окопами був занадто неприступний, щоб можна було його розгоном узяти. Козаки з усіх боків мали ворога внизу і могли стріляти недаром, самі яничари лізли їм під рушниці. Кілька разів ішли так турки відділами на окопи і все завертались з великими стра-

тами; вкінці паша, уже підвечір, велів усему своєму війську іти на пробій. От тоді вперше у своїм життю бачив Микула скажену рубанину. Тепер уже було не до рушниць, а прямо руки були в роботі. Микула не був рад із своєї шаблі — залегка була йому,— він ще в полудне постарався о дубову довгу довбеньку і з нею станув собі на окопі саме там, де було найрідше козаків. Сею довбенькою можна було засягнути і дальше вперед, і дальше в боки.

От він і стояв, розставивши широко ноги, і вимахував нею то вліво, то вправо так, що одним замахом змітав з окопу по кілька ворогів. Усе, що по дорозі стрітила довбенька, мусило податися набік, вона обліпилася волоссям і кров'ю. Побитих лежало перед Микулою внизу стілько, що хто хотів знову до нього прискочити, мусив переступати трупи. Микула від часу до часу ревів, як віл; очі заходили йому кров'ю.

Довго пильнував він так завзято свого місця на окопі і тілько згодом побачив, зчудований, що вже ніхто до него не лізе. Тоді він схаменувся і оглянувся, що діялося довколо нього. Турки відходили вже від окопів, але ще у самих окопах рубали козаки кількох ворогів, що забігли сюди і не мали часу втечи. Земля почервонілася від крові. Коні позривалися з припонів і бігали по лісу.

Сотник Проскуренко сидів тяжко ранений на землі, а Моркотун обвивав йому голову і руки.

— Коли б хоч відразу були вбили! — нарікав сотник.

— Не журись, Саво, хто знає, чи доживеш рана. А то ж з тебе крові зійшло — дивись, ціла калюжа...

— Склич-но ще раду, товаришу; подумаєм, що нам далі діяти,— сказав сотник.

Моркотун скликав козаків докупи; тілько декотрі лишилися в окопах. Боятися тепер не було чого, бо вже вечоріло; однак ішло про те, що завтра буде. Дві доби недоспані і неспокійні і попередні тяжкі походи зовсім утомили козаків. Вони вже ледви держалися на ногах, а дехто таки поклався на землю і зараз заснув як мертвий.

— Що будем далі діяти? — питався сотник слабим голосом.— Я вже тут лишуся навіки, але що ви з собою зробите, товариші?

— Загинем, та й годі! — відповів хтось з гурту.

— Може б, ми поночі утекли? — озвався Моркотун.— Вози лишимо; харчі, коли ще які є, заберем і по заході місяця вийдемо з окопів.

— Та воно-то не велика штука вийти, але куди пійти? — питався сотник.— Пійдете горі Прутом врозсип, кождий куди попаде. А там потім переходіть через Прут — і просто під Хотин.

— Але чи не краще би разом?

— Краще би, коли б нас було більше, а то нас — не знаю, чи лишилося з півтори сотні; що ми вдіємо против тисячів? А так, по одному, скорше похователеся.

Стало на тім, як сотник сказав. Уже як там буде — чи по одному, чи по кількох, чи й більшим гуртом — спробують утечи поночі. Козаки стали збиратися до дороги та змовлятися, хто з ким мав би утікати. Мали вийти з окопів над Радавець, а потім розстатися.

Зійшло козацьке сонце — блідий місяць — і освітило лісові сумерки. Козаки небагато брали з собою — харчів і так не було вже много. Поділилися сухарями і ждали, поки зайде місяць. Кругом у лісі було тихо, але кождий козак знав, що довкола окопів у лісі повно турків. «Може, вони покладуться спати, може, вдасться їх тихцем обійти»,— думав собі кождий. Ще при місяці вислали кількох козаків у ліс на звіди. Вони ходили досить далеко і вернулися з вісткою, що поодиноко годі втікати, хіба вже пізнійше. Тепер можна зійти у яр, а з яру вийти на горб і розійтися двома відділами горі Прутом: одні ближче ріки, а другі лісом. Журилися ще, що зробити з раненими, котрих було кільканадцять; та ранені самі сказали, що лишаться; однаково їм гинути чи тут, в окопах, чи там, у лісі. Сотник був між ними; він уже лежав у гарячці і не тямив, що довкола нього діялося.

Коло заходу місяця вийшли козаки тихо з обозу. Вони тілько тепер, коли виходили, помітили, скілько трупів лежало довкола окопів у корчах; місцями треба було переступати їх по кілька разом; місцями конали ще не добиті, а всюду було їх повно. Микула взяв свою рушницю, і шаблю, і довбеньку, котрій більше вірив, як збруї. Смутно було йому, коли чув, як жалісно прощалися з козаками ті, що лишалися на певну смерть в окопах, але він уже за тих кілька днів так затупів у душі, що не зважав дуже на жаль; ішов певний, що й сам загине чи зараз, чи рано — все одно.

З яру вийшли козаки у ліс; ішли по двох або й по одному та все слухали, чи не чути де ворога. Ліс ставав щораз густіший. В однім місці всі поневолі зійшлися, але зараз знову почали розходитися, бо шелест від розтручуваних

корчів був завеликий. Розділившися, почали йти скільки-мога тихо. Зайшли вже спорий куєень дороги, коли нараз чують: позаду них гомін. Очевидно, не хто інший, тільки турки йдуть, та й то не мала сила їх, бо земля аж дуднить і гамір щораз росте.

— Докупи! — крикнув Моркотун між козаками.

— Гоп! гоп! — роздалося далеко в лісі у другім відділі.

— Гоп! гоп! — відповів Моркотун і завернувся у ту сторону, звідки почув голос.

Корчі і ломаччя тріщало під ногами козаків, що сходилися знову докупи. Турки йшли за ними; небавом і з боків стали проводжати козаків, козаки попалися в матню; се вже кождий знав. Тілько ніч спиняла ще обі сторони від боротьби.

Така погоня тяглася аж до рання; вкінці на якійсь поляні в лісі козаки стали, смертельно втомлені. «Годі! — немов само вирвалося з уст кождого,— отут боронімся!» І без приказу стали копати знову окопи шаблями та розставлятися кругом. Турки так само станули довкола і чекали тілько дня.

Ще добре і не зоріло, як знову почалася боротьба, скажена боротьба за життя. Турки хмарою кинулися на сю малу громаду козаків; з кількадесят ішло на одного. Козаки боронилися так завзято, що до полудня не вступалися з місця; все ще мусили турки добивати то тут, то там малий гурток козаків. Лишилося ще в живих тілько тридцять; їх приказав баша не вбивати, лише живцем імити і повести султанові в дарунку.

Микула обганявся саме своєю довбенькою на всі боки від турків, коли нараз почув, як затягнувся тісно мотуз на його шиї, і він повалився без пам'яті на землю. Се якийсь турок зловив його на аркан, як дикого коня. По хвилині йому полегшало, його підняли, він опам'ятався, але тут і побачив, що руки у нього були зв'язані і довкола нього стояло кілька турків. Ні рушниці, ні шаблі, ні довбеньки вже в нього не було. Він стояв, мов без думки, і тупо дивився, як турки обтинали порубаним козакам голови, в'язали їх за чуби і перекидали собі на плечі. Ось там у того турка чи не голова се Моркотуна? Тридцять пов'язаних козаків зігнали турки докупи і зачали вертатися над Прут до своїх. Микула йшов, як на заріз; уже знав, що його жде: або смерть, або неволя ще гірша від смерті. Коли разом з другими перейшов Прут і весь мокрий вийшов на берег, кинуло його в лихорадку. Пригнали їх на горб перед намет султана Османа II. Тут посипалися із турецьких пліч на землю козацькі голови —

більше сотні,— а очаківський бейлербей Усейн-баша повідомив великого везира, що вкінці по трьох днях удалося побити проклятих жаврів і що се його заслуга

Уся знатна турецька старшина стала цікаво оглядати нещасних бранців-недобитків. Із свого пишного намета вийшов і сам султан. Був се молодий ще, вісімнадцятилітній молодець. Він не говорив багато, тілько казав зараз п'ятьох козаків прив'язати до дерев недалеко намета. Коли їх прив'язали, султан стрілив до двох з лука і поцілив одного в око, другого просто в серце, так що сей відразу голову схилив на груди; до трьох інших стрілив із рушниці і поранив їх тяжко. Потім казав знову привести п'ятьох козаків і відрубати їм голови. Дальшим п'ятьом казав повідтинати носи, уха і руки, а потім до решти замучити. Забрали знову п'ятьох.

— Боже, боже! прийми мою душу! — шепотів Микула.— Тепер на мене черга.

Тамтих п'ятьох живцем порубали на штуки. Потім на хвилину мучителі спам'яталися і якийсь турецький старшина приступив до решти нещасних та відозвався по-волоськи:

— Хто з вас знає по-волоськи?

— Я,— відповів Микула.

— Ходи сюда!

Микулу пустили яничари наперед.

— А по-козацьки знаєш?

— Знаю.

Відтак вибрав сей старшина ще одного молодого козака і промовив до Микули по-волоськи:

— Сей козак лишиться в нас за поруку, а ти йди шукати козаків над Дністром і, коли найдеш, скажи їм, що дамо їм усю землю від Дністра на схід і столицю Київ або Кам'янець, що схотять, нехай лише вертаються додому і не помагають ляхам. Коли се зорудуєш, можеш вернутися і забрати собі сего козака, ще й нагородимо тебе.

Потім Микулу і козака відставили набік, а решту на знак султана його вояки порубали за кілька хвилин. Микула стояв мовчки і сам собі не вірив: чи сниться се йому, чи се правда, що він жиє. Та коли йому справді роз'язали руки, а козака відвели між турків, він почав розглядатися, куди б йому іти, і вже рушився з місця.

— Зажди! — сказали йому.

Він заждав. Стояв здивований і дивився на безмірний турецький обоз, що заляг широко і далеко поля. Турецькі намети, мов сніг, білілися навкруги. Військо складалося не

тільки із смаглявих турків і татар, але й з чорних людей. Недалеко стояли чотири великі слони і кільканадцять верблюдів — звірі, яких Микула ніколи в житті не бачив. Він ще не розглянувся у сих дивах, коли сей старшина, що з ним перше говорив, вернувся і дав йому кусень записаної шкіри.

— Коли б тебе хто з наших на дорозі напав, ти покажи се письмо, і тебе пустять. Розумієш? А дорогу знаєш?

— Знаю. Тільки як я зайду так далеко пішки, без харчів, без збруї? — зважився Микула сказати.

— Се правда,— відповів старшина і приказав щось по-турецьки.

Привели йому коня, принесли харчі і шаблю. Микула сів на коня.

— Проведіть його! А ти їдь на схід, туди як до Дністра, там стрінеш козаків.

Кількох яничар скочило на коні і почали вести Микулу через обоз у поле. Щось говорили до нього, але він їх не розумів і тільки здвигав плечима. Їхав мовчки і розглядався по турецькім обозу, котрому, здавалося, не було кінця. Сотки тисяч людей і коней, цілі стада нав'ючених верблюдів і мулів, незчисленна сила турецьких гарб на двох колесах, величезні пушки, запряжені в кілька пар волів; коло обозу в полі незміренні череди волів, баранів і овець — усе те просто прибивало Микулу своєю безліччю. Цілий сей обоз був готовий іти дальше в дорогу: ждав лише на приказ.

Яничари провели Микулу на край обозу і там його покинули. Побачивши перед собою чистий степ, Микула потис коня і поїхав так скоро, мовби втікав перед погонею. І тільки тоді пустив коня вільно, коли вже довкола себе не бачив живої душі. Однак ще й тепер здавалося йому, що ось зараз покличуть його під катівський меч, і він розглядався боязко, не довіряючи собі.

Пізно вночі на безлюднім степу зліз із коня і, тримаючи його за поводи, впав на землю, лежав так довгу хвилину і все зітхав: «Боже, боже! Чи я справді жию, чи то сон?» Потім глянув на місяць і став молитися, бити поклони та згадувати чудотворного Івана Сучавського.

Помолившися, попас троха коня, потім усів знову на нього. Земля на степу була як хвиля на воді: то піднімалася трохи, то знову спадала; здавалося, кінця їй не буде. Нігде ані одної деревини, тільки трава по живіт коневі. Переїздив потоки, обминав якісь стави і дрімав на коні. Чувся таким утомленим, що, мабуть, зроду таким ніколи не був, але не

зважився злізти і відпочити довше, хіба аж над Дністром. І їсти не хотілося йому, хоч уже від кількох днів ні разу добре не попоїв.

Але над ранком утомлений кінь не хотів далі йди. Микула також трохи не падав з коня. Не було іншої ради; треба було спочити. Спутав коня і пустив його у степ, а сам поклався у корчі і заснув в одній хвилині.

IV

Степом поміж Дністром і Прутом їхало яких двісті п'ятдесят кінних озброєних вояків. Попереду на воронім коні їхав дід з довгою сивою бородою в клин і з довгими вусами, що спадали, як два тонкі повісма, на бороду. На голові мав високу чорну кучму із синім верхом, а одежа на нім була проста: короткий чорний жупан, запнятий під саму шию, широкі чорні шаровари і чоботи сап'янові жовті. В зубах держав люльку з коротким цибухом. Сей дідок з добрими синіми очима, що подобав більше на черця, як на вояка, сидів на коні просто як молодець, дивився у степ далеко, мовби там шукав когось, і розмовляв із своїм товаришем, що їхав ліворуч. Товариш сей був уже також підстаркуватий, але ще кремезний чоловік, одягнений з-польська.

Сонце вже підходило під полудне, і на степу була незвичайна жара.

— Все не видко їх та й не видко,— говорив сивий дід.— Сей Бородавка наварить нам ще такого пива, що гірко буде нам усім пити.

— Вже повинні би бути в сих сторонах,— відповів товариш.

— Не в сих сторонах, уже під Хотином повинні бути! Нехай так султан сегодня-завтра стане над Дністром з цілою потугою і не пустить козаків під Хотин, що тоді буде і вам, і нам? Зітруть турки ляхів окремо і козаків окремо, як порошину,— се ж триста тисяч против кількадесятьох тисяч.

— Я казав Любомирському: наше військо мусить чимскорше перейти Дністер і станути на волоській землі під Хотином, а то козаки доти не прийдуть, доки ми в Польщі. Хочуть бачити, що хоч Дністер спиняє нас від утечі. Не вірять нам, зради бояться. Я ж знаю козаків.

— Воно-то так; та коли вже згодився, присяг під Фастовом і обіцявся помогти його милості королеві, то йди і не забавляйся, а то лізе чорту в зуби — і другому не поможе,

і сам загине. Король не потвердить митрополита і владиків — і тоді нащо здалася вся наша робота? Ов, зле воно починається; нема ладу ні у вас, ні у нас.

Старий сердився. Товариш його був, видко, такої самої думки, бо задумався і замовк. Тільки по добрій хвилині озвався, побачивши на степу коня, що ходив самопас.

— А се що за кінь на степу? Чи бачиш, Петре? Та й спутаний до того, бо ось як скаче.

— Повинен бути і чоловік коло нього, коли спутаний,— відповів дід.— Нехай кількох хлопців скочить і подивиться.

Кілька верхових поїхало наперед; одні зупинили коня і розпутали; другі стали шукати їздця по корчах. Небагато шукали; їздець зараз найшовся. Вивели його з корчів, узяли попід руки і ждали, поки над'їде вся громада. Зловлений стояв тихо, тілько дивився заспаними очима і чудувався.

Вояки над'їхали.

— Ти що за один? — спитався дід.

— Я Микула Ярошенко із Серета.

— Що ж ти тут робиш?

— Шукаю козаків.

— Ага! Турки вислали його на звіди. Тримайте його добре! Зв'яжіть його!

— Ой ні, діду! Не кажіть мене в'язати: я християнин — я не ворог...

— Чого ж ти сюди забіг із Серета? Се ж не близька сторона.

— Я розповім вам, тілько кажіть мене пустити. Я поїду з вами. Не втечу ж я один перед стілько людьми. Чого боїтеся?

— Сідай же на свого коня і їдь з нами!

Ярошенко сів на коня.

— Ну, кажи! — озвався дід, коли Микула сів на коня.

— Чи ви козаки, бо в мене до козаків діло? — спитався Микула, охолонувши з першого страху.

— Все одно що козаки,— озвався товариш діда.— Коли хочеш знати, так се Сагайдачний, козацький старшина; можеш усе перед ним казати.

— Сагайдачний! — скликнув Микула радісно.— Так се ви Кафу зруйнували? Який же я рад, що вас бачу! Ми і в Молдові знаємо про вас! Дай вам, боже, здоровля, що стілько невільників спасли...

— Ну-ну, не балакай пустого! — озвався Сагайдачний.— Кажи, що мав казати.

Ярошенко став оповідати все, що знав: про напад чати на Серет, про свою родину, про опришків, про битву з турками над Прутом і про те, що йому турки веліли переказати козакам. Показав ще і записаний кусень пергамену, що дістав від турків.

Сагайдачний слухав Ярошенка не перебиваючи.

— І ти не брешеш? — спитав його, коли той скінчив оповідання.

— Не брешу; присягну, що не брешу! Я ж дякую милосердному богу, що ви мене найшли та й що я при вас, а ви мені не вірите! Сам я все бачив, сам усе перебув...

— Іди ж там до наших позаду і, коли хочеш, їдь з нами!

Ярошенко замішався поміж вояків, що окружили його з цікавістю, і мусив знову їм оповідати свої пригоди від початку. Сам же довідався від війська, що се Сагайдачний вертається з Варшави, куди їздив у посольстві до короля умовитися, за яку ціну козаки мають помогти ляхам. Сагайдачний думав, що застане уже під Хотином козаків, приїхав сюди, а тут козаків ще нема.

От його й вислали понад Дністер шукати чимскорше козаків, а для обезпеки дали йому сторожу з двісті п'ятдесятьох людей під проводом ротмістрів Аннібалів. Сей же попереду, що їде із Сагайдачним, то Молодецький, що сам бував колись на Січі, повірник Любомирського і приятель Сагайдачного. Ярошенко дякував богу, що по стількох пригодах найшовся нарешті поміж людьми, з котрими вже певно дістанеться під Хотин; звідтам уже легше буде шукати родини. Тілько не рад був, що мусив тепер разом із Сагайдачним ще волочитися степами, щоб найти козаків.

Тим часом Сагайдачний з Молодецьким вели іншу розмову. Поки не найшли Ярошенка, думали десь у степу відпочити; тепер же сю гадку покинули. Турки вже так недалеко, а козаків як нема, так нема. Де вони поділися? Треба шукати їх, треба найти їх якнайскорше, а то вийде біда невидана, нечувана.

— Нема ладу, нема ладу! — нарікав Сагайдачний.— Королевича з військом ще нема; ті, що вже є над Дністром, не карні; зруйнували своє власне містечко Жванець, і ніхто сим не журився; пушок не маєте... а Бородавки, вашого польського приятеля, також нема. Він чатами бавиться, людей висилає на нехибну смерть,— ов, погано!

— Погано,— потвердив Молодецький.

— А що, коли турки вислали до козаків не тілько сего молдована, а ще й інших на підмогу? Я присягну, що

таких післанців між козаками вже багато,— здогадувався Сагайдачний.— Ти чув добре, що він казав? Дадуть козакам усю Україну, щоби тілько не помагали ляхам. І на отсій шкірі те саме написане... Чи ти міркуєш, чим то пахне?

— Се так собі, обіцянка, а більш нічого,— замітив Молодецький.— Хочуть якнайдовше забавити козаків, щоб самі чимскорше дісталися над Дністер.

— Звісно, обіцянка, в яку і я не вірю, але коли сю обіцянку почують козаки, буде ребелія. Бо яка користь для козаків помагати ляхам? І за що? Жолду, що ще торік на Іллі мали виплатити нам у Києві, ви цілий рік не платили і тілько тепер надумалися, коли біда притисла. За православну віру караєте нас далі — турок не карав би нас так! А тепер, я знаю, готові ви видати нас туркам хоч зараз, коли б тілько вам дали спокій. Як же мають козаки йти з охотою вам на поміч?

— Ти мені, Петре, і не кажи сего; сам знаю: одною рукою б'ють, а другою згоди просять. Або наші короленята знали, коли чого треба для краю? От згодилися горік, щоби Бородавка гетьманував, а не ти, бо ти їм був замудрий; а тепер уже й самі бачать, що краще з мудрим згубити, як з дурним найти. Під Хотином уже казали, що ти повів би діло краще, ніж сей п'яниця: він же, видко, сам не знає, чи має йти під Хотин, чи ні. Дарма, що присягав.

— Він-то, може, й знає, та з козаками не так легко дійти до ладу. Потурає їм, бо їх вибранець; і так вони ведуть його, а не він їх.

— Краще було би, щоб ти гетьманував.

— Я їх просити не буду; і так придамся їм і не покину їх. Я для них заострий — от що! А наші люди, звісно, які: коли тілько в тебе трохи більше розуму, як у них, коли тілько о голову виростеш понад них, вони тебе зараз довбенькою по голові: «Не рости! порівняйся з нами!» Адже горік що ж я такого зробив нерозумного? Вибрав собі кілька тисяч щокращих козаків і пійшов з ними під Перекоп; не брав усіх, бо ліпше мати сотню людей, а добру, ніж тисячку, а ледачу. Малу громаду і прохарчуєш легше, і поведеш зручніше, і просто не треба мені було більше. Так, чуєш, через те, що я не взяв усіх, ті, що лишилися дома, на мене! «Виберім собі іншого! Він уже угору носа задирає!» А Бородавка їм: «Я вас не так, як Сагайдачний, я вас усіх не лиш на море, але і в саме пекло поведу». От і вибрали його.

А ляхам тілько й подавай такого: цілою Україною не зажуриться, Теофаном та Борецьким не докучатиме, аби тілько йому та козакам жолд платили, про все інше йому байдуже.

Сагайдачний замовк на хвилину, але, видко, ся зневага, якої зазнав торік від козаків, мучила його, а що гетьман Бородавка тепер занапащував почате Сагайдачним діло оборони православія, то він і не сходив йому з думки.

— Під Фастовом,— говорив далі Сагайдачний, потягаючи з люльки,— на раді Борецький гірко нарікав перед громадою на переслідування нашої церкви. Виходило з його бесіди: за що помагати ляхам? Я на те кажу: се правда; та коли турки поб'ють Польщу, поб'ють і нас, бо сила їх завелика против нашої; биймо ж їх тепер спільно з ляхами, так як радить патріарх, а потім уже, по війні, з ляхами порахуємося. Виходило: ми з тобою, ляше, не приятелі; але все ж ти християнин, а турок наш спільний ворог. Знай же, ми тобі поможемо тепер, за те ти нам се зроби і те... А Бородавка на другий день, коли польський післанець Обалковський, що привіз троха грошей, став говорити — уважаєш, коли він привіз гроші? аж по році! — каже козакам стріляти з моздірів, ясу воздавати по кождім слові післанця. Зо дві години стріляли. І за що воздавати ясу? За те, що привезли гроші, які ще торік мали дати? Але се вже така лесть Бородавки, щоб ласки ляхів заскочити. Погано воно і не до лиця козакам, бо такої ласки найдем і в Параски. Нас тепер потребують, і нехай тепер нам кляняються, а не ми їм.

— Ти казав що королеві про Бородавку? — питався Молодецький.

— Казав.

— І що ж він на те?

— Відослав мене до Ходкевича.

— А Ходкевич?

— Та тілько Ходкевич і розуміє діло між вами, а більше ніхто. Шкода, що він нездужає... Вже я собі якось пораджу,— говорив Сагайдачний неясно; не хотів, видко, всего казати і звів бесіду на що інше: — Що там у вас пороблює молодий Петрашко Могила? Чого він шукає під Хотином?

— Усе має надію, що дістане Молдову. Радить не пустошити Молдови, бо она піддасться нам; він нібито має там своїх людей — от говорить! А Ходкевич і заборонив чатам туди ходити. Ходило перше кілька чат, а тепер не вільно. Тут військо без гроша, одні вже тепер голодують, другі

з возів додають, а на добичу в чужу землю йти не вільно. Могила, мабуть, підмовив.

— Що се за панич, бо я з ним небагато балакав; не було коли.

— Нічого собі хлопець, розумний, тільки що за молдовським престолом жалкує.

— Є за чим! І охота сим панам в турка за наймита бути! Години там спокійно не поживе, а пхається, як би не мав з чого жити. Він і мені згадував за Молдову. «Поможіть!» — каже. Я йому просто: «Дай, боже, панувать, на золотих кріслах сідать,— та, мабуть, шкода заходу!» Не в смак була йому моя бесіда.

— Він і з Вевеллім накладає.

— Се хто такий?

— Чорт його знає, що за личина! Любомирський казав мені, що отсей Вевеллі хоче погодити турків з нами. Він і з великим везиром знається, і з господарем Олександром, і до нас приїздить — заробити хоче, та й годі! Дурисвіт якийсь, але хитра бестія. Тепер він десь із Шемберком у турків... ще з-під Скали поїхали.

— З тої мукй хліба не буде,— сказав Сагайдачний твердо.— Коли б турки хотіли миритися, то поклали би умову: знівечити нас, козаків; коли б ляхи на се згодилися, тоді у нас інше діло було би з турками, а інше з ляхами. Уже як би ми там полагодилися з турками, ще не знати; можемо помиритися з ними, і сей мир буде їм миліший, ніж з ляхами, бо шкоду мають від нас. Але зате ляхи відпокутували би зраду... Слухай, Молодецький, ти там у польському обозі живеш з великими панами; скажи їм, що я думаю, нехай не важаться. І загалом ти б добре діло зробив, коли б мені давав знати, що у вас будуть думати. Адже ти не лях, і мій приятель, і православний, а хоч споріднився з ляхами, все ще на козаків не ворогуєш, польським м'ясом не обріс.

— Що можна буде, то скажу тобі. Коли сам не прийду, то пришлю тобі когось.

— Сам бачиш, до чого може дійти, коли діти стануть вести діло. Пам'ятай же! З Ходкевичем і королевичем я сам поладжу, але з усякими паненятами, сенаторами і комісарами, що тільки будуть путати Ходкевича на кождім поступку, не дійду до ладу. В козацькій старшині я вже сам дам ряд; хоч я й не гетьман, та ще мене слухають.

До самого вечора їхала сторожа із Сагайдачним попереду. Підвечір злізли з коней, щоби відпочити і попасти коні, а потім уночі далі їхати. Стали під лісом. Усіх непокоїло

щораз більше, що не видко було козаків. Правда, на степу, коли їхали, не раз наполохані гайворони зривалися із землі — і вояки Аннібалів усе находили там або вбитого козака, або вбитого татарина, або кінське падло, уже туди крутилися різні чати; находили і цілі леговища, де ночували люди; однак більших громад живих людей не стрічали. Степ був як пустиня, хоч шляхи були протоптані.

Микула запізнався уже з різними вояками і всім оповідав свої пригоди, бо просили його. Слухали його й оба Аннібали, і Курцевич, що їздив із Сагайдачним у Варшаву, і інша старшина з ватаги. Всі не могли начудуватися козакам, що так славно билися над Прутом, і хоч жалко їм було, що так марно погибли, проте тішилися, що така мала громада козаків здержала майже на три дні цілу силу турецьку і що тисячі таких самих завзятих борців прийдуть їм на поміч під Хотин. Коли б тільки прийшли!

Відпочили зо дві години і поїхали далі. Ніч була темна і хмарна. Вітер шумів легко травою і листям дубового лісу. Уже було по півночі, коли минули ліс і виїхали на чистий степ, що легенько піднімався угору. Поза горбом на небі горіла червона луна від пожарища.

— Ну, слава богу, се вже, мабуть, наші,— промовив Молодецький.— Гріються на пожарищі, як звичайно; люблять вогонь, як діти.

Коли виїхали на горб, побачили далеко і саме пожарище. Огонь розлився широкою струєю на овиді; небо мовби горіло.

— Се Степанівці горять,— сказав Сагайдачний.— І чого козаки тут шукають? З-під Фастова під Хотин через Степанівці дуже обхідно. Краще би іти просто на Могилів і на Брагу. Мабуть, для добичі загналися так далеко. Панове ротмістри,— обернувся Сагайдачний до Аннібалів,— вишліть кількох кінних передом, а то щоб не попали ми самому чорту в зуби.

— Адже сказано, що головна сила турків уже перейшла,— замітив один з Аннібалів.

— Триста тисяч війська не буде йти разом. Уважно, панове! — приказував уже Сагайдачний.— Може, то наші, а може, й ні. Се мені щось підозріле.

Але поночі не можна було пізнати, хто се у Степанівцях так господарює. Вояки почали здержувати коні і ждали, яка вістка прийде від висланої наперед чати. Небо почало сіріти, і у Степанівцях огонь блід перед сходячим сонцем.

Тільки чорні дими підіймалися тепер щораз виразніше із землі в небо.

— Заждіть тут! — порадив Сагайдачний.— Недалеко корчі і ліс, можуть нам придатися в потребі. А я поїду наперед.

Військо стануло собі кругом старшини і дивилося в сторону Степанівців. Ярошенко поїхав із Сагайдачним.

Далеко на сході стало червонітися небо; сонце сходило.

— Видко білі намети під го́родом,— промовив Курцевич.— Козаки таких не мають. Чи бачите?

І як би на потвердження сих слів побачили, як Сагайдачний вертався скоро до них, а люди, що були з ним, кричали здалека: «Втікайте! се турки!» За чатою навздогін гналася турецька сторожа — спершу тільки кількадесят людей, але по хвилині уже кілька сот.

— В ліс! — скрикнув Сагайдачний.

Військо кинулося навтікача; Сагайдачний був позаду.

Микула Ярошенко вихопив шаблю із похви і їхав за самим Сагайдачним, готов боронити його з цілої сили. Він так і чув душею, що треба йому сего діда держатися, треба, щоб дід жив, а то без нього не вдіє нічого. Військо, наполохане, гнало полем без ладу, щоб коням було свобідніше. Турки настигали за ними і кричали грімко: «Аллаг!»

Ледви встигли впасти в корчі перед лісом, як погоня уже й стрілила. Сагайдачний і Микула, що був коло його боку, чимскорше скочили в корчі. Ще не вспіли оглянутися, коли кінь під Сагайдачним нараз прикляк — турецька куля вдарила його. Микула зіскочив зі свого коня і пустив його. Де не взялися турки з шаблями. Один замахнувся на Сагайдачного. Ярошенко збоку ударив турка по руці, аж йому шабля випала. Але тут уже прискочив і другий. Сагайдачний станув, готов відбити удар, коли тут кінь турка як стане дуба — Ярошенко шпигнув коня шаблею так, що аж турок повалився на землю. Тим часом Сагайдачний уже упорався з третім; заки той обернув коня в корчах, дід уже заскочив його ззаду і рубнув по шиї; їздець повис у стременах, а наполошений кінь почав утікати.

Після того Сагайдачний кинувся у густі корчі; Ярошенко — за ним. Було ще саме впору, бо турків показувалося щораз більше; тільки їхати верхом не могли, бо корчі спиняли. Вони здержували коні і стріляли навздогін за втікачами. На хвилину Ярошенко втратив Сагайдачного з очей і біг просто корчами. Здавалося йому, що лишився позаду, бо далеко перед ним берегом лісу тяглася стрілянина

дальше. Лишатися не було безпечно — так він розтручував корчі дальше, аж подряпав собі лице, поки забіг у високопенний ліс. Поперед нього скорим кроком із шаблею в руці йшов Сагайдачний. З-під рукава лівої руки текла йому кров. Помітив се Микула і скрикнув:

— Ой господи! Що вам?

— Не бійся, нічого мені не буде. Пострілили мене в руку. Ходім! Шкода, що коней позбулися. Турки, здається, за нами не поженуться; бачили, що нас небагато. Прогнали тільки, та й годі! Слава богу, що натрапився ліс, а то було би зле з нами.

Ішли мовчки добру хвилину, поки Сагайдачний не озвався:

— Ні вже, треба перев'язати руку! Перев'яжи мені, синку, порятуй вдруге. Ось тобі платок.

— Ще нападуть нас!

— Не побачать, не бійся!

Сагайдачний роздягся. Ліве рам'я було зранене кулею; у рані було сукно з одежі.

— Витри добре! Витягни все, що там є.

Микула витяг з рани сукно, але куля перейшла рам'я наскрізь, і він не мав способу переконатися, чи в тілі що не лишилося. Обтер рану і перев'язав її туго платком, щоби спинити кров. Поміг потім Сагайдачному одягнутися, і оба пійшли далі лісом.

— От спасибі тобі, синку, що поміг у біді. Ходім же! А де наші ділися?

Польської сторожі справді не було видко — розскочилася по лісу, як заяці. У страху кождий дбав про себе, а між корчами і деревами годі було зійтися знову скоро докупи.

— Коли б уже вийти з лісу у степ!

— Ідім, вийдемо ми вже якось... О! ще стрілив хтось!

Обидва йшли скорою ходою ще з півгодини у сторону Дністра, поки зблизилися до краю лісу, до степу. Не виходили з корчів, тілько йшли ними. В лісі було чути вже їздців, бо ломаччя тріщало.

— Чекайте, ось коні пасуться, навіть осідлані! Я їх мушу мати! — скликнув радісно Микула.

По степу тут і там паслося справді кілька коней, що в битві скинули або втратили своїх їздців. Вони то скубли траву, то оглядалися, чи не йде хто їх займати. Ярошенко підійшов до одного коня; той і не втікав, дав спокійно на себе сісти. На тім коні під'їхав до другого; той почав утікати, але Микула випередив його, прискочив і так сильно

зловив за поводи, що трохи сам не випав із сідла. Кінь не давався; Микула зіскочив із спокійного коня і сів на того, бистрого; тепер уже він мусив іти. Обидва коні привів у корчі і дав спокійного Сагайдачному.

— Беріть того, бо мій якийсь норовистий.

Сагайдачний усів. Саме тоді із лісу виїхав Молодецький.

— Де ти, Петре, дівся? Я тебе шукаю, шукаю і не можу найти.

— От порятував мене сей козак, а то був би загинув. Погоні за нами нема?

— Я не бачив.

— Їдьмо ж!

Усі три потисли коні і погнали вже степом. Із лісу стали щораз частіше виїжджати вояки. Вкінці лісу не стало, всі мусили вийти у степ. Коли вже більша частина зійшлася докупи, рушили вперед. Погоні турецької не було, але страх гнав усіх так, що ніхто й не думав їхати помалу, поки самі втомлені коні не звільнили бігу. Над'їхали і ті, що припізнилися. Тоді почислили себе, не ставало кільканадцять, мабуть, погибли. Добре що не всі; а то ж і гадки не було побороти турків. Вояки оповідали, що із Степанівців висипалося турків, як з мішка, кілька тисяч, і всі пустилися в їх бік, тілько, видко, завернулися, довідавшися, що їх було небагато. Проте не вірили туркам, і скоро тілько по дорозі стрітили знову ліс, в'їхали у найдальшу його глибину, щоб самим відпочити, і попоїсти, і коням дати пільгу, бо ті вже падали з ніг і не хотіли йти.,

Сагайдачний уже не мав спокою.

— Що то буде, що то буде? — нарікав він перед старшиною.— Де той Бородавка до чорта дівся? Турки вже випередили наших, вб'ються клином поміж нас і ляхів,— де він розум дів? Чого жде? Адже не пустять його під Хотин, щоб і згинув! Тілько троха попасім — і далі! Лісом, а не степом, бо я заложуся, що турецьких або татарських чат уже повно на степах. Вони не ждуть.

Всі слухали бесіди Сагайдачного, і всіх находив страх. Спочивали недовго і поїхали дальше. Лісом було зле їхати, громада розлізлася. Сагайдачний уже не зважав на ніщо, їхав або йшов мовчки та пихкав свою люльку, заклавши ліву руку в пазуху, бо боліла його. Ярошенко не відступав його; слідкував за ним подалеки, але не спускав його з очей. Він чудувався, скілько сили було в сего сивого діда, що, помимо рани і болю, йшов жваво вперед або вів коня тілько самою правою рукою.

Настала ніч. Сагайдачний ані не думав спочивати. Дехто з вояків з утоми трохи не падав на землю; і Ярошенко, хоч який був сильний — правда, останніми часами він досить змарнів,— радо був би поклався де під дубом полежати; а Сагайдачний не хотів. Він уже не просив нікого йти з ним. «Сам,— каже,— пійду, бо нема коли спочивати, потім спічну». Молодецький, Ярошенко і ще кількох не покидали його, ішли з ним, поки сили ставало. Вкінці ціле військо лишилося в лісі над Дністром, бо не знали навіть куди йти —і темно, і дороги нема; лише Сагайдачний не ставав.

— Хто хоче, нехай іде зі мною, а коли ні, то я й сам пійду,— сказав він.

— Я ж тебе не покину,— відповів Молодецький.

— І я б хотів з вами,— озвався Микула.

— Ходи, ходи, сину; ти, бачу, пильнуєш мене.

— Ой добродію, до кого ж мені тепер прихилитися? Іду за вами, як за батьком дитина, бо я вже сам нічого не придумаю.

Всі три йшли ще зо дві години усе горі Дністром, але нарешті, коли обминали якийсь глибокий яр і залізли в безвихідні корчі, стали.

— Чи не зблудили ми? — промовив Молодецький.

— Може бути. Треба ночувати, нема ради,— відповів Сагайдачний і, втомлений, усів на землю: — Гей, хто в лісі, озовися! — крикнув голосно, але з лісу не відозвався ніхто.

— От коли б можна де коні попасти, я повів би,— каже Микула.

— А де найдеш добру траву у дубовім лісі? От лягай, а коні прив'яжи до дерев!

— Я встану досвіта і найду десь троха трави.

— Добре! добре!.. Сподівався ти такого, Молодецький? Гарна пригода, що? Ну, слава богу, ти цілий, а мені, бач, уцідили троха крові. Коли б хоч у битві великій, а то от на гладкій дорозі. Я й сам не знаю, звідки куля надлетіла.

— Болить тебе?

— О так, як би комар укусив. Пусте!.. Найкраще закурю собі люльку і все забуду. От коли б козаків найти! Ми їх у сих сторонах мусимо найти. Коло Степанівців їх не буде, бо занадто вже близько вороги; виходить, що вони повинні бути над Дністром, може, близько Могилева. Там є брід, отуди нам вранці і дорога.

Ще з півгодини балакали оба діди, а Микула тілько слухав. Нарешті всі замовкли і заснули. Сагайдачний від

часу до часу постогнував у сні, але втома, видко, перемогла й його, він спав.

Досвіта, зі сходом сонця. всі вже були на ногах. Ярошенко встав раньше і попас коні, тепер можна було їхати дальше. Сагайдачний казав собі ще обмити і перевинути рам'я, котре йому троха спухло, і просив Микулу вести його коня. Всі три старалися тепер вийти з лісу і йти узліссям, бо надоїло обминати корчі і дерева. Бог поміг: до самого полудня нігде не було видко ворога, можна було їхати спокійно.

Доїздили до Могилева. Ярошенко поїхав наперед шукати броду, що мав тут бути, як казав Сагайдачний. Але тільки він щез за горбом, як по хвилині виїхав знову на горб з кількома козаками.

— Є наші! є! — кричав радісно здалека.

— Слава богу! — сказали в один голос Сагайдачний і Молодецький.

Козацька сторожа прискочила наздогін до Сагайдачного і познімала шапки.

— Вітай, батьку! — промовив один старий козак.— Слава богу, що ти живий; ми гадали, що вже по тобі. Ото буде радість!

— Здоров, Муха! Ти тут?.. Кажи зараз, де козаки?

— По тім боці Дністра під Могилевом стоять обозом.

— Чому ж не йдуть під Хотин?

— Тілько вранці сюди прийшли. Втомлені дуже. Ми вже ледви дишемо. Завів нас клятий Бородавка так гарненько в Молдову, що ми вже цілий тиждень тілько всеї роботи маємо, що пробиватися табором поміж турків і татар. Передучера вночі напали на наш обоз татари, ми ледви дали їм раду. Що наших погибло запусто, задурно, годі зчислити. Цілі чати попропадали, і досі їх нема. Уже були ми два рази по сім боці Дністра і потім знову верталися на той бік, бо дуже вже гаряче було.

— Ведіть нас в обоз! — сказав Сагайдачний коротко і вже не відзивався до нікого, тілько думав та головою махав, наче перечився з кимсь.

За містом Могилевом на полях стояли козаки обозом. Було їх там сорок тисяч. Гамір був в обозі, мов на торзі; за обозом ревіли воли, збоку стояло кількасот маж; по полях паслися коні.

Коли дійшла чутка до козацької старшини, що вертається Сагайдачний, усі заворушилися. Перший вибіг полковник Михайло Дорошенко. Скочив на коня і виїхав назустріч.

— Здоров, Петре!

— Здоров, Михайле! От підтримай мене, нехай злізу з коня, бо ліва рука мене болить, пострілена.

— Коли? — спитався з острахом Дорошенко, помагаючи Сагайдачному злізти з коня.

— Потім скажу. А тепер які новини у вас?

— Під Хотином був я,— говорив Дорошенко,— в день чи два як ти звідтам від'їхав; сказав Ходкевичеві, що вже йдем. Там, знаєш, ляхи на нас так ждуть, як на манну з неба. Аж смішно! Ну та й лад у них!.. Але, зачув я, і таке кажуть: «Коли козаки завинили, то нехай самі терплять. А нас, себто ляхів, за що мають карати турки, коли то не ми їздимо на море, лише козаки!» Розумієш, Петре, чим то пахне? І дехто з наших уже так-таки й каже: «Не йдім під Хотин! Зрадять нас! Туркам видадуть!»

— Е, ні! треба йти! так не годиться! — відповів Сагайдачний.

Дорошенко оглянувся, чи не підслухує хто розмову, але Молодецький держався здалека, а Микула ще дальше.

— І я так кажу, що треба пійти. Але ще одно маю тобі сказати. Вчора переловили ми турецького «язика», молдована якогось, що по-нашому говорив. Наперся до гетьмана. До гетьмана! до гетьмана! а нам і слова не хоче сказати. Ми до него: або зараз кажи, або смерть твоя! Ми вже самі доповімо гетьманові. Молдован і каже: посилає його чи везир, чи сам султан навіть сказати Бородавці, нехай не помагає ляхам; усю Україну, каже, відступить козакам, Київ або Кам'янець-Подільський на столицю.

— Знаю, знаю, і ми такого зловили,— перебив Сагайдачний.— От їде за нами... Ага, чуєш, друже, возьми-но ти його у свій полк та йди йому на руку; порятував мене в біді і поміг, від смерті збавив. Йому всю родину забрали, і він отак блукає, бідолаха...

— Добре, добре, я прийму.

— Ярошенку! — кликнув Сагайдачний і, коли той над'їхав, сказав: — Отсе полковник Дорошенко приймає тебе у свій полк. Там хоч прохарчуєшся, а то з голоду згинеш. А потім пошукай мене, я ще тобі маю щось дати.

— Спасибі вам, батьку! — відповів Микула, радий, що бачить стілько тисяч своїх людей.— У такій великій громаді і смерть легша.

— Так, до речі, Михайле! Гадаєш, що в Бородавки не було таких «язиків» більше?

— Вже ж мусили бути.

— А він що на те?

— Чорт його знає, що він гадає. Веде нас з турками та татарами об межу, так що обгонитися від них годі, мов від собак, і тішиться, що спалив пів-Молдови. Наших аж під Сучаву посилав. Одна чата з трьох тисяч людей десь пропала: цілий полк! Менших і не рахувати. А тепер щось таке чинить, як би справді не думав іти під Хотин... Може, послухав турків?

Розмова увірвалася, бо над'їхала інша старшина. Всі віталися із Сагайдачним, як з батьком рідним, і що перше почали казати, то були нарікання і прокльони на Бородавку, що збавив стілько людей, харчів з дому доволі не набрав, а тепер промишляє розбоєм... Доста їм Бородавки! не хочуть його! Добре, що Сагайдачний вернувся; вони його ось таки зараз виберуть гетьманом. Усі козаки ждали тілько на нього, щоби Бородавку скинути.

— Годі! годі! — втихомирював їх Сагайдачний.— Треба раду скликати.

Всі в'їхали в обоз. Побачивши Сагайдачного, козаки обступили його роєм, так що їхати було годі. Тілько чути було, як казали: «Слава богу! слава богу, що вернувся! Тепер у нас буде голова!»

— Спасибі вам, діти! Спасибі! Не товпіться так! Дайте дорогу! — просив козаків Сагайдачний.— Ми ще сегодня зробимо лад. Не журіться! Ідіть спочити!

Але козаки, зачувши, що вернувся Сагайдачний, збігалися з усіх сторін, і вже тисячі їх проводжали його і старшину на широкий майдан, що був посеред обозу.

— Зараз раду скликати! Зараз раду скликати! — кричали козаки щораз голосніше.— Скинути Бородавку! скинути!

Козаки навіть не пустили Сагайдачного у намет, привели його на майдан і тут казали довбушам бити у кітли. «Кличте Бородавку!», «Нехай він пропадає!», «Сагайдачного гетьманом обрати! Сагайдачного!» Крик настав такий, що ніхто вже свого власного слова не міг почути.

Надійшов Бородавка і решта козацької старшини. Яцько Неродич, прозваний козаками Бородавкою через те, що мав на лиці велику бородавку, прийшов на раду п'яний.

Се було видко по його червонім, набрезклім лиці і по непевнім ході. В руках мав булаву.

— Здоров, Якове! Маю деякі новини з Варшави. Кажи козакам утихомиритися, нехай я розповім, що приношу.

Бородавка не відповів нічого, тілько шукав деякого вищого місця, щоб його бачили козаки. Підсунули йому якусь

бочку, що стояла на майдані, але він не міг на ній устояти і, заким промовив слово, трохи не впав.

— Тихо, хлопці! — промовив він нарешті, піднявши ліниво булаву вгору, і потім просто злетів на підставлені руки старшини, що поставила його на землю.

На бочку виліз Сагайдачний.

— Тихо! тихо! тихо! Сагайдачний говорить!

Заким козаки справді втихли, минула добра хвилина. Вкінці промовив Сагайдачний:

— Приношу вам новину з Варшави. Король його милость сказав, що за нашу поміч потвердить нам нашого митрополита і єпископів і що не буде ширити унії. Дав слово! Королевич також дуже просив помогти. Наша річ показати тепер, що ми Польщі потрібні, аби не говорили і не писали, чи нас треба вигубити до ноги, чи ні. Покажім, що ми, православні, не зрадники отчизни, як про нас кажуть! Зачуваю, що дехто з вас не радить іти на поміч ляхам. Я ще під Фастовом у Сухій Діброві читав вам, коли тямите, письмо патріарха Теофана: «Поможіть,— писав він,— ляхам, бо турки — вороги всіх християн». І я кажу: не треба нам лишати християн у такім нещастю, ми повинні їм помогти. Ляхів гудьмо, та з ляхами будьмо. Ану, не поможемо ми їм, тоді невірні розпустять на всі сторони свої загони; не буде кому боронити землю християнську, бо і нас можуть потім змести. Тепер вже нам турки на карку висять, не пора нам завертатися. То як же ви тепер гадаєте: іти під Хотин чи не йти?

— Іти! іти! — закричали козаки.

— Тільки не з Бородавкою! — крикнув ще хтось з гурту, коли тамті оклики втихали, і нові оклики зірвалися, як буря:

— Скинути Бородавку! скинути!

Бородавка чув ті оклики, але дивився баньковатими очима так, як би не розумів, про що йде діло. Хтось таки за ним скрикнув грімко:

— Скинути Бородавку!

Бородавка обернувся помаленьку поза себе і загрозив булавою:

— Що? мене скинути? — сказав звільна, і се питання його було більше смішне, як грізне. Козаки, що стояли довкола нього, навіть засміялися.

Сагайдачний зліз з бочки, а на його місце виліз Дорошенко. Стояв часок, поки козаки утихомирилися.

— Слухайте, панове! Вернув до нас наш батько Сагайдачний, з котрим нам було так добре, поки дурним головам

не прийшло на думку його скинути, а вибрати Бородавку. Бородавка так нас водить гарненько сюди-туди манівцями, саме поміж турків, як вівці між терня, що багато нашого брата вже валяється по степах гайворонам на поталу. А можна було без того обійтися. Про інші гріхи нашого гетьмана краще замовчу. Тільки те скажу коротко і на розум, що коли ми маємо йти під Хотин, коли не хочемо, щоб за нами підкови збирали, нехай веде нас гетьман Сагайдачний. До булави треба голови! Хочете його мати гетьманом?

— Хочемо! хочемо! Сагайдачний нехай буде гетьманом! Бородавки не хочемо!

Такі оклики лунали кілька хвилин, і тисячі шапок злетіли угору.

Сагайдачний випрошувався тим часом у старшини:

— Я вже старий! От і рану маю! Може б, кого іншого?

Але старшина вихопила Бородавці з рук булаву, подала Сагайдачному і підняла його на бочку.

— Не відрікайся, Петре! — казали йому.— Приймай, та й годі!

Сагайдачний стояв довго без слова; уже козаки і втихли, а він ще немов думав, що має сказати.

— Панове! У мене до вас тільки два слова. Перше слово: велике спасибі вам за те, що мене вже вдруге вибрали гетьманом. А друге слово таке: коли має бути лад між нами, то вже вибачайте, що я про сей лад буду дбати так, як перше дбав. Може, мій спосіб декому буде й не до смаку; та самі ви знаєте, що куля — не галушка, її не проковтнеш; війна не забава, лад мусить бути! А по сім слові зараз вам мій перший приказ: до вечора всі маємо бути по тім боці Дністра, а вночі йдем дальше — під Хотин. Розходіться!

Се сказавши, Сагайдачний зліз з бочки і саме наткнувся на п'яного Бородавку.

— Се ти, Петре, що собі гадаєш? Що я теє... га? — зачепив Бородавка нового гетьмана.

— Якове! іди спати! — відповів Сагайдачний лагідно.— Не чіпляйся!

Але в п'яній голові повстала п'яна думка: Бородавка вихопив шаблю з похви і замахнувся на нового гетьмана. Його, розуміється, зараз здержали за руки.

— Відведіть його у намет і поставте сторожу! — приказав ще новий гетьман і пішов троха припочити та дещо попоїсти, бо вже душі не чув у тілі. Вже в наметі доповів ще старшині свою думку про Бородавку: — Мені в Варшаві

видали Бородавку, і нехай він тільки не держить язика за зубами, то я з ним порахуюся.

Тим часом козак Муха повів Ярошенка до Дорошенкового полку. Приймили його радо, дали їсти і узброїли його. Ярошенко аж відітхнув легше. Він уже й рахубу стратив, коли вийшов із Серета. Здавалося йому, що се було так давно, так давно, рік тому або й більше, і що все, що він перебув за остатніх два тижні, не сталося дійсно, тілько снилося. Він і справді ходив, як у сні, і дивився на козаків мов не своїми очима. Одно тілько відчував душею, що пійде тепер з козаками, мов з водою, і буде під Хотином. У них після вибору Сагайдачного також вступив дух, почули певну руку над собою і повеселішали.

До вечора уже всі перейшли Дністер і перевели табір. Надійшли також обі роти Аннібалів і прилучилися до козаків. Попереду уставив свій полк Дорошенко і ждав, поки ціле військо упорядкується. Вкінці Сагайдачний дав знак, і все військо рушило. Сагайдачний їхав позаду на возі, бо не міг через руку вести коня.

V

В середу, першого дня місяця вересня, на полях на полудне від Хотина йшла дуже пильна робота. Відділи польського війська вже мали позначені місця, де мали стояти, і працювали завзято ще зночі, щоби чим скорше докінчити окопи, бо прийшла вістка, що все турецьке і татарське військо вже недалеко Хотина. Уже вчора татарський хан Кантемир з кількома тисячами війська наробив їм шкоди у сторожах і в обозі; ледви скараскалися його.

Земля коло Хотина похилена до ріки і порозбивана глибокими ярами, котрі чим ближче Дністра ширшають. В однім такім яру, против села Браги, над самим Дністром, стояв величезний старий замок, немов височенна, стрімка і неприступна стіна, що замикала ворогам із Польщі дорогу в Молдову. Коли було на нього подивитися з кам'янецької дороги, то він не дуже-то впадав в очі, немов потопав у глибокім яру; та зате коли було стати під його стінами і глянути угору, то чоловік почував себе дрібною мурашкою, що напала за чимсь у підніжжя замку. Велетенські підмуровані окопи з глибокими ровами держали у своїх кріпких обіймах сю старосвітську будову і припирали широким півкругом до стрімких берегів Дністра. Тут залога могла жити безпечно, без страху: з одного боку глибокий Дністер, з ін-

ших боків вали і яр з потоком, котрого воду можна було стримати загатою і підняти на два сажні вгору; сам же замок мав такі мури, що могли без шкоди ковтати в нього з пушок, як ковтачі стукають клювами о бані церковні.

Однак тепер із сего замку небагато було користі; він міг придатися тілько в крайній потребі. Місця на обоз для більшого війська тут не було, та й не видко було звідси бессарабських степів перед собою, де мало бути бойовище. У замку на подвір'ях в ровах і попід замок крутилися тепер тілько зайшлі люди з Молдови і польські чури, що пильнували стирт соломи і сіна, худоби, призначеної на заріз, і коней.

Щоби із замку дістатися до польського обозу, треба було йти під гору, перейти містечко Хотин,— тепер спалене дотла, щоб не давало захисту ворогові, тілько кам'яна церква лишилася,— а за церквою уже й починався польський обоз. Тут широка хвиляста рівнина надавалася і на бойовище, і на кладення обозу — і тут-то й велася тепер робота. Окопи польського обозу, з брамами, з висуненими наперед і на ліве крило редутами, припирали до берегів Дністра, як величезна погнута земляна підкова. Місця закроїли собі ляхи багато, щоби війську не було тісно.

Але ще не все польське військо було під Хотином в окопах. Саме передвчера прийшов королевич Владислав із своїми полками і лежав по тім боці Дністра обозом поміж Жванцем і Брагою. Не міг перейти на другий бік ріки, бо міст попсувався; а до того, не так легко було зі стрімкого берега зійти з цілим табором над саму ріку.

Повздовж окопів їхав і приглядався роботі великий польський гетьман Іван-Карло Ходкевич, схорований через падачку дід, уже сивий та згорблений. Він сидів на коні лінниво, без сили, і тілько бистрі, розумні очі показували сильну душу в сім хорім тілі. Придивлявся уважно окопам і від часу до часу скрикував злісно на вояків:

— Куди землю викидуєш? Пощо так далеко за окіп? Чому рів не всюди рівний? Зрівняти! Як тут положишся стріляти?

Розгнівавшися, Ходкевич навіть потягав по хребті сего і того вояка довгою паличкою, такий був нетерпеливий.

За гетьманом подалеки їхало двох старших з його полку: бєлзький воєвода Рафаїл Ліщинський і ротмістр Степан Пац. Вони приглядалися гетьманові і шептали собі:

— Злоститься, що козаків нема,— говорив Ліщинський.

— Обійдемося і без козаків,— хвалився молодий Пац.

Ліщинський глянув здивовано на молодого ротмістра.

— Вашмосць ще з турками не воював?

— Ні.

— Ну то ліпше би не чванитися. Всіх нас разом з козаками, коли прийдуть, буде лише 70 000, а турків є 300 000, а нехай лише 200 000, коли челяді їх не числити, то все-таки три рази більше, як нас. А вашець собі так козаків за байбардзо має.

— Ет! ще, може, й не треба буде їх, бо от Шемберк їде з Вевеллім. Довго бавилися в турків!

Обозом над'їхав справді спольщений німець Шемберк, що їздив у посольстві до турецького султана, щоби ще в послідній хвилі спробувати, чи не могло би обійтися без війни. За ним їхав грек Вевеллі, смаглявий, сухий чоловічок з хитрими очима і зарослим чорною бородою лицем. Він уже здалека зліз із коня, передав його чурі і з похиленою головою покірно підходив до Ходкевича.

— Добрі новини чи злі? — спитався Ліщинський Шемберка.

— Злі! — відповів той коротко і під'їхав зовсім близько до гетьмана.

Ніхто не важився підслухувати розмову Шемберка з Ходкевичем; тільки Вевеллі стояв ближче, поклавши руки турецьким способом наохрест на груди, і ждав, поки його покличуть.

— Турки далеко? — питався гетьман.

— Ми від'їхали чотири милі від їх обозу. Тепер будуть уже, певно, ближче.

Ходкевичеві задрожали нервово уста.

— Є яка надія на мир?

— Нема. До султана мене й не допустили; везир ховав мене перед ним. Каже, що Осман так довго їсти не буде, поки не займе нашого обозу.

— Блазень! — скрикнув Ходкевич гнівно.

— Сі листи, що привіз Вевеллі під Скалу, я думаю, були фальшиві.

— Що?!

— Були фальшиві, кажу. Отся бестія, здається, сфальшувала.— Шемберк махнув головою у сторону грека, котрий стояв збоку спокійно, бо не розумів польської мови.— Капіджі-баша, і Усейн-баша, і господар присягалися, що ніяких листів не писали. Через нього стали підозрівати й господаря Олександра, що нам прихильний, скинули його — і не вбили тільки тому, що прийняв турецьку віру.

А господарство віддали знову Степанові Томші. І самого Вевеллього замкнули, та потім якось пустили. Чудно воно...

Ходкевич глянув на хитрого грека зневажливо і гнівно, але не промовив ні слова.

— А отсе лист від везира, уже правдивий,— і Шемберк передав Ходкевичеві пергаменовий звиток, завитий у червону китайку, зав'язаний шовковим мотузком і запечатаний воском.

Ходкевич розірвав скоро шнурок і глипнув на письмо.

— Я по-турецьки не розумію! Може, вашмосць знає, чого від мене хочуть.

— Здогадуюся,— відповів Шемберк.— Там, у наметі волоського господаря Радули, говорилося, що турки, коли застануть козаків уже тут, передовсім нападуть на них. Нас, певно, намовляють не помагати козакам, щоб вони погибли; тоді з нами помиряться.

— Ні! се не може бути! се було би лайдацтво! — обурився Ходкевич.— Ну, чи видав хто таке ошуканство? І я мав би до того допустити? Ніколи!

— Коли мені вільно сказати своє слово, то я б також радив не опускати козаків у потребі. Вони можуть нам дуже придатися. Над Прутом — я вже з Молдови писав вашій милості і про се — я сам був свідком, як мала чата козацька на три дні здержала майже всю армію Османа. Таких вояків нам треба. Се була би крайня невдячність — покидати у лихій годині таких товаришів.

— Що ж з того, коли їх ще нема!

— Певно, не можуть дійти; татари спиняють.

— Коли б уже раз прийшли, а то я сам не знаю, що буде Ось для королевича в окопах місце, а він ще коло Жванця! Кого я тут поставлю? А тут ворог так близько! Що то буде, що то буде?! Пац! — крикнув Ходкевич.— Ви знаєте по-італьянськи. Скажіть-но ви сему драбові, що мені його служби не потрібно; може забратися до чорта; нехай нам тут не заважає та не придивляється, бо ще зрадить нас. Тільки не кажіть так остро, як я.

Пац під'їхав до Вевеллього, що знав по-італьянськи, і сказав йому коротко, що гетьман не потребує його прислуги і що може собі хоч зараз від'їхати.

Вевеллі замахав руками, як би обганявся від мух, потім зложив руки на груди, поклонився по саму землю Ходкевичеві і заговорив скоро-скоро, як на муках:

— Я нічо не винен! Листи були правдиві! Радула посвідчить! Радула за тим, щоб помиритися; просив мене.. А мені яке діло? Я не для себе бажаю мира...

— Відведіть його в обоз! — приказав Ходкевич.

— Чи можу й я відійти? — спитався Шемберк.— Дуже втомився я.

— Можете відійти... Чекайте! І ви нічого не чули про козаків?

— Чув, що були коло Степанівців, але коли се було?

— Одна чата козацька, три тисячі людей, що заблукалася десь у Молдові, є вже у нас, прийшла передучера вечером, хоч і не ціла, але де решта? де решта?

З поля чвалом над'їхала кінна польська сторожа з вісткою, що в лісах бачили турків, недалеко, може, півгодини їзди звідси.

— Се, певно, передня сторожа турецька,— замітив Шемберк.

Ходкевич глянув у поле, стиснув нервово губи і приказав затрубити гасло поготівля. Трубачі один за одним підхоплювали гасло, котре залунало всюди, як далеко сягали окопи. В обозі попри не готові ще окопи почало уставлятися військо — і кінне, і піше, відділами. Неспокій обняв усіх. Уже кілька разів остатніми днями стривожили сторожі цілий обоз — тепер уже кождий сподівався нападу, бо, очевидно, турки мусили вже бути ближче. Надбігли й інші чати і потвердили, що далеко по полях видко вже малі турецькі відділи; лісами йде їх, певно, більше. Козаків не бачили.

Військо стояло смутне і непевне, бо й найменший розумів тяжке положення. Тут надходила така хмара ворога, а їх в обозі всего не більше як двадцять тисяч. За Дністром при королевичу є ще з десять тисяч, але вони не поможуть через ріку. Ліве крило обозу тілько троха заслонене; як ударять турки в сей бік, погинуть усі. Недаром пересуває Ходкевич свій полк у сей бік. Що ж з того, коли настає велика діра в тім місці, що призначене для війська королевича. Кругом біда...

Надходив вечір, і чим нижче клонилося сонце за буковинські ліси, обливаючи ціле небо спершу ясно-жовтим, а потім червоним огнем, тим військо легше віддихало, бо вночі і ворог не важиться так легко підлізти під обоз. Ночі темні, не видко нічого — можна сидіти безпечніше.

На ніч розпустив Ходкевич полки на квартири, але зате подвоїв сторожі і приказав бути напоготівлю. Сам пійшов у свою ліп'янку з глини і тут не вспів усісти, як рука в нього затремтіла судорожно. Се був знак, що приходив на нього напад епілепсії. Його зараз поклали на ліжко. Лице йому

посиніло, очі виступили наверх, а з губи покотилася слина. Тілом його стало підкидати — він зовсім утратив пам'ять. Покликали лікаря-француза; той тільки пильнував, щоби гетьман не потовк собі голови і тіла, а іншої ради не міг дати. Для нього се не була новина; він бачив такі напади у Ходкевича вже не раз, але порадити не міг. По якімсь часі гетьман опам'ятався, почав блудними очима розглядатися по хатині, але був такий слабий, що не міг рушитися. Його лишили в ліжку і наказали прислузі не перешкоджати — може, засне, то стане йому ліпше. Він справді заснув.

Над ранком збудився; тілько світало. Постогнуючи, встав із медвежої шкіри, на якій лежав, і почав простягатися. Всі кості боліли його, і лице в нього було бліде, як та шкіра на чашці, що в нього була під чуб виголена.

До хатини вступив Ліщинський з радісною вісткою:

— Козаки йдуть!

— Ідуть?! Ну, слава ж тобі, господи! Де вони?

— Уже коло Кам'яного яру.

— Зараз мені подайте коня!

І Ходкевич устав, ще раз випрямився, знявши руки вгору, позіхнув і вийшов надвір. Кінь стояв осідланий.

— Нехай посходиться старшина; поїдемо назустріч!

Вістка, що йдуть козаки, розійшлася блискавкою поміж військом, і ще сонце не зійшло, як цілий обоз був уже на ногах. Радісний гамір пішов по обозі: «Козаки прийшли! Козаки! слава богу! Тепер ми беспечніші!» І всі радніше взялися знову копати окопи.

Толокою попри лісок, виминувши глибокий, крутий яр, їхала досвіта мала польська дружина в сю сторону, з котрої йшли козаки. Вже здалека чути було, як скрипіли деревляні осі козацьких маж і як дудніла земля під ногами сорока тисяч війська.

Полк Дорошенка, що йшов передом, чорнівся вже на степу, як довженна змія, що помалу лізла травою. Перед полком і з боку від Молдови йшли передні і бічні сторожі. Все військо було немов покрите легкою імлою — се і ранішня мрака холодного ранку, і віддихи з тисячів грудей зводили такий туман над військом.

На дружину Ходкевича наскочила козацька сторожа з вийнятими шаблями. Не пізнала здалека, хто се вийшов назустріч.

— Ми свої, свої! — скрикнув Ходкевич.— Де гетьман? Дайте йому знати, що ждемо на нього тут.

Але заким над'їхав сам Сагайдачний, уже й зовсім розвиднілося, уже кілька полків козацьких розкладалося в долинах над Дністром по лівім боці від польського обозу.

Ходкевич уже мав відомість, що козаки скинули Бородавку з гетьманства, а вибрали старшим Сагайдачного; так він і ждав на нього. Вкінці той над'їхав на коні.

— Вітай нам, Петре! — промовив перший Ходкевич по-руськи.— Ми вже гадали, що тебе турки з'їли.

— Подавились би нами,— відповів Сагайдачний, подаючи руку Ходкевичеві.— Але гладко не йшлося нам. Усю дорогу від Могилева сюди годі було скараскатися клятого Кантемира. Ще вчера звечера думали ми отам нижче, де скручується Дністер, заночувати; уже й табір розбили. Так ні, як присікалася клята татарва, треба було йти дальше. Його милость королевич уже є?

— Ще коло Жванця.

— А чого ж він там сидить? Я ночами і днями гоню, щоб тілько до вас дістатися, а він... Се ж крайній час.

У голосі Сагайдачного чути було пересердя.

— Слава богу, що ти вже є,— відповів Ходкевич.— Якось ми собі обидва порадимо.

І тілько тепер, злізши з коней, почали всі вітатися. Військо тим часом ішло безконечними, здавалося, рядами і громадами та займало свої місця. Козацька старшина уже їздила з одного кінця в другий та роздивлялася, де би копати окопи. Табір козацький заїхав ближче до ріки, військо стануло ближче поля. Непотрібні вози затягнено на окопи і присипано землею. В обозі зароїлося від людей, мов від бджіл в улію, коли їх підкурити. Всі готовилися на кроваве весілля. Не було коли спочивати; кождий позирав неспокійно на поля та ліси перед собою, чи не надходить уже ворожа сила.

Тим часом Молодецький і обидва Аннібали верталися зі своєю дружиною у польський обоз. Ярошенко просив Молодецького, щоби взяв його з собою: а то боявся, щоби в польськім обозі не взяли його за зрадника. Молодецький згодився. Ярошенко йшов пішки і розглядався по обозі. Військо працювало при окопах, а чури пильнували возів, наметів, сіна і соломи. У долинах горіло безліч огнів, при котрих варилася для панів страва.

Потім Ярошенко відлучився від війська і пійшов униз до замку. Казали йому, що там, під замком, є молдовани, то він від них сподівався дещо довідатися. По дорозі до замку болото було таке глибоке, що ніхто не важився їхати возом;

воно було липке і чіплялося постолів, як смола; годі було йти. Довкола стирчали чорні стіни спалених хат і порозкидані надгорілі балки. Чури тягали ті балки в обоз на огонь і допалювали містечко на попіл.

Під окопами замку, з того боку, де брама, що замикала дорогу в замок і до Дністра, побачив Микула циганське село. Цілком так само, як цигани, розклалися тут люди на возах, в бурдеях і під шатрами. Гомін стояв тут, мов на малім торзі. Микула чудувався, що се за люди. Він спитав якогось п'яного чуру, хто там живе.

— Волохи, такі самі чорні чорти, як ти! Гей, чекай, пташку, ти що за один?

— Відчепись, бісова личино, а то дивись!

Микула вхопив за шаблю, і чура пійшов собі.

Але коли він так дивився за чурою, побачив громадку вояків, що вела з польського обозу двох пов'язаних за руки людей. Ті люди не хотіли йти, падали на землю, здіймаючи догори зв'язані руки, і просилися у вояків. Ніщо не помагало; їх силою піднімали із землі і несли далі.

З циганського села повибігали цікаві люди.

— Ведуть вішати! вішати! — почув Ярошенко волоські слова і только тепер побачив недалеко замку на самім стрімкім березі Дністра шибеницю.

Засуджених вели попри Ярошенка. Він бачив смертельний страх на їх лицях і чув, як вони благали по-волоськи вояків. За ними бігла череда цікавих польських чур і верещала:

— Все волохи та й волохи!

— Вони нам обоз підпалять!

— Зраджують нас!

— Отсих циган під окопами всіх би вивішати!

Ярошенко зрозумів, що ті люди під замком — то втікачі з Молдови. Зі страху перед війною одні повтікали в Карпати і в Семигород, а другі, навіть з жінками і дітьми, утекли сюди під опіку польського війська, а то і дальше, в Польщу. Байдуже їм було, хто кого б'є і за що; вони бажали життя спасти — і більше нічого. Ярошенко відвернувся від тих, що провадили засуджених на шибеницю, і пійшов під окопи. Тут не тілько жили і спали люди; була тут і ціла торговиця. Навіть і кілька коршем завелося: чотири стовпи, зверху на патиках солома або трава — і вже була готова коршма для чур з польського обозу, що пропивали тут і своє, і чуже. Багато з того добра, що чури награбили, напавши на Жванець, лежало тут на возах і в кишенях вірмен і молдован,

котрі, незважаючи на те що недалеко від них ось-ось мала политися людська кров, торгували і міняли, а надбане добро переховували під доглядом у глибоченних ровах замку. В однім місці велася завзята бійка; ніхто не розборонював людей, бо кого се могло обходити?

Ярошенко приступив до одного гуртка людей, що сиділи коло ями, викопаної в землі, і спитався, чи нема тут людей із Серета. Але ще не почув відповіді, як хтось ударив його по плечу і здивовано кликнув:

— А ти що ту робиш?

Микула обернувся, як опарений:

— Се ви, Дзерон? Ви тут?

— Чата захопила мене тоді, а тепер годі вертатися.

— Є тут і мої?

— Батько є.

— Лише батько?

— Інших відбили опришки над Прутом: і маму, і жінку, і сина.

— Я знаю. Ой господи, господи! Таки се правда! — скрикнув Ярошенко у розпуці.— Ведіть мене до батька!

Дзерон повів Ярошенка горі понад окопом, а потім вниз у яр, котрим плив потік, що давав воду для замку. Сей потік був тепер загачений, як у ставу, і в яру справді утворився ставок, з котрого спадала вода з шумом по загаті і спливала далі попри височезну стіну замку у Дністер. Микула дивився з гори на грубезні мури замку з червоними хрестами з цегол і на людей, що сходили з гори вниз на подвір'я або на мосту заходили в замок.

— Отут над потоком, у корчах, наша оселя,— сказав Дзерон,— а коли дощ, то ховаємося десь під мур! Триста чортів би їх ухопило! Чого я дочекався? Я, Дзерон Симеон, перший купець у Молдові! Сидимо незамкнені, а проте як у неволі! Куда тепер рушитися? Добре хоч, що троха грошей маємо!

Ярошенко не дослухав бесіди вірменина, бо побачив з гори свого батька і побіг до нього. Старий Семен Ярошенко сидів під муром на камені і грівся до сонця, що вже підходило під полудне. Сидів, сперши руки на колінах, і думав якусь важку думку.

— Тату! тату! мій нещасливий тату!

Старий обернувся і затрясся цілим тілом. Встав і видивився з недовір'ям. Та тут і припав зараз до нього син з гірким плачем. Тільки кутики уст старому тремтіли; він тримав голову сина на своїх грудях і ласкав його мокре лице. Микула не міг утихомиритися: сльози горохом котилися йому по лиці.

— Не плач, сину! Бог ласкав! — промовив нарешті старий, але коли се сказав, не втерпів також і заплакав промовляючи:— Нема ані мами, ані Роксанди, ані Тодора! Вже, певно, у турків у неволі.

— Ну дайте ж спокій! — сказав остро Дзерон, що надійшов тим часом до них.— Що вам з плачу прийде? От добре, що хоч ви два найшли себе. Ходіть дещо попоїсти: я купив горівки, і сала, і хліба якогось, що собака не їла б, але кращого нема; ну, ходіть у корчі, у леговище! — Однак тут прийшло вірменинові на думку його власне нещастя, і він закляв:— Земля би вас не прийняла, ляхи, чати, опришки і вся песя віра, що ви мене в таке нещастя запхали!.. Ну, ходіть! Не стійте!

Всі три пійшли у яр, у корчі. Леговище обох Семенів, Ярошенка і Дзерона, не дуже було мудре: троха сіна і соломи — та й по всім. Отут вони й сіли.

— Як же ви помарніли! — замітив Микула Ярошенко, коли вже всі троха втихомирилися. Він перше мов і не побачив сего.

— Ну-ну,— відповів Дзерон,— і ти не дуже потовстів. На пий і їж!

Всі напилися горівки з деревляної барилочки; Дзерон потягнув таки добре, аж дух йому заперло.

— Отак собі,— каже,— заб'ю баки щодня сивухою та й лежу. Що буду робити?

— Як же ви сюди дісталися? — питався Микула.

— Та от як,— почав старий Ярошенко,— чата впала на подвір'я; ми саме хотіли втікати на Руїну. Нагаями вигнали нас і волів на дорогу. Зайняли і пігнали, як товар. Матір і Тодора, може, були би й пустили, але мене й Роксанду ані руш! Мене, видко, для «язика», а Роксанду... звісно, вояки... Мати і Тодор не хотіли лишатися, пійшли з нами; думали, відмолять нас. Що плачу було, господи! Проводжали нас, мов на кладовище. І як ми зайшли над Прут, я сам не знаю. А тут опришки наскочили вночі на чату, захопили і людей, і худобу, кого запопали. Чоботаря Гаврилаша вхопили також. І Логофета... Я ще не спам'ятався, що сталося, дивлюся: нема вже ні жінки, ні невістки, ні внука. Тілько чути плач із лісу, такий страшний...

— А нас, старих, чата за карчило,— перебив Ярошенка Дзерон,— та й через воду. «Тримай їх! — кричать.— Сі нам потрібні для «язика»!» А спухли би вам ваші язики, як колоди!

— Пригнали нас під Хотин,— зачав знову Ярошенко.— Тут мучили нас, питалися, чи не знаємо чого, де турки...

— Поки мені прийшло на думку,— перебив знову нетерплячий вірменин.— «Ведіть нас,— кажу,— до Петрашка Могили. Він тут повинен бути!» — «Є!» — кажуть. «Ведіть!» Привели. А я Петрашкові тільки два-три слова — і зараз нас пустили. Були би замучили ті пахолки прокляті. Чому не їш, старий?

— В рот не йде! — відповів Семен Ярошенко.— От дякую богу та й св. Іванові Сучавському, що хоч син при мені. Але чого ти сюди йшов?

— Як же ж я міг сам лишитися в Сереті? Та я був би досі загиб із самого жалю!

— З ким же ти прийшов і як? — дивувався старий.— Та се ж тепер нема стежки певної ні в лісі, ні в полі.

— Я справді й сам не знаю, як мене бог милував і сюди завів. А то ж я вже кілька разів заглядав смерті в очі. Уже третій тиждень я в дорозі, і той час роком мені здається.

Микула почав оповідати свої пригоди. Дзерон тільки прицмокував з дива, а батько Микулів зітхав і хрестився.

— Ну! — сказав нарешті вірменин до Микули.— Добре, що ти тут. А що далі?

— Буду вивідуватися, де турецький ясир, і там, певно, найду своїх. Викуплю. Слава богу, якось гроші доніс при собі. От на грудях у мішечку маю, і в одежі зашиті, і в поясі троха.

— Но-но! — замітив Дзерон.— Похвалися ти своїми грішми перед тими розбишаками там, з того боку замку. Тільки твого й життя. І так тепер отся польська голота заїлася на волохів. Ти бачив, як повели двох наших?

— Бачив.

— Кричать: «Волохи зрадники! Підпалять нам солому, обоз!» А лакомі хіба на те мізерне добро, що під окопами продають. Треба буде звідси забиратися, тілько чорт знає, куди і як! Тьфу, та й годі!..

— Як же ж ти гадаєш розвідатися, де ясир? Як туди дістанешся!? — допитувався батько в Микули.

— Побачу. Я тілько що сегодня прийшов. Думаю собі так: що турки і татари тепер тілько стягають бранців докупи. Не женуть їх зараз додому. Десь їх будуть тримати. Мушу допитатися... Ой тату, тату, чи снилося нам таке тому три тижні?

Микула почав оповідати батькові, як запорядив дома. Оповідає, аж тут нараз ген далеко, при окопах, чути: «Бух! бух!» Стрілили з пушок. А за пушками дрібно, мов горох по столі, затарахкотіли рушниці.

— Ого! вже танець починається! — промовив Дзерон.

Всі три глянули на горби поверх себе. Різні чури і цікаві люди бігли в бік окопів. Вистріли відзивалися щораз частіше, змішані з окликами з тисяч грудей.

— Чи ти гадаєш вертатися до козаків? — спитався Ярошенко сина.

— Треба би.

— Не йди хоч сегодня; нехай я тобою натішуся; а то я за той час не мав ні дня спокійного, ні ночі. Подумай, таке нещастя..

— Ви мені й не кажіть... Сегодня вже не вернуся, але завтра пійду. Там, між козаками, я скорше розвідаюся, де ясир, як би до нього дістатися, а тут я що довідаюся?

— Добре, добре, тілько сегодня не йди!

— Відпічни! Адже ти змордований! — сказав Дзерон, протягаючися на соломі.— Ото постеля! Вже всі кості болять. Святий Симеоне, я тобі вибудував таку гарну церкву, що сотки років мене переживе; як ти можеш дивитися на таке, щоб я так у корчах лежав?

— Не гріши, Семене! — сказав старий Ярошенко.— Побачиш, що вийдеш із сеї біди.

— Та-бо вже терпцю не стає! Доки то потягнеться! Ух-ху-ху! Галла! Ото галакають! Чуєте, як там галакають! Хто знає, може, ще сюди прибіжать сі пройдисвіти.

— І се може бути,— відповів Микула.

— Де ж би ми, в потребі, сховалися? — спитався Дзерон неспокійно і сів на соломі...— Я вже казав тобі, Семене: нема тут чого сидіти; краще піти нам лісами, вночі... Кудись би ми вже зайшли.

— Якби кругом не вороги та не опришки. А тепер і дорога в Кам'янець непевна,— відповів старий Ярошенко.

— Чекай же ти там на мене, стара! І ти, моя Рипсимо, і ти, Кайцю! Бідний хлопчисько плаче десь за мною...

Вірменин поклався знову на солому і замовк.

Поклався і Микула. Не думав спати, хотів розмовляти, та очі самі клеїлися до сну; він і сам не помітив, коли й як заснув.

Тим часом там, при козацьких окопах, що ще не були готові, здорожені козаки не спочивали; уже їм турки не дали спочити. Показалося їх на полях з двадцять тисяч і поставили вже намети вширш на милю, щоб їх здавалося ще більше. Ходкевич із свого боку казав не тілько війську, але і всій челяді станути також під хоругвами, щоб їх також здавалося багато. Дехто із шляхти не годився на те, щоби челядь

доступала такої честі — стояти із шляхтою під тими самими хоругвами, але Ходкевич показав тільки на те місце, де повинен був уже стояти королевич, а не стояв, і шляхта замовкла.

До Дорошенкових окопів, що були найближче від польського обозу, збіглося також дуже багато польських чурів подивитися на битву. Вони стояли здалека, так що козаки думали, що се польська поміч для них. В надії на сю поміч, вони кинулися сміло поза окопи; тим часом чурам ані не було в голові рушитися з місця. Коли б Ходкевич не надіслав був німецької піхоти, прийшлось би було козакам уже зразу круто; але козаки, втративши кількадесятьох з-поміж себе, і самі зміркували, що загналися задалеко, і завернулися в окопи, де було безпечніше.

Зараз післав Дорошенко післанця до Ходкевича спитатися, чому його дурить такою помочію. Ходкевич не відповів післанцеві нічого, лише казав зігнати чурів над Дністер.

Уже першого дня помітили козаки, що турки передовсім мають око на них.

VI

Перед сходом сонця Дзерон збудився.

— Ов, як я змерз! Ти спиш, Семене?

— Ні! Холодно.

Дзерон зірвався з невибагливої постелі і став затирати руки, як від морозу.

— Сегодня забираюся звідси додому; все одно! — сказав твердо.

— Легко сказати,— відповів Ярошенко.— Се треба би обходити тепер світами, щоб у Молдову дістатися.

— Все одно! Ти лишаєшся?

— Ну, скажи сам, що я маю робити?

— Я не пійду, я тут лишуся,— вмішався в розмову Микула, що вже також збудився.— Поки не буду знати, що нема вже ніякої надії вирятувати своїх, не пійду. Ви, тату, коли хочете, ідіть з паном Дзероном; я не йду...

— І я не йду,— відповів батько.— Коли вже погибати, то погибаймо тут усі.

— Я не хочу погибати! — скрикнув Дзерон.— Вставайте, а то замерзнете! Ходім трохи! Я зовсім перемерз. Такий холодний ранок!

Ніч була справді холодна, осіння, а накритися добре не було чим. Зате день заповідався ясний, погідний. Небо було темно-синє, нігде ані хмарки. Сонце вже сходило. Всі три помолилися коротко і пійшли на торговицю під окопами, де вже горіли огні і вешталися люди. Тут і там плакали збуджені діти. У браму в окопах в'їжджала мала польська дружина військова.

— Петрашко їде! Бачите? — промовив Дзерон до Ярошенків так голосно, що Петро Могила оглянувся.

— А, се ви? — привітав він їх.

— Ми, ваша милость! Ви куди так?

— Назустріч королевичеві. Сегодня перевозиться до нас. Шукайте мене потім, Дзероне, маю дещо з вами поговорити. Прийдіть і ви, Ярошенку! А се ще хто з вами?

— Мій молодший син, Микула.

— Отже, шукайте мене! Я буду сюди вертатися. Чекайте на мене під замком, то буде найліпше.

Могила від'їхав за дружиною, а Ярошенко і Дзерон пійшли попоїсти дечого теплого, щоби загрітися.

В годину потім із-за Дністра, попри західну башту замку, дорогою під гору до брами у валах їхала пишно вбрана дружина королевича Владислава. Він сам їхав передом на сивім коні; був блідий і втомлений, неначе хорий. Від часу до часу трясся увесь, як у пропасниці. За ним їхала різна старшина, а за старшиною ішов відділ прибічної сторожі королевича, зложений із самих шкотів. У сім відділі великан хорунжий ніс червону хоругов з вишитим білим орлом, що мав на грудях напис: «Pro gloria crucis» (за славу хреста). За прибічною сторожею ішов ще відділ німецької найнятої піхоти. Але саме військо королевича ще не йшло, лишилося ще під Жванцем, бо ще міст не зовсім був готовий.

Люди, зібрані коло брами в окопах, розступилися, а там потім сей і той вирвався з окликами на привітання. Далі вже вся громада збіглася подивитися. Ярошенки і Дзерон пійшли за Могилою, що їхав мовчки ліворуч королевича. Коло ліп'янки Ходкевича в обозі всі стали. Ходкевич був тут з деким із старшини, щоби повітати королевича. Королевич зліз з коня, подав руку гетьманові, а інших повітав головою.

— Ваша милость хорі, бачу,— промовив гетьман.

— Пропасниця мене чіпилася вчора.

— А тут нема ніякої вигоди! Що буде?

— Я війська не покину, хоч би мав тут і згинути.

— У моїй хатині буде ще вашій милості найвигідніше. Бачите, яка палата з глини?

— Нічого, нічого, буде і тут добре. Ох, як же мені зимно! Зараз кладуся.

Ходкевич дав знак рукою — і вся старшина почала розходитися. Лишилася тільки прибічна сторожа, що зараз розложилася малим обозом довкола хатини, щоби стерегти королевича; численна прислуга його надійшла також небавом і окружила ліп'янку зі всіх боків наметами. Хоругов заткнено в землю перед хатиною до часу, поки саме військо надійде і перенесе єї в окопи.

Петрашко Могила зліз із коня, віддав його чурі і почав шукати Дзерона і Ярошенків. Вони стояли недалеко.

— Що ж там, Дзероне? — почав Могила.— Добре на війні?

— Було би добре, коли би скінчилося добре і для мене, і для вашої милості,— відповів Дзерон поважно.

— Тепер трудніша справа, як перше.

— А то чому?

— Уже Томша господарем.

— Що? вже Олександра нема? — здивувався і Дзерон, і Ярошенко.

— Скинули.

— У Молдові скидають турки господарів, як одежу,— замітив старий Ярошенко.

Могила видивився на нього.

— Не гнівайтеся, ваша милость! Ви знаєте, що я служив вашій родині вірно; служив би і вам, коли б міг; та тільки здається мені: шкода такого гарного роду на такий непевний престіл.

— Чому непевний? — перебив хитрий вірменин скоро.— Треба тільки ліпше заплатити туркам, як платить Томша; треба мати всюди своїх людей.. Господарем оплатиться бути; гроші вертаються вдесятеро. А честь яка!

Ярошенко вже не перебивав купецького діла; Дзерон вигодив йому остатніми часами так, що без нього був би погиб. Вірменин, очевидно, брав усе з купецького боку.

— Все, розуміється, залежить від того, як війна скінчиться,— говорив Могила.

— «Розуміється», «розуміється»...

— Але я б хотів на всякий випадок приготовити собі людей в Сучаві, в Яссах. .

— Напишіть лише в Сучаву! Там є наші люди. От шкода, що я тут... Але я мушу вернутися сими днями.

— Ей! де вам се вдасться Я маю інших післанців... Ходіть, Дзероне, зі мною у намет. Подумаємо, до кого би післати листи

Всі чотири пішли в обоз.

— Сагайдачний їде! — озвався Микула.

— До королевича з поклоном,— замітив Могила.— Треба йому сказати, що королевич хорий, нехай йому дасть спокій.

Сагайдачний їхав тільки з двома старшими. Довідавшися, що Владислав хорий, він зараз завернувся. Попрощався з Могилою і промовив до Микули:

— Що ж там чувати доброго?

— Батька найшов уже. Отсе мій батько.

— Слава богу і за те! А інші де?

— В неволі у турків,— відповів старий Ярошенко.— От чого я на старість дочекався.

— Не журися, старий! Бог милостивий! Порятував мене твій син у біді, то бог і його порятує. От добре, що находжу тебе, Микуло. Адже ти з батьком не маєш тут із чого жити. Возьми отсе від мене!

Сагайдачний вийняв гаманець із кишені та подав Микулі.

— Ні, я не прийму нічого; маю ще свої гроші.

— Чим же я тобі, сину, віддячуся?

— Не треба нічого.

— Ну, воля твоя. Бувай же здоров! Мені ніколи...

— Ходім у козацький обоз! — сказав Микула до батька.— От Дзерон уже пійшов з Петрашком. Що ми Могилі порадимо?.. Я вам покажу Дорошенків полк, що мене приймив.

Старий згодився зараз пійти.

— А рука його все ще болить! Ви бачили, тату?

— Бачив.

— Дав би бог, щоби загоїлася!

Вони йшли вслід за Сагайдачним попри хащі і слабо обсаджені окопи, призначені для війська королевича. Сама середина окопів була найслабша; турки, коли б се були знали, могли були вдертися туди найлегше в обоз.

З польського обозу зайшли в козацький.

— А отсе вже Дорошенків полк.

Сагайдачний поїхав дальше, а батько з сином лишилися в полку Дорошенка.

— Бачите, як там турки полем снуються?

— Ов, та й багато ж їх!

Попри окопи сиділи і лежали козаки з самопалами і не спускали турків з очей. Чекали тихо і спокійно, так що ся мовчанка тисячок людей могла вразити хоч кого. Тільки тут і там ще поправляли і підсипували насипи; а в однім

вищім місці уставляли дві малі пушки, обгородивши їх кошем.

— Не в добру пору ми прийшли! — промовив старий.— Краще було під замком лишитися.

— Однаково. Ми і тут найдем собі сховок. Хотім туди, у долину.

Обидва пішли уличками поміж вози у яр, над потік, де горіли огні і поралися кухарі коло великих казанів. Чури одні пасли коні на траві, другі водили їх до Дністра поїти, інші вертались звідтам; ще інша челядь пильнувала возів.

В однім місці під грубезним буком громадка людей обступила когось і слухала його крику, який доходив і до Ярошенків. Вони підійшли до громади.

— Се хто там? — спиталися вони в людей.

— Бородавка.

— Сам?

— Е, ні! під сторожею.

— Чого ж він так кричить?

— Послухай сам!

Ярошенки запхалися у громаду і побачили Бородавку. Він сидів під деревом незв'язаний, але під доглядом кількох узброєних козаків.

— Вступіться, люди! — казали сі козаки.— Нема чого слухати.

— Нема чого? — кричав Бородавка.— Но-но! ідіть помагайте ляхам! Побачите, як вас лишать на поталу туркам. Я вже знаю.

— Слухай, Яцьку! — розсердився один із сторожі.— Доки ти був гетьманом, то я тебе слухав; тепер послухай ти мене, коли я тобі кажу: мовчи!

— Нехай говорить! Він правду каже! — промовив хтось із гурту.

— Я не хотів іти під Хотин, і за те мені тепер кара!

— Брешеш, Яцьку! — замітив один козак.— Перше з ляхами ти тяг в один гуж, а тепер ось якої заводиш! Що ж! чи нам з турком іти?

— Авжеж! Ліпше вийшли б на тім, як з ляхами.

— Ей, щось з п'яного дуру верзеш! — махнув козак рукою.— Коли надумався?! А в Сухій Діброві що казав?

— Добре, що такого недотепу скинули з гетьманства, а то був би нас завів у ліс на підпеньки.

— Но-но! — говорив Бородавка ображено.— Вважайте тепер лише, як вам ляхи будуть помагати. Вони змовилися з турками, щоб вас у спілку вирізати.

— І то може бути! Ой-йой, чому ні! — говорили люди в гурті, підхоплюючи і розводячи ширше думки Бородавки.

Сторожа порадила собі так, що забрала Бородавку і повела його в намет. Громада стала розходитися та розносити далі сумніви, які так легко западали в душі людей, здавна кривджених і ображуваних ляхами. Краще було тепер пійти на Чорне море погуляти, ніж отут помагати свому ворогові — от сего бажав собі тепер дехто, та вже було запізно.

Ярошенки підійшли до іншої купки людей, що стояла коло вогню. Тут козаки виливали кулі з олова, що топилося у великім глинянім горшку на огні. Розтоплене олово вливали варихою у форми, студили у воді і кидали на землю. Вже ціла купа сего олов'яного бобу лежала тут, і один старий козак згортав сей біб у мішечки.

— На! неси в окопи! — приказував він другому.— Возьми собі ще кого, сам не двигнеш.

На полях за окопами змагався щораз більше крик.

— Несіть кулі чимскорше, бо вже турки йдуть! — кричав старий козак.

— Та вони там мають досить.

— Несіть, щоб не хибло!

Козаки понесли. Тим часом крик лунав щораз ширше і губився, здавалося, десь далеко, аж на степах.

— Ідуть приступом! — говорив козак, згортаючи кулі у свою кучму. Але по хвилині не втерпів, встав і ухопив велику порошницю і самопал.

— Не втерплю,— сказав він,— мушу пійти. А ви тут виливайте далі!

Козаки не перечилися.

— Се характерник,— сказав хтось коло Ярошенків.— Заворожує зброю і кулі так, що своїм не шкодять, а ворога б'ють.

Дві гармати озвалися недалеко відразу. По хвилині загриміли й інші, дальше: одна, друга, третя... Вкінці вдарили самопали. Зірвалася на всіх окопах страшенна тріскотня, мовби град падав на залізну покрівлю. Дим піднявся угору так, що вже й з яру було його видко.

— Цікаво б подивитися! — сказав Микула.

— Не йди! чого! — здержував Семен сина.— Ще заблукається куля і попаде в тебе.

«Або і в тебе, батьку»,— подумав собі і Микула і послухав його, не пійшов.

— Стривай, от чи не знакомий мій! — промовив нараз батько, побачивши якогось діда, що сидів коло воза,

спершися о колесо. Коло нього лежала кобза.— Він! Єйбогу, він! Кіндрат Отрок! Тільки посивів ще більше. Кіндрате, як ся маєш?

Семен Ярошенко начеб помолодшав, так скоренько підійшов до кобзаря. Кобзар не пізнав його спершу.

— Кіндрате, не пізнаєш Ярошенка?

— Се ти, Семене? Слихом слихати... А то ж уже зо двадцять років минуло, як ми ходили в Молдову.

— І довелося нам аж тепер знову зійтися!

— Запросили й тебе на се весілля? Сідай! побалакаєм.

— Я тут із сином. Сідай, Микуло! Гей-гей, молоді літа! А ти, Кіндрате, все ще жиєш і жиєш.

— Бог милує якось. Не хотів я вже йти з козаками, старий дуже, так ні! Посадовили на віз і забрали. І спасибі товариству, не обиджають, годують, як дитину...

Завелася між старими люба розмова, що нагадала обидвом давні літа, ще ті часи, як Семен уперше ходив у Молдову з Могилами. Кіндрат потім вернувся із Сучави на Україну, а Ярошенко лишився. Мав же тепер Ярошенко що оповідати кобзареві! Оповідав, і сльози утирав, і шукав поради.

— Та яка ж тут рада? — відповів кобзар.— І головою не здумаю, що тобі, брате, порадити на твоє лихо. Нехай син допитується до ясирів, а обережно, щоб і сам не попався туди. Може, наші зловлять якого турка, то від нього довідаєшся. Довідатися не трудно, тілько як видобути невільника з ясиру?

— Коли б так наші напали в той бік, де ясир! — відозвався Микула.

— Отсе було б добре,— потвердив кобзар.— У переполоху, коли б нашим пощастилося, можна би відбити цілий ясир. Треба довідуватися, коли, як і що, а то, сидячи, не найдеш.

— Я готовий хоч зараз! — відповів Микула.

Батько тілько глянув наляканими очима на сина, мовби боявся, щоби він справді зараз не пійшов. Усі три разом стали обдумувати різні способи, як віднайти родину. Розмовляли та слухали, що діялося там, на бойовищі.

Перший приступ турків сегодня не вдався. Сю вістку рознесли зараз чури по обозі. Але турки не думали вступатися і до полудня нападали ще два рази. І тепер мусили відступитися від окопів та зійти з поля: козаки стріляли так влучно, що не дали приступити. Тут і там на окопах пійшла бійка між козаками і малими гуртами турків, але вже звідси турки не вернулися — полягли головами. Погиб і не один козак,

і ранених було доволі. У самім полку Дорошенка ранили більше як тридцять козаків; їх зносили тепер помалу в обоз, складали під деревами в тіні, обмивали і завивали рани.

В полудне битва притихла, але не втихав герць; сотки турків уганяли по бойовищі, прискакували то тут, то там до окопів як могли близько та викликували козаків на бій. Не один кінний козак зважився вискочити в поле та пробувати щастя шаблюкою або сулицею. З того наставали прецікаві стрічі, котрим тисячі війська з одного і другого боку приглядалися годинами. Тим «татарським танцем» хотіли турки вивабити козаків з окопів і вдарити потім на них з боків, але козаки більшою силою не виходили в поле. Нарешті вдали турки, що всі втікають з поля, але і ся штука не повелася їм — козаки не рушилися.

Ярошенки пішли до окопів подивитися. Пійшов і кобзар з ними. Замість усякої зброї він ніс свою кобзу, котрою завойовував козацькі душі. Коло окопів одна частина козаків відпочивала і полуднувала з принесених казанків, а друга тим часом не сходила з окопів, лежала або сиділа з рушницями в руках.

— Отут мої товариші, що я з ними прийшов з-під Могилева,— сказав Микула.

Громадка козаків, що сиділа довкола казана і заїдала кашу, помітила Микулу.

— Гей, Микуло, а ти куди був задівся? — скрикнув Яцько Муха.— Я за тебе всю кашу поїв.

— Здоров видихай! Я шукав батька і найшов. Ось він.

— Найшов! Ну слава богу! Сідай же, старий, з нами, і ти сідай, Микуло, стане каші і для вас. А де ж ваші ложки? Не маєте? Ото козаки! Хлопці, дайте дві ложки!

Старий Ярошенко відмовлявся.

— Не заробив я,— каже,— сегодня, то й їсти не повинен.

— Ну-ну, сідайте! — сказав помаленьки Трохим Череватий, що справді на диво був собі кругленький.

— Коли вже Череватий вас просить, що він за чотирьох їсть і все жалує каші другим, то вже не відмовляйтеся,— закинув Панько Безушко.

Ярошенки сіли до громади і стали їсти.

— Козаки, як діти: хоч багато — поїдять, хоч трохи — наїдяться,— докинув ще козак Голота.

Муха обернувся до свого сусіда, якогось молодого парубка, одягненого трохи не так, як козаки, а більше по-татарськи:

— Кажи ж тепер, татарине, далі, як то було?

— Який я татарин? Чого мене прозиваєш? — відповів парубок чисто по-руськи.

— Ну то турок, усе одно!

— І не турок. Я Думитраш Кракалія з Молдови, такої віри, як і ти.

— Ну годі, хай тобі буде й так, що молдовська віра така, як і наша. Оповідай же!

Ярошенки зацікавилися земляком. Кракалія почав оповідати:

— Так от як баші Скіндер і Ібрагім облягли Корецького в Яссах, спіймали вони і його, і родину Могилів, і нас п'ятсот козаків та й пігнали у Царгород. Входимо в Царгород, а тут народу такого вилягло — всі цікаві бачити Корецького, бо допік він дуже туркам. З криш на нас так і заглядають, як би не знати на що. Корецького повели просто до султана. «З чийого приказу почав ти війну проти нас?» — питається його. «З нічийого,— каже,— я сам хотів пімститися за свою родину». Султанові страх сподобався Корецький: хлопчисько такий, як явір, а голос — як дзвін. «Зроблю тебе,— каже султан,— старшим у війську, будеш у мене приятелем, тілько прийми віру турецьку».— «Ваша віра погана, я її не прийму!» Султан уже гнівний, але ще його намовляє, просить — ні та й ні! Взяли та й закинули його в башту над Босфором. Сидів там Корецький цілий рік — коли нараз чуємо: втік!

— Та як? — зацікавилися козаки.

— Якийсь його приятель з Польщі прислав у Царгород свого слугу — грека. Той грек тілько роботи мав, що щодня приносив Корецькому та передавав через сторожу то їду, то вино, що таки уже мав. Сторожа спершу придивлялася, чи нема якого підступу, а там помалу й привикла, шо грек невинний чоловік. А він давай раз приносить пляшку вина, а в тім вині пильник. Ніхто й не помітив. А там потім помалу передав так Корецькому і мотузи. Корецький перепилив грати, спустився мотузами в море і втік.

— Ото! Хитро! — здивувалися козаки.

— Що ж з того,— додав Семен Ярошенко,— коли торік під Цецорою його знову зловили і повели в Царгород.

— Знову зловили? Шкода! — жалкував парубок.— А я й не знав.

— Слухай, парубче, а не знав ти Ілаша Ярошенка, що був також у війську Корецького?

— Та як не «знав»?! Ми ж собі були приятелі. Нас вели разом у Царгород.

— То він не погиб під Яссами?! — крикнув радісно Ярошенко.— А я за нього уже й поминки справляв. Се ж мій син!

— Ні! не погиб.

— І живий він ще й досі? — спитався Микула.

— От сего вже вам не знаю сказати. Нас розвезли світами.

— Як же ти втік?

— Та от як: Муха вам оповість. Трохи не вбив мене.

— Хто ж міг знати, що ти нашої віри? Подивіться лиш на нього: чи не татарин? Ти, певно, вже в Туреччині або в Криму покинув з двадцять жінок?

— Ані одної не мав. Се ж я наймитом був і тут свому баші служив. Притаївся, що вже зовсім потурчився, вибіг у поле проти вас, думаю собі: нехай мене спіймають.

Тут перебив його мову Яцько Муха:

— Дивлюся: біжить просто на мене, як навіжений. «Спасайте!» — кричить! Я й не зачув у галасі. Тілько я розмахнувся, а він: «Я християнин!» Так-таки мені гукнув над ухом. А, ну коли ти християнин, так шкода тебе, ходи до наших! І завів його сюди.

— Щоб нам кашу поїдав,— доповів козак Голота жартом.— Ну, годі балакати, ідім в окопи виручати товаришів, а то й вони голодні.

Гурток козаків з Ярошенками і кобзарем перенісся в окопи. Тут Голота не міг собі найти місця, бо в рові лежали два вбиті турки. Він викинув їх мовчки за окіп і сів собі на беріг рову.

— Який Голота відважний! — закпив собі Муха.— Двох турків отак тілько через окіп кинув: за ногу — та й гоп!

Голота не відповів нічого, тілько ладнав лук. Заложив стрілку і ждав мовчки. На полі відбувався герць. Декотрий турок з криком прискакував на коні до окопів так близько, що можна було його засягнути хоч з лука, хоч з рушниці, але козаки не дуже квапилися зачіпатися. Шкода, мовляв, заходу.

— Ану, Голото, чи возьмеш котрого? — дражнили його товариші.

Голота мовчав, дожидав доброї хвилини. А там потім — ніхто й не помітив — пустив стрілку, і на полі один турок ухопився за шию та звалився з коня.

— Козак Голота! В саму шию поцілив! — похвалили його товариші.

Голота, радий, присунувся ближче до товаришів.

— Ви з мене смієтеся,— почав він,— але я раз на полі Килимському убив такого башу-татарина, що ви й не бачили такого. Їду я собі раз, а той татарин — против мене. Кінь під ним вороний, зброя ясна, а сам такий одягний: жупан довгий, шлик бархатний... Їде і вихваляється: «Я тебе,— каже,— хочу живцем у руки взяти та в город Килию запродати, перед великими панами-башами вихвалятися та много червоних і дорогії сукна за тебе брати».

— Було за кого! — сказав помаленьки Череватий.

— Чому ж ні? — обурився Голота.— Чи я не козак?

— Козак душа правдивая, сорочки не має,— докинув Панько Безушко.

Голота оповідав далі:

— А я відбиваюся карбачем та кажу: «Татарине! Татарине! На віщо ж ти важиш: чи на свою зброю, чи на свого коня?..»

— Стривай, Голото, ти по-татарськи знаєш? — перебив його Муха.

Але Голота тільки подивився на нього спідлоба і говорив далі:

— На віщо ти, кажу, важиш? Ще ти козака в руки не взяв, а вже за його гроші пощитав.

— Вони не билися, тілько балакали собі,— впік Безушко.

— Е, ні, билися таки дуже.

— Карбачем чи руками? — спитався Муха.

— Я потім з татарина стягнув усю одежу: як убрався, зовсім баша турецький!

— А де ж ти подів ті шати дорогії? — спитався Муха.

— А от же є на нім! — відповів кобзар, що цілий час придивлявся Голоті уважно та посмішковувався.— Шапка-бирка, зверху дирка, травою пошита, а вітром підбита: куди віє, туди й повіває, козака молодого прохолоджає.

— А ще й семиряга дорога, семилатна, тілько поли чорт має,— додав Муха.

— Смійтеся, смійтеся! — боронився Голота.— Я ще не так приберуся.

Голота оповідав свою пригоду так поважно, як би все було найчистішою правдою.

— Ні, єй-богу! — сміявся Муха.— Се вже ти, Голото, чорт знає що придумав! І наш старий Кіндрат, хоч який на видумки багатий, не придумав би такого.

— Пощо й придумувати? — відповів кобзар.— Та се, що Голота казав, хоч зараз у думу складай.

— Зложи, старий, зложи! Нехай не пропадає слава про такого козака.

— І зложу! — сказав кобзар та почав мовчки перебирати по струнах кобзи, мабуть, складав собі вже у голові думу про козака Голоту.

До громади підійшов Грицько Таран, цілком молодий ще козак, гарно та чисто одягнений, і старий Хведір Пугач.

— Що ж се ви так дозволяєте туркам, щоб вам під носом гарцювали? — спитався Пугач у гуртка.

— А, нехай собі граються! — відповів Муха.— Чи мало ж їх сегодня траву пасе?

Ярошенки присілися ближче до Кракалії, щоб вивідатися від нього дещо більше про Ілаша. Кракалія знав тільки те оповісти, що діялося з ним і з Ілашем, поки в Царгород прийшли; що потім з ним склалося — не знав. Семен Ярошенко зітхнув важко: Ілаш усе одно що помер. Може, й живе де, та в неволі, не вернеться. І старий не втерпів: оповів пригоди своєї родини громаді. Козаки пожалували старого, та не дуже й зупинялися над його нещастям, бо саме Безушко згадав цікаву пригоду в Білій Церкві. Бородавка дав комусь образ Христа. Казав закрастися у Білій Церкві до комори найбагатшого жида Берка Лазаря, прибити Христа цвяхами до підлоги через груди, ноги і руки і випалити очі. Котрийсь із козаків зробив се. Козаки, рабуючи, найшли образ і принесли Бородавці. Бородавка ніби за те дуже всердився на жидів і позволив козакам нівечити їх по всій Україні. І прийшлося жидам справді круто: погуляли собі козаки за жидівські маєтки.

— Хитрий був Бородавка, нема що казати! — похвалив Голота.

— Ну, се вже чорт знає, що він зробив, коли то його думка,— відповів Муха.— Я вже не молодий, а ще не чував, щоб козак та на таке пустився: Христа прибивати! І без приказу гетьмана ми були б не жалували жидів, так як вони нас не жалують.

Зійшла бесіда на Бородавку. Одні його боронили, другі нарікали; одні бачили у нього великий розум і хитрість; другі казали, що у нього глуздів нема, що більше пошкодив козакам, як поміг.

З полудня надійшло військо королевича, зложене в більшій часті з німців. Сі німці зайняли місця в найближчім сусідстві козаків з правого боку. Дехто з козаків забігав туди подивитися і оповідав потім, що німота дуже збіджена та схорована, від вітру паде.

Так минувся козакам час до вечора. Ще перед заходом сонця багато сміху наробили польські чури. Велика громада їх з колами в руках кинулася зганяти турків з поля. І справді повелося їм се, бо турків на герцю було небагато. З того мали велику потіху всі ті, що дивилися з окопів. Битва сходила на іграшку. Однак уже вечором розійшлася чутка по обозі, що турки приготовляють на завтра страшну битву. Зловлені яничари принесли сю вістку — і козакам велено мати себе на осторозі.

Ярошенки вернулися в обоз і заночували разом з кобзарем.

VII

Холодна мрака вкривала усе Хотинське поле вранці 4-го вересня 1621 року. Ліси, що в сторону Буковини стояли темною стіною, здавалися невеличкими горами, що тяглися без кінця аж по Карпати і там у темній імлі під небесами щезали. Виразніше відбивалися з них менші ліски і дуброви, що росли на степу перед козацьким обозом на полудне і давали добрий сховок тисячам турків, що там скривалися.

Кругом було так тихо, як би на тім невеличкім просторі землі не стояло кількасот тисяч людей, що зібралися докупи, щоби вбивати один одного. Тілько тисячі малих огнів, що блискали невиразно через мраку по той і по сей бік Дністра по лісах і долинах у турецькім, козацькім і волоськім обозі, тілько десь-колись рев худоби і іржання коней свідчили про се, що тут не мертва пуща, а земля, заселена тепер густо живими істотами. Вартові на окопах і люди при огнищах ходили, як тіні, їх розмова губилася у мраці без сліду.

Нараз десь далеко, немов під землею, озвалося тихо гасло, щоби вставати. По хвилині озвалася сурма ближче і дзвінким голосом немов прорізала густу ранішню мраку. Далі третя, четверта сурма, а тут уже по хвилині повздовж Дністра десятки труб одна за одною повторяли гасло і будили військо в обозах. Поміж возами на майданах, застелених декуди соломою, а то просто й на голій землі немов великі мурашки рушилися: збудилося військо, що спало тісно, вояк при воякy, щоби у холодну ніч було тепліше. Від теплих віддихів людей підіймалася ще густіша мрака над леговищами. Сей і той, вставши, позіхав здорово, протирав очі та протягав скорчене у сні тіло на всю довжину. Гамору ще не було великого, тілько шепіт ішов від молитов і від зітхання, що мимо-

хіть виривалося з грудей людям, котрі до вечора могли бути на тім світі.

Однак ранішній холод скоренько заходив під одежу війська, під кожухи і жупани, морозив утомлене тіло — і кождий, обтрясшися до решти із сонливості, починав рушатися жвавіше та братися до свого діла.

— Ану, вставайте разом сухарі брати! На цілий день! — приказували вже старші коло возів.

Козаки брали свою зброю на плечі, припоясували шаблі, збиралися громадами коло возів, приймали свої пайки сухарів і сала і ховали в кишені, у торби та за пазухи.

— До окопів! Кождий на своє місце! — роздавався знову приказ, але вже і без приказу кождий відходив у свою сторону.

— Що, ти також ідеш? — спитав Семен Ярошенко у свого сина, що оглядав свій самопал та гаманець з кулями.

— Іду! — відповів Микула рішучо.

— Нехай іде! — порадив кобзар, не встаючи із місця.— З лежі не буде одежі; там, в окопах, розвідається не одно.

— Ви тут, батьку, оставайтеся, щоб я знав, де вас потім шукати.

— Боже помагай тобі! — сказав батько по хвилині!— Іди!

Микула глянув на Дністер.

— Се хто там може бути за Дністром?

— А хто ж би? — відповів Яцько Муха, що саме надійшов із свого леговища і почув питання Микули.— Татари перейшли Дністер і розпускають загони по Поділлю. Ходи, Микуло, до роботи; годі дармувати!

Пішли. В окопах уже було їх товариство, що не розлучалося ніколи: Череватий, Безушко, Голота, Таран і Пугач. Голота затирав руки, бо змерз: «семилатна сермяга» справді не могла його загріти.

В найближчім сусідстві сего гуртка велася жива якась розмова. Тут був гість, що утік від турків. Він ось тілько вискочив із мраки, як чорт,— вартовий трохи не привітав його шаблюкою,— та вчас дав знати, що не ворог, і його прийняли з отвертими руками.

Микула і Муха підійшли до сего гуртка подивитися, що там таке. Посередині гуртка стояв сей гість — чоловік, може, сорока років — і поясняв зібраним, що він не турок.

— Ні, братчики, я не турок! Я Іван Полтавець, що ходив із Сагайдачним ще під Кафу. У леєстрі я записаний, поспитайте! Під Кафою мене ранили, схопили — таки з моря

витягли,— шістнадцять літ пробув я між татарами, потурчився, побісурменився, бо інакше був би погиб. А тепер прийшов я до вас умирати! Во ім'я отця, і сина, і св. духа! Нехай я знову перехрещуся по-християнськи... Я був пушкарем у турків, і бог поміг утечи до вас.

— Приносиш які новини? — спитав його Муха, що протисся ближче у гурток.

— Вчера завдали ви великого чосу туркам. Тисячі лягло їх. Але сегодня стережіться! Сто пушок стоїть проти козацького обозу — цілу ніч робили коші на пушки,— от туди, попід лісок, і там далі, вниз до Дністра. Всею силою пійдуть на вас, на козаків. Вони недалеко, присунулися вночі,— от нехай тілько туман уступиться, побачите. Я робив коло такого коша. Серце мені краялося. Тут ви так близько!.. Досвіта у мраку відійшов і щез. Бог поміг, не помітили, слава тобі, господи!

— Поведіть його до Дорошенка з сією новиною! — сказав Муха.— Він уже дасть гетьманові знати.

І справді, один з козаків зараз повів Полтавця до полковника.

— А не знаєте ви, де ясир? — спитав його мимоходом Микула.

— Ясир! Ясир з правого крила турків, недалеко їх обозу...

— Багато там людей?

— О! Вже є тисячі! Наловили вже по дорозі із Поділля зігнали.

— Ходім! — упімнув козак, і обидва пійшли.

— Сто пушок! — згдав Муха, вертаючи з Микулою до свого гуртка.— А в нас тілько двадцять вісім. Копаймо, товариші, печі глибше, а то засипле нас олов'яний град. І подайте сю новину далі окопами. Сто пушок на нас вимірили!

Козаки зараз кинулися до роботи. У рові перед окопом можна було сидіти, але зверху могла на голову впасти куля. На окопі перед громадкою, до котрої пристав Микула, стояв віз, засипаний землею. Надломаний дишель з воза лежав у рові. Козаки тепер підкопалися під сей віз, викидуючи землю поза окіп, так що їм можна було стояти на колінках під возом і визирати на поле малими віконцями між дном воза а землею. У ті віконця поклали гаківниці і самопали. Коло зброї кождий поклав свою порошницю, гаманець з кулями, клоччя, кий до набивання — усе щоби було під рукою. Така робота йшла по всіх козацьких окопах; усі знали, що сегоднішній день буде дуже тяжкий.

Надворі ставало щораз ясніше. Мрака піднімалася угору, хоч сонця ще не було видко. Товариші Микули уже сиділи у «печах» і заїдали сухарі з салом. Вийняв і Микула свій сніданок. Череватий поправляв свої постоли, бо онуча вилазила з одного.

— Сегодня мушу з якогось турка здерти постоли, бо ось мої вже їсти просять, рот роззявляють.

— А я мушу вбратися,— промовив Голота,— я вночі так змерз, не дай боже! Кожушини нема...

— А де ж ти дів ті шати, що на татарині здобув? — спитався Безушко, відновлюючи давній жарт.

— Е! вже давно в шинкарки.

— Мабуть, і кварти горівки не дала за ті шати?

Голота не відповів нічого.

— Чуєте, братчики,— озвався Микула,— коли б так сегодня ми випали в поле, хто з вас пійде зі мною в той бік, де ясир? Я вам сего не забуду: усе добро, що маю, дам вам.

— Яке там у тебе добро? — закпив собі Муха.— Коли пійдем, то і так пійдем. Тілько ж нам не дорога в ясир; тим, з лівого крила, зручніше.

— Ясир відбивати треба б окремо, поночі, або як, а не тепер.

— Він уже не думає про свою жінку, так як наш Таран про свою дівчину,— впік Безушко.

Микула замовк, але старий Пугач, що мовчки набивав тим часом свою люльку, узяв його в оборону і сказав коротко:

— Я пійду з тобою.

— І я! — додав Таран, наймолодший у гурті.

— А що! не казав я? — почав знову Безушко.— І тому, і сему жінота в голові.

— Стривай, товаришу! — відповів Пугач поважно.— Ти сего не розумієш. Жінки ти не мав, діток не мав, живеш отак собі! А я дома жінку і діти покинув, двох синів, як соколів,— колись козаки будуть.

— Воно-то так,— сказав задумано Муха і урвав.

Микула набрав відваги і озвався знову:

— Тут-бо не тільки жінка, але й мати, і синок, жалко всіх... Розігнали нас, як пташки з гнізда.

— Не наше діло коло спідниці стрибати; наше діло козацьке є — конем по степу гуляти! — говорив Безушко своє.

— Та тебе б і так жодна не схотіла! Ти каліка, уха не маєш,— зажартував Муха.

— Що там ухо! Не велика біда,— відповів Безушко.

— Причепиш собі свиняче і гай на зальоти,— озвався Череватий, що вже упорався з постолом.

Козаки засміялися.

Тим часом Пугач викресав огню до люльки і закурив.

— Чуєш, Пугачу, іди собі набік, не воняй люлькою! Паморок нам заб'єш! Дивись, Таран уже ув'яв.

Пугач справді усів собі по другім боці рова.

— Ти, Мухо, ще не звик? — спитав його спокійно.

— Та як можна звикнути до сего чортівського зілля? Десь перше не було того видко, а тепер уже і в нас туреччина заводиться. Встромить собі патик в зуби і смокче.

— От і Сагайдачний курить,— сказав Пугач на те, сплюнув поза рів і знову встромив у рот короткий цибух.

— Тобі також кого забрали? — питався тим часом Микула Тарана.

Таран засоромився і тихцем відповів:

— Ні! я їм розказував раз, що в мене була дівчина-суджена, а вони й досі допікають мені нею. Держись нашого гурту, то, може, як тобі порадимо.

Сонце вже зійшло, і околиця розвиднілася. Заносилося на ясний, погідний день, бо мраки піднімалися всюди угору і щезали у просторах. Темні ліси мов виринали з води; червоні огнища зникли, тільки легкі дими піднімалися ще тут і там із землі.

Козаки виглянули з окопів у поле.

— Ов! — скрикнув Голота.— Там турків, як мурашок!

— Страшно тобі? — спитався Муха.— Але справді скілько їх там висипалося!

— Як чорна хмара, сунуться.

Дійсно, тепер, коли сонце засвітило, поля перед козаками почорніли. То були звичайно сірі, тепер же немов великанська чорна плахта окрила їх, а на тій плахті виблискувалася то зброя, то різнобарвні шлики турецькі цвіли, як квітки.

— Не виходити з окопів! — приказував Дорошенко, що над'їхав, щоб оглянути, чи все в ладі.— Припустити їх під саме дуло! Разом стрілити! Потім випасти в поле. Тілько недалеко! Зараз вернутися!

— Уже ми й самі знаємо, що робити,— відворкнув Муха.— Усе навчає і навчає, як школярів. Чого ж ті турки стоять?

З боку турків справді не було видко ніякого руху. Коли чують: там, у нижчім обозі турецькім, на правім крилі, загриміло. Не минула хвилина — і на лівій лінії турецькій повздовж спершу закурилося від диму, блиснули огні, як

блискавки, а там по хвилині ревнуло відразу кількадесят пушок, аж земля застогнала. В козацькім обозі — недалеко Микули — сполошилися коні і щось гримнуло на землю.

— Кінь упав! — сказав Муха.— Куди ж ті кулі летять?

Всі мимохіть оглянулися поза себе.

— В Дністер! О, бачиш, як плеснуло аж по тім боці ріки! — відповів Пугач, що тільки тепер піднявся з місця, витряс люльку, сховав у черес і приступив до своєї гаківниці, що була в його опіці.

— Ховайся, Хведоре, дивись, яка «ворона» летить! — сказав Голота, залазячи ще більше під віз.

Пугач оглянувся, але вже куля лежала на землі між возами, не побачив «ворони». Потім спокійно розіклав малий огник в рові, наклав соломи і патиків і приготовив собі залізну ключку. Він запалював порох у своїй гаківниці, як у пушці; багато було клопоту із сею зброєю, зате заряд із сіканців ішов широко і ранив відразу багато людей. Усе те робив він розважно, помалу, начеб у себе в хаті.

Ще не піднявся дим угору за першим вистрілом, коли пушки ревнули вдруге, і густий їдкий дим застелив знову поле. Видко було, що турки стояли на вищих місцях, на могилках по полі та під лісом, а в долину зсувалася помалу ота чорна хмара війська, що стояла якийсь час непорушно. Турецькі пушкарі міряли досі зле: всі ядра перелітали окопи, робили шкоду в обозі, а найбільше залітали аж у Дністер. Але за третім разом хоч отсей пушкар, що був против Микули й його товаришів, поправився: ядро злетіло згори просто на віз, надломило драбину і впало в рів коло Пугача. З воза посипалося трохи землі у рів. Усі, як на один знак, обернулися з цікавості.

— Та й здоровенна ж галушка! — промовив Пугач, нахилившися над ядром, і трутив її постолом.

— З'їж її, Хведоре, поки гаряча! — сказав Муха.

— Що ж там? пора вже? — спитався Пугач.

— Ще ні, але вже йдуть.

Нараз із козацького боку ревнули гармати і дим постелився по землі попри окопи.

— Коли б хоч вітру трохи, щоб дим змітав з поля, а то нічого не видко,— нарікав Череватий.

Дим справді закривав широкими смугами увесь вид. Тільки там, куди та смуга не засягла або розірвалася, видко було, як посувалося турецьке військо з гомоном, який щораз дужчав. Під ослоною пушок, що мали здержати козаків від випаду і знищити їх таки в окопах, ішло воно в димі чимраз

ближче, з рушницями в руках, готовими до вистрілу. Старшина на конях виринала то тут, то там з диму і покрикувала.

— Міряй! — скрикнув Пугач наче сам до себе, уставляючи гаківницю у рівці в землі.— Стривай! стривай! нехай підійдуть!

Із диму ось-ось недалеко окопу вийшли турки, стали і стрілили — і знов дим закрив їх. Кулі вдарили в окіп, інші перелетіли верхом. Потім настав такий крик «галла!», що аж в ухах залящало.

— Стривай! — кричав Пугач, як навіжений.— От-от! зараз! Пали!

Хвилина була вже справді крайня. Турки бігли на окіп. Град куль посипався просто в їх середину, захитав лавою на боки, вирвав тут і там у ній прогалини,— військо подалося назад. Але за сею лавою бігла друга і поривала першу з собою. Пристанула на хвилину і стрілила. Козаки відповіли тим самим. Коли турецькі кулі застрягали в окопі і не шкодили нікому, козацькі, вимірені з окопів і з стрільниць, пражили певно по ногах і по тілі.

— Гоп! отак! отсе тобі, вражий сину! — примовляв Пугач, вистріливши із своєї гаківниці, котра трохи його не кинула в рів, так завернулася по вистрілі назад.

Перед гаківницею Пугача справді прорідилося. Військо хапалося за голову, мовби хто йому піску в очі насипав, і заверталося назад. Заким нова лава в ладі надійшла, козаки мали час знову зарядити рушниці. Турецькі пушки замовкли, щоб своїх не бити; зате козацькі сипали ядра у громади, що виринали з диму; рушниці з окопів кидали тисячі куль у цілі лави турків — не штука була й цілять, так злягла орда на поле. Настав такий вереск на бойовищі, така суматоха, що козаки вже не знали, що там діється.

Микула мов стратив пам'ять. Кров ударила йому до голови, і він тільки стріляв і стріляв, мало й міряв, така гарячка напала його. Коли тут Муха, що лежав поруч нього, вхопив його за рукав.

— За окіп! Шаблю бери!

Микула вихилився з-під воза, стискаючи шаблю в руках, вискочив на окіп — цілі лави козаків збігали вже з насипів, підкидаючи тисячі шапок угору, і зі скаженим криком бігли на турків. Микула трохи не впав, так скочив з окопа, і з піднятою шаблею в руці кинувся навздогін. Спотикнувся на трупі і з цілою силою рубнув якогось турка перед собою по плечі. Виминув його і гнав за громадою, коли тут Таран скрикнув: «Гов!» Микула пригадав собі, що далеко не мож-

на бігти. Оглянувся: турки втікали, але козаки стримувалися на полі, не бігли далі, тільки заверталися чимскорше в окопи.

Вернувся і Микула.

— Ти-бо пам'ятайся, Микуло! — казав йому уже в окопі Таран.— А то раз забіжиш наперед своїх і вже не вернешся.

— Я, братчику, такий: доки спокійний, то спокійний — і мухи не заб'ю, але як розпалюся, не питаю — все одно.

— Видко, не бував ще на війні?

— Таки не бував, правду кажеш. Але сила в мене є, хоч за тих кілька неділь єї не троха минулося.

— Тут не так сили, як зручності треба. От якби ти придивився, як Муха йде, або Пугач, або й Череватий. Вони тобі йдуть легенько, як коти по болоті, а бачать навкруги себе. Я вже не раз придивлявся. Тілько Голота тріпається та пищить, як лошак... Чому не заряджуєш рушниці?

Микула взявся до роботи.

— Хведоре! — обізвався Муха, підходячи з окровавленим лицем до Пугача.— Подиви-но ся ти, чи дуже мене дряпнув, бо кров іде.

Утер лице рукавом, а Пугач став пильно придивлятися.

— Не бійся, Яцьку! Тілько зверха шкурку здер. Присхне. Іди обмий водою та приложи листок або платком перев'яжи!

Над'їхав на коні сотник Левко Берло. Приніс приказ від полковника, щоб козаки не вибігали з окопів, бо на лівім козацькім крилі турки тілько ждуть на те, щоби вдертися туди в козацький обоз, не дати козакам вернутися в окопи і в полі взяти їх у два огні.

Козаки вислухали мовчки, і кождий заліз знову у свою «піч».

Почалася інша забава. Турецькі пушки знову задимили ціле поле; козацькі пушки були менші і не несли так далеко, як турецькі, тому пушкарі вичікували догіднішої хвилини, коли турки підійдуть ближче. Вони й почали підсуватися до козаків то тут, то там малими відділами. Що підійдуть на кількасот кроків до окопів — стрілять і втікають. Знову підійдуть, козаки не втерплять, вистрілять — турки уже знову втікають. А боками інші турецькі відділи тілько ждуть, коли козаки в поле.

— Ага! — зрозумів Голота!— Хочуть нас вивабити в поле.

— А ти тілько тепер зрозумів? — упік його Безушко.

— Не стріляймо даремно! шкода пороху! — упоминав Пугач, що ждав зі своєю гаківницею та підсипував пороху на панву.

З годину пробували так турки хитрості, чи не витягнуть козаків з окопів,— не витягли. Вернулися з поля до свого обозу, тілько трупи і ранені полишилися на бойовищі.

Муха вернувся з перев'язаним лицем в окіп.

— Чули ви, товариші, щоб ті худі німці о межу з нами хоч раз стрілили? — спитався він.

— Ні! не чули. На них і не йдуть.

— Здається, ляхів сегодня зовсім не чіпляються. На нас наважилися.

— Здається!

— Н-ну! обійдемся! — сказав гордо Муха і сплюнув.— Бородавка правду казав.

Сонце вже підійшло понад ліси і освітило ясно всю околицю. Мраки щезли до решти, і дими піднялися вгору. У кого були бистрі очі, той бачив якісь нові рухи у турецькім війську. Ціла орда пересувалася напротив середини обозу.

В польськім обозі по сім турецькім маневрі також заворушилися. Ходкевич вислав під окопи шість гусарських хоругов і полк піхоти. Німецька піхота зійшлася ближче до козаків, так що в окопах сиділо їх по два і три ряди, а де був який горб, то ховалися за горбом. Козаки з полку Дорошенка бачили сі обороти своїх сусідів і міркували собі, що заноситься на щось нове.

— Чи пушки перевозили, чи ні, бо я не бачив?— спитався Пугач, що виліз на окіп і пильно придивлявся всему.

— Ні! — відповів Безушко.— Я дивився добре.

— Гм! — міркував Пугач.— Се поставили турки орду проти ляхів, щоб нам не могли помогти, а самі пійдуть знов на нас приступом.

Здогад старого козака був вірний. Почалося знов те, що вранці, тілько далеко страшніше. Турецькі пушки сипали ядрами зо дві години. Із-за диму не було сонця видко. Земля стугоніла. І найвідважніші з козаків тулилися по своїх «печах», щоб не впало на котрого згори важке кругле зелізо, як гарбузик. Вони тілько зглядалися із своїх криївок, як в обозі кулі ломили вози, вбивали коні і як з дерев падало галузя. Турецькі пушкарі міряли тепер уже ліпше, і мало котра куля падала перед окопами або в Дністер.

Микула слухав тих громів і умлівав зі страху не за себе, бо йому у криївці не було чого лякатися, а за батька, що лишився там з кобзарем в обозі. Що там старий робить? Чи

сховався? А то ж, не дай боже, заблукається яке ядро і спаде йому просто на голову. Уб'є, певно уб'є.. Може б, вибігти з окопів в обоз?.. Не годиться, саме тепер потрібно якнайбільше людей, а він мав би утечи?.. Ні, треба остатися. Батько не дитина, знає, що треба сховатися. І Микула слухав дальше, як гриміли пушки.

— Хведоре! ти чував коли таку музику? — спитався Муха в Пугача.

— Ні! — відповів той.— Як живу, ще не чував і не бачив. Судний день.

— Я вже начислив чотириста вистрілів,— озвався Голота.— О! чотириста один, два, три...

Голота справді увесь час мовчав і тілько числив вистріли.

— І не дочислишся! А вранці скілько було? Се ж досі уже з вісімсот разів стрілили. О господи! — зітхнув Череватий.

— На! от маєш! Тьфу! аж очі запорошило! — сплюнув Таран, бо саме перед його «віконцем» під возом вдарило ядро і зарилося в землю.

Всі мимохіть підсунули під себе ноги, а голову під віз і тілько часом заглядали у стрільниці та слухали, що то дальше буде. В окопах було тихо. Здавалося, мовби отсе не гармати, а хмари гриміли і лискали страшно; наполохані ж люди ждали сховавшись на страшний град, що мав витовчи усе живе на землі.

— Прости, господи, всі согрішенія мої! — зітхав Череватий.— Чогось мені так важко на серцю, як би я сегодня мав загинути.

— Не кряч сам над своєю головою! Ото! — обурився Безушко.

— Ет! що ви знаєте? Чоловік грішний, батька і матір на старі літа покинув, людей нагубив; от у Бразі двох жидів убив.

— За жида не гріх!

— Я і хрещеного не одного вбив. А тепер чую, смерть надходить.

— Череватий! що тобі таке? — крикнув Муха.— Чи ти здурів?

— Не здурів, братчики, не здурів. Поховайте мене по-козацьки, коли вмру.

— Ні! ти здурів, брате! Зі страху, чи що?

І Муха присунувся ближче до Череватого та почав його утихомирювати. Череватий не відзивався, але й не дав себе потішити. Висилали його в обоз — не хотів іти.

Така бесіда, якої ніхто не сподівався, всіх під возом страшенно прибила. Хоч як намагалися всі глузувати собі з Череватого і підохочувати себе, всім наче смерть показалася перед очима і простягла по них свою косу. Потім усі замовкли і мовчки визирали з-під воза в поле.

— Турки йдуть! — шепнув Таран.

— Господи! — зітхнув Микула.— Та се ж ціла хмара!

Справді, на бойовище до козацьких окопів зсувалася незчисленна товпа, не врозсип, як перше, а нога при нозі, цілий живий довгий і широкий вал, котрого, здавалося, не могла знести ніяка сила людська.

Стало тихо. Турецькі пушки замовкли, козацькі ще не відозвалися. Попри Микулу поскакав на коні якийсь посланець у німецький обоз. Микулою аж стрясло. Тепер уже йде смерть: отсей живий вал роздавить усіх. Бідний батько! бідний! Краще було його не заводити сюда в обоз, краще було й самому лишитися під за́мком. От і родини не вирятував, і батька завів у погибель, і сам загине. Череватий добре казав...

«Прости, господи, і мені гріхи: отого чуру, що я вбив і тих турків над Прутом... Не хотів я їх убивати, так мусив боронитися. А тепер іде заплата...»

На полі турків як мурашок, як листя на дереві, як піску в морі. Ті, що станули против польського обозу, не йдуть, стоять, а ті, інші, йдуть просто-простісенько на козацькі окопи. О господи! коли б хоч Пугач або Муха додали відваги, а то й вони мовчать. Чи треба, може, вже стріляти?

Микула глянув на товаришів, що вони роблять. Ті лежали сперті об окіп або стояли навколінках, як приковані, і не зводили очей з турків, мов усі задеревіли, розуму збулися.

Яка курява знялася над турками! Мов туман ранішній. Як уже близько! Бух! бух! ще раз! от знов! Ревнули козацькі пушки, і всі козаки мов обудилися, поглянули на свої рушниці та на шаблі, що лежали готові коло них, тільки в руки вхопити. Сулиці лежали в рові.

— Тс-с-с! — засичав Пугач, як гусак.— Витримати! Не вибігати на окіп, поки я не шарну з гаківниці по ногах.

Вистріли з пушок немов пробудили і турків... Тепер уже не була пора йти кроком, треба було бігти на окопи, бо кождий крок коштував життя тисячам. В такій товпі куля не пропадає дармо. «Галла! галла! галла!» — схопився крик, як буря, і перелетів ціле військо; притих і знов зірвався, і вже не втихав, лунав то тут, то там. Земля застогнала від ніг людських.

— Раз стрілити — і на окопи! Тепер нема часу! — крикнув Пугач.

В окопах справді затарахкотіло вздовж на якої чверть милі. Трохи не всі передні турки впали на землю. Але товпа йшла наперед, мов повінь, незважаючи ні на трупи, ні на жодні перешкоди.

Козаки з-під воза стрілили і вхопили за шаблі. Тільки Пугач чекав ще до послідньої хвилини і випалив з гаківниці просто в голови громаді турків, що вже підбігла під окіп. Зранені або обернулися, щоб утікати, або впали. По них підбігли інші. Пугач вискочив на віз, як несамовитий. Вибіг і Микула із своєю шаблею і сулицею. Всі вже наставилися до ручної боротьби.

— Бий! — заревів Череватий, як скажений.— Бий!

І стали вимахувати шаблями так, що ніхто не міг приступити. Але турків перла повінь іззаду, мусили лізти на окіп або падати під ноги. Козаки могли вигідніше рубати, бо стояли на окопі, а турки були внизу.

Полилася кров із порубаних голів і тулубів. На Микулу прийшов його дур — зовсім толк забув. Кинув шаблю і вхопив сулицю, здоровенну дрючину з острим зелізом. Правда, сулицею йшло йому легше. Він тільки шпигав у груди і все іншого колов, мабуть, і не ранив дуже, тільки заколот робив великий. Ранені заважали здоровим, що йшли, топчучи живих і мертвих. Нараз хтось ухопив Микулу за ноги спереду, і він упав стрімголов у рів. Коли він знову зірвався і глянув на окіп, там уже турки боролися з козаками.

Сулиці нема! шаблі нема! Дишель є в рові! І Микула хапає важкий надломаний дишель, вискакує на віз, пхається перед других козаків і одним замахом змітає з окопу цілий ряд турків. Махнув у другий бік, так що Таранові аж шаблю вибив з рук і він зіскочив у рів,— прочистив другий бік.

— Вступіться,— крикнув до козаків, що заважали йому під руками.

Козаки справді вступилися, бо мусили; зіпхали їх турки з окопу, і вже в обозі велася дальша борба рукопаш. Лишився Микула на возі зі своєю збруєю п'яний зі зворушення. Довгу хвилину не дав нікому вилізти на окіп. Але руки вже в'янули йому, вже очі немов імла йому застелювала.

Нараз німецька піхота стрілила на турків збоку раз, другий і третій. Повінь турків наче захиталася, військо розбилося. Стрілили ще раз повздовж козацьких окопів —

одна куля свиснула трохи не попри самого Микулу. Микула кинув з цілою вагою дишель вперед себе і зіскочив з воза в рів. Вибіг в обоз, підняв якусь закровавлену шаблю з землі і, як роз'юшений бик, глянув страшними очима на окопи. На них було менше турків, як перше,— вони втікали, верталися в поле, бо німецька піхота добиралася кулями до живого тіла. Ціле ліве крило турків, що йшло на Дорошенків полк, почало втікати зі страшним криком. Та утеча затривожила й інших, і почало турецьке військо віддиратися від козацьких окопів, мов сукно від рубця.

В інших місцях козаки гнали вже полем турків; декуди знову викидали ворогів з обозу.

Настала така біганина і в обозі, і в полі, що Микула вже не знав, що має почати.

Коли тут прискочив на коні сотник Берло, крикнув грімко: «Здоганяйте турків!» — і поїхав далі повздовж окопів, повторяючи приказ. Микула вискочив на окіп і глянув на поле в лівий бік. Із середини і лівого крила козацького обозу висипалися справді козаки, як рій з улія, і бігли за турками. Турки втікали на цілій лінії, Микула стиснув шаблю в руках і побіг до громади. Ся громада щораз росла і росла і настигала туркам на п'яти. Тих напав невиданий переполох. Втікали без ладу, куди хто попав, аби тілько чимскорше допасти до свого обозу або в ліс.

— Бий! бий! — крикнув хтось коло самого Микули.

Він оглянувся: се їхав Сагайдачний, коло нього Могила і Шемберк. Передні козаки справді вже били турків по плечах та по головах і бігли далі, перескакуючи трупи та ранених.

На горбах під лісом, де стояли турецькі пушки в кошах або поприв'язувані ланцюгами до дерев, заметушилися козаки: частина їх почала рубати колеса від пушок і коші; менші пушки скидали в яри; грубші, прив'язані ланцюгами, загвожджували; а інші козаки бігли далі. Ось уже намети, уже турецький обоз. Турки розступаються, втікають на боки; козаки біжать, мов улицею, і спадають на намети як гайворони. Всюди переполох. Місцями малі бійки, кров ллється, але найбільше шалена утеча.

Уже ревуть недалеко стада волів і мулів, завертані в поле, уже рушаються вози в обозі і намети падуть, мов від бурі.

— Рабуй! — верещить хтось до козаків, але козаки уже й самі господарюють по наметах, забирають добичу: одежу, зброю, гроші, усе ховають, де можна, при собі або й виносять оберемками.

— Кинь! бий турка! — кричить Сагайдачний, бо боїться, що за здобичею козаки забудуть дальше гнати турків.— Пане Могило, їдь до Ходкевича, проси о поміч! Сегодня можемо війну скінчити. Нехай кине кілька полків. Не рабуй! бий! гони!

Могила вертається конем у польський обоз; тим часом козаків годі вже вивабити з наметів: рабують, де лиш можна.

Минає з півгодини, козаки вбилися клином у середину турецького обозу. Інші ззаду пруть лавами. Ціле ліве крило турків завертається, Сагайдачний з Шемберком стоять на конях на горбку і зглядаються, чи не йде поміч з польського обозу.

— Коли б тепер Ходкевич прислав поміч! Хвилина така добра! — каже Сагайдачний мов до себе.

Але минає ще з півгодини; турки опам'ятуються, стягаються справа і ліва і починають страшенну боротьбу на життя і смерть з козаками. Здобичу треба кидати і боронити життя. Сагайдачний посилає одного післанця за другим до Ходкевича; поміч не надходить. Починає бути круто, бо всі турки завертаються...

Тим часом Микула забіг на саме ліве крило турецького обозу, де сподівався найти ясир. Лави козаків поривали його з собою в обоз, та він перебивався через них, щоби тілько добігти до ясиру. Бажав конечно знати, де находяться бранці, щоби, в потребі, віднайти їх легше, післати когось абощо. Здавалося йому у воєннім запалі, що ось побачить там свою родину, відіб'є її і заверне в козацький обоз. І справді: побачив ясир, та не такий маленький, як він сподівався. Кількадцять тисяч людей гонила в поле товпа кінних вояків, мов череду, щоб не попалися ворогові в руки. Як тут найдеш родину у такім зборищі людей? І в спокійний час треба би її кілька днів шукати, а не то тепер...

Микула станув і дивився з розпукою, як відходив ясир у поле. Там, з правого боку в обозі, кипить боротьба, усе біжить в той бік: і турки, і козаки, а він тілько сам-один має йти на ясир! Чому козаки не відбивають ясиру? Ой боже, боже!

І він завернувся на бойовище. Не біжить, тілько йде спокійно і бачить усе так виразно, як ніколи не бачив: увесь запал його щез. Ніхто його не чіпляється, і він не має кого. Та й нащо? Родини не відіб'є.

Іде і дивиться: уже сонце на заході, в самі очі б'є. На полі валяється стілько трупів, коней, зброї! Попри нього біжать

ще остатні козаки в турецький обо́з, але ті небавом стають, бо інші вже вертаються. Та в обозі діється, видко, щось незвичайне, б'ють козаків... Нехай б'ють... Що йому до того?

Але ось з обозу вибігає відділ турків, немов проводжає козаків збоку і б'є їх. Біжить просто в сторону Микули. Напереді на коні якийсь баша чи хтось інший так багато одягнений, у білім шлику на голові. Микулі годі тут ждати; треба бігти до товаришів. Шкода життя. Біжить. Помічає се сей кінний турок і хоче на нім спробувати свою шаблю; гонить за ним. Микула стає з піднятою шаблею і жде. Постановив собі вдарити турка по руці, щоб шаблю випустив з рук. Сам чудується, як він то спокійно тепер розважає. В послідній хвилі зриває ще майже несвідомо лівою рукою кучму з голови і мече коневі просто в очі. Кінь скаче вбік, турок замахнувся в повітря. От тепер — мах! Лежить туркова шабля на землі. Він і свою кидає — і прискакує до коня, хапає за уздечки і сіпає так сильно, що кінь стає дуба. Турок випадає з сідла. Микула — до турка, хапає його ззаду за руки, аж той крикнув з болю, і каже: «Наперед!» Турок видирається з рук. Микула дивиться, чи нема в нього зброї якої в руках — нема! Пускає йому руки, хапає за жупан на грудях і тягне його по землі, як мертвого. І все те робить так спокійно, так, здається йому, помалу — хоч усе те сталося у хвилині,— тілько зліть чує у грудях, зліть скажену, що із рук його робить зелізні кліщі і напружує йому усе тіло, як тятиву на луці.

Із турецького обозу вертаються тисячі козаків. Поривають, як вода, і Микулу, і його турка. Турок мусить іти, інакше потопчуть його на смерть. Микула тягне його за собою, як норовистого коня, і додає йому охоти стусанами в бік. Турок уже проситься, щось говорить, але Микула не розуміє по-турецьки, одно тілько розуміє, що має його — хоч би не знати що сталося — затягти в козацький обоз. Приходить йому на думку, що отсего якогось турецького старшого можна буде виміняти пізніше хоч за одного бранця. За матір? ні, за жінку! Е, ні! за матір! А з хлопцем що?.. Треба буде віддати сего бранця старшині.

От уже козацькі окопи. Микула просто переносить турка через окіп і кидає його на землю. Пускає його навіть, як кіт миш, але стоїть коло нього і наказує йому: «Ані не рушся, бо смерть твоя!» Турок сидить скулений і тремтить. Говорить щось, та хто його знає що...

Козаки входять в обоз. Микула не рушається з місця. Бачить: їде Сагайдачний із Шемберком. «Вставай!» — кричить на турка і веде, майже несе його напротив гетьмана.

— Передаю вам, пане гетьмане, якогось турецького старшого.

Турок складає руки на грудях і говорить щось скороскоро.

— Що він каже? — питається Шемберк Сагайдачного.

— Каже, що він баша і що дасть мені такого коня з нарядом, якого сам султан не має, коли його пущу.— Ні,— сказав гетьман по-турецьки,— я тебе не пущу! — І додав знову по-українськи до Шемберка: — Пішлю Ходкевичеві за те, що мені не поміг. От розум! От проклятий лад у вас! Сегодня можна було нагнати всіх до сто чортів і весь обоз забрати, а він зі своїми стоїть і дивиться. Кількасот людей пішло мені марно.

— Не дивуйтеся,— говорив Шемберк.— Він би сам, може, і рад, та король спутав його дорадниками. Дурницю зробили; я сам бачив.

— Нас не шкода, а вас шкода! — гнівався гетьман, але здержав зараз свій гнів і казав Микулі взяти собі ще кількох козаків до помочі та відвести башу до гетьмана Ходкевича.

Микула передав башу козакам, а сам вернувся до полку Дорошенка. Пригадав собі батька, і відхотілося йому йти чванитися перед польським гетьманом, що зловив башу. Чорт його побери! От що там батько поробляє, се важніше.

Батька не шукав довго, найшов у обозі. Через день ховався старий із кобзарем в ярі в якійсь ямі; тепер вийшов із сховку і був там, де вранці. Просив Микулу провести його до замку, бо там безпечніше,— і Микула зараз таки пійшов з ним туди попри польський обоз.

Сонце вже зайшло за буковинські ліси. Кругом наставав спокій. На бойовищі конали недобиті, але їх стогнів ніхто не слухав; кождий волів відпочивати по тяжкім дні.

VIII

Дзерона під замком не застали. Старий Ярошенко порадив заночувати між волохами в рові; одно, що там затишно і тепліше вночі, а друге, зголодніли дуже, не ївши зранку досі нічого. В рові було глітно: сотки черні з польського обозу зібралися тут та співали по-п'яному.

Ярошенки присілися коло одної волошки, що продавала горівку, сухарі, солонину і вудженицю. Се добро держала вона у скрині, на котрій сидів єї чоловік чи знакомий, і відмикала її тілько в потребі. Очевидно, боялася, щоби п'яна голота не роэтягла всего без грошей.

— Що даш за сей жупан? — спитався якийсь чура.

— Ду те ла драку! [1] — закляла волошка.— Кажу тобі, відчепися, не хочу твого жупана і не дам нічого.

Але чура не відходив, сварився і торгувався.

— Мені придав би ся такий жупан хоч на ніч! — відозвався батько Микули.

Микула купив жупан від чури. Справді, ночі були холодні, а старий не мав чим накритися. Попоїли і поклалися спати один коло другого.

— Ох! який же я втомлений! Всі кості болять! — нарікав Микула.

— Гроші возьми під себе! Ще всі маєш? — упоминав батько шепотом.

— Якось не погубив.

— Коли б хоч на що здалися!

— Бог ласкав! Тепер уже знаю, де ясир, але як до нього дібратися, як приступити?

— Бог поможе, синку! Вернемося ще додому і будем жити спокійно.

— Дай боже! Я отак у тій метушні забуваю на хвилину, по що я сюди прийшов, що маю робити; та, буває, як згадаю, серце мені крається: де тепер бідна мама, де Роксанда, де син? Не нажилися ми вкупі... та й хто знає, чи вже зійдемося колись.

Батько тілько зітхнув. Мовчав добру хвилину, згадуючи свої літа і свою недолю.

— Краще було мені лишитися в Кам'янці і не йти в Молдову. В Кам'янці безпечно, приступити до нього годі,— і жив би собі без страху. А я його покинув і з того часу і спокою не маю. Оженився, вас привів на світ, думав хоч на старі літа спочити собі у своїй хаті, між діточками...

Микула не відзивався, сон ломив його.

— Спіть, тату!

Але старий літав гадками то по Кам'янці-Подільськім, де пробув свої молоді літа, то по Молдові, де прийшлося йому доживати віку:

---

[1] Іди до чорта! *(Молд.)* — *(Приміт. авт.)*.

— Коли вернемося,— говорив він ще,— треба буде пійти до тестя, до Чамчана, щоб нас зарятував. А то ж у нас у хаті нічого не буде... Зима приходить, худібки нема збіжжя нема, нічого нема...

— Пійдемо, пійдемо. Він, здається, немало заробить тепер.

— Ну певно! Та се ж майстра понад нього нема. Недаром господар покликав його зразу до роботи.

— Не знати, де він тепер? В Сучаві?

— Ей, де! Десь з військом. Не пустять його. Старому і не снилося, що буде на такій великій війні. А то, дивись, і він, і я... Правда, що йому ліпше. От коли б можна розвідати, може, він тут...

Микула вже не відповів, мабуть, і не чув батькових слів. Сон переміг його. Батько не говорив уже більше, тілько знову вернувся думками в Кам'янець. От тілько перейти звідси Дністер на Жванець і далі дорогою, полями,— недалеко і його родинне місце. Яке воно гарне!

Як там весело жилося Семенові за хлоп'ячих літ! Бувало, збіжить з товаришами у Вітрову браму, де ніколи не перестає дути вітер, а потім над Смотрич, в широкий та глибокий яр, що тягнеться довкола цілого города,— і давай на ріці ставити млинок із патиків. Там по лівім боці на горі чорний замок і високий міст, що веде понад яр із замку в город; кругом стрімкі береги в двадцять сажень, мури, башти... Так тихо тут і безпечно... А на Смотрич сонце світить... вода тепла... Треба скупатися. Хлопці йдуть у ріку, прискають на себе водою... Бр-р! чогось холодно! Ану бігти яром довкола города, туди, попри польські фільварки, попід берег — геть навколо аж знову до мосту,— хто борше добіжить?

Семен прибіг найскорше, уже й видряпався стрімкою стежкою на міст, дивиться згори і сміється з товаришів, що припізнилися. Збирає його охота побігти в замок... але зараз за мостом, коло башти, стоять вартові, такі страшні... А там-от із стрільниці в мурі визирає пушка, така чорна дучка... Страшно! Ще стрілить, так як тоді у якесь свято... Радше втечи до міста, до батька, що пильнує Вітрової башти; там під муром лишив він свій лук, що йому батько зробив... Він уже з лука стріляє добре, раз чорну галку поцілив, і вона впала...

Думки у старого Ярошенка плутаються. Він будиться з дрімоти, присувається ближче до Микули, зсуває із себе жупан потроха на сина і накриває його, дивиться ще раз

довкола себе — уже всі сплять — і помалу засипляє також.

Будяться обидва із сходом сонця: у рові страшний крик і зойк. Волошка з чоловіком прячуть одежу, на котрій спали, чимскорше у скриню і кричать... Волошка плаче. «Що таке? — Зриваються обидва з леговища.— Що сталося?» — «Чури напали!» — «Як? де?» — «А от уже там б'ють волохів, рабують».

— Утікаймо!

Вибігають з рова над яр, де давніше спали.

Але там повно вже челяді, бійка між людьми. Куди ж утечи?

— На берег, отам за шибеницю, в корчі!

Біжать Ярошенки. Під замком різня, вони поминають скажену голоту, що розтягає покрадене добро, і припадають до корчів, що обросли височенний кам'яний берег Дністра.

— Нижче, нижче злізьмо! — радить Микула.

Злізають ще троха нижче, але далі небезпечно, можна впасти, як із стіни. Чують крики: «Ріж! бий!» Крики зближаються до берега, тільки ближче замку, туди, де надбережною стіною заходиться у стрільниці і башти.

— Рятуйте! — кричать люди.— Рятуйте!

— Йой! Господи! се що знову! — дивується Микула.— Таке в польськім обозі?

Тим часом польські обозові опришки уже стягли кількадцять волохів: чоловіків, жінок і дітей, пов'язаних за руки і за ноги, на сю стрімку стіну над Дністром.

— Ану! в воду з ними! — кричать.

Ярошенки припали в корчах до землі і дивляться зі страхом. Усе їм видно: і стіну, і глибокий Дністер внизу.

Гоп! — і полетів чоловік із страшенної стіни вниз. Не впав у воду, тільки на землю під стіною.

— Далі! далі розмахнути — і на воду! — кричать скажені люди.— Чекай! отак!

І нелюдський розбишака зловив малу дитину за ногу, як замахнувся — полетіла дитина на воду, тільки плеснула, як камінь, вода підскочила — і дитина пірнула в Дністрі.

На стіні зверещала нелюдським голосом якась жінка, мабуть, мати дитини. Та небавом і вона летіла, вже мовчки, в воду, впала на плечі, пірнула в воду, випливла і почала бовтати руками.

— Ади! відьма! не потопає, хоч зв'язана! Ану з мушкета її!

Хтось стрілив. Куля вдарила в воду коло нещасної жінки.

— Зле! чекай, я поцілю ліпше!

Стрілив другий опришок — і пійшла жінка під воду.

— Господи, господи! — зітхав старий Ярошенко і закрив очі руками.

— Мордуй зрадників! Вони нам обоз хотіли підпалити! Туркам видати! — кричить чернь та тягне з собою ще з кількадесят людей — чоловіків, жінок і дітей.

І за хвилину посипалися люди, мов каміння, із стіни вниз на землю, в воду, а за ними кулі, котрими скажена товпа добивала тих, що добувалися з води.

Микула обняв батька за шию, притулив до себе — і оба сиділи так скулені, лицем до Дністра. Душа в них похолола, пам'ять їх відходила.

Не важилися рушитися, щоби хто не помітив.

Хвилини роками їм здавалися.

Нараз верх них затупотіли люди і роздався крик:

— Дивись! Ще в корчах сидять!

І в ту хвилину луснув вистріл. Старий Семен Ярошенко замахав руками коло своєї голови і скотився з берега вниз. Микулу запекло щось в руку, котрою тримав батька за шию, але він кинувся за батьком, вдарив собою об якийсь камінь і стримався на корчі, не долетівши до землі, над водою. Не пам'ятався, але несвідомо поправився на своїм місці, запершися ногами в камінь, так що став нахилений плечима до берега. Подивився мов сонними очима довкола себе, постояв часок, протер очі, глянув униз — скрикнув з болю і чимскорше почав злазити з берега. Сам не тямив, як злазив, чіпляючися корчів і каміння, вкінці зіскочив, мов зі стіни, і глянув за батьком. Батько лежав на камінню внизу.

— Тату! Тату!

Микула прискочив і припав до батькових грудей.

— Тату! живете ще? Озвіться! промовте хоч слово!

Підложив батькові рам'я під голову, дивиться: із потилиці кров тече. Не дихає вже.

— Тату! — скрикнув Микула так голосно, аж у березі його крик відбився глухо.

Батько вже не озвався. Микулою стрясло кілька разів, мовби ним хто хотів кинути, у горлі задавило його, глухий стогін добувався із його грудей і не міг добутися. Він зложив батькову голову на камінню, сів коло трупа і задеревів. Нічого не чув і не бачив, хоч недалеко нього стогнали у смертельних муках недобиті волохи, скинені із стіни.

Як довго сидів він так, того він не тямив; коли ж опам'ятався, почув, що сам слабне і що ліва рука йому терпне. Помацав правою, найшов болюче місце. Скинув лівий рукав, почав стягати спідню одежу — прилипла до рамена, кров пересякла одежу. Прийшло йому на думку, що та сама куля що поцілила батька в голову, зранила йому руку, котрою тримав батька за шию. Глянув на тіло: тільки шкіру здерло! Ох! господи! чому ж куля не стрималася на його кості! був би батько жив! А тепер... а тепер...

І, не зодягаючись, припав Микула лицем до батькових грудей, застогнав раз тяженько і замовк. Думати не міг, так тільки щось недоладне снувалося йому по голові — як довго, він сам не тямив. Полежавши отак ще часок, він встав на ноги. Був уже спокійний, такий спокійний, що сам чудувався, чому не плаче, чому не рве волосся на собі. Зійшов над берег і обмив собі рам'я. Кров знову пустилася, але Микула перев'язав руку платком і здержав кров. Одягнувся знову — і тільки тепер розглянувся довкола себе. За Дністром, межи Жванцем і Брагою, спочиває ще частина війська королевича. Багато цікавих стоїть над берегом по тім боці. Мостом переходить якийсь відділ у замок: по кількох лише йде, бо міст слабий. Під замком трупи; ні, ще дехто рушається. От якийсь лізе до води. Що се? не вбився на смерть? Глянув угору: нема вже на стіні нікого, тільки там десь верхи галасують люди. Подивився униз Дністра. Попід берег іде стежка. Он там козаки поять коні... Обернувся знову до батька і станув над ним. Під його головою остигла калюжа крові; руки були здерті.

— Де ж я тебе, мій тату, поховаю?

Узяв батька на руки вперед себе і поніс стежкою. Зглядався усе на стрімкий берег, чи не найде якого сховку. В однім місці, кількасот кроків від замку, зложив покійника на землю, а сам поліз верхи у корчі. Найшов місце добре, немов кам'яне корито. Виймив ще кілька плит з корита, що лупалися гладко, щоби було глибше. Потім зліз забрати батька. Виніс його уверх і поклав у се корито. Назносив плит і почав прикривати батька зверха, почавши від ніг. Коли прийшлося йому прикривати груди, нараз мов гребля прорвалася в його нутрі, увесь затрясся і заплакав таким гірким плачем, що, здавалося, берег упаде від сего плачу в Дністер. Відкрив плиту, що покривала вже руки, і почав їх цілувати, то одну руку, то другу, та примовляти: «Батьку мій нещасливий! Сирота я тепер! сирота! без нікого! Чому і мене не вбили?..»

Довго він так плакав, поки успокоївся. Потім уже, мовби спішйвся, мовби пекло його отсе нещасне місце, на котрім лежав дорогий труп, мовби не бажав перепиняти батькові його вічного сну, почав прикривати його далі плитами. Ще раз глянув у бліде батькове лице, заросле короткою сивою бородою, прикрив його широкими листками і закрив плитою, дбаючи про те, щоби не придавила голови. Потім поназносив ще каміння і позатикав усі діри, щоби тільки яка птиця або звір не добулися до батькового тіла. Цілий горбок наклав.

Упоравшись із сею роботою, сів собі коло могили, опер руки на коліна і задивився на Дністер. Сонце світило ясно на воду, що блистіла місцями, як чисте срібло, і плила бистро у Чорне море. День був уже зранку дуже парний. Берегульки так і крутилися понад водою та цвіріньокали Микулі понад головою: десь тут недалеко мали, видко, своє гніздо. Чміль бринів понад квітками свою одностайну пісню. Потім надлетіло звідкись чорне стадо галок і полетіло на бойовище з клекотом.

На тім боці Дністра, в обозі над берегом, закурилися огні: вояки стали варити. Направо від Браги ген-ген на полях, на горбах видко також якихось людей: не знати, чи то турки, чи татари, бо козаки що там робили би? А там, просто понад Брагою, ліс чорніється, якийсь молодий лісок... а може, так тілько здалека здається?

Розлітаються думки у Микули. Сегодня неділя. Неділя чи субота? Ні, справді неділя. От і рахубу стратив. Та й неділя ж то, неділя, як живе, не зазнав такої! Після вчорашнього дня військо з обох боків, мабуть, спочиває; ніхто сегодня не згине... А тут у польськім обозі, під боком королевича і гетьмана, польські чури таку криваву службу божу правлять! Стілько людей невинних, безоружних помордували, потопили, поскидали живцем у пропасть на неминучу смерть. Геть із польського обозу, нехай він пропадає! Чи не краще було лишитися між козаками? Був би батько жив. Ні! захотів під замок. Думав, що тут безпечніше... От і безпечно!..

Що ж тепер далі робити?

Коли б так наперед знати, що родини не найде, скочив би зараз в Дністер, бо нащо жити? Але надія невмируща, може, найде... може, ще вернеться додому... Може, ще поживе з родиною до якогось часу... Утече в ліси-гори, далеко від проклятих людей, що не дають один одному жити,— утече і буде жити собі зі своїми.

— Прощай, тату! Не сподівався я так тебе ховати...

Постояв ще хвилину над могилою і зліз над воду. Глянув ще раз угору між корчі і помалу пійшов стежкою понад Дністром. Рішився пійти до козаків. Здалека ще раз оглянувся, мовби хотів затямити собі місце, де поховав батька,— і пійшов.

Тим часом товариші Микули: Муха, Пугач, Безушко, Голота і Таран,— пополуднувавши, бавилися в кості у своїм окопі коло воза і програвали то, що здобули вчора в турецькім обозі. Весела розмова велася в їх гурті; кождий оповідав свої враження. Молодого Тарана найбільше чудували чотири великі слони, яких він бачив у турецькім обозі.

— Де вони були? — питався Голота.

— Ну вже ж! Як ти міг бачити, коли ти тим часом здирав з якогось турка сей жупан, що маєш на собі,— закпив собі Безушко.

Голота був справді одягнений далеко краще, як передше: мав на собі широкі турецькі шаровари і носаті патинки турецькі; про новий жупан і не казати — він кождому впадав насамперед в очі; тілько кучму, роздобув якусь, що зовсім не годилася до його одежі.

— Чому й турецького шлика не візьмеш на голову?

— От би тебе тепер посадити на того слона, козак був би!

— Та й до дівчини женихатися! Стук-стук у ворота! Вийди, моя панно злота! Панна виходить, а Голота не на воронім, тілько на слоні.

— Воно чи не ліпше було би на верблюді? І чом ти собі верблюда не взяв? Там же ж їх були тисячі!

— Бо, чорти, пильнували, так він і боявся.

Так допікали козаки Голоті, а він тілько добродушно усміхався, не перечився.

— А й справді, були там люди, як чорти! — замітив Муха.— То вже всяких я бачив, а таких чорних ще ні. Там тілько, погана віра, зуби шкірить, такі великі, як постоли, і очима лупає. Вночі злякався б! Подумай! ні?

— Як ні? — відповів Пугач.— От нехай би тобі де у нашім селі вискочив такий вечером із-за хати...

— Ов! щось крапає! — перебив веселу розмову Таран і глянув на небо.

Небо справді захмарилося; вже зранку заносилося на дощ. А тепер і почав падати; спершу дрібний, а потім щораз густіший. Козаки кинули грати в кості і поховалися під віз у свої «печі».

— Нехай троха дощ промиє кров і трупів, а то чуєте який сморід? — почав знову Муха розмову.— Уночі годі було сприятати — потомлені були дуже, тепер удень годі — не дадуть, треба буде аж уночі поховати.

— Пропав наш Череватий, як камінь у воду,— підхопив розмову Пугач.— Хотів нових постолів і от має...

— І як він то дивно чув наперед, що помре? — чудувався Безушко.

— Я його бачив ще коло пушок, а потім із очей стратив,— казав Таран.

— З ним щось несамовите сталося. Тут балакав як чоловік, а тут: «Я умру!» Налякався, видко, потяжкий був собі.

— Та чи ж і не було вчера страшно?.. Ех, чорти побрали би ляхів за те, що не помогли нам учера! Такий кусок — і випустити з рота! Просто гріх...

— На одно копито дідько всіх ляхів зробив: писком воюють...

— Мошродзеї прокляті! — кляв Безушко.— Як за православіє тягти нашого брата під топір — то знають, а помогти — то ні.

Зачепили козаки болючу справу, що вже накипала в них віддавна.

— Я не розумію гетьмана,— почав Таран.— Турки найбільше нас чіпляються, ляхи в панцерах та перах ані за окіп, а Сагайдачний затяг нас сюди за ляхів голови класти.

— От же німецька піхота помогла вранці,— замітив Пугач.

— Тож-то й є! — обурився Безушко.— Як не нас, то німця-наймита послати чорту в зуби. А самі пани здалека, бо порох у носі крутить...

— Се вже так: чепися кінь з конем, а віл з волом; лях козакові не товариш,— додав Муха.

— А Сагайдачний кланяється їм,— горячився Безушко.— Як маєш кланятися лаптю, то лучче поклонися чоботу. Ми б з турками краще вийшли.

— Виходить на те, що Бородавка каже,— докинув Таран.— Я от вранці чув від людей, що його стережуть; такого їм набалакав, аж їм уха пов'яли. Воно й справді чудно: чи не змовились, буває, ляхи з турками, щоб нас тут вигубити до ноги!

— Еге! Запорожжя було б чисте на якийсь час.

— На якийсь час! А потім кликне старшина — і козаків знову буде як трави.

— Стривайте, панове,— почав Пугач,— у Бородавки гадок, як у заяця стежок. Він тепер мудрий, коли не гетьман, а доки був гетьманом, то розуму не мав.

— Але тепер правду каже,— відповів Безушко.— Нам би найкраще забратися звідси, та й годі. Нехай би самі ляхи билися. Пізнали б, почому локоть кваші.

— Стривай, брате, послухай мене,— втихомирював Пугач.— Знаєш сам, як нам турки і татари допекли до живих печінок. То в Сагайдачного, гадаю, думка така: от якби нам на спілку з ляхами вдалося упустити туркам крові, був би спокій на якийсь час; а за той час можна би поторгуватися з ляхами за наші діла.

— Яка ж мені се спілка?! Напнеться, як жаба до гусяти на траві: «Я пан! і ти мені поможи! Я собі буду в перинах лежати, а ти за мене роби!» Яка ж се спілка?

— Звісно, спілка погана,— боронився Пугач,— чи я ж кажу, що добра?..

— Ет! і не кажи, Пугачу,— перебив його Муха.— Уже ж гетьман має свій розум, але й ми не в тім'я биті, знаємо також, що вовк, а що лисиця. Не по нутру мені вчорашній день; тим не по нутру, що так закінчився. Як не крути, а виходить: не помогли! А чому не помогли? Бо то були ми! За панами були б зараз полки вислали.

Дощ унімався, і знову показувалося сонце з-поза хмар. Жара ставала нестерпуча. Дощ не охолодив повітря, тільки розжарив його.

— А! от і Микула йде! — скрикнув Таран.— Де ти пропадав, Микуло? Де твій баша?

Микула не відповів на сі питання, прийшов і сів собі мовчки до гурту.

— Ти чого такий сумний? — стали його питатися.

— Польські чури батька мені вбили під замком. Більше сотні людей з Молдови вирізали, поскидали в Дністер, постріляли...

— Що ти кажеш?! Таки в обозі таке сталося?

— Кажу ж вам: ота голота мордувала, що її привели пани із собою.

— І не покарали нікого?

— Або ж я знаю? Я тільки що поховав батька.

— От недоля! — пожалував Таран Микулу.— Так ти всеї родини вже рішився?

— Всеї...

— Такий-то там лад у мошродзєїв,— замітив Безушко.

Пугач і Муха присілися до Микули, стали випитуватися і потішати його.

Але нещастя Микули було завелике, щоби так скоро його забув. Він слухав слів потіхи, а думка в нього була одна: не варто жити, та й годі. Коли б сегодня був який напад, кинеться між турків, пожиє смерті — і буде по всім.

До окопів надійшли інші козаки, виручити товаришів, і давні вартові пійшли в обоз на свої кватири. Дощ унявся зовсім.

— Спати пійдем, чи що? — спитався Муха.

— Е! ні! шукаймо де веселого гурту — сумно так! — порадив Таран.— Ходи, Микуло! Кинь лихом об землю!

Микула пійшов, постояв часок коло кобзаря, котрий уже на превелику потіху козаків співав думу про Голоту, а потім відійшов. Прикро було йому дивитися на веселих людей; йому здавалося, що цілий світ повинен сегодня із ним сумувати.

Ціле пополудне він ходив сам по обозі. Зайшов аж на ліве крило, недалеко великого яру, котрим пливе малий потік у Дністер. Тут козацькі окопи припирали до самого Дністра і сторожа на окопах була дуже сильна, бо недалеко, по тім боці яру, був нижчий турецький обоз. Усе було там видко, як на долоні: намети, і окопи, і пушки, і людей, і коней. Микула чудувався, як се так близько два вороги розложилися, майже стіна о стіну. Коли б не широкий і глибокий яр, що найбільше спиняв одних і других, то тут ніколи не було би спокійної години людям; а так лише дивилися на себе день і ніч і пильнували, щоб один одному не втік.

Підвечір побачив Микула звідси видовище, що його дуже зайняло: турки пригнали ясир над Дністер коло нижчого турецького обозу. Через вчорашній напад козаків побоялися, видко, о свою найдорожчу воєнну добичу і зігнали бранців сюди, де кінчилися козацькі окопи. Микула бачив, як та многотисячна громада ішла полем поза турецьким обозом і потім над Дністром здержалася. Другу новину довідався від козаків: там, де з яру впадав потік у Дністер, був брід, і на тім броді господар Томша разом зі своїми волохами уже починав будувати міст через Дністер. Здалека справді було чути рубання сокирами. Сі дві новини дуже зайняли Микулу, хоч поки що він сам не знав, чи буде мати з них яку користь, чи ні.

На ніч вернувся він до свого полку.

На сон йому не збиралося; волів сидіти в окопах, слухати розмов козаків та придивлятися похоронам, які зараз звечора почалися на бойовищі. І з одного, і з другого боку вийшла з окопів велика громада людей з рискалями і запаленими лучницями в руках та почала прятати трупів. Одні копали великі ями — козаки коло своїх окопів, турки коло своїх,— а другі стягали покійників з поля до тих ям. Усе те діялося тихо, тілько видко було на бойовищі світла лучниць і темні тіні, що ходили із світлом, вишукуючи всюди трупів. Уже справді крайня пора була на ті похорони: повітря було вже таке нездорове, що мліть брала найздоровіших людей.

Микула сидів на окопі зі своїми товаришами і придивлявся сему смутному видовищу. На сім великім кладовищі не було тепер ворогів; хоч козаки і турки обминали себе посполу, але підходили не раз так близько себе, що за дня се тілько в битві було би можливе.

— Отепер саме була би найкраща пора утікати,— казав пушкар-полтавець, що лишився у Дорошенковім полку.

— Туркам або потурнакам, котрим вірять — додав Пугач.— Наших не пустять турки до такої роботи; пильнують добре.

— Се правда! — потвердив пушкар.

Але як здогадувалися, так і справді сеї ночі під час похоронів багато людей утекло від турків до козаків. На другий день се показалося. До Дорошенкових окопів надійшов зовсім спокійно козак Васюта Супруненко; прийшов, мов у гості.

Сім літ пробував у турків, а тепер вихопився якось з-під дозору, вийшов на бойовище, узяв якогось турка на плечі і так довго носив його, поки не замішався між козаків. Ніч була темна, від лучниць світла небагато; ніхто й не помітив, як він перейшов на козацький бік. Заніс навіть покійника у яму — як казав, з подяки за те, що вирятував його з неволі, хоч мертвий,— і прийшов до козаків. Прийняли його як свого і побалакали з ним радо, бо багато знав.

Оповідав, що туркам не ведеться тому, що вийшли на війну саме перед затьмою сонця, а відома річ, що на кілька днів перед затьмою і по затьмі сонця, і в остатній день місяця не годиться починати нічого, бо се дні дуже нещасливі. Всі турки оповідають собі таке. Друга причина, чому Османові не ведеться, така, що він казав убити свого

рідного брата Мухамед-хана. Виходячи в похід, боявся, щоби брат дома не скинув його з престола, і «для спокою» казав його убити. От саме вчора по козацькім нападі всі оповідали собі се, що аллах карає Османа за смерть брата. Той брат, умираючи, мав сказати: «Османе, нехай твоя влада так марно пропаде, як я марно сходжу зі світа. Щоб тобі бог не дозволив тішитися панованням, на котрім знати мою кров!»

І правда, бог карає Османа. Вчора згинуло з кількадцять тисяч його найліпшого війська.

Оповідав ще, що сам бачив у дорозі під Хотин, як над Дунаєм, коло Ісакчії, Осман казав мордувати козаків, котрих Усейн, дніпровський бейлербей, зловив на морі. Вісімнадцять козацьких чайок грабували бессарабські місцевості. Турецькі чайки напали на них, один байдак з козаками затопили, інших захопили живцем і прислали у кайданах султанові коло Ісакчії. Різними муками помордував Осман козаків, частину з них віддав яничарам, щоби стріляли в них; сам також прошив кількох стрілами; інших казав гребати живцем, топтати слонами, розривати надвоє галерами, рвати гаками, розтинати наполовину... Просто волосся на голові ставало дивитися на се.

Казав ще, що в турецькім обозі велика дорожня: чотири фунти хліба платять по півгривні, а за міру вівса або ячменю — половину кам'янецької міри — дають пів осьма золотого. Приходиться просто людям і худобі примирати з голоду; і справді, в турецькім обозі вмирає багато людей і без бою. Знав Супруненко й те, що Осман мав за жінку русинку, якусь попівну з України.

А все те міг він розвідати легко, бо служив конюшим в одного баші. Дуже добре умів коло коней ходити, через те йому жилося незле. Баша любив його. Взяв його й сюди до коней, а він втік. Ліпше у козаків голодувати, ніж у турка панувати,— тому подякував за службу.

Микула слухав оповідання Супруненка з такою цікавістю, що забував на своє власне горе. Пізно в ніч затяглася та розмова. Якось і спати не хотілося, доки на бойовищі снувалися світла і люди. Однак помалу огні щезали, гробарі сходилися до своїх обозів, робота втихала; хто не мав стерегти окопів, клався спати.

У свіжих глибоких могилах спали вже також вічним сном і тисячі-тисячі вояків, котрим нещасна доля судила згинути під Хотином.

IX

Понеділок минув спокійно: битви не було. Турки не зачіпали, а козаки й ляхи не мали потреби виходити в поле. Зате у вівторок турки п'ять разів ішли приступом на козацькі окопи і не здобули їх. Нападали також на польський обоз і вирізали в однім місці всю польську сторожу, що спала на окопах, як дома. Були би й здобули польський обоз, але яничари так само, як у суботу козаки, кинулися рабувати і дали час ляхам опам'ятатися. Цілий день і козаки, і ляхи на всіх окопах не мали спокою.

Вечером приїхав Ходкевич з Яковом Собіським і Шемберком до Сагайдачного. Сагайдачний казав собі саме перев'язати ліве рам'я, коли дали знати, що приїхав Ходкевич. Гості увійшли в намет, у котрім було лише кілька лавок, постеля для гетьмана і низький стіл з двома воковими свічками на нім. Привіталися.

— Що ж ти, Петре, усе ще возишся із своєю рукою? — спитався Ходкевич.

— Усе. Не гоїться і пухне щораз більше. Я вже й рушити не можу лівою рукою.

— І я нездоров, ледви лажу,— нарікав Ходкевич.

Ходкевич був справді хорий: тільки було подивитися на його бліде, нервове лице, і всякий пізнав би, що сему чоловікові не на війні би тепер бути, а дома у вигоді.

— Всі хоруємо: і я, і ти, і його милость королевич; він через пропасницю і з хати не виходить,— говорив далі Ходкевич.

Сагайдачний казав чурі, що перев'язав йому руку і зодяг його, вийти і усів собі против своїх гостей.

— Що ж там доброго скажете? — спитався.

— Діло маю до тебе, Петре, таке: доходить мене чутка, що твої козаки бунтуються, хочуть покинути нас.

— Щоб хотіли покинути вас, сего ще я не чув,— подумай тільки, що нам і нелегко видобутися звідси,— але що нарікають на вас дуже, то я знаю. І правду мають.

— Яку правду? — спитався Яков Собіський.

— Через те, що в суботу ви нам не помогли, облога потягнеться бог знає доки і скінчиться бог знає як. Се ж і дитина розуміє.

— Ми не можемо о Річ Посполиту в кості грати,— відповів Собіський рішучо.— Ніч надходила, а ніч має своє право. Хто зна, як би то ще було скінчилося.

— Вибачай, пане, от був Шемберк зі мною, і Могила, і ще дехто з вашого обозу,— нехай же вони самі скажуть, як-то воно могло скінчитися, коли б ви ще були надбігли. Цілий обоз турецький уже утікав. Тільки було захопити ще моїх людей і пірвати з собою, вдарити в ліве крило — і ми були б гнали турків аж до Прута. Нехай пан Шемберк скаже; він же тут.

— Хвилина була справді догідна,— потвердив Шемберк.

Ходкевич стукав нервово палицею об землю.

— Я тому не винен,— боронився він.— Врешті, сталося і не відстанеться. Зложилося інакше, і нам тепер треба знати, на чім ви стоїте?

— А що я? — відповів Сагайдачний лукаво.— Маєш ти своїх дорадників, маю й я своїх. Що скажуть, те й буде.

— Ти-бо, Петре, не гни! Скажи мені просто, що у вас поробляє Бородавка?

— А що ж би? Їсть, спить, п'є і плете теревені перед сторожею. Я знаю про се.

— Ти-бо, Петре, не бери собі сего так легко. Ми знаємо, що він підсилав людей до турків...

— Овва! А ми знаємо ще гірше. От ти вчора вислав Вевеллього до турків, і я й не питаюся: чого й нащо. Мені казали, що Вевеллі дбає про те, аби ви нас зрадили.

Впік Сагайдачний Ходкевича добре; той аж затремтів спересердя, але здержав гнів. Собіський поспішився виручити гетьмана і сказав гордо:

— Пане гетьмане, наш і ваш король не зрадить вас, не зломить слова, яке раз дав.

— Він — ні, але ви! — відрізав Сагайдачний.— А він без вас що значить?

— Петре! — скрикнув Ходкевич нетерпеливо.

— Ну, чого хочеш?

— Не сварися, тілько скажи мені, як ти думаєш утихомирити своїх людей, що починають бунтуватися. Ти, мабуть, менше знаєш, що в твоїм обозі діється, ніж я.

— Ні, ваша милість, знаю! Знаю і не кажу нічого, бо в мене самого кипить у серцю. Козаки втихомиряться, коли будуть бачити, що вони тут не ваші наймити, щоби підставляти за вас хребти, тілько рівні вам. Ось коли буде спокій!

— Ми жадаємо,— почав Собіський,— щоб ви усунули Бородавку набік. Доки він в обозі, доти й гадки його не втихають.

— Я сих гадок не боюся; коли ви боїтеся, так беріть собі його хоч зараз і зрубайте йому голову. Мені сего п'яниці не жалко.

— Він ваш, і ваше діло судити його.

— Ну то я завтра скличу раду, і, коли рада згодиться, нехай гине. Нагрішив він доволі. Мені самому його смерті не потрібно. Я ж міг ще під Могилевом з ним упоратися, а пустив його.

— Добре! — сказав Ходкевич.— Склич же завтра раду.

— А тепер ти, пане Яне, скажи мені щиро, чого крутиться той Вевеллі у вас? Чого ви все торгуєтеся з турками? Адже і ви, пане Шемберк, їздили?

— Їздив. Тоді ще була надія на згоду.

— А тепер яка надія? — спитав Сагайдачний.— З турком уже б'ємося; кінця не знаємо. Коли миритися, то за яку ціну? Знов усе має скропитися на козацькій шкурі? Ви погодитеся для життя, а ми з тої згоди маємо загинути?

— Стривайте, пане гетьмане! — почав Собіський спокійно.— Є в нашім обозі й такі, що так кажуть, як ви отсе сказали; се правда. Але й дитина б се зрозуміла, що нам без вас тепер годі обійтися. Миру ще нема, тілько б'ємося, а до війни чим нас більше, тим краще.

— А по війні чи по мирі нехай чорт побере козаків, та й годі! — замітив Сагайдачний гірко.

Шемберк усміхнувся, Собіський замовк, зате Ходкевич підхопив бесіду.

— Слухай, Петре! Ти-бо сегодня жалиш, як оса. Відоме діло, що козаки нам потрібні, а ми козакам.

— Так і кажи! — потвердив Сагайдачний.

Ходкевич говорив далі:

— Коли ж ми тут уже разом зібралися і розлучитися нам нелегко, то повинен бути лад у нас.

— У моїм обозі лад є! — замітив Сагайдачний.

— Нема, бо повстає опозиція.

— Коли мені буде потрібно, то я її зломлю. Тепер поки що мені не треба її ломити. Зломіть ви свою опозицію, то я зломлю свою.

— Ходім! — сказав Ходкевич нетерпеливо і встав.— Вибачай, Петре, що потурбували тебе. А се розваж, що ми тобі сказали.

— І ви мої слова розважте!

Попрощалися всі чемно, Сагайдачний провів гостей аж перед намет — і розійшлися...

На другий день знову йшли турки приступом на козацькі окопи, але козаки зігнали їх з поля. Підвечір, коли на полі втихомирилося, скликав Сагайдачний козацьку старшину до свого намету на раду. Зійшлося з кільканадцять полковників і засіли на лавах.

— Скажіть мені, панове,— почав Сагайдачний,— скільки на тім правди, що козаки бунтуються?

— Не бунтуються, тільки нарікають,— відповів Дорошенко.— Нарікають на ляхів, що не помогли в суботу.

Полковник Мисько Хвастовець додав:

— Ходить чутка, що ляхи змовляються з турками, щоб нас зрадити. Козаки оповідають собі таке. Звідки така чутка взялася,— не знаю.

— Я вам скажу звідки,— почав полковник Олександр Кошка.— Се Бородавка ширить такі чутки, а його давні приятелі розносять далі.

— Наші зловили козака, котрого посилав Бородавка до Томші. Тілько й сказав, що не хоче ляхам служити і що Бородавка післав його.

Таку новину оповів сам гетьман.

— І чого ти, пане гетьмане, держиш того п'яницю при життю? — спитався полковник Ярош Сума.— Кажи йому стяти голову, а то наварить пива.

— Ваша воля,— відповів Сагайдачний.— Я не хочу брати гріха на душу.

— Та який тут гріх? — обурився Яцько Юревич.— Для прикладу, що не терпимо зради, він повинен згинути. Мало ж нашого брата з його вини загинуло в дорозі сюди? Хто ж так військо веде? А не порадився ні в кого, бо сам усі розуми поїв.

— Тут нема що багато думати,— закінчив Дорошенко, встаючи.— Ми всі годимося на те, щоби Бородавку стратити за зраду і для прикладу. Нам з турками нема ніякого діла.

— Так ви годитеся на се? — спитав Сагайдачний.

— Годимося! — загула старшина одноголосно.

— Всі?

— Всі.

Старшина розійшлася, а гетьман видав приказ зрубати зараз Бородавці голову. Однак з того вийшов клопіт: між козаками не було ката. Нікому і в гадку не прийшло просити кого з козаків або й приказувати котрому, щоби позбавив Бородавку життя. Треба було шукати якого

татарина. І справді, найшовся такий між бранцями, котрих зловили козаки. Сказали йому, що, коли зробить сю прислугу, зараз пустять його до своїх. Татарин згодився дуже радо.

Не дочекав Бородавка вечора. Поховали його на тім місці в яру, де й погиб; зараз викопали яму і засипали. Небагато козаків і бачило його конець; тілько чутка про смерть бувшого гетьмана розійшлася небавом по цілім обозі і наполохала тих, що брали його в оборону. Сагайдачний спочивав у наметі, але кождий козак бачив його очі, такі звичайно добрі, а в тій хвилі грізні...

На другий день, уже вранці, ціле військо стояло при окопах готове до бою, бо турки ще досвіта великою силою розставилися против козацького і польського обозу. На полі почався герць.

Микула Ярошенко не мав ніякої охоти йти сегодня в битву. Коли досі помагав козакам, то чинив се з тою думкою, що тим способом і він побиває ворогів, котрі забрали йому родину; чинив се в тій надії, що дещо довідається,— і справді довідався хоч, де був ясир; по віднайденню батька чув ще більше завзяття і охоту до діла; тепер же, від нещасної неділі, ходив по обозі знеохочений, без віри в будучину. Ясир уже не там, де був, тілько над Дністром,— правда, близько, та що з того? Хто тут із сих соток тисяч людей тужиться тим, що Микулова родина пропадає в ясирі? Хто йому поможе? Двох-трьох людей не порятує, а більше людей не займе своїм ділом. Тілько й доброго, що після смерті Бородавки й його товариші уже не говорять, що треба покидати Хотин. Значить, війна потягнеться далі, може, скінчиться добре, може, будуть вимінювати ясир, може, будуть випускати бранців зараз на місці за окуп... Треба ждати, треба далі жити в тім муравлиську людей і журитися день і ніч. Коли б хоч знати певно, що мати, жінка і синок справді ще живі! А то, не дай боже, коли й вони погибли, то й йому життя не буде. Нема пощо вертатися в Серет, найкраще або смерть собі заподіяти, або пристати до козаків і лишитися у них до смерті. Його приймили би радо, козак був би з нього годний...

Таке передумав Ярошенко, стоячи спертий коло воза, і дивився, як обозова челядь тягла над Дністер у яму кількох здохлих коней. Пошесть кинулася на коні, і вони гинули від кількох днів сотками. Коли тут чує, хтось його закликав:

— Микуло!

Він обернувся і побачив Дзерона, Петра Могилу і Молодецького.

Вони йшли обозом пішки.

— Де батько? — спитався Дзерон.— Я його шукав, шукав...

— Його вбили під за́мком у неділю.

— Вбили також?! — скрикнув Дзерон.— Ну, чи бачив хто таке?! І за стілько убитих людей тілько одного гайдука повісили за кару! Семене святий... Що ж ти, нещасний, гадаєш робити? Може б, він пійшов з нами до Сагайдачного? — спитався Дзерон у Могили.— Придав би ся нам. То син Ярошенка. Ти знаєшся з гетьманом?

— Він знається дуже добре! — відповів Молодецький.

— Ходи з нами! — сказав Петрашко Могила.

Всі чотири пішли шукати гетьмана. Найшли його аж на лівім крилі обозу. Сидів на горбку, курив люльку та дивився, як козаки робили окопи на самім березі Дністра.

— Як ся маєте? — привітав він гостей, встаючи із землі.

— Ми ледве вас найшли,— промовив Могила.— Не сподівалися вас аж тут застати.

— Та от нова морока! Турки будують міст і вже завтра-позавтра будуть нам з того боку Дністра у плечі стріляти. Треба й тут хоч місцями закрити себе окопами, так я й прийшов подивитися, чи йде робота.

Всі глянули на поля за Дністром.

— Що се там? війська вже стілько, чи що? — спитався Молодецький.— Щось на військо не подібне.

За Дністром на полі находилася справді многотисячна громада людей, що зводила крик і плач, який уривано доходив з вітром аж сюди. Видко було, як дехто підоймав там руки в сторону козаків, мов благав о поміч.

— Ні! — відповів гетьман.— То ясир. Був тут, на сім боці, і вночі перегнали його на той бік. Там безпечніше. Тепер ще, як міст скінчать зовсім, заточуть гармати з того боку, кинуть туди троха війська...

— Ми до вас, пане гетьмане, з ділом, коли ласкаві нас послухати,— почав Могила.— Вам час дорогий, то я скажу коротко.

— Послухаю! кажіть!

— Нам відомо, що Томша зі своїми волохами будує сей міст. Він тут недалеко й живе. Бачили його мої люди.

— І мої бачили,— потвердив гетьман.

— Отже моя просьба до вас така: чи не дозволили б ви мені взяти троха своїх козаків, щоб я спробував щастя.

— Може б теє... Томшу захопили? Розумію...— замітив гетьман.

— Так. Я б козакам добре за те заплатив.

Дзеронові було задовго мовчати, і він скоро розвинув план дальше:

— Тут би ми схопили Томшу, в Дністер його або й так скрутили б йому карк, а потім післали б до везира... гроші... дарунки... і молдовський престіл знову є. Тепер найдогідніша пора тільки Томші карк скрутити! Пан Петрашко господар... згода з Польщею... зі всіма знається... вже би то я сам зробив.

— Пан Дзерон, мій повірник, перший купець з Молдови,— представив Могила вірменина.— А сей молодий чоловік також мій, син Ярошенка.

— Знаю,— відповів гетьман.— Що ж я тобі на те скажу, пане Петре? Козаків я тобі не бороню; пробуй щастя, коли хочеш. Тілько, коли б ти мене послухав, я б тобі порадив інакше.

— Що ж таке?

— Казав я тобі вже: покинь гадку про Молдову — і те й сегодня кажу. Ти чоловік наш, православний, маєтки маєш — нащо тобі шукати щастя в чужині? Тут нас наші пани покидають, польським м'ясом обростають, народ давлять,— а ти наперся у Молдову! Яке там добро? Яка честь? Чи нема в нас для кого жити? Зжалься, пане, над своїми людьми і поверни свій розум на їх добро.

Могила слухав мовчки, засумований.

— Але спробувати треба! — сказав Дзерон у страху, щоб не розбилося діло.

— Чому ж з поляками не спробуєте? Мостом поза Брагу вигідніше, ніж нам... У нас моста нема.

— Ет! — замахав вірменин руками.— Просили, та не йде. Страшно їм! Отак хитро, мудро, щоби хтось за них зробив, були би панові Петрашкові раді, а самі не рушаться.

— Як же ти, Молодецький, думаєш? Може, я зле раджу?

— Я гадаю так: дай поміч панові Могилі. Поведеться — добре, не поведеться — так нехай вибачає. Ходкевич не поможе.

— Згода! Збери собі ватагу козаків і спробуй!

Микула був дуже рад сій новині; він уже складав собі у своїй голові, як би то при сій нагоді і собі дещо зорудувати.

Далі вже велася звичайна розмова, не про діло. Молодецький оповідав, що багато польської шляхти втікає додому. От учора зловили двох уже коло Жванця; привели наново під Хотин, водили на сором по обозі, а потім замкнули в замку. Вже найменше сотня передньої шляхти так утекла. Тут їх тілько бачили в обозі, а тут, дивись, уже пропали, пішли понад Збруч. І сорому не мають. Ходкевич страшенно лютий, ледве лазить. Королевичеві і не кажуть нічого, щоби ще більше не розхорувався.

Сагайдачний нарікав знову на те, що в його обозі пошесть кинулася на коні; так гинуть, що прийдеться хіба вози покидати і пішки вертатися додому, без табору. Скаржився ще й на свою руку, що не дає йому вже ні на коня сісти, ні спати. Потім питався в Микули, що він поробляє, і дуже жалував його, довідавшися про його нещастя.

Коли вони так розмовляли, козак привів перед гетьмана чоловіка зовсім мокрого, як хлюща. Вода так і текла з його штанів і сорочки — більше й не мав на собі ніякої одежі. Ще козак і не сказав нічого, коли Микула скрикнув:

— Чоботар! а ти відки тут узявся?

Козак глянув здивовано на Микулу і сказав гетьманові:

— З води його витягли. Каже, що бранець і наш.

— Бранець! бранець! — говорив Чоботар.

— Він із Серета! Я його знаю,— сказав Микула.— Як ти сюда попався?

— Там є вся твоя родина!

— Що ти кажеш? є?!

— Є! Ще вчера говорив я з ними.

— Всі живі?

— Всі.

— Господи! слава тобі! — зітхнув Микула.

— Я вночі, як переводили ясир, вирвався, скочив з берега, потовкся, сховався у дучці, а тепер ось переплив. Трохи не потонув, та, спасибі козакам, витягли. Ах, господи!

І Чоботар упав на землю, перехрестився і вдарив три поклони.

— Пусти його! — сказав Сагайдачний козакові.

Козак відійшов. Микулу вже нічого не обходило, обняв Чоботаря за шию і став просити:

— Скажи: здорові всі?

— Здорові.

— Як же ти попався в неволю?

— Опришки мене зловили і продали. З батьком твоїм ішов... От і сей пан був,— показав на Дзерона.

— Правда, мені тато згадував.

Гетьман і його гості дивилися хвилину на сю подію, а там потім далі вели свою розмову. Вкінці Дзерон потяг Микулу за рукав і сказав: «Ходи!» Всі попрощалися з гетьманом і вернулися в обоз. Пішов і Чоботар з ними. Він і Микула йшли за панами та вели свою розмову.

— Може, що переказували до мене? — спитався Микула, не відступаючи від Чоботаря.

— Вони й не знають, що я втік. Я й сам не думав, що втечу. Тілько в послідній хвилині,— нас вели кладкою, бо міст ще не готовий, по кількох переганяли,— ніч темна, я тілько ступив на той бік, думаю собі: все одно! Скочив, вони за мною, а я з берега гоп у воду! Потовкся — от дивися, яка рука здерта, але тримаюся берега і лізу, лізу далі. Тут вода рве — не даюся... А вони гадали, що я втопився. Ха-ха! Ото мені вдалося! Тілько одежі збувся, бо був би не переплив Дністра. Так мене тепер вода несла, а я навскіс, навскіс...

— Дуже там пильнують бранців?

— Ой, дуже! Довкола військо. Я ще вчера рано говорив із твоїми. А потім десь мені щезли з очей. Стілько тисяч людей, то віднайти нелегко, але вони там, за Дністром.

— Дуже журяться?

— Ну вже ж, а ти що гадав? Змарніли так, але здорові. Турки дають їсти: дбають про бранців так, як про худобу.

Микула замовк, але по хвилині почав питатися, який міст ставить Томша. Уже думав над нападом ватаги, яку тілько треба було ще зібрати.

— Та се не міст, а ціла гребля! — відповів Чоботар.— З того і з сего боку берега поробили кашиці, воду пустили серединою, а впоперек на кашицях кладуть довгі ковбки. Ще не зовсім поклали, ми переходили як по кладці, але вже поруччя є з обох боків... Вода не зірве, щоб не знати що. Місце добре.

— Багато там наших з Молдови коло моста?

— Та се самі наші. По ноші пізнати. Буде їх кількасот, а може, й більше. З горбка бачив я, як ще по тім боці нас тримали.

— Не пізнав ти там нікого із Серета або із Сучави?

— Та як можна було пізнати? За дня не пускали ближче, а вночі не бачили. Казали тільки, що міст будує якийсь вірменин.

— Може, мій тесть із Сучави? — здогадувався Микула.

— Не знаю.

— От коби знати певно, що він там!..

— Ярошенку! — обернувся Дзерон.— Ходи сюди!

Ярошенко підбіг до Дзерона, що обговорював справу з Могилою і Молодецьким.

— Ти маєш стягати ватагу козаків; пан Могила також буде помагати. Ми лишаємося в козацькім обозі. Козакам платимо. Розумієш?

— А полковники згодяться?

— Коли сам гетьман згодився, то й вони згодяться. Нам людей не треба багато: кількасот — і годі! Діло в тім, щоби добру пору вибрати і напасти на міст із лівого крила і на Томшу.

— Се не буде так легко, пане Дзерон, як вам здається,— замітив Молодецький.— Адже моста будуть стерегти.

— Тому мусимо спішитися, поки ще не зовсім готовий і нема потреби його дуже пильнувати,— відповів Дзерон гаряче.

— Ай, пане Дзерон, се не купецьке діло. Але поможи вам боже!

— Пане Молодецький,— просив Могила,— ми тут остаємося, а ви вертаєтеся. Лишаю се на вас: підпирати мою справу в пана Любомирського. Ходкевич хорий, з ним годі говорити, а Любомирський має велике слово у всіх. Ви ж, знову, в такій приязні з ним...

— Добре, добре, я поговорю, якби що до чого прийшло.

Молодецький відійшов.

Починати зараз діло з козаками годі було, бо напали яничари. Інші турецькі війська здержували герцьом польське військо, а яничари мали знищити козаків. Козаки прийняли їх з окопів такою стріляниною, що не то жоден яничар не станув на окопі, ще з поля всі завернулися. В півполя яничари станули і почали стріляти. Стріляли з півгодини, а потім знов кинулися на окопи. Козаки, що під час стрілянини яничарів сиділи спокійно в окопах, знову виждали до послідньої хвилини і відкинули їх своїми кулями, як стіну. Потім вискочили з окопів, сусіди-німці помогли, зігнали турків з поля аж під ліс.

За сей час, відколи почалася облога, така майже щоденна забава в окопах і в полі уже проїдалася козакам.

Усе те саме і те саме — і кінця тому нема. Доки се потягнеться? Всі козаки відчували потребу якоїсь цікавішої події, і тому, коли Микула почав підвечір у полку Дорошенка збирати ватагу, зголосилося відразу стільки охочих, що Микула і не сподівався. Але що з одного полку забирати стільки людей не годилося і полковник був би не згодився, то самі козаки казали, що зберуть охочих з інших полків.

Товариші Микули: Муха, Безушко і Таран — згодилися дуже радо помогти Микулі; лише Пугач не хотів покинути своєї гаківниці. Із приятелів Могили привели Копачовський і Бичок троха людей. Чоботар ані гадки не мав мішатися у се діло; він дякував бога, що вийшов з одної біди та передумував над тим, з чого б жити та в що зодягнутися.

X

П'ятниця 10 вересня минула спокійно.

Ватага Могили стягалася на ліве крило козацького обозу. Поки що Могила не виявляв козакам свого заміру, але від Ярошенка знали вже всі, що мають напасти на міст і зловити господаря. Треба було, очевидно, довідатися перше, чи справді Томша там сидить, при мості, і де сидить — чи по сім, чи по тім боці Дністра. Полковник Яцько Юревич, що завідував крайнім полком на лівім крилі, казав, що господар Томша цілком певно сидить у наметі по сім боці Дністра. Намет його червоний. Кілька інших наметів, що там є, є звичайні, сірі. Що по тім боці Дністра на березі не було ніяких наметів, се бачили й козаки; виходило тим ліпше, бо не треба переправлятися на той бік ріки.

«Воно добре,— думав собі Микула,— а що буде з ясиром, що не є по сім, тілько по тім боці? Йому байдуже про молдовський престіл; він хоче, щоби відбили ясир. Почав він оповідати свою гадку козакам. Ті казали, що діло не буде таке просте: напасти на намет і зловити господаря; прийдеться здобувати міст. Се й не велика штука, бо по тім боці Дністра великого війська турецького ще нема: ані одної пушки ще не видно. От коли б зараз напасти, тілько, звісно, більшою силою, було би добре! А так треба почекати і заходи ватаги злучити з роботою усего війська. Коли здобудуть міст, то, певно, не завернуться в окопи, тілько кинуться на той бік — відбивати ясир. Бранці також поможуть. Там же й дещо здобути можна, от хоч би коней,

яких їм дуже потрібно. Турецькі чури водять туди коней на пасовисько».

Але ще вечір не прийшов, уже по тім боці Дністра стояли чотири турецькі пушки, вимірені лівому козацькому обозові просто в плечі. Коло пушок стануло вже кількасот турків. На полях показалися ватаги татар з різним добром і бранцями, яких приводили з Поділля. Смерком заясніли пожари в далечині: то горіли подільські села, підпалені татарами.

Дивився на те все Микула, і надія його щораз меншала. Тим часом сего-таки вечора, в п'ятницю, в наметі Ходкевича відбулася важна воєнна нарада, від котрої залежали заміри Могили і Микули.

Ходкевич лежав хорий на постелі, а довкола його ліжка сиділа польська старшина: Любомирський, Собіський, Журавинський, Ваєр і інші. Був тут і Сагайдачний. Він сидів мовчки скраю на ослоні та слухав, що говорили пани. Післанець Яржина, що їздив до короля Жигмонта до Львова просити його іменем Ходкевича, щоби чимскорше приходив з новим військом під Хотин, вернувся саме сегодня з вісткою, що король полює на заяців підо Львовом, а військо, зовсім не готове до походу, сидить по селах на квартирах. Ся новина найбільше розсердила Ходкевича, і він не скрив того й на нараді.

— Я,— сказав він, спершися на локоть,— умиваю від усего руки. В обозі починається голод, пороху мало, куль нема вже з чого лляти, наші пушки до нічого, панове не мають сорому і втікають... Мої дні вже почислені. Не сподівався я, що по стількох побідах у моїм житті я так соромно тут загину. Не моя вина...

Сказавши се, упав знеможений на шкіряну подушку і замкнув очі. Довгу хвилину всі мовчали, поки вкінці холмський воєвода Ваєр промовив:

— Так, як досі, я стою на тім, що нам треба обминати битви в отвертім полі, а витримати якнайдовше в окопах. Не тілько в нас, але і в бусурман не стає вже толокна і саламахи. До того ми переконалися, що турецьке військо — то смола, ледащо, жиди з циганами. Наш один чура гонить кількох турків. Се мовби не ті самі турки, що в Угорщині здобували найсильніші замки. Коли так подержимо їх тут якийсь час,— вигинуть і без куль, і без пороху. Тілько ми мусимо постаратися о харчі для себе і вислати за тим вози в Кам'янець.

Пан Любомирський був іншої гадки:

— Таке лїкарство,— казав він,— гірше як хороба. Годі так дальше сидіти без діла в окопах. Тих кілька маленьких нападів, ті фортелі, що ми їх заживаємо, уставляючи то так, то сяк наше військо,— то ще не робота. Досі по правді тілько козаки билися, і я бачу, що ми зле зробили, що не помогли їм минувшої суботи. Нам треба зважитися на одвертий сильний напад у полі, а маю в бозі надію, що вдасться нам.

Така бесіда дуже обурила пана старосту Журавинського. Він зірвався з ослона і піднесеним голосом промовив:

— Пан Любомирський гадає собі, що голови панів сенаторів і комісарів — то мазниці до воза.

— Я того не гадаю і не сказав,— перебив Любомирський.

— Але такий був сенс бесіди вашмосці. Тим часом, коли подивимося, скілько в нас Гекторів, Агамемнонів, Ганнібалів і Сціпіонів, скілько відваги і розваги, думаю: не можемо сказати, що ми тут пересиділи дармо, без користі для нашої отчизни, і бесіда пана Любомирського — то образа для нашого гонору. І ми билися славно, ще ліпше, як козаки. Nos sumus Troes!

Почалася суперечка, в котрій одні брали в оборону Любомирського, другі годилися з Журавинським,— коли тут махнув рукою Ходкевич, отворив очі і слабим голосом промовив:

— Нема що сперечатися, багато наших Гекторів і Ганнібалів ногами порадили свому здоровлю — бодай я тої хвилини був не дожив! У суботу я радив помогти козакам, панове не згодилися, сказали: не годиться о Річ Посполиту в кості грати. Тиждень уже минає з того часу, і ми не знаємо, який конець нас жде. Треба нам справді подумати над тим, чи не почати б нам яку іншу роботу, що скоро рішила би справу. На поміч зі Львова, бачимо, годі ждати; поживи не пустять татари... Може би, ти, Петре, порадив що?

Всі радні глянули на Сагайдачного, що сидів скраю, майже у входу намету, не пхаючися межи панів. Він говорив коротко і спокійно:

— Козаки раді би чимскорше бути на своїм Запорожжі. І нам, і вам обоз засмерджується. Тому я за тим, щоби не сидіти пусто в окопах, вдарити раз, а гаразд. В отвертім полі турків не переможемо: просто забагато їх против нашої сили і тримаються купи, як свині, коли вовка зачують. Заким таке товсте військо схудне, наше худе певно згине. Ми їх не перестоїмо тут, як, панове, собі гадаєте, і не переб'ємо

всего так скоро, як би треба. Тому я думаю, що найліпше було би напасти їх уночі. Я маю певні вісті, що турки вночі сплять як колоди. Ані добрих окопів, ані вартових у них нема — такі безпечні у своїм обозі, так уповають на своє велике число. От би тихенько підлізти до них, напасти з криком усею силою — і прогнати на сто вітрів. Ми будемо перед вести, а ви за нами.

Настала на хвилину мовчанка. Вкінці Ходкевич сказав таке:

— Твоя гадка, любий Петре, незла; тільки ось чого я боюся: ану ж твої козаки кинуться знов на добичу, як мухи на мід. А друга річ: дуже не люблю красти по ночах побіду. Чому б не вдень напасти? Але про мене, коли всі панове на те згодяться, я не буду перечитися. Ваша воля! Я й так вже на коня не всяду.

— Не страш кота салом, пане Яне! — замітив Сагайдачний.— Козаки аби знали, чого йдуть, на салі не стримаються: воно їм не втече. А що не годиться красти по ночах побіду — га! Воно гарно сказано, і по-лицарськи, але війна — не турнір. Тут діло в тім: або рибку з'їсти, або на дно сісти. Нічні напади нам не новина.

В обороні гадки Сагайдачного станув тепер Яков Собіський.

— Коли така божа воля,— сказав він,— щоб ми стерли з лиця землі невірних, то бог не скарає нас і за нічний напад. Дуже хвалю твою осторожність, пане гетьмане, але чи ж можна битися з турками полем? Нехай ми їх і поб'ємо, зженемо з поля, то не рушимо їх з їх обозу. Там їх не заплюєм, не позбираємо сухою рукою, як гриби. Pelna viktoria [1] з того не буде. Годі нам довше тут сидіти, як миш на пудлі; зима йде, поснемо, як ластівки, як мухи. Коли не хочемо по смерті пасти сороки, згодімся на гадку пана Петра. Не всі лакомі тільки на добичу: пахолок, чура рад, коли щось зарве, але не правдивий козак. А що й нічної белльони заживати не сором, на те маємо приклади і в історії; так Сціпіо бив Сіфакса, так Юліус бив франків, так били сірійців, мадіянітів. Ще коли б з обох боків була рівна сила, то, може, не годилось би, але тут десять стоїть проти одного. Досить буде слави з нас, коли проженемо турків — сяким чи таким способом.

Гадка Сагайдачного, підперта краснорічивим Собіським, перемогла. Стало на тім, що завтра вночі, із суботи на

[1] Цілковита перемога *(пол. з латин.)*.

неділю, треба спробувати щастя. Зараз і рішили, що двадцять тисяч козаків мають іти передом, а польське військо має обступити турецький обоз з боків, забезпечити всі дороги і ліси, щоби не прийшли туркам на поміч татари, що стояли собі окремим обозом; частина війська мала йти за козаками. Наперед мали кінні польські козаки вдарити шаблями на вартових, коли б які пильнували турецького обозу від поля; потім запорожці з німецькою і польською піхотою мали зі страшним криком і з воєнною музикою — трубами, бубнами і сурмами — напасти обоз, стріляти і рубати. Коли б турки випали з обозу, то на них мали наскочити збоку польські копійники і рейтари.

Ще одно поставлено: боже борони, не виявляти плану перед військом, щоб не донеслося до турків. З тим і розійшлися.

Ціла субота минулася без битви. Вранці тільки погиб марно полковник Яцько Юревич і десять козаків. Турки стрілили із тих чотирьох пушок, що були за Дністром, і поцілили саме громаду козаків, що слухали приказів полковника. Кулі влетіли у громаду, і впало кількох молодців, як солома. Заким викотили козаки свої пушки на берег, впало ще кількох козаків і кілька коней, але на тім і скінчилося. Козаки зігнали небавом турецьких пушкарів із того берега.

Усе те бачив Могила, Ярошенко і Дзерон, що були тут уже зі своєю ватагою. Дзерон хотів уже втікати, та якось здержали його. До самого вечора був спокій — тільки десь-не-десь залунав вистріл,— тому вірменин утихомирився.

Могила ходив до Сагайдачного на звіди і вернувся від нього вдоволений. Не сказав нікому, що за вість приніс, але казав ватазі не розходитися, а щоби тим певніше задержати її, казав Дзеронові виплатити ватазі гроші. Купецький розум Дзерона виявився тут зараз: він почав торгуватися з провідниками ватаги, мовби свої власні гроші платив; не давав усеї заплати, тілько казав, що решту дасть пізніше, поки Могила закінчив сей торг двома словами: «Не торгуйтеся!» Микула придивлявся тому всему, вірив і не вірив, що ся ватага й йому поможе.

Прийшла ніч. Козаки поклалися спати, як звичайно. Нікому з них і в гадку не приходило, що ся ніч не буде спокійна. В обозі втих гамір, погасли огні, тілько вартові ходили, як звичайно. Із заходу, від гір, віяв вітер і гнав на бессарабські степи чорні хмари, котрі щораз більше покривали небо. Ніч стала така темна, хоч в око стрель. Могила сидів — не міг заснути.

Опівночі відозвався мунштук у польському обозі — далеко, тихо, мов під землею. Минула добра хвилина, і козацьким обозом навкруги пішов гамір: «Вставай! вставай!» Козаки зривалися, хапали за зброю, але зараз і успокоювалися: ворога не чути! Всі зараз і здогадалися, в чім діло, і гамір, що на хвилину був змігся, знову притих. Се ж, очевидно, має бути нічний напад, не можна зводити крику; треба заховуватися якнайспокійніше. І кождий ішов мовчки до свого полку.

Козаків поділили на два відділи. Один відділ вийшов на долину над Дністром, другий разом з угорською, польською і німецькою піхотою мав іти горою на лівий бік турецького обозу. Всі козаки ждали вже готові перед окопами в полі. В польському обозі спізнилися, бо хорий Ходкевич не міг усього доглянути. Він ледви лазив поміж людей і ледви тямив, що довкола нього діялося. Нарешті, по двох годинах, дали знак з польського обозу, щоби йти в поле.

Козаки пійшли вперед тихо-тихо, щоб ніхто не зачув. Кождий притримував при собі шаблю та рушницю, щоб не дзвеніли від якого удару. Ніхто не відзивався, тілько від ступання ніг ішов тихий гомін. Тисячі людей сунулися вперед, як безконечна чорна плахта, помалу, осторожно, вроздріб. В половині поля передні козаки присіли до землі; за ними всі інші присіли також. І почали всі лізти рачки; а там потім, чим ближче турецьких окопів, усі лягли на землю, запираючи в собі віддих, і посувалися помаленьки, як великі ящірки. Передні стрималися, щось там треба було розвідатися передом,— і все військо поклалося на землю, мов до спання. Ніхто не починав нічого на свою руку, як у білий день; тепер кождий чув, що сам нічого не значить і тілько як член отсеї безконечної тихої громади, вкупі з нею, може щось осягнути. Нараз стало так тихо, мовби тут не лежали тисячі живих людей, а самі покійники. Тілько ліси шуміли і вітер свистав поміж деревами. Хмари вкрили ціле небо; здавалося, що повисли над самим військом і заморозили його своїм холодом.

Могила вивів свою ватагу за окопи, виминув яр і ждав на горбку. Його дорога до моста була недалека. Уже за дня виміркував він, куди повести людей, і тепер ще шепотом приказував напасти передовсім на червоний намет і ловити всіх людей, які там є. Але не пускав ватаги наперед: ждав, поки не почує крику в полі, поки не нападе вся сила війська на турецький обоз. Настане страшний переполох, усе зірветься зі сну, почне бігати сюди-туди — от тоді і він уда-

рить на міст і на намети. «Отоді,— думав собі Микула,— кількасот козаків перебігне мостом на той бік, впаде на ясир, бранці збудяться, зміркують, що прийшла пора висвободитися, поможуть козакам, турецька сторожа розбіжиться — і ясир перебіжить мостом на сей бік до козаків. Там буде й його родина. Може, вже рано повітає їх у безпечних козацьких окопах. А потім... потім уже якось-то буде. Коли б тілько бог поміг!»

Сидить Микула на землі з козаками, думає свої думки та слухає, чи не надлетить з темного поля крик такий, що мертвих збудить, а сонних на смерть налякає. Чого вони там так забарилися? Так тихо, мовби ніхто й не вийшов з окопів, мовби всі спали. Се ж уже ранок недалеко... Скорше, скорше, а то все пропаде!

Нараз із хмари кап, кап! Дощ! Ще хвилинка — і вже ллється як з відра, всі хмари, що їх позганяв вітер над Хотинське поле, мов відчинилися і стали обливати широко і далеко усе бойовище і всі обози. Кругом зашуміло ще дужче і настала темнота така, що один одного не бачив.

Все пропало! Ціла виправа безхісна. В такий дощ ані гадати про напад. Стріляти годі, бо порох замокне, а без того який би то був напад? Одежа на кождім мов з води вийнята, тіло мерзне. Земля ховзка — годі лізти далі. Все пропало!

Ватага Могили вернулася в обоз. Небавом і всі козаки були в окопах. Кождий залазив у якийсь сховок, щоби не мокнути далі. А дощ лляв безнастанку.

Смутна була та неділя для всіх. Хоч ніхто й не провинився, але така невдача прибила козаків. Після недоспаної ночі, перемерзлі, лежали вони у своїх квартирах на мокрій землі знеохочені і ослаблені. Багато кляло, і нарікало, та тужило, хто за Запорожжям, хто за теплою хатою. Хорих було багато в обозі, а то і вмирав дехто з ран, невигоди і голоду — і треба було дивитися на похорони в самім-таки козацькім обозі. В сусіднім обозі, у німецької піхоти, було ще гірше: гинули втомлені старі наймлені вояки, як мухи; а здорові товариші не знали вже, де й ями копати для покійників. Військо жило мов на кладовищу, і кождий боявся, щоб сам за день, за два не потонув у ту сиру землю, на котрій ще тепер спочивав зітхаючи.

Могила зараз вранці покинув з Дзероном ватагу. Але ватага лишилася, і Микула лишився при ній, бо зачув, що мають гадку на свою руку напасти вночі на той бік Дністра, де ясир. Дехто з козаків вилазив на дерева та розглядався по околиці з того боку і, злізши, оповідав потім, що бачив.

Ясир загнали ще далі в поле; але недалеко від моста у дуброві видко турків, як пасуть коні, видко намети того відділу, що стереже пушок. Загалом війська небагато — можна відважитися напасти. Вночі там ще менше пильнуються, як у головнім обозі; відгороджені Дністром, козаків не бояться, бо ті не мають свого моста, і сплять спокійно.

Небагато сподівався Микула від сего нападу. Козаки, очевидно, мали на гадці добичу, а не ясир. Але, може бути, коли б їм повелося, відбили би й ясир. Хто знає, як се зложиться? Знайомі прирекли Микулі потягти товаришів аж під ясир — і він лишився при ватазі.

Увечір ватага стяглася над Дністер. Тут, при березі, стояло причеплених кілька плотів, котрими козаки недавно привезли собі Дністром муку і сіна аж десь з Буковини. Ватага позчіпляла тепер сі плоти вужевками і передній пліт присилила сильно до берега. Вночі, коли вже життя кругом затихло, відіпхали задній пліт від берега, і вода понесла його на середину. А що довжина плотів була більше, ніж ширина Дністра, то задній пліт зачепився о противний берег і там його зараз і прикріпили ще вужевками та мотузами до утесів та повбиваних коликів. Міст був готовий.

Ся ніч була погідна. Зорі світили, хоч місцями на небі і розганяли потрохи нічні сумерки. Коло півночі стала ватага переправлятися на той бік та вилазити на берег. Пішов і Микула. Іде разом з Мухою, Безушком, Тараном і Голотою по плотах, що хитаються на воді, котра шумить під ногами. Коли дивляться, щось пливе по воді, якийсь довгий ковбок, а на ковбку щось видко.

— Стривайте! — сказав Муха.— Зараз його будемо мати!

Не один, а два ковбки, разом зчеплені, вдарили об плоти і притулилися повздовж до них. Чоловік, що на них сидів, скочив у воду, але сама вода принесла його під руки Безушкові. Той ухопив чоловіка за руку і витяг його насилу з-під плота, куди його вода тягла.

— Ти хто такий? — спитався Безушко.

Незнакомий забалакав незрозуміло і настрашеним голосом.

— Се турок якийсь! Гей, братчики, хто з вас знає по-турецьки?

Найшовся зараз старий козак, що знав, і той узяв турка на випити.

— Що він каже? — питався Безушко.

— Не хоче признатися, хто він. А, видко, пливе з польського або з нашого обозу.

Безушко люто копнув турка у плечі, аж у нім гепнуло, і крикнув: «Говори!» Турок почав говорити, що він польський бранець і втікає до своїх. Козак переклав його бесіду на зрозумілу мову.

— Бреше! — сказав Безушко.— Він дещо більше повинен знати. Се ж він туди, до волоського господаря, пустився. Ану, питай його дальше, а я йому притулю шаблюку до грудей.

Турок почав проситися, що коли не позбавлять його життя, то він скаже. І почав оповідати, що якісь два пани з польського обозу пустили його на волю і самі порадили поплисти на ковбках до господаря, щоби дав йому знати про те, що мав бути і ще буде новий напад уночі. Хто були ті пани, він не знає. Один з них говорив по-турецьки.

Безушко вхопив турка за шию і кинув на той бік з плота. «Тепер пливи собі далі!» Турок скрикнув і пішов під воду.

— Чого-сь його кинув? Ще справді допливе до моста,— сказав Муха.

— Не допливе! Уже напився води. Ходім далі! Я не розумію, хто се так у ляхів і пощо посилає післанців до турків?

— Мабуть, страшно панам рушитися з окопів, так полохають і своїх, і чужих,— здогадувався Муха.

Ватага зібралася на березі, поділилася на кілька куп і почала підходити з різних боків до наметів. Турки спали, мов у себе дома. Тільки коні ходили по траві та худоба ремигала, лежачи на землі. Одні зараз почали займати коні і худобу, а другі прискочили до наметів, і небавом у нічній тишині залунали крики і остатні зойки убиваних людей.

— Братчики! ходім під ясир! — благав Микула, що стояв осторонь і не був ласий на добичу.

— Зараз! зараз! — відповідали йому товариші, зриваючи цілі намети з землі і закидаючи собі на плечі усяке добро, якого вночі і розглянути не могли.

Заскочені турки зривалися зі сну і, коли тільки могли висмикнутися з рук козаків, утікали в ліс та в поле, туди, де стояв ясир. Дехто з козаків кинувся здоганяти їх. Побіг і Микула з ними. Але ясир уже був на ногах і вартові гнали його далі в поле, б'ючи немилосердно нагаями. Інші стріляли в пітьму ночі в бік козаків просто для страху.

Гляне Микула: там тисячі невільника і хто знає скільки сторожі, а тут лише кільканадцять козаків біжить — та й ті стають та завертаються, бо мало їх, не сила відбити ясир. Завертаються і знову грабують, що попадеться під ру-

ки. Микула стоїть сам на полі, і гіркий жаль бере його і до козаків, і до турків, і до цілого світу. Ніхто, ніхто не хоче йому помогти! Родина так близько, от, може, кілька стай від нього і не можна її дістати в руки. Стій та слухай мовчки, як там поночі плачуть старі і діти, збуджені зі сну, та як у дуброві блеють вівці!

І стояв так Микула в розпуці — сам не пам'ятав, як довго,— поки вкінці почув, що козаки відходять від нього чимраз далі; очевидно, вертаються. Вернувся і він. Прийшов на той час, як уже худобу, і коней, і вівці переводили плотами на той бік в обоз. Ще й засвітили собі лучниці, щоб їм було ясніше: не дбають, що може яка біда випасти з лісу і їх усіх поскидати в воду.

Вже коні, і худоба, і з половина козаків по тім боці.

— Скорше! скорше! — кричить хтось.

Козаки перебігають. Ще лишається кількадесять.

— Ану, всі на плоти!

Зійшлися всі. Відчепили пліт від берега, і вода сама принесла їх усіх до противного берега, до козацького обозу. З того боку Дністра хтось стрілив, збіглися, видко, якісь люди; але вже було запізно, козаки були у себе дома.

— Чому ви не відбивали ясиру? — питався Микула з докором у Безушка.

— Який ти смішний! — відповів той, завдаючи собі на плечі цілий намет.— Ми самі не маємо вже що їсти. Що зробили б ми з бранцями? Відбити можна — а чим прогодуєш? Подумай!

Микула подумав і признав Безушкові правду, та потіхи з того не мав ніякої. Виходило, пропала його родина навіки-віків!

Цілий ранок не відзивався уже до нікого, тілько мовчки дивився, як козаки різали зараз баранів і пекли та ділили між себе добичу. Чого вони не поназносили! Кільканадцять наметів, усякої зброї, упряжі кінської, дорогі сідла і покривала на коні, харчів усяких. Повелося ватазі, і тому весело було в ній.

— Дивися! — промовив Безушко до Микули, показуючи відрізаний у трупа палець з золотим перстенем і дорогим каменем.— За отсе я дістану кілька злотих. Годі було зняти перстень, тому я цілий палець відрубав.

Микулі замлоїло коло серця, нічого не відповів Безушкові. Таран приніс йому печеної баранини.

— На, їж троха! Не сумуй!.. Дивись! дивись! Що се там таке приніс Голота?

Голота, що сидів недалеко, заглядав у якусь скриньку, мачав там палець і облизував. Таран не втерпів, побіг до Голоти.

— Що се таке?

— Або я знаю, що воно? Якесь солодке! — відповів Голота.— Ружами пахне. Покоштуй!

У скриньці було вісім слоїків з чимось рожевим, солодким. Таран встромив палець у один слоїк, скоштував і сплюнув.

— Та ти-бо не плюй! — промовив інший козак, що придивляється тому.— Се турецькі шорбети. Дай мені з одно горня!

— Не цам! — відворкнув Голота і хотів замкнути скриньку.

— Стривай, бо руку придавив! — скрикнув Таран.— А се що в мішечку?

Розв'язали мішечок, що був також у скриньці.

— Зернята якісь.

Таран розкусив одно зерно і виплюнув.

— Може, ти знаєш, що се? — спитав в того козака, що, видко, знав турецькі ласощі.

— Се кава. Вони то пражать, розтовкують, заливають окропом і п'ють.

— Чортзна-що таке! Ото знав ти, Голото, що хапати! — закипів собі Таран.

Тим часом Муха розпорював турецьку сермягу, яку приніс із собою; у полі були зашиті гроші. Муха скоренько сприятав їх у своїй кишені. Інші курили турецький тютюн, ще інші чистили зброю та оповідали свої пригоди.

Микула дивився на товаришів та заїдав недопечену і непосолену баранину, бо справді був голоден. У його голові дозрівала вже одна гадка, якої не виявляв перед ніким; дозрівав намір, якого козаки були би не похвалили, а на який Микула хотів сам зважитися, хоч би мав пропасти.

XI

На другий день рано, у вівторок, вийшов Микула шукати Дзерона, з котрим хотів поговорити. Ішов козацьким обозом посеред товпи людей і чувся таким опущеним, мовби нікого не було довкола нього. Дивився байдуже на сухоребрих коней, що з недостачі сіна падали з ніг, і на козаків, що ходили також змарнілі, голодні і невдоволені. Але в однім місці таки вразила його сильніше подія, якої не сподівався;

побачив, як козаки відрізували м'ясо з мертвого коня, а деякі вже й пекли собі кусні сего м'яса на огні. Починався, видко, в обозі голод.

Микула згадав, чим він жив за тих чотири тижні, як вийшов з дому. Дома, у Сереті, йому й на гадку не приходило, що можна жити в таких невигодах так довго — без теплої страви, без спокійного нічлігу, у безнастанній журбі і тривозі. А він ось уже чотири тижні прожив так. Правда, видав за той час з половину своїх грошей, та яку вигоду мав за них? Добре, що козаки прийняли його до себе, але ж тепер і козакам не стало харчів. Прийшли вони сюди під Хотин на день перед приходом турків; не мали коли назвозити собі харчів, а коням сіна; Бородавка про се завчасу не подбав, і тепер приходилося всім бідувати — і людям, і коням. «Горе тому козакові: нема сіна лошакові» — недаром сказано в пословиці. І козаки, самі голодні, зі смутком дивилися, як гибли їх коні; а тепер ось уже їдять печені з коня...

Коло намету Сагайдачного застав Микула велике збіговисько і крик. Підійшовши ближче, він почув оклики: «Забираймося додому! Чого нам довше сидіти? Помремо з голоду! За що служимо? Покиньмо ляхів!» Стривожили його ці оклики; атож, коли б козаки справді відійшли, був би конець війні — і ясир пігнали би в Туреччину та Крим.

— Чи ви справді загадуєте відходити? — спитався Микула Безушка, найшовши його у товпі.

— А чого будемо тут кваситися?

— Се ж як? Не вдіявши нічого, відходити?

— Ага, вдіяти! Наварили юшки без петрушки та й з'їсти годі. З суботи, як не повелося нам уночі, вся охота відійшла.

Тим часом товпа не вмовкала і домагалася, щоб вийшов гетьман та сказав їй так або сяк, що мають робити. Довгий час не виходив Сагайдачний до козаків, та вкінці мусив вийти, бо вже трохи на звалили його намету. Вийшов і ждав, поки втихомириться товпа. Козаки замовкли, а Сагайдачний сказав:

— Я уже вчора післав посланців до польського обозу довідатися, що там гадають. Сказали мені, що сегодня прийдуть звідтам комісари і поговорять з вами. Прийдуть незадовго — так ви вже потерпіть і перше послухайте, що вам скажуть. Потім уже ми роздумаємо своєю головою, чи лишатися нам, чи ні.

Більше не сказав Сагайдачний. Настав знову гамір між козаками; один другому, що не дочув слів гетьмана, повторяв їх,— всі ждали на комісарів. Ті справді небавом при-

йшли. Прийшов познанський каштелян Петро Опалинський, прийшов польний гетьман Станіслав Лобомирський і любельський воєводич Яков Собіський. Козаки розступилися і впустили комісарів до Сагайдачного. Сагайдачний вийшов назустріч їм, привітав і попросив до свого намету. Козаки втихли. По хвилині винесли з намету стіл і Собіський виліз на нього. Постояв хвилину мовчки, поправляючи свій невеличкий вусок, оглянув усю громаду, а далі промовив:

— Я вам, панове молодці, не стану багато говорити; скажу коротко і на розум, а ви слухайте! Ви собі гадаєте, що ми в Польщі не знаємо ваших заслуг, не знаємо, скільки поганської крові націдили ви? Тим часом ми добре бачимо, як ще сегодня вилизуються з ран, що ви їм завдали, і турки, і татари, і волохи — і бог зна хто ще! Тепер прийшли ви сюди помогти нам і помагаєте нам добре, спасибі вам! Але, зачуваємо, декому з вас не стає терпцю, не стає вже охоти. Хочете вертатися додому! Не робіть того, панове молодці! Чи хочете, може, платити десятину на мечеті у Царгороді? Хочете, щоб вас, як своє військо, гонив султан з вашої України у Персію, де його чобіт тисне! Мало ваших батьків, і матерів, і братів, і сестер гине у турецькій неволі? І ви би се забули?.. Зважте, що бороните тепер ні нас, ні себе, але віру Христову, бога одного, нам усім спільного. Цілий світ дивиться на нас, як ми закінчимо сю війну, бо від неї або полегшає нам усім, або прийде загибель на всіх християн. І ви б у такій потребі хотіли нас покинути?

Якийсь козак не втерпів і на весь голос крикнув:

— Ми ще не покинули, а ваших уже кілько втекло?

Одні козаки засміялися, другі стали кликати: «Тихо! тихо! нехай говорить!» Минула добра хвилина, поки Собіський міг знову промовити:

— Ми,— говорив він далі, приймаючи від Опалинського якесь письмо,— ми знаємо, що ви досі мали великі втрати в конях і що служба ваша гіренька. Отож і врадили ми вчера на своїй раді підвищити вам платню з 40 000 на 50 000 злотих — і я отсе приношу вам асекурацію, підписану панами комісарами, що так буде, як я кажу. В тій асекурації стоїть таке написано — я вам переповім по-вашому («Слухайте! слухайте! тихо!» — озвалися голоси між козаками): «Ми, Ян-Кароль Ходкевич, воєвода віленський,— і дальше поназивані всі панове комісари, назначені від Речі Посполитої до воєнної ради,— маючи бачність здавна на панів молойців війська короля його милості запорозького менэтво і відвагу, на статечне при війську

короля його милості їх стоянне в голоді, на нужду і страту немалу коней військових, позволили-сьмо їм іменем Речі Посполитої в нагороді 50 000 зл., хотячи то мати по них, аби на тій експедиції рівно, як і ми, витримали, а по щасливім, дасть бог, повороті одні на Запорожжя, другі до домів своїх без вшеляких куп і утисків духовних КЙМі [1] і шляхетських дібр роз'їхалися. А Річ Посполита на дальші часи вдячністю суму ту виш меновану на день рождества Христа-Спасителя подлуг календаря старого до Києва повинна буде відослати, котру старші від війська назначені відберуть. Для ліпшої певності руками своїми підписуємося і печатки наші прикладаємо. Datum в обозі під Хотином, die 14 Septembris, anno Domini 1621» [2]. Отсе письмо я передаю вашому панові гетьманові, а вас ще раз прошу: не покидайте нас! Витримайте статечно до кінця! Я знаю, що ви королевича його милості не покинете у такій біді!

Собіський передав Сагайдачному «асекурацію» і зіскочив із стола. Козаки якусь хвилину тілько гуторили із собою, мов нараджувалися; а там небавом оклики почалися щораз голосніші, і вкінці комісари почули: «Лише 50 000 за нашу втрату і за нашу службу! А німцям як платите? Ми чим гірші? Покиньмо їх!»

Якийсь час колотилося так у громаді, поки знову зірвався такий крик невдоволення, що комісари пійшли самі в товпу пояснити всім справу і втихомирювати. Вкінці просили ще Сагайдачного, щоб він промовив що до козаків, може, його послухають. Сагайдачний не хотів промовляти, але не було ради, мусив вилізти на стіл, щоб його було видко, і промовити. Він сказав:

— Питається мене дехто, як я дивлюся на ту асекурацію. Я вам скажу як: була у чоловіка жінка — лиха, дурна, лежибока та ще й чепуритися любила; не рад, бідний, був і дитинці, що у них найшлася. Коли пронеслась чутка, що орда підступає. Зібрався чоловік, щоб з'їхати у друге місце, і увійшов у хату попоїсти, А жінка ото йому й каже: «Для поспіху, мов, ти їж борщ, а я м'ясце, бо мене дитина ссе». Прийшлось їхати вже; завів чоловік кобилу в голоблі; не запряг, так лише поставив. «Сідай,— каже до жінки,— бо вже орда під селом, а я для поспіху верхи сяду». Скочив на кобилу, махнув батогом — був тут та й нема... А жінка лишилася на возі. Так воно й тут: для поспіху самі

[1] Короля його милості.

[2] 14 вересня, року божого 1621 *(латин.)*.

поз'їдають м'ясце, а нам кажуть їсти борщ; зате й ми, коли захочемо, для поспіху сядемо верхи, а когось там лишимо без кобили на возі. Зрозуміли? Ну, коли зрозуміли, то розходіться!

Козаки засміялися і подобріли. Коли ж до того хтось там пригадав козакам, що єсть же перед носом у них турки, а в турків у наметах усякого добра ще багато: не допустить бог померти з голоду,— вони погодилися з долею і почали розходитися. Польські комісари слухали здивовано приказки Сагайдачного і питалися його потім, як він її розуміє. Чи, може, гадає сісти верхи на кобилу, коли вже орда під селом, а жінку лишити на возі? Сагайдачний усміхнувся лукаво і втихомирив панів: се тілько приказка, жарт, щоб забавити козаків. Чи зрозуміли, чи не зрозуміли козаки приказки, а от розходяться. Про се йшло. А він ляхів під Хотином не покине, хіба що така була би воля всіх козаків і всеї козацької старшини,— тоді він, звісно, не порадить нічого. Собіський просив Сагайдачного витримати ще скілька днів, бо заноситься на мир, турки, видко, м'якнуть,— доконче треба виждати.

Микула був свідком отсеї події і заспокоївся троха. Конець війні ще не зараз буде,— поки конець прийде, він буде знати певно, що з ним станеться. Тепер тілько треба би віднайти Дзерона, поговорити з ним, пійти поглянути ще раз на могилу батька, бо, може, не доведеться її вже ніколи бачити, а там потім уже все одно, зважиться зробити, що загадує.

До самого вечора шукав Дзерона і не міг найти. По польськім обозі годі було свобідно ходити, бо ляхи мали з турками потребу; так лише заглянув сюди-туди, чи не узрить де Дзерона. Не побачив і вернувся в козацький обоз уже вечором.

На другий день Микула і не зважився пійти в польський обоз, бо саме на середину того обозу напав Каракаш-баша скаженим приступом. Каракаш погиб і турків прогнано, але на тім і минувся день. Микула ходив то сюди, то туди по козацькім обозі, дивився з берега Дністра на бранців, що їх татари зганяли щораз більше з Поділля; заглядав здалека і на турецький міст, коло котрого крутилося вже багато війська; дивився в німецькім обозі, як скидували нежи-вих вояків, що вмерли з недуг, у яр і тілько троха присипували землею, і все те наводило на него якесь сумне отупіння, якусь дрімоту духа, байдужість, яку сам спостерігав а якої не міг позбутися. Стілько було випадків смерті

довкола, що й його самого не тішило життя. Чого ті люди так ненавидять себе? Чому передумують тільки над тим, як би другого гладко позбавити життя? Земля така широка, тільки жий, поки бог позволить, для всіх місця доволі,— тим часом ні! годі жити спокійно! Зберуться сотки тисяч отак на одне місце і ріжуть себе щодня потроха; вкінці не стане їм ні крові, ні сили далі битися, і розійдуться. Такі смутні думки снувалися цілий день по голові Микули, і йому дуже бажалося пійти на могилу батька і там виплакатися з жалю, поскаржитися на цілий світ, такий гарний сам собою, а такий непривітний для чоловіка.

Тілько ніч минула, він справді зараз вранці пійшов понад Дністер у сторону замку. Понад рікою крутилося багато війська, що поїло коні, брало воду до обозу або й так сиділо без діла, пильнуючи тілько, щоби з противного берега не стрілив хто на них. Усіх тих вояків Микула виминав мовчки, не дбаючи про нікого. Тілько в однім місці коло німецького обозу здержався і оглядав малий пліт, причеплений до берега. Потім пійшов дальше. Ось уже і той берег, де похований старий Семен Ярошенко, там польський міст, а коло моста по лівім боці стирчить височенна стіна замку. Тихо тут тепер, не чути таких скажених криків, як тоді, коли обозова челядь убивала волохів.

Микула заліз у корчі. Ось і батькова кам'яна могила; тілько відложити набік камінь, що прикриває батька, і можна би його побачити. Та нехай, нещасний, спить спокійно; не годиться перебивати йому його вічного сну. Микула сів біля могили і задумався. Не були то думки такі, щоб він у них находив якийсь лад; так лише снувалося йому щось по голові, мов сонні привиди, а над тими привидами верх брало одно лише ясніше бажання: вмерти! Вмерти зараз отут, біля батька, щоб уже раз усе скінчилося! Нехай родину у неволі бог помилує і визволить; у Микули вже сили до того нема. Є ще, правда, в його душі один намір, але такий непевний, що годі зараз зважитися. Коли не поведеться, жде його неминуча смерть або неволя; а чи не краще б отуттаки зараз померти без великого заходу? Нащо ж іти шукати собі смерті?

І Микула сидів так довго при могилі батька та завдавав собі щораз більшого жалю, коли нараз на польськім мості і за мостом по тім боці побачив видовище, що спершу тілько здивувало його, а там потім і зацікавило так, що він зійшов з берега над саму ріку, щоби бачити докладніше. Зараз і розвідав, що сталося. Того дня хотіли поляки вислати

кілька сот возів до Кам'янця по харчі, і сі вози уже переводжено на той бік Дністра. Та от по тім боці в тім малім польськім обозі, що стояв ще досі коло Браги, прийшло комусь на думку заглянути в один віз. У возі лежав прикритий соломою польський шляхтич, що тим способом хотів утечи додому. Заплатив, видко, візникові, щоб не зрадив його; тим часом штука не вдалася. Мало того; почали перетрушувати всі вози, і показалося, що трохи не в кождім возі притаївся якийсь польський Гектор або Агамемнон. Саме військо кинулося перешукувати вози і витягало звідтам панів, навдивовижу собі і людям. Сміху було спершу багато, та коли пани наважилися-таки до Жванця, щоб не зазнати сорому в обозі, здержали їх силою вояки з-під Браги і завернули під замок. Небавом з обозу над'їхав відділ війська під проводом Молодецького і зайняв панів, як череду овець, та пігнав в обоз. Остатні чури сміялися з таких відважних шляхтичів і проводжали їх з глумом почерез замок горі в обоз.

Не втерпів і Микула, пійшов за громадою. Хоч як не до веселості було йому, не міг без усмішки дивитися на тих панів, звичайно таких бутних і гордих, а тепер засоромлених. Привели панів перед намет Ходкевича. Гетьман сидів на лавочці проти сонця і грівся. Коли побачив перед собою «відважну» громаду, обступлену з усіх боків вояками, встав, подивився зневажливо і сказав лише Молодецькому поводити панів по обозі для позорища, як звичай велів. Скликано трубачів і довбушів і поведено панів з музикою у праву сторону обозу, де було найбільше польського війська. Хто глянув, знав уже, що се за похід іде; і соромом покривалося лице кождого справдішнього польського приятеля вітчини, що товариші по шаблі, потомки славних родин заподіяли таку зневагу польському імені. Заразом брала їх злість на тих, що у такий тяжкий час зважилися покидати своїх товаришів і всю справу.

Микула дивився хвилину, як відходив сей «славний» відділ, а потім почав шукати Дзерона. Знав, що застане його найпевніше коло Могили, а Могила все крутиться коло Ходкевича і королевича,— отже тут, у середнім обозі, шукав його. Найшов намет Могили, але в нім не застав ні його, ні Дзерона, лише чурів. Не було іншої ради, треба було почекати. Тільки підвечір надійшли обидва.

— А ти що тут робиш? — спитався Дзерон.

— Маю до вас діло. Порадьте мене!

І шепотом оповів йому свій намір. Дзерон порадив йому зачекати:

— Зажди,— казав він,— поки виясниться справа. Передвчера, як вернулися комісари від козаків, була нарада у Ходкевича. Заноситься на мир. Ляхи страх затужили за домом, турки також. Коли помиряться, то, певно, і бранців пустять, передовсім наших, з Молдови, бо що вони винні? Отже, почекай, побачимо!

І Микула почекав ще два дні. Походжав по обозі та потішав себе надією, що вже справді небавом війна скінчиться. Вже четвертий день турки сиділи спокійно; козацький і польський обоз не рушалися також. Вояки нудилися, спали понад міру, тільки вартові стояли або походжали по окопах, позираючи на пусте поле перед собою. Видко, втомилося військо з обох боків і старалося одно другого «пересидіти», хто довше зможе. Був се також воєнний підступ, не менше страшний від битв, бо військо доїдало вже останки харчів з возів, а для коней, що не погинули, не ставало вже і листя з дерев, яким їх годували. Був се засуд на голодову смерть, повільну, але не менше певну, як від кулі або шаблі. Туркам було остілько вигідніше, що перед ними стояв отвором цілий край на полудне від них; а поляки і козаки були окружені з усіх сторін татарами і турками так, що нізвідки було спровадити харчі ані де попасти коня. Голод забирав уже свої жертви в обозі або розганяв обозову челядь на всі чотири сторони. Німецьке і угорське найняте військо, що привів королевич із собою, зменшилося наполовину, стопилося, як сніг від сонця; начальники його самі не знали, куди поділися люди й як. Правда, померло їх багато від недуг, троха згинуло в битвах, але найбільше утекло до турків, до татар — пійшли світами, відреклися і платні і всего. Чотири спокійні дні, без заняття, навели на військо смуток і задуму; всі вже літали думками по своїх домівках, хто по Запорожжі, хто по тихих селах з тихими хатами і родинами. Напала на військо нудьга, що заїдала гірше недостатків завзяті душі, виганяла із сердець охоту битися, присипляла всіх так, як отсе осіннє сонце присипляло помалу землю на зимовий спочинок.

Дня 18 вересня підвечір побачив Микула, як Сагайдачний зі всею козацькою старшиною ішов до польського обозу. Микула пійшов за ним. Здавалося йому, що щось станеться сегодня таке, що спонукає його зважитися виконати свій намір або покинути його цілком. Він дивився на Сагайдачного, мов на батька, що поможе йому, хоч і слова не

промовить до нього; що витягне його своїми руками із біди, хоч тільки одна рука в нього здорова, а друга хора лежить безсильна на перев'язці при тілі.

Козацька старшина увійшла в намет Ходкевича. В наметі уже ждала вся польська рада воєнна, комісари, полковники і ротмістри. Зробилося глітно, треба було ще принести лавок, щоб могли усі усісти. Усівши, всі замовкли, цікаві почути, чого скликав їх Ходкевич. Він напівсидів, напівлежав на своїй постелі, спертий о подушку, і лице його в наметі, в котрім сумерки розганяло тільки кілька воскових свічок у ліхтарях, здавалося ще більше схороване, як було. Довгу хвилину не відзивався, тілько дивився на полотняну стіну намету; а потім не обертаючися до зібраних, мов сам до себе, почав тихо говорити:

— Тому чотири дні, коли я скликав був панів комісарів на раду, казав я вашмостям, що на мир не годжуся. Не такий ворог страшний, як ми собі гадали; вже ми його доторкнулися й очима, і руками. Коли б мав справді силу, вже був би досі нас проковтнув. Шість років збирав ворог такий воєнний апарат, що такого великого ще ніколи не мав; і знає він добре, що по сій війні буде або паном, або посміховищем цілої Європи. Тим часом не дав нам досі ради. Antiquae fortunae suae fama [1] пропадає. Тому-то я казав тоді, що ми не повинні годитися на будь-який мир, що ми і себе, і бранців визволимо найкраще вікторією, відважною обороною, витривалістю до самого кінця. Нехай собі челядь і інші тхори втікають; краще, коли вони тепер утікають, ніж з битви; ми ще маємо досить сили і постоїмо за гонор своєї милої отчизни до кінця.

Так казав я вашмостям перед кількома днями. Однак потім надумався я інакше. Чую, що вже моя смерть за плечима, булава випадає зі слабих рук. Боюся, що, як помру, не «висидите» на ворозі побіди, не витримаєте до кінця. В обозі маємо його милость королевича; страх бере мене за нього... І я згодився краще consilio quam armis experiri [2], щоби Зелінський з Вевеллім поїхали до везира вивідатися, як би ми могли помиритися. Тим часом мали ми потребу з Каракашем. Зелінський ще не вернувся, і ми не знаємо, на чім стоїмо. День за днем минається в непевності. Наш обоз слабне. Король не присилає помочі, нема ніякої вістки ані з Варшави, ані зі Львова — там забули на нас. Жолду

[1] Слава давньої удачі *(латин.)*.

[2] Спробуйте досягти свого не зброєю, а переговорами *(латин.)*.

для війська не посилають. Коні вигинули. Комонників мало, нападати на ворога без коней тяжко. Пороху, щоб відбивати штурми, ледви кілька бочок. Зима над головою. Їсти нема вже що, сіна не стало. Люди втікають; славні родини, що вислали сюди своїх синів, покриті вічним соромом; з возів, з мішків, з-під соломи витягаємо сенаторських потомків... Починається spectaculum deo et hominibus [1], від котрого у всіх гине анімуш [2].

Коли я над тим усім подумав, почало мене сумління гризти, що я тут держу і його милость королевича, і вас усіх на певну загибель. Vana est sire viribus ira [3]. Не хочу перед самою своєю смертію брати на свою душу прокльонів цілої Речі Посполитої, і вас, і ваших родин. Переможуть нас — і загинемо, бо victor victo legem imponit [4]. І тому я зважився сказати вашмостям, що я загадав вицофатися з-під Хотина разом з цілим військом, а вас скликав сюди на раду de praesenti statu [5], щоб ви сказали, яким би способом найліпше звідси забратися. Отже, кождий нехай скаже свою гадку щиро і одверто, нехай я знаю, що ви гадаєте.

Сказавши се, Ходкевич поглянув по зібраних і не зводив з них очей кілька хвилин. Ті мовчали довго і тілько здивовано позирали на гетьмана. Не сподівалися такої бесіди: він, Ходкевич, такий завзятий старий вояк, радив вицофатися, радив утікати!..

— Ти жартуєш, пане Яне! — промовив перший Сагайдачний.— Хочеш нас підійти.

— Се не може бути! Ні! Ні! Гетьман жартував! — озвалася хором козацька і польська старшина, немов збуджена з задуми, і в наметі зчинився гамір.— Не уступимося звідси! Не дамося! Що нам голод! І смерті не боїмося. Раз мати родила!

І почали одні горнутися до Ходкевича, другі до Сагайдачного.

— Правда, ви нас не покинете? — питалися ляхи козацького гетьмана і старшини.

— Ні! не покинемо! Поможемо! Ми й гадки не мали...

— Не покинете! не покинете! А нам з вами і не страшно...

---

[1] Ганебне видовище *(латин.)*.
[2] Бойовий дух *(латин.)*.
[3] Марний гнів безсилий *(латин.)*.
[4] Переможець встановлює закони переможеному *(латин.)*.
[5] Про теперішнє становище *(латин.)*.

І щораз більший запал огортав зібраних; польська старшина обнімалася і цілувалася з козацькою старшиною, і тільки й всеї бесіди було між ними, що присягали собі посполу краще загинути, ніж покинути один одного.

— Хіба по наших трупах пійде ворог! Не потішиться так скоро! А хто присягу зломить, того на шаблях рознесемо! — казали ляхи і козаки, втираючи сльози з очей.

Ходкевичеві блиснули очі з утіхи. Він піднявся вище на своїм ліжку, кілька разів збирався говорити, та замовкав, бо не чули його в гаморі; нарешті вхопив руку Сагайдачного, що підійшов до його ліжка, і довгий час тримав її у своїх обидвох руках, примовляючи зворушеним голосом:

— Петре! на тебе моя надія! Не покидай нас! Не звертай на те уваги, що між нами стілько лукавства. Адже ми християни, брати... Прийде час, і Польща стямиться, буде сестрою Україні, а не катом...

— Дай-то боже! — відповів Сагайдачний.— Не бійся, Яне, козаки не покинуть нас. Ми ж досі добре справувалися.

— Ох! добре! добре! мій любий Петре! Не знаю, як вам і дякувати. Коли б мені дав бог прожити ще якийсь час, я б, може, стримав отсю ненависть у нас до руського народу; так що ж? Мої дні вже почислені. Гину, Петре; кажу тобі, не діжду кінця.

— Бог ласкав! — втихомирював козацький гетьман польського, сідаючи коло нього на ослоні.

Коли в наметі троха притихло, озвався Ходкевич знову:

— Панове! Ви відгадали мою гадку: я хотів підійти вас; хотів ту нетерпеливість, що повстала в обозі з недостатку, викинути наверх, щоби, як кертиця землі, не рила довше добрих анімушів. Бачу, що ви ще свою милу отчизну любите! Бачу, що й козаки нам не вороги. Помогли нам так, що дай боже, щоб ми їм так помагали завсігди; і поможуть нам і надалі. Дивився я, як ви тут обнімалися і цілувалися, як присягали не відступати один від одного, і я бажав би собі, щоб ми завсігди жили так humaniter [1], по-братерськи, без утисків, щоб той furor [2], який видко в нас до руського народу, щез, щоб ми ніколи не забули тих прислуг, яких зазнали від сего народу, що проливав кров за нас... Тепер я спокійний і не боюся, що справа скінчиться для нас зле. Скінчимо війну скорше, ніж військо свою солонину з'їсть. Сердитий турок та сердита собака — вовкам страва...

---

[1] Дружно (*латин.*).
[2] Злість (*латин.*).

Так весело закінчив Ходкевич свою промову, і всім на душі полегшало. Здавалося, затратилася відразу вся різниця поміж першими польськими достойниками і бездомними запорожцями — всі стали собі рівні, всі годилися жити і вмерти один для одного.

По промові Ходкевича озвався Сагайдачний:

— Отсе я, панове, люблю! Отак би нам жити, як пан гетьман каже, а не так, як жили досі. Не вам казати, самі знаєте, що було між нами. І не згадуймо лиха против ночі. Про нас скажу тілько ось що: наша хата не заяць — не втече нам, і ми не спішимося. З війни, як з весілля, ми не втікаємо. Пороху й олов'яного бобу ми маємо ще досить; самі робимо порох в обозі. Тілько за харчами мусите післати в Кам'янець і дати нам, бо як не під'їси, то і святих продаси; зле, коли по животі мов коти лазять. А там і самі пожуримося за себе, не спускаючися на те, що ви можете дати. Про способи, як дальше воювати, скажу те, що я від нинішнього дня, чи панове на те годитеся, чи ні, зачну сам нападати вночі, так як перше загадував. Ви нічної справи, як бачу, не любите; а мені байдуже про те, чи годиться, чи не годиться тягти вночі турка з-під перини; коли б він міг, то потяг би мене. Отсе я мав вам сказати, а ви вже вибачайте, коли невлад.

— Роби, роби, Петре, як гадаєш,— відповів Ходкевич.— А по харчі я вже пішлю.

— Зараз сеї ночі зачну! — сказав ще Сагайдачний.

— Тілько осторожно! — вихопився котрийсь із комісарів.

— Не бійтеся, панове; я вже вам покажу, що мої хлопці знають! Не новина нам!

Ще побалакали хвилину про жолд і про харчі і почали розходитися, веселі і завзяті. Перед наметом ждала товпа війська, цікава дізнатися, над чим радили в наметі.

Старшина не крилася і розповідала воякам, що постановлено лишитися і далі битися. «Лишаємося! б'ємося далі!» — пішов гамір по війську і будив приспане завзяття у людей, що вже годилися з думкою втікати з-під Хотина з порожніми руками. Зачув і Микула сю чутку, розпитав ще, чи справді так, і, коли впевнився, що до згоди з турками не дійшло, зараз звідтам, з польського обозу, пійшов над Дністер. Над рікою не було людей — пійшли вже в обоз спати,— і тілько по тім боці на полі ясніли тут і там огнища. Коло німецького обозу застав ще той малий пліт, що його оглядав перше,— кілька ковбків, зчеплених докупи. Лежала тут і тичка, котрою можна було кермувати пліт. Отут Ми-

кула станув і довгий час надумувався, чи зважитися виконати свій намір, чи ні. Вкінці відчепив пліт, відбив його від берега і виплив на середину Дністра. Течія ріки зараз ухопила пліт і понесла його тихо вперед, вниз Дністра. Микула присів, мовби боявся, щоб його з козацького обозу не побачили, і плив-плив просто до турецького мосту, просто туркам в руки.

Ось уже минув берег, на котрім розложився козацький обоз. Перед ним просто посередині ріки світло. Очевидно, турецький міст кінчать уночі; ніч темна, тому і світло видко так далеко. Як воно відбивається в річці! Видко вже і міст упоперек ріки; на мосту крутяться люди. Микула старається завернути пліт ближче до лівого берега, що тут обнижується до самої ріки, щоб вода не понесла його попід міст.

Ще є кількасот кроків до моста. Його спостерігають люди, як він виринає з темноти, і дехто збігає на лівий берег, щоби здержати пліт. Микула не думає втікати, сам завертає до берега. Пліт ударяє в кашицю моста. Він наставляє тичку людям. Щоби притягли його разом з плотом ближче до берега, тичку ловлять і тягнуть. Микула вискакує на берег.

XII

— Чи тут пан господар Томша? — спитався Микула відразу в робітників.

Його не зрозуміли.

— Єсті аічі домнул господар Томша? — повторив те саме на волоськи.

— Аічі! аічі! — відповіли йому.— Але тепер спить! Не можна до нього.

— Гей! чого ви там збіглися над ріку? До роботи! — крикнув хтось з моста.

Микулою аж потрясло: се ж голос його тестя Чамчана з Сучави!

— Ведіть мене до пана Чамчана! Я маю йому щось важне сказати.

Його повели на міст, вистелений дернями.

— Пане майстер! якийсь чоловік має до вас діло.

— Микуло! се ти? А ти звідки тут узявся? — скрикнув присадкуватий сивий вірменин по-руськи і зняв руки, щоб обняти високого Микулу.— Набік, хлопці! то мій син!

Робітники уступилися. Микула шепотів тихо тремтячим голосом:

— Слава богу, що я вас найшов. От несподіванка! Коли б я був знав...

— Що сталося?

— Ви нічого не знаєте?

— Ні! Я вже більше як шість неділь не був дома.

— Ой! нещастя! нещастя!

— Та що таке? Кажи!

— Мого тата вбили, а Роксанда, мама і син десь тут у ясирі.

У Чамчана мовби грім ударив.

— Роксанда тут? у ясирі? — питався він здивований, тремтячи на цілім тілі.— Ти жартуєш хіба?

— Ой не жартую, тату, ні!

І Микула оповів тестеві коротко всі пригоди родини і свої.

Старий Чамчан аж за голову вхопився.

— А я тут будую міст, і не в думці мені! — нарікав він.— Господи! Господи! Таке нещастя! Доню моя!

Чамчан зараз застановив роботу на мості і післав робітників спати.

— Ходи! — сказав до Микули і повів його на правий берег до свого намету.

— Тату, послухайте мене! Ходіть спати на той бік, тут, коло козаків, небезпечно. Я вам раджу.

Старий не перечився; у нього з думки не сходило нещастя родини.

— Ходи! Там також мій намет і начиння... Ну, чи чував хто таке? Я тут працюю і не в гадці мені, а донька в неволі, може, лиш кількасот кроків від мене! Але я її зараз завтра добуду. Міст уже готовий, ще тільки дещо поправлю і передам господареві — а потім усі ясирі перешукаємо.

Огнища коло моста небавом потухли, і зробилося темно, як у пивниці. Небо було хмарне, ні одної зірки, і вітер віяв студений.

Опинившися в наметі, Чамчан і Ярошенко лягли на солому.

— Може, ти голоден, Микуло?

— Як маєте що то дайте! Від ранку я не їв.

Старий викресав огню, запалив губку, від губки — клапоть сухої соломи, а від соломи — воскову свічку. Потім відчинив скриню, вийняв хліба і вудженици і подав Микулі.

— Як же ти змарнів, хлопче! — сказав, приглянувшись зятеві ближче.

— Чи не було від чого?

— Ой було! було! Щастя твоє, що мене тут найшов.

— І я кажу: щастя! Бог мене якось держить при житті, мабуть, через те, що я вже десять разів хотів померти.

— І як ти зважився сюди приплисти? Адже ти не знав, що я тут?

— Звідки ж я міг знати? Знав лише, що якийсь вірменин будує міст; приходило мені на гадку, що то, може, ви, але певно я не знав. Я гадав собі так: усе одно попливу до моста. Я чув, що тут є господар з нашими, з Молдови,— бранець один, Чоботар, казав мені. Гадаю собі: коли мене зловлять волохи, приведуть до господаря, я скажу йому просто: «Так і так, я твій підданий із Серета, втікаю до свого, а не до чужого». А зловлять мене турки або татари, попадуся в полон — нехай і так буде, буду хоч бідувати з родиною. Може, віднайду її, може, визволю її... я вже просто не знав, що з собою почати. Тепер от ходила чутка, що прийде до згоди з турками. Я заждав. А сегодня вечором сама старшина оповідала війську, що будуть далі битися. «Коли так, гадаю собі, то я тут між вами нічого не висиджу; все одно пущуся до моста».

— Бідний Семен! бідний! — зітхнув Чамчан.— І Роксанда, і мама, і внук... А я нічого не знав... Закликав мене господар в Ясси, ще Олександр. Мав побудувати мости для турків, постарати харчів, сіна... Запізно спам'ятався, скинули його. А Томша взяв мене з собою. Заробок добрий — і я пійшов з його військом. А тим часом, дивись, таке нещастя, таке нещастя! Що ти там робиш, бідна Роксандо?

— Уже п'ятий тиждень мучиться. Може, вже пігнали їх у Туреччину? — сказав Микула.

Чамчан аж зірвався на рівні ноги на ту гадку та заломив руки.

— Господи! Господи! І то може бути... Коли вони ще тут, то їх добуду; господар поможе, і я гроші маю. Але коли їх тут уже нема...

І тесть, і зять замовкли, передумуючи над лихом, яке їх, може, вже стрінуло. Тоді їдь у Царгород або в Кафу на базар шукати родини... Добре, коли найдеш. А то їх розлучать, матір заженуть куди-інде, Роксанду продадуть якому баші, бо гарна, з Тодірка вийде яничар. Не побачиш їх уже ніколи!

— Коли б дочекатися завтрашнього дня, зараз почнем шукати,— сказав Чамчан.— Возьму карту від господаря, щоб нам вільно було шукати і ходити,— всі ясирі перешукаємо.

— Їх тут більше?

— Є їх кілька. Тому з тиждень стояв отут недалеко один ясир. Але козаки напали вночі...

— І я тоді був тут.

— Ти?

— Був тут! Хотів до ясиру дістатися, і не вдалося.

— Отже, побоялися нового нападу козаків і перегнали знову ясир на той бік, де перше був, ближче війська. А тут тепер стоїть татарський ясир, назганяли тисячі людей з Поділля, з Волині, з Галичини...

— Тут наших не буде. Підемо завтра у той ясир, що стояв тут перед тижнем.

У намет ударив такий сильний вітер, що полотняна стіна надулася, як вітрило, і свічка згасла.

— Буря буде,— замітив Чамчан.— Накрийся, Микуло, от маєш кожух!

І Чамчан стягнув звідкись кожух і кинув на Микулу. Сам поклався також, накрився — і на якийсь час у наметі стало тихо. Осінній вітер термосив стінами намету, а ніч стала така темна, що нічого не було видко.

— Коли б хоч сю ніч переспати спокійно! — зітхнув Чамчан.

Микула, що вже зі своїм нещастям зжився, недовго перевертався на соломі; заснув небавом на вигідній, теплій постелі, якої вже давно не мав. Зате Чамчана сон не брався. Він не перебивав Микулі сну, хоч радо був би балакав з ним; лежав і зітхав тяжко та думав над тим, що завтра починати.

Тільки по півночі задрімав. Не був то сон, бо щохвилини будився і думав зовсім ясно, не була й ява, бо втомлена голова по хвилині знову западала в дрімоту. Тут він чує, як вітер гуде і недалека дуброва шумить; а тут знову довкола стає так тихо, мовби все завмерло. Тільки щось невиразне морочиться по голові; немов далекий гомін і стогони вмираючих, тупіт коней, дзенькання шабель.

Чамчан сам не знав, як довго так лежав, коли нараз вбіг хтось у його намет з криком: «Козаки напали!» Чамчан зірвався з постелі, Микула спав далі.

— Вставай! Козаки напали! — скрикнув Чамчан.

Микула зірвався, як опарений.

— Втікаймо до татар! Ні, до господаря на той бік! — радив Чамчан, не знаючи, що почати з собою.

Обидва вибігли перед намет. Надворі вже сіріло. Глянули сюди і туди: по сім боці ріки, де вони були, було спокійно; правда, військо вибігало із своїх леговищ, настав переполох,

але битви не було. Зате по тім боці, за мостом, у ярі і за яром стояв гомін великий, хоч і не видко було, хто з ким бився. Військо господаря стояло готове коло тяжких воріт, якими міст з того боку замикався. На мосту було вже повно людей, і ворота з сего боку були також зачинені.

— Коли напали? Як? — питався здивований Микула.

— Уночі! — відповів Чамчан.— Я щось чув, але і в думку мені не приходило.

— А не казав я вам!

Іти тепер на той бік, за міст, не було чого. Тут було безпечніше. Тільки підійшли до війська і почали розпитуватися. Небагато поки що дізналися: всі стояли, як вівці, наполохані вовками.

— Де ж ті козаки? — допитувався Микула, розглянувшись докладніше. Нігде ніхто ані не стріляв, ані не кричав, як у битві кричать, тілько військо стоїть або бігає переполохане.

Пригода вияснилася тілько вранці. На долині за яром стояли зі своїм військом баші Караману і Сівасу. На ніч розставили сторожі і поклалися спати. Тим часом уночі кілька тисяч запорожців підлізли тихенько під турецькі сторожі, спрятали їх або виминули і несподівано напали на сплячих турків. Тисячі їх порубали і покалічили, а з добичі позабирали все, що під руки попало: золото, срібло, сукні, завої, з двіста коней, тридцять верблюдів, дві хоругви яничарські, навіть книги військові взяли. Намети пороздирали, щоб мали у що завити добичу, і як прийшли несподівано, так забралися. Може, згинуло їх кілька, а може, й то ні.

Ярошенко і Чамчан слухали сих оповідань війська з неоднаковим чуттям. Микула рад був знати, чи господар живий,— довідався, що нічого йому не сталося,— такий удатний напад тішив його, бо занадто вже звик до козаків і не мав чого жалувати турків — тих самих турків, що забрали йому родину. Але Чамчан налякався і за себе, і за господаря, і за свою родину; просто голову згубив.

Коли військо втихомирилося, Чамчан казав Микулі лишитися у наметі, а сам пійшов на той бік до Томші. Не забавився там довго; небавом гонив уже робітників на міст. Надворі вже розвиднювалося; можна було вести роботу далі. Микула станув у входу до намету і подивився на роботу свого тестя: справді, як казав Чоботар, се не був міст, лише ціла гребля — кашиці з того і з сего боку, а посередині міст, що здержав би і найбільший тягар.

Уже все було готове — і тяжкі ворота, і поруччя, тільки ще вирівнювано поміст ріпню і дернями, щоб дорога була гладка. Саме сею роботою займалися тепер робітники.

До самого полудня Чамчан не вертався до намету; всюди було його повно, всюди заглянув, чи все в ладі. В полудне казав робітникам забиратися з моста, а сам пійшов до господаря. Томша вийшов із намету, оглянув цілий міст докладно, потім повів Чамчана до себе і подержав довший час.

Микула вже аж знудився, вичікуючи тестя. Нарешті він прийшов.

— Ну, слава богу, що вже впорався з роботою. Тепер, Микуло, в дорогу! Гроші маю, ще й провідника-турка дає Томша. Каже, що коли найдем родину, то він сам упімнеться за ню: се ж його люди, з Молдови, а не чужі. А коли треба буде заплатити, то заплатимо...

— Де ж той турок?

— Він зараз прийде.

— Як же ми з ним розмовимося?

— Він знає по-волоськи. В Яссах жив з кілька років. Світовий волоцюга, я його знаю. Мусимо йому заплатити, то розуміється. Грішми все можна у турків зробити.

Заким прийшов провідник, Чамчан і Микула попоїли і приготовилися, мов до далекої подорожі. Чамчан позамикав скрині з начинням і віддав під догляд своїм помічникам, що лишалися тут, щоби в потребі поправити що при мості, коли б вода попсувала. Сам узброївся шаблею, сховав грошей частину у черес, а частину у шкіряну торбину, котру перевісив собі через плече; у торбу набрав харчів і казав їх нести Микулі — усе приготовив з розвагою, так, як з розвагою клав свій міст.

Нарешті надійшов провідник: чоловік около шістдесяти років, але ще здоровий, як медвідь.

— Уже готові, пане майстер?

— Уже.

— Куди ж пійдем насамперед?

— Як гадаєте.

— Як то було: опришки продали родину нашим?

— Так,— відповів Микула.— І родина була ще перед кількома днями в тім ясирі, що тут стояв, а потім його перевели на той бік.

— Ага! Ну то ходім на той бік. Тут, по сім боці, Кантемирові татари і бранці з Лехістану, не з Молдови.

Всі три перейшли міст і опинилися в обозі Томші, що мав зі своїми волохами пильнувати моста.

— Що ви скажете про тих жаврів-козаків? — нагадав турок нічну пригоду.— Сі чорти мають по три душі, одну вб'єш, друга жиє... Я збудився, коли вони вже втекли.

— З ними не так легко упоратися,— замітив Чамчан.

— Вже ми їм дамо раду, нехай ми лише погодимося з ляхами.

— Як-то? — спитався Микула цікаво.

— З ляхами погодимося, відошлемо їх додому, а козаків схрупаєм, як кіт мишку.

— Се хто таке придумав?

— Хто? Ми! Та се ж у нас не новина. Ціле військо так собі міркує. А в Радули, у волоського господаря, кождий чура говорить, що заберемо і того сивого пса, Сагайдачного, і всю старшину. Не вийдуть живі відси.

— Ви там були, у Радули? — спитався Чамчан.

— Вчора був. Томша посилав менє з листом. У Радули є післанець від польського гетьмана. Кажуть, згоди хоче. А люди Радули оповідають собі таке.

— Видумують, та й годі! — замітив Микула.

— Може, видумують, а може, й ні. На війні всяке буває,— відповів турок рівнодушно.— Але польський посол є.

— Ну, се ще не біда, як погодяться,— сказав Чамчан.

— Добре, добре, нехай годяться! Але яка згода повинна бути?

— Яка ж? — спитався Микула.

Турок видивився зчудовано на Микулу.

— Та се ж у нас найменший чура знає, а ти не знаєш! Козаків треба нам винівечити до ноги! І коли прийде до згоди, то козакам се не вийде насухо. Ми не пристанем на таку згоду, де б козаки цілі вийшли.

— Уже би то наш господар Томша не вчинив такої волі ляхам,— сказав Чамчан.

— Томша ні, бо ще не забув Корецького, Могили й інших, але Радула... А там хто знає, що Томша зробив би: чого б мав жалувати козаків?

Микула знав, що у словах турка багато неправди,— от верзе щось чоловік, що крутиться коло великих панів і вдає розумного,— але проте заболіло його, що чи в поляків, чи в турків усе йде торг над козаками, тими самими козаками, що досі так добре постояли за себе і за добру справу, за християнство, за цілість Польської держави...

Так розмовляючи, ішли всі три почерез нижчий обоз турецький. По нічнім нападі турки тепер поправляли свої

окопи і хоронили покійників. В обозі було подібно як у козаків: вози, коні, квартири для поодиноких відділів війська, кухарі,— тілько видно було, що військо більше виспочиване і не голодне. Цілі череди овець блеяли зараз за обозом та ждали своєї черги, коли мали йти під ніж.

Ніхто й не чіплявся Чамчана та його товаришів; лиш одному якомусь турецькому старшому мусив провідник пояснити, в чім діло. Чамчан уже виймив лист Томші, але не було потрібно: турок не був цікавий читати його. Микула чудувався, які се спокійні люди, й очима шукав ясиру. Ясир не зараз показався. Треба було минути цілий нижчий обоз: кухні, склади сіна і соломи, череди верблюдів, коней, волів і овець — і тілько тоді побачили в чистім полі новий обоз,— не обоз, а широке кочовисько, повне людей. Кіннота з нагайками і різками з таволги стояла навкруги ясиру, не пускаючи нікого поза назначену межу. Відділ війська стояв недалеко, готовий сторожу виручити; кухарі варили страву у великих казанах. У тих живих окопах з кінноти ходили і сиділи тисячі людей, як череда овець, зігнана в кошару.

Серце забилося в Микулі сильніше: йому здавалося, що із сеї громади людей ось зараз вибіжить його родина, його мама, його жінка, його любий Тодірко. Мабуть, дуже змарнів хлопець... Старий Чамчан ішов також мовчки і не зводив очей з ясиру. Там уже люди помітили, що хтось приходить на звіди,— і сотки збіглися в громаду та придивлялися Чамчанові, Микулі і туркові. Сторожа не пускала їх дальше, і бранці стали кричати: «Ходіть до нас! ходіть до нас!»

Але провідник повів Чамчана й Ярошенка перше до чорбадії, десятника і наставника яничарського, що завідував ясиром. Чорбадія пив саме чорну каву, коли перед ним станув провідник-турок, покірно схиливши голову і зложивши руки наохрест на грудях. Чамчан і Микула стояли збоку. Провідник почав оповідати, за чим прийшли і хто се такий шукає бранців.

Чорбадія показався більше привітним до гостей, як купець, що продає товар. Сам навіть встав і повів усіх трьох в ясир. Тілько розмовитися з ним було годі, провідник мусив бути за товмача.

— Що він каже? Є тут люди з Молдови? — питався Микула провідника.

— Каже, що не знає певно. Мусить розпитати.

Ось вони вже і в ясирі. Кругом люди, повставали, хто сидів і дивляться на гостей. Микула і Чамчан шукають очима, чи не побачать кого знайомого. Не пізнають нікого.

— Дайте знати у Скалу, що я тут, Іван Сав'юк! — крикнув хтось з гурту.

— І в Панівці, до Димитровича!

— В Ріпницю! в Ріпницю! до Василя Гаврилаша!

Зчинився крик: усі бранці хотіли, щоби повідомити їх родини, нехай би прийшли з окупом. Вже не можна було й розібрати, хто чого хотів; тільки чути було крик, прокльони і плач.

Чорбадія прикликав сторожу, і товпа зі страху перед нагаями зараз притихла.

— Кличте ви по-своєму! — порадив старшина, а провідник перетолкував се Чамчанові і Микулі.

Микула щосили крикнув:

— Є тут люди з Молдови?

— «Хто з Молдови? хто з Молдови?» — повторила товпа, і се питання оббігло за хвилину тисячі людей.

— Як-то з Молдови? — спитався чорбадія.

Треба було йому оповісти пригоду Ярошенків. Заким провідник оповів се турецькому старшому, Чамчан заплакав. До него підлізла навколішках молода жінка з дитиною, хотіла щось говорити, і через плач не могла. Сторожа зараз прогнала єї набік; Чамчан тільки глянув, і сльози покотилися йому з лиця.

Вислухавши оповідання провідника, десятник сказав, що тут у його ясирі нема людей, куплених від опришків над Прутом. Тут люди свіжі, з Лехістану, а не з Молдови.

— Де ж би могли бути ті, що їх опришки продали? — спиталися його.

— Не знаю,— відповів він рівнодушно.

Провідник моргнув на Чамчана; сей зрозумів знак, сягнув у кишеню і упхав якийсь гріш у руку старшині.

— Не знаю, справді не знаю,— говорив чорбадія,ховаючи гроші.— Передом нашого війська йшов Кантемир з татарами, то, може, він має бранців від опришків.

— Де ж його ясир?

— За Турлою [1], по тім боці. Врешті ясирі вже перемішані; коли хочете, пошукайте ще тут! Я вам не бороню.

І з тим старший відійшов собі, а Чамчан, Микула і провідник пійшли поміж бранців. Усі вже знали, чого вони прийшли і що се люди з Молдови. Надії, щоб вони могли дати знати родині на Поділлю, не було — і бранці відверталися, зневірені, та клалися на землю.

---

[1] Турла *(по-турецьки)* — Дністер.— *(Приміт. авт.)*.

Чамчан і Микула допитувалися — та не дізналися нічого. Тілько смутку набралися ще тяжчого, надивившися на стілько людей, призначених на продаж у неволю, на галери.

Сей день минувся безкорисно. Вечір уже надходив, треба було вертатися на ніч до свого намету, а завтра далі шукати по тім боці ріки. Провідника взяли з собою, щоб і завтра послужив їм.

На другий день зараз зрана були вони в ясирі Кантемира за дубровою в полі. Сей ясир був уже поділений, так сказати, на дорожчу, добірнішу частину і на дешевшу. У першій було з кількасот панів, і пань, і панських дітей — по одежі було видно, що се були люди заможніші. Для них були поставлені великі намети, а кому вже тих хибло, ті спали на соломі, простеленій на землі. Навіть дерги лежали на соломі, щоби панські бранці мали чим накриватися. Очевидно, «товар» був дорогий, великого окупу можна було за нього сподіватися. Дешевша частина ясиру була вже також попайована: окремо дівчата, окремо парубки і окремо старі і діти. Відповідно до ціни бранців, подавано їм також деякі вигоди; і тут не всі спали на голій землі, а дехто мав солому на постелю і дерги. Правда, сиділи тут деякі в кайданах,— певна річ, за якусь кару або для певності,— але у всім ясирі видко було руку доброго господаря, що дбає про свій маєток, щоби йому не змарнувався. Бранців пильнувала сильна сторожа, що стояла навкруги ясиру і посередині в поодиноких кватирах.

Тілько підійшли Микула, Чамчан і провідник сторожі, як на сам початок побачили страшну подію. На землі лежала мертва дівчина, якась панна, а старша жінка, мати дівчини, плакала гірко над нею. «Доню моя нещаслива! бідна моя!» — промовляла вона захриплим голосом, цілуючи мертве обличчя. А два яничари копали тут-таки, коло ясиру, неглибоку яму, щоби нещасну бранку поховати.

Ось уже підіймають єї із землі, щоби покласти в яму. Цілий панський ясир плаче, розпихає сторожу,— сторожа здержує громаду. Мати паде без пам'яті на землю. Сум такий, що й яничари мовчать і тілько мовчки споглядають на подію.

— Ходи, ходи, Микуло, звідси, бо згину! — просить старий Чамчан і обтирає кулаком сльози, що так і котяться йому з очей на сиву бороду.

Найшли начальника сторожі — чоловіка сивого, у турецькім халаті і білім шлику. Провідник оповідає йому, за чим прийшли. Микула описує ще як виглядала мати, жінка

і хлопець. Провідник повторяє се начальникові, а Чамчан тиче йому тим часом два червінці в руку.

Начальник випитується ще докладніше, потім нагадує собі щось і каже сторожі покликати якогось Ілуцу Молдована. Поки що оповідає щось туркові.

— Що він каже? — питається Микула по-волоськи.— Має бранців з Молдови?

— Каже, що має.

— Має! Ну, слава богу! — відзивається старий Чамчан по-руськи до Микули.

Нараз начальник каже до Чамчана також по-руськи:

— Се твоя донька, старий?

— Моя, моя, а його жінка, і мати, і син. Забрали їх, хоч вони не з Польщі, тілько з Молдови.

— Ет, все одно звідки. А гроші маєте?

— Принесу зараз від господаря,— відповів обережний Чамчан, хоч мав гроші при собі,— я ж будував для вас міст.

— За доньку і за внука мусиш добре заплатити,— замітив начальник.— Стара нам не потрібна. От тримаємо, щоби коло дітей було кому ходити.

Микула дивився зі страхом на старого начальника. Очевидно, був се потурнак, що вже давно як вийшов із християнської землі і побісурменився.

— Може б, ми пішли самі пошукати? — спитався Микула.

— Не потрібно. Тілько заколоту наробите. Зараз вам скажу, чи є, чи нема. Де ж той чура задівся?! — скрикнув уже сердито і пійшов до сторожі.

Вернувся післанець, що шукав Ілуци, і, очевидно, сказав, що не найшов його; начальник дуже розсердився і сам пійшов розвідатися в ясир. Довгий час не було його. Вернувся дуже гнівний і зараз розіслав кількох кінних на всі сторони.

Микула і тесть ждали мовчки і тілько дивилися, як начальник лютився. Навіть не важилися питати його, та він сам промовив:

— Се були Ярошенки з Серета?

— Так.

— Ще вчера тут були, і десь їх чорт побрав. Не можу спуститися на нікого! — а далі вже кричав люто по-татарськи на сторожу і грозив шкіряною нагайкою.

— Так нема їх? — спитався Чамчан.

— Кажу ж тобі, старий, що нема. Ти, кажеш, будував міст?

— Так.

— То ти в обозі господаря?

— Так.

— Ну то я тобі раджу: іди собі тепер до моста і там жди! Коли найду твоїх, то дам тобі знати. Вони не могли втекти. У мене того нема. А гроші приготов: найменше триста червоних злотих — дешевше не дам! Розумієш? Ну, забирайтеся!

— Триста червоних! — зітхнув Микула.

— Що він казав? — спитався вже тепер провідник Микули.

Микула оповів йому.

— Не журіться! спустить троха. Треба торгуватися! — потішав провідник.

— Адже се великий маєток! — зітхав далі Микула.— Я й половини не маю.

— Де вони поділися? — журився старий Чамчан.— Каже, були ще вчера, а сегодня нема. Адже звідси жінка і дитина не втекли б, що б не знати що. Чоловікам тяжко втечи, а не то жінкам.

— Десь запроторилися,— пояснив турок.— Поміж тисячами людей чи трудно загубитися? Уже ви не бійтеся, до вечера будете знати.

Але і сей день минувся без хісна. Чамчан і Микула відпустили турка, заплативши йому, а самі сіли собі перед наметом коло моста та дивилися мовчки, як з того боку Дністра з турецького обозу перевозився мостом до татар якийсь старший. Війська при нім не було, тілько служби, наметів і скринь багато. Їхав смутний попри самий намет Чамчана.

Підвечір дізнався Микула від сторожі моста, що се бувший везир Усейн-баша. Стратив ласку у султана тому, що не велося йому в битві, і тепер уступався йому з очей якнайдальше. Казали, що султан хотів зрубати йому голову, та якось помилував по великих просьбах, Усейн-баша розложився зі своїми наметами в дуброві, зовсім недалеко від моста. Микула ходив навіть дивитися, як уставляли його намети.

Пройшов ще один день, вівторок,— з ясиру не було ніякої вісті. Чамчан і Микула не втерпіли, пійшли туди ще раз розвідатися. Начальник визвірився на них, казав їх придержати і став виноватити їх, що се вони викрали йому бранців. Чамчан присягався, що ні,— чого ж би приходив звідуватися? — і від напасті визволився, лише показавши карту від господаря.

— Видко, втекли,— міркував собі Чамчан, вертаючи з зятем до моста.

— Як-то вони могли зробити? І куди втекли? — допитувався Микула сам себе і не міг найти відповіді.

— Можуть загинути, як камінь у воді. Звідси нема виходу. Кругом татарва; до козаків перейти годі, бо Дністер. Нашим мостом не пустять.

— Пропадуть. Чому не почекали ще днину? У вас і в мене були би найшлися гроші на окуп.

— Коли б ми були в неділю прийшли зараз сюди, були б їх ще застали... Зовсім не розумію, як вони відважилися...

І так перекидалися тесть із зятем питаннями, на котрі не находили відповіді. І брав їх тепер ще більший страх за родину, ніж доки була вона в ясирі, бо тепер небезпека була ще більша.

Сеї ночі, з вівтірка на середу, Чамчан і Ярошенко зовсім не могли заснути. Ніч була хоч і безмісячна, але зоряна, і вони обидва сиділи перед наметом та думали свої думки.

— Не всиджу! не всиджу! — говорив Микула.— Мушу пійти шукати їх.

— Та де їх найдеш? — спитав Чамчан.

— Вони десь недалеко.

— Думаєш, чекали від неділі до сегодня? Микуло, май розум, ще сам загинеш. Так тебе гладко спрячуть у ясир, що й не вернешся ніколи.

— Куди ж би вони за ті два дні втекли?

— Сюди, над Дністер, певно, ні, бо тут військо; як утекли, то в поле поза обози і будуть манівцями шукати дороги додому.

— Але ж там їх легше побачити й здогонити, як тут. Степи та й степи — і більше нічого.

Не втерпів Микула, пійшов поночі шукати родини. Міркував собі так, що з ясиру найближчий скок у дуброву. Хоч тут і волочаться чури з кіньми, і намети з людьми близько, але дуброва немала і густа, місце на сховок найшлось би, коли б хто шукав.

Виминув військо, що спало понад берег, і пійшов в той бік, де розложився Усейн-баша зі своїми наметами.

Чудувався, як безпечно спали собі турки, хоч уже стілько разів провчили їх козаки, що повинні би пильнуватися вночі. Тут і там лише рушався деякий чоловік на твердій землі, але лінивий був навіть подивитися, хто се надходить. Правда, глибокий Дністер боронив турків і татар від несподіваних нападів краще, ніж кам'яні замки, а утома,

тяжка утома у воєнній невигоді, у холодну ніч спонукувала хоч кого притулюватися до землі, корчитися і спати тяжким сном.

Микула не підходив до наметів, виминув їх і пійшов у дуброву. Високі і розлогі старі дуби стояли непорушно, підшиті знизу хащами. Тут і там ходили коні та пасли траву. Місцями не можна було перейти, бо, коли зрубували дуби на міст, постинали і лишили в лісі грубе галуззя, котре лежало купами на корчах і на землі. Треба було виминати сі перешкоди.

Щокільканадцять кроків Микула приставав і слухав, чи не почує якого знайомого голосу, підозрілого шепоту. Не почув нічого, тілько під кінськими ногами тріщало ломаччя, десь під корчами хропів чура або верхи на галуззях дубів будився гайворон — один з цілого стада, що там спало, попоївши добре на бойовищах. Збудився, закракав невиразно, мовби хто душив його за гортанку, і зараз верхи дубів мовби ожили: тихе, жалісливе кракання розійшлося по дуброві широко, кілька гайворонів ударило сильніше крильми — мабуть, непевно сиділи на галуззях,— се тривало кілька хвилин, і знову стало тихо.

Микула зайшов у найгустіші хащі і сів на траву. Шкода й ходити далі: нема тих, котрих йому треба. Ой недоле! Уже й допитався до ясиру, уже й розвідав, де була родина, а тим часом вона знову десь пропала. Кажуть, утекла. А коли не втекла? Може, її вбили? Може, перевели в інший ясир? Може, та погоня, яку зараз вислав потурнак, порубала їх — і тіло матері, жінки і сина валяється десь на степу?

Думає так Микула, коли чує: земля стугонить. Прикладає ухо до землі — справді, йде якась велика громада людей. Попід дуброву берегом тріск і шелест, як від ломаччя і розтручуваних корчів. Слухає ще хвилину: уже, чути, біжать люди, земля більше дуднить.

Чи не козаки се? Ще нападуть на старого тестя і вб'ють його, не знаючи хто він і за що його вбивати?

Микула встає і чимскорше виходить із дуброви. Ліс мов заворушився, мов ожив. Гайворони будяться і крячуть уже голосно. Чути, всюди люди йдуть — перед ним, за ним, попри нього. Добре, що не помітили його; думають, що й він козак, а то привітали б його. Але вночі не пізнають — і Микула йде за громадою. Се ніхто інший, тілько козаки. Обійшли турків збоку поза плечі і тепер стануть їх гонити просто в Дністер. Треба чимскорше бігти до тестя!

Козаки вже біжать. Микула попадає на якусь стежку і йде просто в сторону моста. Але заким видобувається з лісу, вже застає тут козацьку роботу коло наметів Усейнабаші. Ані обминути розлютовану громаду. Годі розпізнати, хто свій, а хто чужий. От хтось шмигнув попри Микулу в дуброву, покинувши якусь широку білу одежу, що повисла на корчах. Турок якийсь, певно. Треба би сю одежу забрати... Та ще Микула не дійшов до корча, коли збоку надбігло трьох чоловіків з клунками на плечах; один з них і стягнув одежу з корча та й побіг у правий бік. «Скорше! скорше!» — тільки всего почув Микула від нього — і нові люди почали переходити попри його очі. Се було щось таке, мов тяжкий сон, перебиваний передсмертним коротким зойком і хропінням. Крик тільки тут і там, зате метушня скажена.

Насилу перебився Микула через громаду козаків і побіг до моста. Тут сторожа і військо тільки тепер збудилися і в поспіху не знали, що чинити.

Чамчан, наляканий, тремтів на цілім тілі перед своїм наметом.

— Се ти, Микуло?

— Я!

— Ховаймося під міст! Добре, що ти прийшов. Я вже вмирав зі страху.

Оба збігли у воду і приперлися до кашиці; хоч від берега тільки два-три кроки, та все ж безпечніше. Стоять і слухають, як надбігає громада людей над берег. Хтось їх здоганяє. Далі чути боротьбу — і от уже один, другий, третій у воді пливе, топиться. Але сеї боротьби небагато; усе біжить горі Дністром. Там десь козацький міст з плотів, як звичайно.

— Мені б найліпше пійти тепер з козаками,— каже Микула.

— Чого? Хочеш мене покинути?

— Усе одно: чого я тут діждуся?

— Останься! Прошу тебе!

Микула лишився: ще мав надію, що віднайде своїх тут, по сім боці Дністра, де був. Козаки відходили, не було потреби стояти у зимній воді. Чамчан і Микула вийшли.

Так минулася та дивна ніч, що Микула сам не знав, як і коли.

До полудня пересиділи в наметі і вже не знати котрий раз розважали, куди б могла подітися родина. З полудня старий Чамчан заснув, бо втомила його недоспана, неспокійна

ніч, а Микула вийшов з намету. Його тягло пійти ще раз, за дня, у дуброву і роздивитися по криївках. Може, найде хоч слід якийсь, може, від чурів дещо розвідає; треба ще раз пійти подивитися, потім уже побачить, що має далі робити: чи оставитися далі у тестя, чи шукати якого іншого виходу.

У дуброві було тихо; не було тут ані чурів, ані коней, ані наметів; усі турки, крім тих, що пильнували моста, винеслися далі в поле, за дуброву. Налякала їх минула ніч.

Листя на корчах уже жовкло; осіння втома і сонливість лежала вже на дуброві. Гайворони повідлітали на бойовище. Кругом був смуток такий, як на кладовищі, коли похоронять когось: люди уже відійшли, а тут остався покійник, закопаний, присипаний тяжкою землею. Родина і знайомі пійшли собі далі жити і тішитися з світом та життям, а покійник спочив уже на віки вічні і байдуже йому до всего.

Зараз на вступі у дуброву побачив Микула трьох турків на землі; два з них лежали вже без душі, один ще стогнав, смертельно ранений. Ніхто про них не журився, крім кількох гайворонів, що мовби нарочно лишилися і з верхів заглядали з жадобою у корчі та ждали, поки й остатній турок перестане рушатися.

Микула зайшов у корчі. Саме тут уночі загубив був якийсь турок білу одежу, по котру Микула був розігнався, та не вспів узяти, бо хтось інший узяв. Уночі діялися тут такі страшні речі, а тепер, дивись, так тихо довкола. Тілько стоптана трава та поломані галузи корчів свідчать, що тут були люди.

Що се лежить у корчах? Якийсь клунок чи щось?

Микула схилився: справді, се був клунок з чимсь м'яким усередині, певно, з одежею. Треба взяти, може, придасться. Микула узяв клунок під паху і пійшов далі у дуброву. Ходив зо дві години і не придибав нічого замітного, тілько коня, що пас траву. Криївок у дуброві було доволі. Микула передумував не раз, ходячи по лісі, що тут у хащах або в ямах можна би в потребі пересидіти лиху годину, але людей не находив і, знеохочений, вернувся до тестя.

Тесть уже не спав.

— А ти куда ходив?

— У дуброву.

— Десь ти не боїшся ходити?

— Чого боятися? Нікому з прохожих, що мене бачать, і в думку не приходить, чого я блукаю. Думають, що я чура, або ваш помічник, або хтось з людей Томші.

— А се що приносиш?

— От якийсь клунок найшов у корчах. Одежа, мабуть.

І Микула кинув клунок байдуже на землю.

— Може, тут гроші є? — зацікавився Чамчан і почав розв'язувати клунок.

У клунку була жіноча одежа.

Спершу Микула й не дивився, та коли Чамчан розвинув зелену кацавейку, кинув оком і зацікавився.

— Таку саму кацавейку мала Роксанда! Може, то єї?

І Микула присів на соломі та почав приглядатися одній полі кацавейки.

— Тату! — кликнув з острахом.— Се ж єї одежа!

— Роксанди?

— Роксанди! От маєте випалену від огню дірку. Раз скочила іскра і випалила.— Чимскорше сягнув по іншу одежу.— Роксанди! Роксанди! А отсе мамина хустка! — говорив з радістю, мовби вже саму матір і жінку побачив.

— Отже, вони втекли в дуброву? — здогадувався Чамчан.

— А може, вбили їх і одежу здерли? — здогадувався Микула і побілів зі страху.

— Коли здерли, то, може, є кров на одежі,— замітив Чамчан.

Стали шукати слідів крові і не найшли. Троха їх се заспокоїло, але загадки не відгадали. Прерізні помисли почали їм приходити до голови, але кождий мав свій гачок — сяк чи так виходила загадка.

На другий день оба з Чамчаном перешукали цілу дуброву, понаходили багато криївок, у котрих, очевидно, лежали перед тим люди, але родини не було. Вернулися до намету і тут постановили, що Микула має вернутися до козаків і шукати родини там, а Чамчан лишиться у господаря, бо йому годі відходити, щоб не підозрівали. В потребі має Микула дати знати, що зорудував.

Ніч була знову неспокійна. Козаки били турків уночі десь аж на полях за Брагою. Чамчан дякував богу, що не приходили в сторону моста.

Однак козаки зробили йому і туркам сю немилу несподіванку зараз найближчої ночі.

По півночі з четверга на п'ятницю кількасот козаків напало на міст. Одні грабили намети, а другі завзялися

знівечити міст. Порубали одну браму і поруччя, підложили вже огонь у кількох місцях — так собі господарили, як дома. І вступилися завзяті душі тільки тоді, коли цілий нижчий турецький обоз заворушився і тисячі турків почали сипатися з горбів над Дністер.

В отсю хвилину Микула рішився вернутися до козацького обозу; вхопив клунок, що найшов у дуброві, казав наляканому Чамчанові стерегтися, перебіг міст і побіч за козаками, що втікали стежкою попід берег Дністра. Тільки вночі, коли чоловік не пізнавав чоловіка, можна було робити безкарно такі збитки, як робили козаки, і втечи без страти.

Микула наздогонив козаків і почав разом з ними лізти уверх на берег, де вже недалеко були козацькі окопи.

За часок і він уже сидів у безпечнім місці.

Саме дніло. Микула розглядався довкола і не пізнавав добре місця. Се ж ліве крило обозу, а окопи лежать якось не так, як перше.

— Чому се? — спитався він в одного козака.

— Зголодніли ми, бачиш,— відповів той,— та й треба було ремінь дальше спняти.

Микула зрозумів. В обозі поменшало і людей, і достатків; крім того, з причини готового моста праве турецьке крило зсунулося ближче до Дністра — треба було козацькі окопи цофнути дальше, а давні розкинути.

Тілько день настав, Микула пійшов в обоз шукати своїх. Здавалося йому, що він тут найде їх або хоч розвідає дещо у козаків, що в вівторок нападали на той бік Дністра. Може, вони що знають, може, захопили в дуброві родину, може... може...

Микула вже й сам не знав, що таке має почати, щоби довідатися, що сталося з родиною.

XIII

Дня 27 вересня зрання густа холодна мрака закрила всю хотинську околицю, так що на кільканадцять кроків не можна було розпізнати чоловіка. А потім помаленьки, немов зо страхом, почав нападати перший сніг, перемішаний з дощем, і покрив землю легким сірим покривалом. Починалася зима несподівано скоро.

У наметі Сагайдачного були гості: Могила і Молодецький. Принесли вістку, що королевич має відвідати козаків сегодня, коли тілько перестане падати сніг. Йому вже ліпше;

врешті від трьох днів, як помер Ходкевич, не може спокійно влежати, не вірить нікому і сам, хоч не зовсім здоров, бажає всього доглянути.

Сагайдачний сидів на постелі, підперши правою рукою ліву, що спочивала на хустці, прив'язаній до шиї. Він змарнів дуже на тілі, його лице поблідло, тільки сині очі блистіли якось ще більше, як перше. Видко, мав гарячку.

— Помер пан Ян, царство йому небесне, та й мені вже до могили недалеко,— говорив гетьман сумно.— Загину я через отсю руку. Коли б так у спокою, то вигоїв би, а тут... Ну, все одно! Нажився я вже доволі.

Могила з чемності почав потішати гетьмана.

— Ет, не потішай мене, пане Могило,— не поможе. Коли б тілько бог дав скінчити якось щасливо сю потребу, іду в Лавру відмолювати свої гріхи і вже звідтам не вийду. Тілько біда, як довести до кінця сю халепу?

— Чого ж хочеш, Петре? — відповів Молодецький.— Досі йде добре. Своїми хлопцями ти не повстидався. А тепер уже заноситься на згоду... конець недалеко, відпічнеш.

— Гарна мені згода, коли, як сам кажеш, продають козацьку шкуру... Отсе мене найбільше добиває. Ще з Ходкевичем можна було говорити, а тепер, відколи на його місце став Любомирський, боюся, що ляхи зрадять козаків. На сам остаток зрадять нас. Така нам подяка за нашу службу, за нашу кров...

— Се тілько такі чутки ходять,— здогадувався Молодецький.

— Не чутки... Коли хочеш знати, так від самого Томші маю відомість, що при згоді загадують жадати видачі на смерть мене і всеї старшини. Томша ненавидить ляхів, і тому остеріг мене, післанця прислав.

— Погано! — замітив Могила сумно.

— Ще й як погано! Стілько разів вирятував я ляхів з халепи, а тепер ось тобі за твоє жито... Бідний наш нарід з такими сусідами. А присягаються, що люблять нас, коли їм треба... а цілуються, обнімаються... Прийде ж до чого — відречуться нас, як сатани,— та й по всім.

— Королевич не допустить до зради,— сказав Могила.

— І я тілько на нього й маю надію та ще на Собіського... Може, й інші декотрі комісари оборонять нас.

Хвилину мовчали всі, а потім гетьман знову почав:

— Отак-то, пане Могило, ведеться у світі. Ляхові служи, а камінь за пазухою держи.

— Та я-то, пане гетьмане, уже й сам розбирав у своїй голові. Ходжу отак по обозі, слухаю, що люди говорять, і смутно мені. Думав я, думав про Молдову, а там і охота відійшла. По тій першій невдачі, коли нас дощ спинив від нападу, я махнув на все рукою; а тепер уже мені приходить на думку, чи не пійти б з вами на Україну, у Київ, і послужити своєму народові.

— Ходіть, пане, у Київ, ходіть! Робота для вас найдеться! Ви ж такі школи кінчили, світами їздили, поможете нам. От споміг я Київську братську школу, нехай би людські діти вчилися, а повести її добре, доглянути нема кому. Єзуїтам довіряти годі. Ви б доглянули, повели... А по братствах скілько роботи жде! Розчинилося на хліб, а вимісити і спечи нема кому. Погано скрізь... нарід опущений, побивають його підлотою, а оборонців так мало.

Могила дивився уважно на смутного гетьмана і передумував його слова. Гетьман помовчав хвилину, а потім знову почав:

— Буває, не можу заснути вночі... рука болить. І снується мені по голові усе, що я доброго й лихого зробив. Погибло з моєї вини багато турків і татар — ну се ще не гріх, а заслуга перед богом. Та от скілько християнської крові пролив я, коли визволяв королевича з біди під Москвою... усе за ті привілеї, за ті уступки, що ми жадали від ляхів... усе за те, щоб ми не обляшилися, щоб віри своєї прадідівської не покидали. І тепер прийшов на поміч... думав собі: не забудуть нам того, перестануть пити нашу кров. А тут, дивись, ще й до кінця діла не доведено, уже я маю класти голову під турецький топір, а народові відберуть і се, що дали зі страху. Але пожалують вони ще колись того...

У голосі гетьмана чути було і жаль, і гнів.

У намет увійшов сотник Берло з Дорошенкового полку. Приніс вістку, що вже королевич їздить по польськім обозі; випадає його зустрінути у брамі козацького обозу.

Надворі сніг уже не падав, зате під ногами зробилося болото. Сірий день був непривітний, холодний — прибивав душу всего війська, котре сегодня гомоніло в обозі тихо, як бджоли, що сховалися перед сльотою у пень.

Сагайдачний, Могила і Молодецький вийшли з намету і пійшли на правий бік обозу. Королевича ще не було; ходив по німецькім обозі. Але небавом надійшов він з пишно вбраною у панцерах дружиною; сам був одягнений звичайно, без зброї, тілько кожух накинув на себе з причини зимна.

Се був молодий ще чоловік з приємним блідим лицем, котре найліпше свідчило о перебутій недузі.

Сагайдачний ждав із своїми гостями при брамі в окопах. До них прилучився Дорошенко, а купа козаків станула за ними. Побачивши Сагайдачного, королевич з милим усмішком на устах зближився скоро до нього, подав йому руку, а всіх інших привітав головою. Козаки зняли кучми.

— Як ся маєте, пане гетьмане? Як живете?

— Спасибі вашій милості! От живем, як сорока на тину: хто йде, сполохне... Вибачайте, що зустрічаю вас не з усею старшиною, але пора не по тому, нехай пантрують діла.

— Добре, добре! Я прийшов, пане гетьмане, щоб вам особисто подякувати за поміч. Дуже гарно справуються ваші козаки. Я хоч і лежав, та все знаю, що діялося. Я вам сеї прислуги не забуду.

Сагайдачний склонився головою, дякуючи за признання.

Королевич обернувся до козаків:

— Спасибі вам, молодці, за поміч! Перекажіть се і другим, що я їм дякую. Постійте з нами ще до кінця!

— Постоїмо! постоїмо! — загули козаки в один голос.

— Їсти маєте що? — спитався королевич в одного козака.

— Є, ваша милость! Живем, як муха у сметані.

— Часом з квасом, а часом і так,— додав другий козак.

— Не журіться! — потішав королевич.— Ми вже післали по харчі в Кам'янець; вернуться небавом, дамо і вам.

— Ми самі спроваджуємо собі харчі Дністром плотами та й ще й так промишляємо добичами, як бог пошле,— сказав гетьман.

— Щоночі не даєте туркам спати! — усміхнувся королевич і пустився далі йти в обоз.

За королевичем і його дружиною пійшло з кількадесят козаків, цікавих подивитися на видовище; інші лишилися на місці і балакали собі про те, що чули.

Стояв тут у гурті і Микула Ярошенко зі своїми знайомими.

— Спустився дід на обід та й без вечері спати ліг,— сказав Муха, коли вже королевич відійшов.— Давно ми вже з голоду попухли б, коли б ждали на ваші харчі.

— Але він благий чоловік,— замітив Пугач. — Не носиться звисока.

— Благий, бо потребує нас! — відрізав Безушко.

— Е! не кажи! з очей йому видко. Де ж би інший захотів так з нами балакати!

Микула слухав сеї розмови мовчки та дивився на громаду козаків, коли саме попався йому на очі якийсь молодий чоловік, одягнений з-татарська, з невеличкою бородою. Він виходив з громади і саме перепихався через людей, щоб вийти на вільне місце. Микулу спершу щось мовби здивувало, але ще не рушився з місця; минула хвилина — і його зібрала охота піти назирцем за сим чоловіком. Він нагадував собі, хто би се такий міг бути... десь бачив сего чоловіка... такий подібний до... ні, се не може бути... Він би то мав бути?.. Адже загиб уже давно.

Чоловік ішов перед Микулою, і тому його лиця не було видко. Микула прискорив хід і поклав руку йому на плече. Той обернувся.

— Чи то ти, брате Ілашу? — спитався Микула з недовір'ям.

Незнайомий видивився зчудовано на Микулу, та вже по хвилині скрикнув радісно:

— Микуло, братчику мій єдиний! Любий мій!

— Ілашу! се ти? се ти?

— Я! я! Микуло! Я не вмер!

І оба брати кинулися собі в обійми і за плачем, який їх напав, довгу хвилину не могли промовити й слова.

— Ілашу, ти тут сам?

— Ні, я з родиною втік.

— Є і мама, і Роксанда, і син?

— Є всі! Здорові!

— Де вони? де вони? Веди мене!

І Микула ухопив брата за руку сильно та потяг його, хоч сам ще не знав, куди іти.

— Де вони?

— Під за́мком.

Сі два слова мов довбнею вдарили в Микулу, нагадали йому батька. Він заплакав тихо.

— Що тобі, Микуло? не плач!

— Ой брате, брате, як мені не плакати? Ми вже всі вкупці, тілько батенька нашого нема, не дочекався...

— Що? помер?

— Убили його тут, під замком.

— Убили?!

Ілаш не міг дальше йти. Припав братові до грудей, заховав лице в його одежу і тілько шепотів:

— Не діждався! не діждався! Брате, брате!

Микула, що вже переболів утрату батька, мав тепер більше сили, ніж Ілаш. Легенько, мовби боявся вразити

брата, почав його вести далі. Довго мовчали оба і йшли помалу, хоч Микула був би на крилах злетів до родини. Нарешті Ілаш опам'ятався і тихо промовив:

— Не кажім сего відразу мамі! Бідна стілько натерпілася! Ми вже тішилися, що бог визволив нас із неволі, коли тут така смутна вістка...

— Там, під замком, безпечно? — допитувався Микула боязко.

— Безпечно. Там тепер лежить мертвий Ходкевич... є сторожа...

— Бо то там убили нашого батька. Мені аж страшно туди йти.

— Там ще найліпше. Можна заховатися. Мама і жінка, бачиш, перебрані по-чоловічому.

— Ах, правда! — згадав Микула.— Я ж їх одежу найшов! Ходи! заберем її і понесем! Вона отут недалеко.

— Де найшов?

І Микула оповів братові, як він шукав родини і найшов клунок у дуброві.

— Так ти їх перебрав?

— Перебрав, щоб не пізнали. Легше було втечи. А по дорозі, втікаючи, загубила Роксанда клунок. Ходім, ходім, я тобі вже потім все розкажу.

Тепер уже й Ілаш спішився. Забрали клунок і майже побігли до замку. Уже й говорити їм не хотілося, кождий тілько думав свої думки та поглядав, чи скоро вирине із яру замок. Здавалося їм, що родина вже все знає і вибіжить їм назустріч.

— Ото втішиться Роксанда! — озвався вже перед замком Ілаш.— Як вона плакала!

— Де вона? де? Скорше! скорше! — спішився Микула.

— В окопах. Там мало людей.

Ілаш повів брата у той самий рів, де перед своєю смертю ночував батько. Микулу аж морозом облило, але він не відзивався, тілько біг попереду брата. Людей у рові було тепер справді мало; з волохів, що сиділи тут перше, тілько сліди лишилися: порозбивані порожні скрині, пороздирані якісь полотна, перегнила солома, патики, дошки.

З тих скринь була в однім кутку рову поставлена мала, низька загорода, прикрита зверха дошками, галуззям і травою. Перед сею загородою на соломі сидів Тодірко і складав камінчики на купу. Він перший побачив батька, схопився і наробив крику:

— Тато! тато!

В тій хвилі вилізли із загороди дві жінки. Хоч як Микулі у сю пору було не до сміху, та як побачив перебрані матір і жінку — засміявся і з тим сміхом схопив перше хлопця, підняв угору, поцілував і поставив на землю, а потім прискочив до мами і жінки. Ті спершу своїм очам не вірили, стояли так, мовби хотіли кудись заховати свою одежу, та вже по хвилині кинулися обнімати Микулу.

— Сину мій! Микуло! Ти шукав нас! — говорили в один голос і мати, і жінка, і сльози радості котилися їм горохом по лиці.

— Мамо моя люба! — примовляв Микула, цілуючи матір, і жінку, і знову сина, а сміх не сходив йому з лиця.— Бігме, і плакати хочеться мені, і сміятися... Мамо моя дорога! Роксандо! Тодоре! Ілашу! мені вірити не хочеться, що я вас найшов... Роксандочко! се ти? Татарине мій дорогий!

Жінки мов спам'яталися і глянули на свою одежу. Справді, виглядали вони, як татари, тілько незаросле жіноче лице свідчило, хто в сій одежі. Ще Роксанда виглядала сяк-так, мов молодий безвусий парубок; але мати зі своїм поморщеним, блідим лицем і сивим волоссям, що визирало з-під кучми, зовсім не годилася до сего одягу. Ілаш зараз потішив заклопотані жінки:

— Ось вам ваш клунок, що ви згубили. Лізьте в буду і переберіться.

— Де ж він найшовся? — скрикнули радісно обі жінки.

— У дуброві по тім боці,— відповів Микула.

— Там я його й загубила. А ти там був? — спитала Роксанда.

— Був.

Жінки не допитувалися більше; квапили перебратися і полізли у свій сховок.

— Що ж ти, Тодірку? Дуже ти плакав за татом? — допитувався тим часом Микула в сина, взявши його на руки.

Зачула сі слова стара Ярошенчиха і зі свого сховку спиталася:

— Не знаєш ти, Микуло, що там наш тато робить? Він же десь давно дома.

На ті слова Микулі аж руки ув'яли. Він глянув заклопотано на Ілаша і поставив сина знову на землю. Не знав, що відповісти.

— Ти давно з дому? — допитувалася мати з буди.

— Я поїхав зараз на другий день за вами.

— І не стрітив тата?

— Ні.

— Його повели сюди, а тут його нема, Ілаш уже шукав. Може, ще з-над Прута втік, вже дома.

— Вже дома...— шепотів невиразно Микула.

Ілаш виручив брата і заговорив спокійно:

— Вже-то й батько мусив мати свої пригоди. Такий старий... Хто знає, може, погиб із жалю за нами.

— Боже! боже! — говорила мати.— Коли б Семен знав, що ми тут усі так укупці... що Ілаш найшовся...

— Зараз би прибіг подивитися,— доповів Ілаш, але в тій же хвилині не видержав, упав на землю і заплакав гірко, ховаючи лице в руки.

— Ілашу, що тобі? — спиталася Роксанда, вилазячи вже перебрана здебільшого.

— Плаче, що батька побачить,— пояснила мама.

— Ой не побачу вже, мамо, не побачу! — заговорив Ілаш.

— Що тобі, Ілашу? — спиталася вже й мама з острахом.

— Не хотів я батька-матері слухати,— голосив Ілаш далі,— пійшов воювати... мучився п'ять років у неволі... думав, потішу їх хоч на старі літа... і не діждався...

— Та хто такий не діждався? — відозвалася мати і з сими словами вилізла із загороди, уже перебрана в жіночу одежу.

— Тато не діждався! тато!

— Вбили його тут-таки, під замком,— додав Микула.

Наступила хвилина розпуки, така тяжка, що ніхто не міг промовити слова. Потім Микула перший почав утихомирювати родину:

— Не плачте! Так бог судив. Він нас засмутив, він і потішив. От як нас звів усіх докупи. Вернемося, будемо жити разом...

Тілько помалу і з тяжкою бідою успокоювалася родина.

— Де ж він похований? — спиталася мати, опам'ятавшися троха.

— Недалеко звідси, в березі,— відповів Микула.

— Може б, ми зараз пішли туди?

— Пійдем, пійдем, мамо! Успокійтеся трохи! Я вас поведу. Їли ви що, Ілашу?

— От! — махнув брат рукою.

— Заждіть! Я зараз!

— Ти куди?

— Та йду купити що їсти.

— Де ж тут купиш?

— Вже я найду. Гроші маю.

Родина не перечилася; очевидно, примирала з голоду. Микула забрав мішок з одежі і вийшов під замок, де колись сиділи перекупки. Тепер тут не було нікого. Пійшов вище у горб, розглянувся — нігде не видко нікого, що продавав би харч. Усе, що було на продаж, уже продано; військо доїдало з возів.

— Де тут можна би купити що їсти? — спитався в одного чури, що ніс солому.

— Коло моста дістанеш.

Треба було вертатися через замок над Дністер на міст. Микула пійшов. Перед мостом застав якогось чоловіка з возом, саме над рікою, в тім місці, де колись із стіни замку скидали нещасних волохів на землю. Чоловік сей привіз хліб, солонину, вудженицю, сіль і продавав тепер так дорого — вдесятеро дорожче, як у спокійний час. Щоб голодні вояки не розхопили даром його добра, він посадив на возі чотирьох кріпких чоловіків, котрі тілько про те й дбали, що пильнували маєтку. Віз був прикритий плахтами і перев'язаний міцно мотузами, і тілько спереду виймав хазяїн те, що хто потребував. Найбільше було таких купців, що не мали гроша, і вони любісінько під добру хвилину були би спрятали цілий віз разом з продавцями так, що ніхто б їх уже не віднайшов.

Микула ледви діпхався до воза. Гроші вже мав відложені в кишені. Казав собі подати всего на п'ять душ на кілька день.

— Перше гроші дай! — сказав продавець.— Покажи, скілько маєш.

— Не журись! вистане! Давай лише!

— Давай сюди мішок, нехай наложу, бо вирвуть тобі з рук.

Микула подав. По правді ж сам продавець лякався, щоб Микула не втік йому з повним мішком, і віддав йому харчі тілько тоді, коли заплатив.

Свідки такого великого купна харчу дивилися з завистю на Микулу — і коли б се не білий день, були б йому радо помогли нести; а так тілько обійшлися смаком. Микула обійшов західну башту замку і небавом був уже в рові.

Принесені харчі родина вхопила між себе так лакомо, що Микулі аж серце краялося з жалю. Він то у козаків добував дечого їсти, то у Чамчана, а вони... Згадав Чамчана:

— Знаєш що, Роксандо, твій тато є недалеко від нас. Міст будував для турків.

Роксанда так і задеревіла з куснем хліба і солонини в руках.

— Не бійся, їж! тато здоров. Заробив у турків добре.

— Таж я переходила сим мостом!

— А батько тебе не бачив.

— Як же було бачити,— сказав Ілаш,— коли нас переганяли вночі і стілько тисяч відразу? І ми так недалеко були від нього!.. Хто ж міг знати?

Поки родина їла, оповідав їй Микула і свої, і батькові пригоди, як він шукав родини і чого зазнав.

— І ти не найшов нашої криївки в дуброві? — питався Ілаш.

— Бачив я всякі там.

— Нашої ти, певно, не найшов. Яма була по дубі, що його викопали з коренем, а я ту яму так прикрив з усіх боків, що нікому б і на гадку не прийшло нас там шукати... Корчі та й корчі...

— Так виходжу я тоді з дуброви, біжу за козаками, дивлюся, якийсь турок тільки смик попри мене в ліс, а його білий халат на корчах зачепився. Я до халата, чи що се було...

— Так се ти був, Микуло? Так близько були ми вже коло себе! Ти знаєш, що се за халат? Я тобі зараз його покажу, тілько щоби хто чужий не побачив. Та се тобі шуба з якогось баші, золотом шита, соболями підбита... дорога така!

— Певно, Усейн-баша загубив, утікаючи. Дай спокій, Ілашу! Не показуй, бо хтось іде горою. Потім покажеш.

— Се наша добича! Жінки погубили свої кацавейки, а я їм за те — шубу з баші. Коли вже татари, так нехай будуть татари,— зажартував собі якось смутно Ілаш.

— Чому не їш, Ілашу? — спитався Микула.

— В рот не йде. Потім буду їсти.

— Знаєш, я тебе спершу і не спізнав.

— А я тебе. Мабуть, через те, що бороди у нас повиростали.

— Ти цілком на татарина подобаєш... Може, вже й побісурменився зовсім?

— Ще не зовсім, але що світа побачив — то правда.

— Далеко бував? Мені оповідав Кракалія...

— Що? він тут?

— Повинен тут бути. Утік від турків.

— Славний товариш! Мушу його найти... Ні, братчику, я не потурчився, не побісурменився. Набідувався я, що-

правда, та бог милував, здоровля було, не подався. В Царгороді продали мене купцеві, і я їздив з його челяддю верблюдами по всяких Абушерах, Басорах, Ширванах... по різних сторонах. Що я тоді світа побачив, і не сказати! До самої смерті буде що розказувати. Потім сей купець вернувся в Царгород і помер. Нас, його слуг, знову продали. Мене купив чи й так дістав — не знаю — отой проклятий потурнак Мехмет, що там, за Дністром, і досі пильнує ясиру. Я вже троха світа побачив, по-всякому балакати навчився, так він мене взяв до всякої прислуги: чи по купецькому ділу, чи по хазяйству, до всього Ілуца Молдован — так мене там прозвали через те, що з Молдови. Взяв він мене і сюди, на війну. Що робити? Мушу йти. Служу так вірно, що і в гадку не приходить йому, що мені аби ближче додому,— втечу. Але ми ідем, ідем, а я що придумаю який спосіб утечі — не йде, страшно. Або по дорозі військо стріну — ми йшли на Степанівці, понад Прут,— не вимину його, або коли вимину, то вмру з голоду у сій пустині, де йди цілий тиждень і не подиблеш села. Так прийшов я сюди. Дивлюся, а мій Мехмет — начальник над ясиром. Щодень приводять йому громади людей, а він порядкує. Ходжу я раз так поміж бранцями, дивлюся збоку: мати сидить, а коло неї Роксанда і синок — я й не знав, хто се, тілько маму знав. Тут мене серце тягне звітатися, а тут розум каже: «Гов! стій! Сторожа дивиться! Коли мама в неволі, так ти її визволи! Боявся я, щоб мама не вчинила крику. Була б зараз скричала: «Сину! сину!» — та й Ілуцу Молдована набік, уже б не пустили в ясир. Я відскочив, як від ворога.

— Треба було зараз прийти і шепнути мені,— замітила мати.

— Ага, знаю я вас! Кажу вам, я добре зробив, що тоді при татарах не признався, що я ваш син. Мені й далі вірили, що я добрий слуга, а я вже раз у заколоті, як перед козаками гнали бранців далі в поле, найшов хвилину, коли міг непомітно признатися до мами. Правда, мамо, який ви тоді крик учинили? Я до вас: «Пізнаєте мене, мамо?» А ви: «Господи!» — та й зараз обіймати мене, аби всі татари бачили.

— Ну, як же ж не обіймати? Стілько літ не бачила,— оправдувалася стара мати.

— А що? не казав я?.. Добре, що у тій метушні і крику ніхто не помітив нічого. Я до мами зараз остро: «Мамо, бійтеся бога, ані пари з уст! Я вас визволю! Не признавайтеся до мене! Сваріть на мене, я на вас, аби здавалося, що

ми чужі!» Так я й робив. Перед сторожею ані в той бік, де мама; тільки коли роздавали харчі — я сам прийнявся розносити,— або вночі, або як зведуть бранці плач і крик, я до мами шепну одно слово, друге і від неї довідаюся дещо і про Роксанду, і про Тодора, і про тебе... Все-все помалу я розвідав.

Потім веду я пасти Мехметові коні, сварю на чурів, що не пильнують, сварю так, аби Мехмет чув, а він мені й каже, таки по-нашому, чортів син: «Пильнуй мені коней, Ілуцо, бо голова не твоя!» Я й пильную, сам веду у дуброву. Коні пасуться, а я ладжу сховок. Зладив і жду. Роздобув одежу з чоловіків, уночі подав їм. Харчів придбав. Одної ночі зважився утечи. Кажу їм: «Переберіться, коли вже інші будуть спати. Хлопця на руки — я вас виведу. Я буду там і там». Усе обдумав я. Жінки плачуть три дні наперед — страшно їм...

— Чи ж не страшно? — замітила Роксанда.

— А в неволю йти не страшніше? Не треба смерті боятися, від неї не встережешся... Уже не сплю й я, не сплять і вони. Я ніби сторож бранців, ще й викрикую на інших, що дрімають. Жду. Аж тут, як на те, козаки напали. Здається, і не були по тім боці, де ми, а переполох зробився такий! Зігнали ясир з поля; крик, лемент такий! Усі розбігаються. Сторожа б'є нагайками. А я тоді своїх за рукав: гов! не біжіть! Лишаються мої «татари» позаду. Я хлопця на руки, кричу по-турецьки: «Втікайте!» — а їх тягну в інший бік, у дуброву. Кинулися мої жінки в дуброву, як заяці. Ніхто й не помітив. А я просто до сховку — і сховав їх.

— Се коли було? — спитався Микула.

— Вночі на неділю.

— Тоді я вас шукав з тестем. У понеділок були ми у вашім ясирі. Потурнак казав вас шукати — не найшли. Зараз розіслав погоню...

— Так се ти, Микуло, на нас погоню вислав? А бодай же тебе! — скликнула Роксанда.— Я через тебе трохи не вмерла зі страху.

— Та як? — чудувався Микула.

Ілаш відповів на те:

— Саме та погоня, що Мехмет вислав з твого приводу, шукала нас у дуброві. Двох кінних отак на кілька кроків переїздили попри нас та ще й кляли, що не можуть найти. Я став ні окріп ні вода. Тільки дивлюся на жінки, а ті вже от-от скрикнуть, саме тоді, коли треба сидіти тихо. Минулося якось. Ждемо далі доброї хвилини. Вночі я виходжу,

розглядаюся; все якесь лихо наднесе як не чуру, то башу, годі висмикнутися. А найгірша біда, як через Дністер дістатися?.. Ждемо ще день. А вночі з вівтірка на середу чуємо: земля дуднить. Я в ліс. Дивлюся: козаки йдуть. Слава богу! Гоню я свої жінки з ями, як борсуків, а хлопця на плечі в мішок. Роксанда клунок бере, мама так — біжимо почерез козаків. Нам аби чимскорше до берега дістатися. Там уже козаки мають якусь переправу.

— Так тоді ти сю шубу мені з-перед носа взяв?

— Тоді. Роксанда спотикнулася, загубила клунок. Пропало. Біжимо за тими козаками, що вертаються вже з добичею. Нікому з них і на гадку не приходить, що ми не козаки. Жінок між нами мов нема. Ніч темна, я несу також добичу: твого сина, Роксанда — шубу замість клунка... Збігаємо на плоти. Раз-два — та й уже по тім боці. А там потім і в козацький обоз забігли, у якісь корчі. Мама як упали, то вже й до ранку не могли встати, зовсім із сил вибилися.

— А ти, Тодоре, був чемний? не кричав? — питався батько.

— Ні. Я в мішку сидів, тепло було мені.

— Дивно! дивно! — передумував Микула братове оповідання.

— Ей, то-то ж була втіха! — кінчив ще Ілаш.— Тут їсти нема що, а тішимося всі, як діти. Уже коли ми в козаків, то так, як дома. А тут дав бог, ще й ти...

— Тілько тата нема,— згадала Семениха, і знову захмурилися всі обличчя, розвеселені трохи оповіданням Ілаша, знову сльози покотилися з очей.

Так у радощах і смутку напереміну минувся їм сей день до вечора. На другий день мали всі пійти на могилу батька, тим часом сей день був один із найтяжчих. Мовби зі страху, що зима може захопити усіх у полі і вбити морозом, турки вдарили на обози з сего і з того боку Дністра. До самого вечора не важилися Ярошенки вийти зі свого сховку, тілько слухали вистрілів з гармат і рушниць і скажених криків розлючених борців.

Здавалося їм, що ось як не з сего, то з того боку ріки надбіжать вороги і там, сказати б, на самім відході додому, помордують їх. Однак прийшов вечор — і воєнний гомін затих. Ярошенкам не сталося нічого. Се була остатня битва сеї пам'ятної осені під Хотином.

Настали спокійніші дні, а Ярошенки могли не лише раз, а кілька разів відвідати могилу нещасного батька. Цілими годинами сиділи вони між корчами, плачучи і згадуючи

пригоди, від котрих усі стілько натерпілися. Здавалося їм, що їх плач і їх радість почує старий Семен, що скине із себе важке каміння, яке його придавило, встане і привітається зі всіма; але старий не збудився і спав далі у своїй холодній постелі, байдужий до всіх.

Родина відходила, а на його могилу сипалося із корчів зварене холодом жовте і червоне листя та вкривало щораз більше місце, де пролилося стілько сліз, де ціла родина зазнала стілько горя.

XIV

Вечором у суботу дня 9 жовтня 1621 року блиснули у турецькім обозі тисячі огнів: на горбах і в долинах на всіх наметах горіли воскові свічки, а під лісом — великі огнища. Побачивши сі огні, запорожці стрілили у повітря раз, і другий, і третій. По всім козацькім обозі закипіло життя, мовби люди не мали йти спати, а вибиралися так бучно на яку виправу. Та се вже не до битви ішло: се був знак, що між ляхами і турками стала угода. Війна скінчилася.

В неділю зрана вже рушило військо турецьке в похід додому. Ішло без ладу: верблюди, мули, гарби перемішані з людьми. Не зайшли далеко, тілько півмилі, а милю від польського обозу, і там стрималися. Хмара пилу показувала, де стали табором. За військом повели кілька ясирів: зі сто тисяч бранців, зігнаних найбільше з Галицької Русі, з Поділля і Волині, де нікому було боронити села від татар, бо все військо було під Хотином, а король не мав часу зайнятися рішучо ополченням, бо полював на заяці. Цілі табуни коней, череди худоби і овець — отсе разом з людьми виводили турки і татари з нещасної держави, де ніколи не було ладу.

В понеділок по полудню прийшли до Сагайдачного бєлзький каштелян Станіслав Журавинський і любельський воєводич Яков Собіський повідомити гетьмана, на чім стала угода. Гетьман скликав козацьку старшину і просив польських післанців розповісти, з чим прийшли.

Собіський виймив якийсь папір і почав говорити:

— Ми прийшли в імені його милости королевича, пана гетьмана і панів комісарів сказати вам, на чім стала угода і як маємо вертатися додому. Самі знаєте гаразд, панове, що найбільше через вас, запорожців, велася та війна. Отже, про вас і була перша бесіда. Скажу вам правду, що турки домагалися від нас, щоби ми вас покарали, бо нападає-

те їх і рабуєте. Ми вас боронили, як могли. Казали ми, що коли б не нападали татари на Україну, то і ви сиділи би тихо. Не за все повинні ви відповідати, бо нападають на них і донські козаки, піддані московського царя. Що ви у сій війні дуже знівечили Молдову, за те нехай уже вибачають, таке вже у війні водиться. Врешті Бородавку, що такого пива наварив, самі козаки стяли. По тім всім мусили ми їм приречи, що ви не будете виходити з Дністра на Чорне море і нападати на турецькі землі.

Козацька старшина заворушилася, почувши сі слова, але Сагайдачний махнув рукою, і вона втихла.

— Що ж далі? — спитався гетьман.— Бранців не хотіли віддати?

— Ні!

— Таку силу людей!

— Що ж діяти? Інші пункти угоди вас не обходять. Тепер важна справа, як маємо вертатися. Турки відступили нам свій міст. На нашій раді постановлено, що перше перейде наш обоз, а ви за нами.

Полковник Мировицький не втерпів, схопився з лавки і скрикнув:

— Щоб вам плечі від турків закрити!

— Василю! — скрикнув гетьман строго, і Мировицький усів.

Потім, обертаючись до комісарів, Сагайдачний сказав спокійно:

— Завтра дам вам знати, як будемо відходити, а тепер вибачайте, панове, що вас дещо спитаю. Відомо нам від певних людей, і ви самі те кажете, що Радула домагався передовсім кари на нас, на старшину. Сегодня бачимо: турки не відходять, тілько стоять на своїм місці. Що ви на те скажете?

Собіський відповів так само спокійно:

— Турки стоять, бо така умова з нами. А щодо вас, то ми взяли вас на свою віру і тої віри вам не зломимо. Ви нам не вороги, тілько наші товариші, що послужили Речі Посполитій так само добре, як і ми. Як же ви можете гадати, що ми вас зрадимо? Чи ви не міркуєте, що ображуєте наш гонор шляхетський?

— Не дивуйтеся,— відповів гетьман.— Вам о гонор іде, а нам — о життя. Я би ще повірив вам, але мої товариші не повірять.

— Ми на ваше життя не важимо! — сказав на те Журавинський гордо.

— Спасибі вам! — відповів гетьман.— І без вас уже досить наших загинуло у вашій обороні. Бранців і не числю, що із-за неладу в краю пійшли загибати на чужині. Коли я питався про Радулу, то самі мусите признати, що мав до того причину. Чи нема у вашім обозі людей, що так говорили, як Радула?

— Говорити що інше, а зробити що інше,— відповів Журавинський.

— Звісно, звісно, бо ми б і не дали себе леда кому під ноги взяти. Хотілось би декому, та годі!.. Ну, нехай там! Я поведу річ про що інше. Ми не жалували ні свого здоровля, ні своєї худоби. Наставляли груди свої за віру Христову, за повагу короля його милості і цілість отчизни. Послужили, як самі кажете, добре. Тепер нам велять не виходити на Чорне море, нехай нам татарські мурзаки і далі забирають із сіл людей і худобу. Все те ви гарно уложили собі, не питаючи нас... Та щоб ми тепер могли якось прожити на сім білім світі, то годиться, аби нам король його милость підвищив жолд на сто тисяч і заплатив се, що нам належиться за поміч, бо з чого ми маємо жити? Досі ми воювали, бо треба було воювати, дбали не тілько про себе, але і про людей, обороняючи їх, а тепер куди подіємся — і здорові, і каліки? Для здорових нема зимовиків полювати, рибу ловити не можуть через татар, а для каліків нема шпиталів, і жити, і заробити їм годі. Ми будемо просити короля його милость, щоб не дав нам так погибати; нехай нам буде вільно хоч у якого іншого християнського пана хліба собі шукати.

— Просіть! — сказав Собіський коротко.

— І щоб ми самі у себе мали спокій, нехай би люди не гинули за свою віру.

— Можете просити! — сказав Журавинський, і слова його виглядали на глум.

Сагайдачний замовк і тілько глянув з жалем на польських післанців. Собіський встав.

— Так, пане гетьмане, не забудьте: ми ідем вперед, а ви за нами; щоб не було так, як тут один з панів полковників зважився сказати. Ми вам дармо жолду не платимо.

— Ще не заплатили,— відрізав Мировицький,— і не заплатите, бо не маєте з чого!

Собіський не відозвався, зате Журавинський кинув ще на відході обідливе слово:

— Обійдемося без вас!

— Тепер, звісно! — відповів Мировицький.

— Василю! — сказав гетьман до Мировицького, коли післанці відійшли.— Все те правда, що ти кажеш, та я гадаю: чеши дідька зрідка, щоби гладкий був.

— Я би його почесав — ну! — погрозився Василь.

— Слухайте, панове старшина! — промовив гетьман.— Нехай вони собі здорові заборонюють нам виходити на Чорне море; ми як не слухали їх досі, так і далі не потребуємо слухати. Добре їм у Варшаві моркву шкробати туркам і татарам, а нам не до жартів. Се одно. А друге: напишемо до короля. Купити не купити, а поторгуватися можна. Хоч його милость не багато нам вдіє, бо не годен із-за короленят, проте попросити не шкодить. Може, таки дещо виторгуємо. А втретє: зараз, сеї ночі, маємо бути по тім боці ріки за Брагою, нехай ляхи н а м плечі закривають, а не ми їм! Зробіть се тихо і гладко!

— Отсе добре! — засміялася старшина.

— Інструкцію для послів до короля уложимо завтра, а тепер зараз до роботи, щоб усе приготовити до перевозу!

Старшина розійшлася.

На другий день ляхи немало зчудувалися, побачивши цілий козацький обоз по тім боці Дністра на полях вбік від Браги. Завернути їх вже не можна було, а тут справді вийшло велике нещастя. Хоч турки того дня пійшли далі, але лишилися великі ватаги татар зі своїми спільниками-опришками і залягли всі дороги до Кам'янця-Подільського. Не чекаючи черги, без ладу вихопилися наперед з возами великі громади польського війська і переїхали турецьким мостом. Крадькома напали на них татари, розтягли всі вози і побили багато людей: котрі ж утекли, тих добивали опришки на кам'янецькій дорозі.

Козаки тим часом готовилися у своїм обозі в похід та дивилися спокійно, як переходило недалеко від них польське військо. Уже тепер не мали охоти помагати ляхам та боронити їх.

Головна сила польська рушила з-під Хотина тілько 13 жовтня. Коло моста зіпхалося стілько возів, що лиш кількандцять могло рушити наперед, а інші лишилися; тілько саме військо перейшло. На сторожі возів лишилася мала частина війська — і та не могла обігнатися перед татарами, що прискакували, як вовки, і тягли, що лиш зарвали.

Коли вийшло польське військо в поле, аж тоді показалося, яке воно було знівечене та обдерте. Всіх вояків не стало би і на добрий полк. Попереду на возі, прикритім чорним сукном, запряженім кіньми в чорних капах, лежав

покійний гетьман Ходкевич у домовині. Коні вела служба гетьманська, а обіч воза ішли чотири лицарі в панцерах і шоломах. Посередині війська у кареті їхав королевич. А позад на ношах несли тих хорих і ранених, що не могли поміститися на возах.

Коли королевич з військом переїздив попри козаків, козаки почали «воздавати ясу» — стріляли густо зо дві години. І се стріляння виглядало більше на глум козаків, як на веселе прощання, бо попри них переходили не веселі побідителі, а щось як похорони.

Попрощавшися так із своїми товаришами, козаки зараз вибралися в похід. Помалу виходили з обозу, мов із клубка, полк за полком і простягалися на сірих степах довгою колоною. Загомонів гуртовий спів і розлягся широко навкруги. Рушили нарешті і ті вози, що їх можна і треба було забрати, і заскрипіли також на ціле поле. За возами поступав ще один відділ козаків. Помалу, з гомоном ішов похід полями.

Минула з година, і вже не було чути ні співу, ні скрипіння возів, тілько видко було чорне довге пасмо, що тяглося по голім степу. Почав падати легенький дощик, мов пересіяний крізь сито, і закрив сірою стіною все з-перед очей.

Козаків уже не було видко.

* * *

До кількох днів хотинська околиця, де через шість тижнів було так людно і тісно, виглядала як пуща. Густе, глибоке, безвихідне чорне болото покривало зелену колись землю; тілько ліси красувалися у тім болотянім морі своїм пишним листям, забарвленим осінню різними красками. Хмари галок, ворон і інших птахів стяглися, здавалося, з усього світу, щоби доїдати тут усяке падло і незакопаних трупів. Де не взялися собаки і вовки з лісів і цілими тічнями почали волочитися навіть у білий день по бойовищі. Небезпечно було й вийти в поле, де звірі і птахи справляли такі похорони.

У хотинськім замку, котрим уже завідував молдовський паркалаб, жили ще кілька днів усі люди з Молдови, які були під Хотином. Назбиралася їх спора громада, яких сто людей. Були тут і бояри, що досі трималися Могили, а тепер не знали, яким чином вертатися в Молдову; був і Дзерон, що не зорудував нічого, хіба те, що в наметах

Могили не мерз і мав що їсти; були й Ярошенко, і Чамчан, котрому дали знати, що родина вже вкупі; були втікачі Кракалія, Чоботар і інші. Микула й не знав усіх. Поки турки і татари не відійшли далеко, вони не важилися вертатися в Молдову. Збирав їх ще страх перед опришками Бернавського, що під час цілої війни давали про себе знати, але на те вже була рада: всі — і кінні, і піші — мали вертатися разом і узброєні.

Одної ночі потис морозець і розкисле болото закостеніло. Люди з Молдови зважилися вибратися додому. Вся ватага вийшла із замку зрана.

Мимоволі глянули Ярошенки у той бік, де лишався батько у своїй могилі, і сльози явилися їм на очах. Але ватага не ждала, годі було стояти і займатися смутними думками. І вони пійшли. Нетяжко було їм тепер іти: на плечах небагато ваги — тілько шуба баші, добре захована в мішок, і дитина; а в серцях хоч і мулив жаль, що приходилося навіки розставатися з батьком, то перемагала його втіха, що верталися додому.

Довгий час ішли мовчки, плачучи і зітхаючи, а там помалу і заговорили, розглядаючися по полі, котрим переходили. Страшно було дивитися на непохованих покійників, що з них поробили люди, звірі і птахи. Одні люди покалічили їх страшно, другі, очевидно, опришки, обдерли навіть з одежі, а звірі і птахи доправляли. Нікому і в гадку не приходило поховати їх. Стада птахів показували зараз, де найшли собі жир. То тут, то там з-поміж корчів вони зривалися з криком у повітря, побачивши похід людей, та зараз знову сідали до свого пиру.

На другий день підвечір Ярошенки і Чамчан були вже на вулиці в Середі, що вела до їх хати. Проводжало їх уже кілька знайомих, котрих стрітили по дорозі.

Осіннє сонце виглянуло на хвилину із хмарки і освітило якось милосердно хату Ярошенків. На подвір'ю загавкав пес, висунувся попід ворота на улицю, глянув і немов зчудувався, а потім кинувся підскоком до Ярошенків.

— Тату! Наш Босий! — скричав Тодірко.

— Босий! — врадувався і батько, мов не знати чим.— Так ти пильнував хати! Бідний Босий як змарнів! — І погласкав пса по голові.

Увійшли на подвір'я. Почали оглядатися довкола, мовби на чуже подвір'я зайшли. У сусідській хаті зчинився крик: побачили Ярошенків. Зараз усі надбігли. Прибіг і сусід, приніс деревляний ключ від засува.

Відчинили хату.

Обережно, мовби там усередині хтось зачаївся, Ярошенки переступили поріг, Ярошенчиху треба було аж під руки брати.

Ніхто не міг слова промовити. Мов до церкви входили.

Перший сусід відозвався:

— Слава богу, що ви вже у своїй хаті.

— Слава богу! — повторили всі за ним і перехрестилися.

Ілаш станув у порога і мов не важився далі ступити.

— Сідай, Ілашу! — попросив сусід.— Ти мов з мертвих устав.

— Справді! — відповів Ілаш.— Я дивлюся і своїм очам не вірю, що я вже є дома.

— Всі мов із мертвих устали,— сказав Микула.

— Тільки бідний Семен вже не встане,— промовила вкінці Семениха і втерла сльози, що насилу пхалися до очей.

У хаті стало на хвилину тихо, мов явився дух старого батька і благословив родину на спокійне життя.

Довгополе галицьке
14 липня — 18 серпня 1903 року

ПРИМІТКИ

Твори Осипа Маковея у двох томах — найповніше видання художніх творів письменника — поетичних і прозових. Перший том містить поезії, поеми і дві повісті — «Залісся» та «Ярошенко». До другого увійшла мала проза — оповідання, нариси, фейлетони.

Поетична спадщина О. Маковея досить велика й різноманітна. З 1885 до 1917 р. він систематично друкував у періодичній пресі свої ліричні і сатиричні вірші, гуморески, поеми. За життя поета окремими виданнями вийшли лише дві книжки — «Поезії» (1895) і «Подорож до Києва» (1897). Всі інші твори залишилися в першодруках і рукописах.

О. Маковей уклав два рукописних збірники своїх поезій. Перший з них «Альбом поезій» містить 54 поезії 1898—1907 рр., частину з яких було надруковано пізніше. Про мету укладання такого збірника О. Маковей висловився так: «Переписую собі тут деякі мої поезії, що тепер ще не годяться до друку, головно з причини самого оброблення. Вони, як матеріал, списаний на осібних картках, губляться, а можуть мені придатися колись. Львів, 27.XII.1898». Закінчується альбом такою приписко́ю: «Бережани, 23 серпня 1907. Мені сьогодні рівно сорок років від роду. Роздумую над тим, що я досі зробив для літератури. Не багато,— але в будучині і того не зроблю. Не та вже енергія і охота, і віра в себе та в людей. Проте я не хочу стати «гнилою колодою» та дбати тільки за себе — ні, я ще дещо пожиточного зроблю. Осип Маковей».

Цей альбом зберігається в архіві письменника в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 59 (1) далі: ІЛШ, Альбом поезій, 59 (1).

У 1925 р. О. Маковей уклав ще одну збірку своїх поезій 1894—1905 рр. Вона містить 47 поезій, частина з яких так само вже була надрукована. Машинописний текст збірки під назвою «З поезій Осипа Маковея» (53 арк.) зберігається в архіві письменника в ІЛШ, ф. 59/2. Цю збірку О. Маковей надіслав із Заліщиків до редакції львівської газ. «Діло» Михайлові Рудницькому з супровідним листом, у якому говорить, що «се є лірика, взята з особистих переживань і думок». Він упорядкував вірші за роками, застерігаючи, що не групує їх «в ніякі в'язаники, бо вони й не зв'язані нічим іншим, тільки моєю особою».

Понад 250 автографів поезій О. Маковея, датованих 1885—1917 рр., зберігається у Центральному державному історичному архіві у Львові (ЦДІЛ у Львові.— Фонд 386.— Опис 1.— Од. зб. 20—25). Значна частина з них є ранніми учнівськими спробами, поет свідомо не подавав їх до друку. Для розуміння еволюції поетичної творчості О. Маковея вони, безперечно, мають велике значення і ще чекають своєї публікації.

Найповніше радянське видання поезій О. Маковея здійснене у книзі: Осип Маковей. Поезії. Упорядкування текстів, вступна стаття і примітки

О. Є. Засенка.— Київ, 1967.— 320 с. («Бібліотека поета»). Здобутки цього видання враховані при підготовці першого тому.

Бібліографія друкованих творів О. Маковея вміщена у таких виданнях: Осип Маковей. Бібліографічний покажчик. Склав О. П. Кущ.— Львів, 1958.— 156 с.; Українські письменники. Біо-бібліографічний словник.— Київ, 1963.— Т. 2.— С. 649—671.

У своїй літературній творчості О. Маковей користувався різними псевдонімами та криптонімами (О. М., О. М-ей, М-ей, Євмен, Соколик, О. Степанович та ін.), часто друкував твори і без підпису.

Як правило, О. Маковей уважно датував свої твори. Авторські дати збережено, в окремих випадках уточнено за автографами.

До цього видання увійшли майже всі, зафіксовані бібліографічними покажчиками, друковані поетичні твори О. Маковея. Включено також кілька нових текстів за автографами. Поезії розташовано в хронологічному порядку за часом їх написання і публікації. Збережено авторські збірки і цикли. Тексти звірено з першодруками і автографами. Мовно-правописне оформлення — сучасне, але з максимальним збереженням усіх лексичних, фразеологічних та характерних морфологічних особливостей мови письменника.

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ЗБІРКА «ПОЕЗІЇ» (1895)

Перша збірка О. Маковея «Поезії» вийшла 1895 р. (на обкладинці: 1894) у Львові накладом Костя Паньковського у серії «Дрібна бібліотека. Книжочка 5», 136 с. До неї увійшли вірші і поеми, написані у 1885—1894 рр. Більшість із них друкувалася раніше у періодичній пресі.

Збірка «Поезії» подається повністю за текстом видання 1895 р. Тут вперше надруковано такі поезії (у «Змісті» вказано на дату написання): «Конець тій ниві, конець...», «У погоні за правдою вічною...» (1894), «Я вам не завидую, духом бідні...» (1894), «Давно, давно моє вже тіло...» (1887), «Людей, людей мені подайте!» (1893), «Видно липи в розцвіті...» (1886), «Був монастир, а в нім черці...» (1891), «Заплатив я податок кровавий...» (1894), «Гуго Шверт фон Фаєрштайн...» (1894), «Місіонар» (4 грудня 1893). Інші твори збірки вперше друкувалися у таких виданнях:

Цикл «Думки і образки» (1—20).

«І я умію пісню...» — «Зоря».— Львів, 1891.— № 14.— С. 269. Дата: Львів, 23.4.1891.

«В простір безмежний духом я злетів...» — «Зоря».— 1887.— № 9.— С. 150. Тут вірш має назву «Нічна думка». Підписано: Євмен.

«В дорогу, в дорогу!..» — «Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік звичайний 1889».— Львів, 1888.— С. 49. Тут вірш має назву «До мети». Дата: жовтень, 1887.

«Бодай тебе, паньматко Єво...» — «Зоря».— 1886.— № 21.— С. 354. Тут вірш має назву «Заказані яблока». Без дати і підпису. У «Змісті»

річника «Зорі» підписано: М-ей. В автографі вірш має дату: Львів, 20/4.86 (ЦДІЛ у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 20).

«Кругом, кругом широке поле...» — Під назвою «Неділя в полі».— «Зоря».— 1886.— № 24.— С. 407. Без підпису. У «Змісті» річника «Зорі» підписано: М-ей. Дата: 1885.

«Наді мною листя скрізь зелене...» — Під назвою «На самоті» — «Товариш».— Львів, 1888.— С. 65—66. Дата: Черчик, 19 липня 1887 р.

«Незамітно прийшла весна».— Під назвою «Перед жнивами».— «Зоря».— 1888.— № 7.— С. 116. (З поезій Євмена). В автографі дата: 9/VII. 86. (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 20).

«Паноточик смачно попоїв...» — Під назвою «З життя патріотів».— «Зеркало».— Львів, 1892.— № 6.— С. 3.

«Навесні перегляд війска...» — Під назвою «Навесні».— «Зоря».— 1892.— № 9.— С. 169.

«У бій ідім без заохоти...» — Під назвою «До бою!».— «Зоря».— 1888.— № 7.— С. 113. («З бойових пісень Євмена»). В автографі дата: Львів, 12/3. 1887 (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 20.— Арк. 150).

«Помер рекрут в непривітній столиці...» — Під назвою «Рекрут».— «Зоря».— 1894.— № 23.— С. 493.

Цикл «Semper idem» (З т е к и с к е п т и к а) (1—13).

Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1892.— № 17.— С. 326—327. Дата: Львів, 5 і 6 VII. 1892. Підписано: О. М-ей.

ЦИКЛ «ДРУЖКА» (1—10)

Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1894.— № 15.— С. 335.

Молох.— Поема написана 1—10 грудня 1888 р. в Яворові, вперше надрукована в журн. «Народ».— Львів, 1891.— № 6.— С. 84—87.

М о л о х — у західносемітській міфології — бог сонця, вогню і війни, у жертву якому приносили людей, спалюючи їх живцем. Символ сили і ненажерливості.

Чортова скала. К а з к а.— Написано в грудні 1893 р. Вперше надруковано в журн. «Зоря».— 1894.— № 3.— С. 54—55; № 4.— С. 77—78. У першопублікації було: «Присвята Орисі Ш.»

Місіонар.— Вперше надруковано у збірці «Поезії».— С. 68—79. Автограф датовано: Львів. 4/12.1893 (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 21.— Арк. 42—44).

Дитина.— Написано 20 вересня 1894 р. Вперше надруковано в газ. «Буковина».— 1894.— 30 листоп.— № 17.

Новик. О п о в і д а н и я.— Написано у липні — серпні 1892 р. Вперше надруковано в журн. «Житє і слово».— 1894.— Т. I.— Ки. 1.— С. 93—101; ки. 2.— С. 258—270; кн. 3.— С. 418—433. Автограф датовано: Львів, дня 18/VIII до 13/VIII 1892 р. (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 20.— Арк. 159—209).

Н о в и к — чернець-учень.

Думка («Темна нічка. На поверсі...») — Ватра. Літературний збірник. видав Василь Лукич. В Стрию».— 1887.— С. 62. Дата: 1885. Підписано М-ей. «Думку» і ще чотири поезії («В гімназії», «Неділя в полі», «Нічна думка», «Відважний»), написані у 1885 р., О. Маковей надіслав І. Франкові разом з листом від 19 вересня 1885 р. для публікації в журн. «Зоря». І. Франко мав намір надрукувати вірш «Думка», але редакція «Зорі» відхилила його. Пізніше у статті «Українська альманахова література» (1887) І. Франко писав: «Вірш М[аков]ея відкинуто тому, що його зміст (контраст веселої гри на фортепіано на першому поверсі і плачі вмираючої дитини у підвалі) надто сумний, а «молода людина,— на думку редакції «Зорі»,— повинна дивитися на світ весело і не звертати уваги на такі речі» (Франко І. Зібр. творів: У 50 т.— К., 1980.— Т 27.— С. 102).

В гімназії. Відважний. Нічна думка.— Вперше надруковано в кн.: Іван Франко. Статті і матеріали. Збірник шостий.— Вид-во Львівського університету.— 1958.— С. 75—76 (публікація Й. Кріля) разом з листом О. Маковея до І. Франка від 19 вересня 1885 р.

Посланець (І з Г е н р і х а Г е й н е).— «Зоря».— 1885.— № 22.— С. 261. Без дати. Підписано: М*.

Орфей і Еврідіка (З а О в і д і є м).— «Зоря».— 1886.— № 4.— С. 59—60. Підписано: З латинського перевів М-ей. В автографі дата: Яворів, 22.VII.85 (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 20).

О р ф е й і Е в р і д і к а — герої античної міфології. О р ф е й — музикант і співак, що чарував своїм співом навіть дерева й каміння. Його дружина Е в р і д і к а загинула від укусу змії. Щоб повернути її, Орфей спустився в Аїд. Своїм співом він розчулив підземні темні сили, йому було дозволено взяти Еврідіку знову на землю, але з умовою, що не заговорить з нею й не погляне на її тінь до виходу на денне світло. Орфей не дотримав умови і назавжди втратив Еврідіку.

Два привіти весні («Залюблена», «Селянин»).— «Зеркало».— 1890.— № 6.— С. 3. Підписано: М. Дата в автографі: Львів, 29/4.86 (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 20).

Доброділ народу (П і с н я п а т р і о т и ч и а).— «Зеркало».— 1890.— № 6.— С. 3. Підписано: М. Дата в автографі: Львів, 9/VII.86 (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 20).

Жерсло.— «Зоря.— 1887.— № 8.— С. 131. Підписано: Євмен. В автографі дата: 9/3.86. Львів (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 20).

Сон вдівця.— «Зоря».— 1887.— № 19.— С. 314. Підписано: Євмен.

Пісня («За горою червоніє..) — «Ілюстрований календар товариства «Просвіта» на рік звичайний 1889».— Львів.— 1888.— С. 48.

Голіят. — «Зоря».— 1888.— № 7 — С 113. Під заголовком: З боєвих пісень Євмена (разом із віршем «До бою!» (У бій ідем без заохоти...»). В автографі дата: Ві Львові, дня 2/2 1887 (ЦДІА у Львові.— Ф.386.— Оп. 1.— Од. зб. 20.—Арк 151, зв.)

Г о л і я т (Голіаф) — за біблійною міфологією, філістимлянин-велетень, переможений у єдиноборстві пастухом Давидом.

Чорногорка.— Вперше надруковано у виданні: Осип Маковей. Поезії.— К., 1967.— С.276—277 за автографом, що зберігається в ЦДІА у Львові.—Ф. 386.— Од. зб. 25.— Арк. 77. Під автографом дата: 7 березня 1889.

В Збаражі.— «Зеркало».— 1889.— № 7.— С. 3. Підписано: М.

Молоді поети Русі.— «Зеркало».— 1890.— № 5.— С. 2. Підписано: Мак...

У пості.— «Зеркало».— 1890.— № 6.— С. 2. Підписано: М.

Пісня аргонавтів.— «Зеркало».— 1890.— № 7.— С. 2. Підписано: М.

Згода.— «Зеркало».— 1890.— № 10.— С. 1. Підписано: М.

Образок.— «Зеркало».— 1890.— № 11.— С. 2. Підписано: М.

Пісня («Чи я собі не дівчина...»). Співак.— «Зеркало».— 1890.— № 11.— С. 2—3. Підписано: М.

Причина.— «Зеркало».— 1891.— № 2.— С. 3. Підписано: О. М.

В своїй хаті. Гус. Любовна історія.— «Зеркало».— 1891.— № 9.— С. 2—3. Підписано: Ом.

В своїй хаті аж дві «Правди»...— Маються на увазі український «народовський» журнал «Правда» (Львів, 1867—1898) і польський тижневик «Prawda» (Варшава, 1881—1898).

Боян.— «Зеркало».— 1891.— № 13.— С. 1. Підписано: Ом.

Досвід.— «Зоря».— 1892.— № 22.— С. 427. Підписано: М.

Елегія місяця (Ол. Петефі).— «Зеркало».— 1892.— № 5.— С. 2. Підписано: Мак. В автографі переклад має дату: 31.VII.86 (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 20.— Арк. 136—137).

У 1886 р. О. Маковей переклав ще кілька поезій Шандора Петефі — «Стяг любви», «Моя любка», «В пустині». Ці переклади залишилися недрукованими (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 20).

Петефі Шандор (1823—1849) — видатний угорський поет, революційний демократ, один із керівників народного повстання у Пешті під час революції 1848—1849 рр. в Угорщині. Загинув у бою під Шегешваром.

Навесні.— «Зоря».— 1892.— № 9.— С. 169.

На березі ріки (З сільських образків).— «Ілюстрований калеидар товариства «Просвіта» на рік звичайний 1895».— Львів, 1894.— С. 37. Підписано: О. М.

*До *** («Любко моя, нещаслива, сумна!..»). «Ти мене не розумієш...»* — Вперше надруковано у виданні: Осип Маковей. Поезії.— К., 1967.— С. 278—279, за авторським машинописним текстом — ІЛШ.— Ф. 59/2.— Арк. 8—10. Дата: 1895. В автографі «Альбома поезій» (ІЛ.— Ф. 59/1) дата: Чернівці, 10.XI.1895.

Поетові.— «Буковина».— 1895.— 23 груд. (1896.— 4 січ.). Підписано: О. М.

Божі дурні.— «Буковина».— 1896.— 29 листоп. (11 груд.). Підписано: О. М.

Думка («Ти, грімка музико, заграй мені дико...»).— «Буковина».— 1896.— 9(18) жовт. Підписано: М. В автографі дата: 5.IX.1895 (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 22.— Арк. 26).

Цикл «Сум і глум» у складі 10 поезій: «Шум сосон», «Мева», «Хризантеми», «Розхідник», «Она», «Що мені всі пісні тисячлітні!»,

«Новітний поет», «Іспанський романс», «Scherzando», «Я не безбожник» — вперше надруковано в «Буковині».— 1896.— 24 груд. (1897.— 5 січ.). Підписано: О. М-ей. Три вірші з цього циклу — «Шум сосон», «Scherzando» і «Я не безбожник» О. Маковей пізніше переробив і вмістив під назвами «Шум», «Глум» і «Похмілля» у циклі «Гірські думи» («Літературно-науковий вісник» (далі: ЛНВ), Львів, 1899.— Т. V.— Кн. 1.— С. 43—52. На вирізці з газети рукою О. Маковея проставлено дати написання віршів: «Шум сосон» — 23.XI.1896; «Мева» — 31.1.1895; «Хризантеми», «Розхідник» — 10.XI.1895; «Новітній поет» — 23.X.1896; «Іспаиський романс» — 19.XI.1896; «Scherzando» — 1896, 23.X; «Она», «Що мені...», «Я не безбожник» — 1896 (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.—Од. зб. 221.— Арк. 59—61).

ІЗ ЗБІРКИ «ПОДОРОЖ ДО КИЄВА» (1897)

У 1897 р. О. Маковей приїхав до Києва. Метою цього напівнелегального приїзду «редактора з-над синього Прута» «з жовтим паспортом в кишені» було ближче ознайомлення з українською культурою, налагодження зв'язків з письменниками Східної України. Тогочасний Київ, звичайне «губериське місто» з його чиновниками, купцями, жандармами, поліцейськими і ченцями, гнітюче вразили О. Маковея. Русифікаторська політика царизму ніяк не сприяла тому, щоб Київ був центром розвитку української культури. Чи не єдине світле враження від Києва виніс письменник від зустрічі з Миколою Лисенком. Він негативно поставився до київського духовенства, висміяв київських псевдопатріотів, «потомків старих запорожців», які «боронять язиком народне добро, а дбають про власиу вигоду», засудив колонізаторську політику царизму на Україні. Радянська критика вказує на загалом не властиву для поета національну вузькоглядність в окремих віршах збірки, неспроможність автора провести межу між царською бюрократією і російським народом. Створений ним після повернення з Києва поетичний цикл «Подорож до Києва» друкувався спочатку в газ. «Буковина».— 1897.—11(23) — 16(28) листоп., ч.ч. 251—256. Одночасно вийшов окремим відбитком з «Буковини», без вказівки на місце і рік видання, 46 с. з датою в кінці книжки: Чернівці, 10 вересия — 3 падолиста 1897. Без участі автора збірка перевидана 1917 р. у Києві в-вом «Вернигора», 46 с.

Вірші із збірки «Подорож до Києва» подаються за текстом видання 1897 р.

ПОЕЗІЇ 1898—1917 РР.

Після збірки «Подорож до Києва» О. Маковей не видавав окремими книжками свої поезії,— вони друкувалися в періодичній пресі і за життя поета не перевидавалися. У цьому розділі вони систематизовані в хронологічному порядку і подаються за першодруками.

Цикл «Окликн».— Десять віршів цього циклу («Здавалось, я вогонь найпгов...», «І сам не знаю, де і як...», «Коли я не люблю себе...», «От гадка — мудра ж бо яка!», «Ото стрілець!..», «Сміялися пании не раз...»,

«Нурця давайте, поможіть!», «Отак живеш ти день за днем...», «Ох, радуйся, душе моя...», «Моя душа — се мій медвідь...») вперше надруковано у виданні: Багаття. Український альманах. Упорядкував Ів. Липа.— Одеса, 1905.— С. 3—6. Написані вони 20—21 грудня 1898 р. у Львові, про що свідчить автограф, який зберігається в ІЛШ.— Ф. 59.— № 1.

Елегія («Коли помрем і заростем квітками...»).— ЛНВ,— 1901.— Т. XV.— Кн. 8.— С. 127. Під текстом дата: 1898.

«Біжить у яр вода...» — Вперше надруковано у виданні: Осип Маковей. Поезії.— К., 1967.— С. 280 за машинописною збіркою «З поезій Осипа Маковея» (1925).— ІЛШ.— Ф. 59/2.— Арк. 25. Дата: 1898.

«Я з нею бачився знову...» — Поезії.— К., 1967.— С. 281, за машинописною збіркою «З поезій Осипа Маковея» (1925).— ІЛШ.— Ф. 59/2.— Арк. 23. Дата: 1898.

«Чи я тебе люблю, не знаю» — «Світ».— 1925.— № 11.— С. 4 у посмертній добірці «З лірики». В автографі «Альбом поезій» 1898—1907 (ІЛШ.— Ф. 59/1) вірш має дату: 10.VI.1898.

Цикл «Гірські думи» (1899). Вперше надруковано в ЛНВ.— 1899.— Р. II.— Т. V.— Кн. 1.— С. 43—59. Тільки два вірші з цього циклу друкувалися раніше: «Шум» (під назвою «Шум сосон») — в газ. «Буковина».— 1896. 24 груд. (1897,— 5 січ.) і «Сериа» — в додатку до газ. «Буковиина» — «Неділя».— 1896.— № 4. Недатованї автографи віршів циклу зберігаються в ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. І.— Од. зб. 22.

«Марино, йди, хоч пліт ламай...» — Вперше надруковано у виданні: Осип Маковей. Поезії.— К., 1967.— С. 281 за машинописною збіркою «З поезій Осипа Маковея» (1925). В автографі дата: 18.V.1900 (ЦДІА у Львові.— Ф. 386.— Оп. І.— Од. зб. 23.— Арк. 88).

Некролог («Хто би думав!»).— Друкується вперше за автографом «Альбома поезій» 1898—1907 рр., що зберігається в ІЛШ.— Ф. 59/1. Дата під текстом: 12/IX. 1900.

ЦИКЛ «НАД ПРУТОМ»

I. *Звідки вітер віє.*— «Буковина».— 1900.— 15(28) падолиста. Дата: 25.XI.1900. Підписано: М.

II. *До дівчини («Гей, дівчино, що чувати?»).*— «Буковина».— 1900.— 19 падолиста (2 груд.). Дата: 25.XI.1900. Підписано: О. М.

III. *Чудо.*— «Буковина».— 1900.— 26 падолиста (9 груд.). Дата: 13 мая 1900. Підписано: О. М.

«Як давно вже я не плакав...» — Поезії.— К., 1967.— С. 282 за автографом «Альбома поезій». В автографі дата: 6.XII.1900.

Веснянки (1. «Садочку мій рожево-білий...»; 2. «Сиплються квітки із вишні...»), О. Г. («Відвідав я твою оплакану могилу...»), Думка («Мені здається: я не жив...»), «Я рад би все забути...», «Питання», «Візита», «Кам'яна епоха».— ЛНВ.— 1901.— Т. XV.— Кн. 8.— С. 128—130. (Із поезій Осипа Маковея). Усі датуються 1900 роком.

Образок.— За красою. Альманах в честь Ольги Кобилянської. Зібрав і видав Остап Луцький.— Чернівці, 1905.— С. 64. Дата: 1900.

«Брати мої! Живете ви убого...» — Поезії.— К., 1967.— С. 282—283 за автографом «Альбома поезій». Дата: 23.1.1901.

По-старому («Ти дуже є проворна»).— Поезії.— К., 1967.— С. 284—285 за автографом «Альбома поезій». В автографі дата: 6.II.1901.

Коли б я польським графом був! — «Шершень».— 1906.— № 12.— С. 3. Підписано: Осип з Буковини. Дата автографа: 21.II.1901. (ІЛШ.— Ф. 59/1.— «Альбом поезій».— 1898—1907).

Мрія («Був лицар раз, що закохався...») — ЛНВ.— 1901.— Р. IV.— Т. XIV.— Кн. 4.— С. 4.

«Дві душі, любко, маю я...» — «Світ».— 1925.— № 11.— С. 4. В автографі «Альбома поезій» вірш має дату: 30.VIII.1901.

«Не співайте вже мені...» — «Буковина».— 1904.— 26 груд. (1905.— 8 січ.). Дата: 18.X.1901. Передруковано в альманасі «Багаття».— Одеса, 1905.— С. 8.

Думка («Десь-то я замок колись...») — «Багаття. Український альманах. Упорядкував Ів. Липа.— Одеса, 1905.— С. 9. Того ж року надруковано в альманасі «За красою».— С. 63. Дата: 1901.

«Так би рад я по-старому».— Поезії.— К., 1967.— С. 286 за автографом «Альбома поезій».

Гайдамацька пісня.— Поезії.— К., 1967.— С. 284 за автографом «Альбома поезій» (ІЛШ.— Ф. 59/1). Вірш написано 2 грудня 1901 р. як вияв протесту проти переслідувань студентів-українців у Львівському університеті. Без відома і підпису автора у зміненому вигляді вірш було надруковано 4 квітня 1905 р. в газ. «Гайдамаки» під назвою «Марш гайдамаків». Варіант вірша без підпису автора під назвою «Ми гайдамаки» надруковано у виданні: «Дніпро. Загальний календар американських українців на рік 1921». Джерсей Сіті.— С. 13. Переспів пісні «Ми гайдамаки» увійшов до «Співаника робочих. Зібрав С. Анюта».— Чернівці, 1920.— С. 3 під назвою «Ми робітники» («Ми робітники, числом великі, ми ненавидим паньскее ярмо...»).

Пісня про когута.— Друкується вперше за автографом «Альбома поезій» (ІЛШ.— Ф. 59/1). Дата: 14.IV.1902.

«Надлетіла тиха мрія...» — «Багаття».— 1905.— С. 6. Того ж року в альманасі «За красою».— С. 28. Дата: 1902.

«Ти як сон, ти — як тая весняна казочка».— «Багаття».— 1905.— С. 7. Дата: 1902.

«Ой брате, ми вже втомлені...» — «За красою».— С. 65. Дата: 1903. Передруковано: «Багаття».— С. 10. В автографі «Альбома поезій» дата: 14.II.1903.

«І ти щось кажеш про народну долю...» — Поезії.— К., 1967.— С. 287 за автографом «Альбома поезій». Дата: 11/3.1903.

«Нащо мені, братчику, пущі шукати...» — «Буковина».— 1905.— 13(26) берез. Дата: 3. III. 1903. Передруковано: «За красою».— Чернівці, 1905.— С. 67 з датою: 1903.

Циганська мелодія.— «Буковина».— 1905.— 17(30) квіт. Підписано: О. М. В автографі «Альбома поезій» (ІЛШ.— Ф. 59/1), дата: 2.XII.1903.

«Ти маєш прегарні прикмети...» — «За красою».— С. 66.

«Чудовий край...» — «За красою».— С. 69. В автографі «Альбома поезій (ІЛШ.— Ф. 59/1) дата: 21.9.1903.

До панни Евеліни (Читаючи її альбом з 1806 року).— «За красою».— С. 26—27. Видавець альманаху О. Луцький зробив до цього вірша примітку, навівши уривок з листа О. Маковея: «Посилаю Вам п'ять не друкованих ще поезій: дві з них писані на картках, видертих з альбому панни Евеліни з 1806 року, як показує водний друк...» В автографі «Альбома поезій» (ІЛШ.— Ф. 59/1) дата: 18.III.1904.

«Залетіла пісня в пущу...» — «За красою».— С. 68. В автографі «Альбома поезій» (ІЛШ.— Ф. 59/1) дата: 13.V.1904.

Пісні коло труби (І. «Тихо, тихо... Серце спить...», ІІ. «Ех! Здорово позіхнувши...», ІІІ. «Де ж мені того тепла пошукати...).— Поезії.— К., 1967.— С. 287—288. В автографі «Альбома поезій» (ІЛШ.— Ф. 59/1) перший вірш має дату: 16/12.1904; другий — без дати; третій: 20/I.1905).

«Хоч би раз пожити у похміллю...» — Поезії.— К., 1967.— С. 288—289. В «Альбомі поезій» (Ф. 59/1) вірш має дату: 22.3.1905.

«Складається життя моє, голубко...», О. К. («Що ж винна в тому, що я не умію...»), «Я тобі, любко, пісень не співаю...», «Тає, тає серденько...», «Жаль тобі, пташко, з гнізда вилітати...» — Поезії.— К., 1967.— С. 289—292. Датуються вірші 1905 роком. В «Альбомі поезій» вірш «Я тобі, любко, пісень не співаю...» має дату: 8.X.1905. В автографах, що зберігаються в ЦДІА у Львові (ф. 386, оп. 1,— од. зб. 23), цикл має назву «Моїй Олі» і під віршами проставлено дати: «Тає моє серденько» — 5.V.1905; «Жаль тобі, пташко...» — 8.V.1905; «Я тобі, любко, пісень не співаю...» — 14.12.1905.

«Се пісня не нова. Всім байдуже у сні...» — «Шершень».— 1906.— № 9.— С. 6.

Нові святі.— «Шершень».— 1906.— № 10.— С. 23. Підписано: М.

Колисанка.— «Шершень».— 1906.— № 11.— С. 3—6.

Вітте Сергій Юлійович (1849—1915) — російський державний діяч, голова ради міністрів у 1905—1906 рр. За його пропозицією видано царський маніфест 17 жовтня 1905 р.

Українським мученикам.— Письмо з «Просвіти», ч. 2 за лютий.— Львів, 1907.— С. 1.

Гаївка.— «Руслан».— 1911.— 23 квіт. Підписано. О. М. Дата: 1909.

Пісня про Кука.— «Руслан».— 1910.— 27 січ.— Ч. 10. Без дати і підпису. Авторство встановлено на підставі автографа, що зберігається в ЦДІЛ у Львові. Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 23.— Арк. 195. Дата автографа: 20.I.1910.

Тернє.— «Руслан».— 1910.— 13—17 серп., 2, 3, 4, 6, 8 верес., без дати і підпису. Авторство встановлено на підставі листа до редактора «Руслана» О. Барвіського від 10 серпня 1910 р., у якому О. Маковей писав: «Тернє» найліпше би давати по одиому що число, без ніякого підпису...» (Див.: Осип Маковей. Бібліографічний покажчик. Склав О. П. Кущ.— Львів, 1958.— С. 62).

Зібралися в «Ділі» преріжні людці...— Мова йде про газету «Діло» — орган «народовців», що виходила у Львові з 1880 до 1939 р.

Хвалився Петрицький...— Журналіст Михайло Петрицький, редактор газети «Гайдамаки», що виходила у Львові у 1902—1907 рр.

...Я Бінерта скину! — Ріхард Бінерт (1863—1918) — австрійський політичний діяч, міністр цісарського уряду.

«Ох! Як я втомився у раді державній!» — так плакав Стефаник.— У 1908—1918 рр. Василь Стефаник (1871—1936) був обраний послом до австрійського парламенту.

На Габлевім гробі наш Лонгин пророк...— Лонгин Цегельський — діяч української національно-демократичної партії, публіцист, редактор газ. «Діло», посол до австрійського парламенту.

Побили в Мамаївцях нас москвофіли...— Йдеться про перемогу «москвофільської» партії на виборах до австрійської державної ради. Мамаївці — село на Буковині, нині — Новосілка, Кіцманського р-ну, Чернівецької області.

Пан Кость утомився.— Кость Левицький (1859—1941) — громадсько-політичний діяч, посол до австрійського парламенту, голова української національно-демократичної партії в Галичині.

Остапе! Ти мрії про посла лиш! — звертання, очевидно, до Остапа Нижанківського (1863—1919) — композитора і культурно-громадського діяча.

Ой там на горі, у святім соборі...— У соборі св. Юра у Львові.

...як Йосиф на троні засів...— Йосиф II (1741—1790) був імператором «Священної римської імперії» з 1765 р. До 1780 р. правив разом з матір'ю Марією Терезією. За його правління Австрія загарбала Галичину (1772) і Буковину (1774).

Був Олег Сатир у редакції «Діла»...— Псевдонім журналіста Ярослава Весоловського (1881—1917), який був співробітником, а в 1910—1911 рр.— редактором газ. «Діло». Про нього йдеться і в останній строфі «Терня».

Дві пригоди пана Ом. (Прогулька в гори. Прогулька над море).— «Неділя».— 1911.— Ч. 13.— С. 1. Без дати. Підписано: О. М.

В тюрмі.— «Неділя».— 1911.— Ч. 14.— С. 1. Підписано: М-о.

Пісні

(«Хоч сплетуться на ніч віти...», «Питалася матуся...», «Ой возмино, нене, воску...»).— «Неділя».— 1911.— Ч. 15.— С. 1. Підписано: О. М.

«Птах літає — крильми має...», «Хоч гарний ліс, хоч гарний бір...», «Ой дівчино, дівчино...» — «Неділя».— 1911.— Ч. 29—30.— С. 6. Підписано: О. М.

Остання записана карта (Із щоденника).— «Неділя».— 1911.— Ч. 27—28.— С. 1. Підписано: О. М.

Що се за човен...— «Неділя».— 1911.— Ч. 33.— С. 3. Підписано: О. М.

Одна весна...— «Неділя».— 1911.— Ч. 34.— С. 2. Підписано: О. М.

Послухай, мій милий...— «Неділя».— 1911.— Ч. 35.— С. 4. Підписано: О. М.

Коби-то знати.— «Неділя».— 1911.— Ч. 37.— С. 5. Підписано: О. М.

Коби не люди...; А я хлопець молодий...—«Неділя».— 1911.— Ч. 41.— С. 2. Підписано: О. М.

Цикл «Строфи»

«Любо-любо наєдині...», «Ой кувала зозуленька...», «Уже затлілись на небі зорі...», «Ой закрий, закрий, місячик блідий...», «Ой не гнися, не хилися...» — «Неділя».— 1911.— Ч. 49.— С. 1—2. Підписано: О. М.

Дума холостяка.— «Неділя».— 1911.— Ч. 50.— С. 6. Підписано: О. М.

Б'ється серце...— «Неділя».— 1912.— Ч. 1.— С. 3. Підписано: О. М.

Рідна земля.— «Дзвінок».— 1912.— Ч. 9.— С. 148. Підписано: О. М.

Пісня («Розлука — не розлука...»).— «Неділя.— 1912.— Ч. 11.— С. 4. Підписано: О. М.

Колючки (I. «Та й намножилось їх нині...», II. «Є і ритми, є і рими...», III. «Ті поети — то скарання...»).— «Неділя».— 1912.— Ч. 31—32.— С. 8. Підписано: О. М.

Брати.— «Віденський ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1915».— Відень, 1915.— С. 42. Дата: XII. 1914. Підписано: О. М.

Героям.— «Віденський ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1915».— Відень, 1915.— С. 33. Дата: В Гуменнім, 22.XII.1914. Підписано: О. М.

Гуменне — містечко на Східній Словаччині, заселене переважно українцями (русинами).

Пісні з поля.— «Діло».— 1914.— 13 квіт.— Ч. 13. Підписано: О. М.

На границі.— «Віденський ілюстрований календар товариства «Просвіта» на звичайний рік 1916».— Відень, 1915.— С. 87—88. Дата: XI. 1915. Підписано: О. М.

Похід. Жовняр за плугом.— «Ілюстрований народний календар товариства «Просвіта» з термінаром на переступний рік 1916».— Львів, 1916.— С. 52—53. Дата: 1915.

Могила в полі.— «Діло».— 1916.— 7 січ.— Ч. 7. Підписано: О. М.

Привіт («Полетів би я на Україну»).— «Самостійна думка».— Чернівці, 1931.— Ч. 5.— С. 2—3 у публікації Василя Сімовича «Із поетичної спадщини Йосипа Маковея». Без назви. Дата: «Село Слатина коло Сиготу, 22 серпня 1917». Автограф зберігається в Центральному Державному історичному архіві у Львові.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 23.— Арк. 199—201. Тут же і машинописна копія, арк. 202—205.

Слатина — Солотвина — тепер смт Тячівського району на Закарпатті.

Сигіт — Сігет — місто на території Румунії.

ПОЕМИ

Терновий вінок (Легенда).— «Руслан».— 1911.— 18—21 квіт. Дата: 1900.

Ревун.— «Руслан».— 1911.— 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18 трав. Дата: 1910. Поема вийшла окремою книжкою — відбитком з «Руслана»: Ревун. Сатира Осипа Маковея з 26 образками Якова Струхманчука. Львів, 1911. Накладом автора, 118 с. Подається за цим виданням.

Автограф зберігається у Львівському державному історичному архіві.— Ф. 386.— Оп. 1.— Од. зб. 23. На початку автографа дата: 19.X. 1909. В кінці приписка: «Сю сатиру почав я писати в жовтні 1909, написав тоді 12 пісень і кинув; закінчив у серпні (17) 1910, коли вернув з Буркута. Бережани, 17 серпня 1910. О. Маковей».

ПОВІСТІ

ЗАЛІССЯ

Повість

Повість «Залісся» вперше надрукована в чернівецькій газеті «Буковина» у 1897 р., №№ 33—37, 41—53, 55—62, 64—67, 69—78, 88—103, 105—106, 108—110. Цього ж року вона вийшла окремою книжкою: Осип Маковей. Залісся. Повість.— Чернівці, 1897.— Наклад автора.— 420 с. У 1914 р. повість вийшла другим виданням: Осип Маковей. Залісся. Повість. Друге справлене видання. Галицька накладня Якова Оренштайна в Коломиї, чч. 130—134 (1914), 384 с. З того часу повість «Залісся» не перевидавалася.

Подається за другим виданням 1914 р.

«Monte Cristo» — пригодницький роман французького письменника Александра Дюма-батька (1802—1870) «Граф Монте-Крісто» (1845—1846).

Шопен Фридерик (1810—1849) — видатний польський композитор і піаніст.

Данте Аліг'єрі (1265—1321) — видатний італійський поет доби Передвідродження, автор поеми «Божественна комедія», одним з персонажів якої виступає римський поет Публій Вергілій Марон (70—19 рр. до н. е.).

«Przegląd» — йдеться про щомісячний науково-літературний журнал «Przegląd Polski», що виходив у 1866—1914 рр. у Кракові.

...мовляв Гайне, «doch bleibt sie immer neu» — рядок із вірша німецького поета Генріха Гейне «Хлопець кохає дівчину» («Ця стара історія залишається завжди новою»).

«Хлібороб» — літературно-політичний журнал, що виходив у 1891—1895 рр. у Львові і Коломиї.

ЯРОШЕНКО

Історична повість

Історична повість «Ярошенко» вперше надрукована у львівській газеті «Руслан» у 1905 р., №№ 52—54, 56—64, 66—73, 81—85, 88—95, 98—101, 103—108, 110—117, 121—126. Того ж року вийшла окремою книжкою: Осип Маковей. Ярошенко. Історична повість. Наклад. С. Горука. Львів, 1905.— 324 с.

Друге прижиттєве видання повісті здійснене у Києві без участі автора: Осип Маковей. Ярошенко. Історична повість. Вид. 2-е.— Київ.— Вид-во «Криниця».— 1919.— 284 с.

Подається за окремим львівським виданням 1905 р.

Борецький Іов (Іван Матвійович, рік нар. невід.— 12 березня 1631) — український церковний, політичний і освітній діяч, один з організаторів Київської братської школи (1615) та її перший ректор. З 1620 р.— київський православний митрополит. Виступав проти засилля уніатів та католицької церкви на Україні, у цій боротьбі орієнтувався на Росію.

Бородавка Яцько (Неродич; помер 1621 р.) — гетьман запорозького козацтва, обраний у 1619 р. нереєстровими козаками. У Хотинській війні 1620—1621 рр. командував 40-тисячним козацьким військом. У серпні 1620 р. на козацькій раді під Могилів-Подільським Бородавка був позбавлений гетьманства, заарештований і незабаром страчений під Хотином. Козацьким гетьманом обрано П. Сагайдачного.

Дорошенко Михайло (рік нар. невід.— 1628) — гетьман реєстрового козацтва у 1625—1628 рр. У Хотинській війні 1621 р. брав участь як полковник, був прихильником П. Сагайдачного. Загинув у 1628 р. при облозі м. Кафи у Криму.

Могила Петро Симеонович (1597—1647) — церковний і освітній діяч на Україні, з 1632 р.— Київський і Галицький митрополит. Походив із знатного молдавського роду. Виступав проти унії православної церкви з католицькою, сприяв освіті, книгодрукуванню. В 1631 р. відкрив у Троїцькому монастирі Києво-Печерської лаври школу, яку 1632 р. об'єднано з Київською братською школою і названо Києво-Могилянською колегією.

Осман II (1605—1622) — турецький султан у 1618—1622 рр. За його правління велася польсько-турецька (Хотинська) війна, у якій на боці Польщі брало участь 40-тисячне козацьке військо на чолі з П. Сагайдачним. У 1621 р. 150-тисячне турецьке військо було розгромлене під Хотином, після чого укладено Хотинський мир. Осман II був убитий яничарами, невдоволеними поразкою Туреччини.

Сагайдачний Петро Кононович (Конашевич-Сагайдачний, рік нар. невід.— 20 квітня 1622) — гетьман українського реєстрового козацтва. На початку XVII ст. брав участь у походах на Молдавію і Ліфляндію, здійснював успішні козацькі походи проти султанської Туреччини і Кримського ханства. Очолене ним після усунення Бородавки 40-тисячне козацьке військо приєдналося до польської армії і відіграло вирішальну роль у розгромі 150-тисячної турецької армії під Хотином у 1621 р. Помер від рани, яку дістав у битві під Хотином.

Ходкевич Ян Кароль (1560—1621) — польський військовий діяч, великий литовський гетьман. Під час Хотинської війни 1620—1621 рр. командував польською армією.

Шемберк Теофіл — польський воєначальник перших десятиліть XVII ст., комендант артилерії, за походженням німець. Брав участь у Хотинській війні 1620—1621 рр., залишив її опис (Краків, 1621).

Владислав IV Ваза (1595—1648) — король Польщі у 1632—1648 рр. Син Сигізмунда III. Брав участь у Хотинській війні 1620—

1621 рр. За його правління посилились релігійні і феодальні утиски на Україні, розпочалася народно-визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького.

Собіський Яків (Собеський, 1588—1646) — польський мемуарист, учасник Хотинської війни 1620—1621 рр. Склав «Діаріуш Хотинського походу» і «Коментарі про Хотинську війну в трьох книгах» (1646).

Жигмонт—Сигізмунд III Ваза (1566—1632) — польський король у 1587—1632 рр. За його правління на Україні заведена Брестська церковна унія 1596 р., придушено ряд селянсько-козацьких повстань, відбулася Хотинська війна 1620—1621 р., у якій Польща, завдяки мужності українського козацтва, здобула перемогу.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Алькир — мала кімната
Альтана — альтанка
Амбарас — метушня, клопіт
Анальфабети — неписьменні
Асекурація — страхування

Балта — ковбаня, невеличке озерце в лузі
Бачність — увага
Безхісна — некорисна, непотрібна
Бейрелбей — турецький урядовець, намісник на загарбаній землі
Белльона — перемога
Берегулька — стриж, або серпокрилець
Бібулка — папірець
Блахмана пустити — замилити очі; ошукати
Болонка — запона на вікні замість шибки

Вбезпечувати — заспокоювати, втішати
Возний — судовий урядовець
Вуджснина — копчене м'ясо

Гальба — кухоль
Гасло поготівне — бойова тривога
Гвер — рушниця
Геркуль — Геракл
Гласкати — гладити, пестити
Глітно — тісно
Гостець — ревматизм
Гратулювати — вітати, поздоровляти

Даскал (р у м у н.) — дяк
Двірець — залізничний вокзал
Дик — *дикий кабан*
Дріб — домашня птиця
Дучка — нора, невеличка печера

Єгомосць — священик

Жаври — турецька назва польських вояків-жовнірів
Жолд — платня за військову службу

Завій — тюрбан, чалма
Зарінок — рінистий берег ріки

Зарути — заревти
Заряд — керівництво
Засніпитися — занепасти
Звіди — розвідка
Зглядатися — дивитися
Здорожений — стомлений дорогою
Зимно — холод
Злиціпувати — продати за борги
Зух — сміливець

Йордан — релігійне свято, що відзначається 19 січня

Капа — попона
Кертиці — кроти
Кички — солом'яні китиці для покриття хат
Кобіта — жінка
Ковбок — дерев'яна колода
Колатор — поміщик, що рекомендував священика на парафію у своєму селі
Коновка — дерев'яний посуд для води
Корбач (карбач) — батіг, нагайка
Кулявий — кульгавий
Купно — купівля
Кутаси — стрічки
Куфер — валіза
Кучма — хутряна шапка

Лехістан — турецька назва Польщі
Логофет — боярський чин у Молдавії
Люстратор — ревізор

Мандатор — урядовець, що виконував роль судді за часів панщини
Маркотно — тоскно, прикро
Матня — тут: оточення, западня
Матура — іспит на атестат зрілості
Мева — чайка
Меценас — адвокат
Міритися — прицілюватися
Моздіри — невеличкі гармати для проведення салютів

Начерти — набрати води
Небавом — незабаром
Неконсеквентний — непослідовний
Ноша — одяг

Обава — затримка
Обсервувати — спостерігати
Овшім — авжеж

Окап — підстрішок
Окіп — горбок
Ординація — постанова
Оркан — вихор, буревій
Орудки — справи
Отомана — канапа, диван

Падачка — епілепсія
Панва — поличка для пороху у кременевих рушницях
Панцерний — воїн у панцерних латах
Передновок — час перед новим урожаєм
Перепасти — провалитися на іспитах
Питомці — вихованці, учні, випускники духовних шкіл
Плиткий — мілкий
Потах — погас, знидів
Потурнак — полонений турками, що перейшов у мусульманську віру
Пренумерувати — передплатити
Претекст — підтекст, видимість
Пропінація — право на торгівлю спиртними напоями

Рата — сплата грошей рівними частинами
Ребелія — заколот, бунт
Реверенда — ряса
Реєнтий — нотаріус
Рекурс — апеляція, оскарження вироку
Реставратор — власник ресторану
Речинець — термін
Ризико — риск
Рінь — дрібна галька на березі ріки
Рубашний — різкий

Саламаха — страва із борошна, завареного на воді
Сафандули — недотепи
Сикавка — пожежна помпа
Сіканці — дріб у заряді рушниці
Скарбона — каса
Склеп — крамниця
Скомплікований — ускладнений
Скопець — дерев'яна посудина для доїння молока
Слих — чутка
Слота — негода
Сніде — бліде, сіре
Сокотитися — берегтися
Сотрудник — помічник
Справоздання — звіт
Справуватися — добре поводитися

Спацир — прогулянка
Спорий — швидкий
Стерво — м'ясо
Стійка — варта
Строєний — отруєний
Сулиця — дерев'яний спис із залізним наконечником
Суплент — учитель гімназії, який ще не набув повних прав; практикант

Талес — молитовний одяг у правовірних євреїв
Твар — лице, обличчя
Тимпани — бубни
Толока — пасовище
Толокно — вівсяне борошно, товчена суха риба
Трістє — порох, тріски
Турла — турецька назва Дністра

Урвитель — шалапут, лайдак

Фамілія — сім'я
Фелон — церковний одяг священика
Феріі — канікули
Фрайтер — єфрейтор

Хибити — не влучати
Хорунжий — прапороносець
Хосен — користь, вигода

Чата — варта, сторожа
Чашка — тут: череп
Чомбер — волове м'ясо
Чуга — верхній вовняний одяг; віха
Чура — джура

Шабас (є в р.) — субота
Шарварок — громадські роботи
Шваб — німець, австрієць
Шкот — шотландець
Шкоти — пристрій для керування парусом
Шпихлір — комора для зерна
Штилет — кинджал

Яптика — аптека
Яса — урочиста зустріч з пальбою з гармат і рушниць
Ясир — полон, полонені

ЗМІСТ

Осип Маковей. *Вступна стаття Федора Погребенника* 5

ПОЕТИЧНІ ТВОРИ

ЗБІРКА «ПОЕЗІЇ» (1895)

Думки і образки

1. «Конець тій ниві, конець...» 26
2. «І я умію пісню...» 26
3. «В простір безмежний духом я злетів...» 27
4. «В дорогу, в дорогу!» 28
5. «У погоні за правдою вічною...» 28
6. «Я вам не завидую, духом бідні...» 28
7. «Давно, давно моє вже тіло...» 29
8. «Людей, людей мені подайте!» 30
9. «Бодай тебе, паньматко Єво...» 30
10. «Кругом, кругом широке поле...» 31
11. «Наді мною листя скрізь зелене...» 31
12. «Незамітно прийшла весна...» 32
13. «Видно липи в розцвіті...» 33
14. «Паночник смачно попоїв...» 34
15. «Був монастир, а в нім черці...» 36
16. «Навесні перегляд войска...» 36
17. «У бій ідім без заохоти...» 37
18. «Заплатив я податок кровавий...» 38
19. «Помер рекрут в непривітній столиці...» 39
20. «Гуго Шверт фон Фаєрштайн...» 39

Semper idem *(З теки скептика)*

1. «В пізню осінь полюбив я...» 40
2. «Твоїх листів я стережу так...» 41
3. «Послідній лист твій гарний-гарний!» 41
4. «Ти виходиш замуж, любко?» 42
5. «Та чекай, ий! Я приїду...» 42
6. «Як я уп'юсь, готова буча...» 43
7. «Шлюб твій я тепер так бачу...» 43
8. «Весілля гучне, то звісно» 44
9. «Та не бійся! Се так серце...» 44
10. «Сотку дам, коли заплачу...» 45
11. «На пиру я тоаст повім...» 45
12. «І погуляємо, ах! погуляємо!» 46
13. «Ой дівчино кохана...» 47

Дружка

1. «Давно не бачилися ми обоє...» 47
2. «Цокотухи нерозважні...» 48
3. «Галузку зеленого мирта...» 48
4. «Ще недавно — пам'ятаю...» 49
5. «В мою одиноку хатину...» 49
6. «Хто тобі дав ту поставу принадну...» 50

7. «Мов нині бачу: черешні в садках...» 50
8. «Там на межі терен росте...» 51
9. «Я маю образ на стіні...» 51
10. «Чи тямиш ти, мила, старосту...» 52
Молох 52
Чортова скала *(Казка)* 60
Місіонар 71
Дитина 73
Новик *(Оповідання)* 78

ПОЕЗІЇ 1885—1897 рр.

Думка («Темна нічка. На поверсі...») 116
В гімназії 117
Відважний 117
Нічна думка 118
Посланець *(Із Генріха Гейне)* 119
Орфей і Еврідіка *(За Овідієм)* 119
Два привіти весні
Залюблена 122
Селянин 122
Добродії народу *(Пісня патріотична)* 123
Жерело 124
Сон вдівця 125
Пісня («За горою червоніє...») 126
Голіят 126
Чорногорка 127
В Збаражі 129
Молоді поети Русі 130
У пості 131
Пісня аргонавтів 131
Згода 132
Образок 133
Пісня («Чи я собі не дівчина...») 133
Співак 134
Причина 135
В своїй хаті 135
Гус 136
Любовна історія 136
Боян 137
Досвід 139
Елегія місяця *(Ол. Петефі)* 139
Навесні 140
На березі ріки *(З сільських образків)* 141
До *** («Любко моя, нещаслива, сумна!») 142
«Ти мене не розумієш...» 143
Постові 143
Божі дурні 144
Думка («Ти, грімка музико, заграй мені дико...») 145
Цикл «Сум і глум»
Мева 146
Хризантеми 147
Розхідник 147
Она 148

Що мені всі пісні тисячлітні! 148
Новітній поет 149
Іспанський романс 149

ІЗ ЗБІРКИ «ПОДОРОЖ ДО КИЄВА» (1897)

Привіт Україні 150
Розмова з могилою 151
В дорозі 153
Думка («Я ще не старий, а вже мрії хлоп'ячі...») 155
В Лаврі 156
Самсон 158
На Лисій горі 160
Принципіально 162
У Миколи Лисенка 164
Прощання 166

ПОЕЗІЇ 1898—1917 рр.

Цикл «Окликн»
«Здавалось, я вогонь найшов...» 167
«І сам не знаю, де і як...» 167
«Коли я не люблю себе...» 168
«От гадка — мудра ж бо яка!» 168
«Ото стрілець!» 168
«Сміялися панни не раз...» 169
«Нурця давайте, поможіть!» 169
«Отак живеш ти день за днем...» 169
«Ох, радуйся, душе моя...» 169
«Моя душа — се мій медвідь...» 170
Елегія («Коли помрем і заростем квітками...») 170
«Біжнть у яр вода...» 171
«Я з нею бачився знову...» 171
«Чи я тебе люблю, не знаю» 172
Цикл «Гірські думи»
Другові 172
Пуща 173
Похмілля 173
Глум 174
Понад хмарн! 174
Схід сонця 175
Серна 175
Половик 176
Природа 176
Хрест 176
Казка 177
Шум 178
Комар 179
Ніч 179
На сторожі 179
Сон 180
Метеор 181
Смерть 181
Сонні мари 181

«Марино, йди! Хоч пліт ламай...» 182
Некролог («Хто би думав!») 182
Над Прутом
I. Звідки вітер віє 183
II. До дівчини 186
III. Чудо 187
«Як давно вже я не плакав...» 188
Веснянки
I. «Садочку мій рожево-білий...» 189
II. «Сиплються квітки із вишні...» 190
О. Г. («Відвідав я твою оплакану могилу...») 190
Думка («Мені здається: я не жив...») 191
«Я рад би все забути...» 191
Питання 192
Візита 192
Кам'яна епоха 193
Образок 194
«Брати мої! Живете ви убого...» 195
По-старому («Ти дуже є проворна...») 196
Коли б я польським графом був!.. 197
Мрія («Був лицар раз, що закохався...») 198
«Дві душі, любко, маю я...» 199
«Не співайте вже мені...» 199
Думка («Десь-то я замок колись...») 200
«Так би рад я по-старому...» 201
Гайдамацька пісня 201
Пісня про когута 202
«Надлетіла тиха мрія...» 203
«Ти — як сон, ти — як тиха весняная казочка...» 204
«Ой брате, ми вже втомлені...» 204
«І ти щось кажеш про народну долю...» 205
«Нащо мені, братчику, пущі шукати...» 205
Цигаиська мелодія 206
«Ти маеш прегарні прикмети...» 207
«Чудовий край...» 207
До панни Евеліни *(Читаючи її альбом з 1806 року)* 207
«Злетіла пісня в пущу...» 208
Пісні коло груби
I. «Тихо, тихо... Серце спить...» 209
II. «Ех! Здорово позіхнувши...» 209
III. «Де ж мені того тепла пошукати...» 210
«Хоч би раз пожити у похміллю...» 210
«Складається життя моє, голубко...» 211
О. К. («Що ж винна в тому, що я не умію...») 211
«Я тобі, любко, пісень не співаю...» 212
«Тає, тає серденько...» 212
«Жаль тобі, пташко, з гнізда вилітати...» 213
«Се пісня не нова! Всім байдуже у сні...» 213
Нові святі 214
Колисанка 216
Українським мученикам 217
Гаївка 217
Пісня про Кука 218
Тернє 219
Дві пригоди пана Ом.

Прогулька в гори 222
Прогулька над море 223
В тюрмі 225
Пісні
«Хоч сплетуться на ніч віти...» 225
«Питалася матуся...» 226
«Ой возьми-но, нене, воску...» 226
«Птах літає, крильми має...» 227
«Хоч гарний ліс, хоч гарний бір...» 227
«Ой дівчино, дівчино...» 227
Остання записана карта *(Із щоденника)* 228
Що се за човен 229
Одна весна... 230
Послухай, мій мнлий... 230
Коби-то знати... 231
Коби не люди... 231
А я хлопець молодий... 232
Цикл «Строфи»
«Любо-любо наєдині...» 232
«Ой кувала зозуленька...» 233
«Уже затлілись на небі зорі...» 233
«Ой закрий, закрий, місячик блідий...» 233
«Ой не гнися, не хилися...» 234
Дума холостяка 234
Б'ється серце... 235
Рідна земля 235
Пісня («Розлука — не розлука...») 236
Колючки
I. «Та й намножилось їх нині...» 237
II. «Є і ритми, є і рими...» 237
III. «Ті поети — то скарання...» 237
Брати 238
Героям 238
Пісні в поля
1. «Налетіла куля з поля...» 239
2. «Падай, падай, білий снігу, тихо...» 240
3. «Де ж то подівся господар хати...» 240
На границі 241
Похід 242
Жовняр за плугом 243
Могила в полі 244
Привіт («Полетів би я на Україну...») 245

ПОЕМИ

Терновий вінок *(Легенда)* 247
Ревун 268

ПОВІСТІ

Залісся. *Повість* 332
Ярошенко. *Історична повість* 519
Примітки 697
Пояснення слів 711

Литературно-художественное издание

МАКОВЕЙ ОСИП СТЕПАНОВИЧ

ПРОИЗВЕДЕНИЯ В ДВУХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРВЫЙ

ПОЭТИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
ПОВЕСТИ

Составитель *А. В. Мишанич*

Киев, издательство художественной литературы «Днипро»
На украинском языке

Редактор *Л. В. Домбровська*
Художнє оформлення *Ю. Г. Новікова, О. Г. Новікова*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *С. М. Величко*
Коректор *Н. І. Прохоренко*

ИБ № 4654

Здано до складання 28.08.89. Підписано до друку 14.02.90. Формат 84 × 108¹/₃₂. Папір друкарський № 1. Гарнітура академічна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 37,8. Умовн. фарбовідб. 38,01. Обл.-вид. арк. 41,154. Тираж 45 000 пр. Зам. 9-359. Ціна 3 крб. 80 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Маковей О. С.

М16 Твори: В 2 т.— К.: Дніпро, 1990.— Т. 1: Поетичні твори. Повісті/Авт. передм. Ф. П. Погребенник; Упоряд. та авт. приміт. О. В. Мишанич.— 719 с.: портр.

ISBN 5-308-00584-2
ISBN 5-308-00586-9

Двотомник уперше пропонує художню спадщину класика української літератури (1867—1925) в повному обсязі, включаючи не лише неодноразово публіковані твори, а й матеріали з періодики та архівів письменника.

У першому томі представлено кращі його поетичні твори та повісті.

У повісті «Залісся» письменник показав соціальні взаємини у відсталому галицькому селі.

Історична повість «Ярошенко», написана у пригодницькому ключі, розповідає про похід гетьмана Сагайдачного під Хотин (у серпні 1621 р.) та про спільну боротьбу об'єднаних сил запорозьких козаків і польського війська проти турецько-татарських завойовників.

М $\frac{4702640102—053}{M205(04)—90}$ 53.90

ББК 84Укі

3крб.80к.